हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरीज़पुस्तकमालायाः
१८
वेदान्तविभागे (४) चतुर्थःपुष्पम् ।

॥ श्रीः ॥

संक्षेपशारीरकम्

श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्

श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीकृत सारसंग्रहाख्य
व्याख्यासमलङ्कृतम् ।

तस्यायं प्रथमाध्यायरूपः ।

प्रथमो भागः ।

वझे इत्युपनामकेन भाऊशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

वाराणस्याम्-
सेठ श्रीहरिदास गुप्त पुत्रेण
चौखम्बासंस्कृतसीरीज काशीसंस्कृतसीरीजाद्यनेक पुस्तक प्रकाशकेन
सेठ जयकृष्णदासगुप्तमहाशयेन स्वकीये 'विद्याविलास' यन्त्रालये मुद्रितः ।

KASHI-SANSKRIT-SERIES;
(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMÂLÂ.)
18
Vedanta Section No. 4.

SANKSHEPA-SARIRAKA

BY

SARVAJNATMA-MUNI,

with a Gloss Called Sarsangaraha

BY

SRI MADHUSUDAN SARASVATI.

1st Adhyaya Vol. 1

Edited by

BHAU SASTRI VAJHE.

BENARES
Printed-Published & sold by
JAI KRISHNA DAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
Gopal-Mandir-Lane.

JAI KRISHNA DASS GUPTA,
At the Vidya Vilas Press,
Gopal Mandir Lane, Benares City.

॥ श्रीः ॥

संक्षेपशारीरकप्रथमाध्यायस्य

विषयानुक्रमणिका ।

इति ।

॥ श्रीः ॥

सटीकसंक्षेपशारीरकम् ।

अनृतजडविरोधि रूपमन्त-

त्रयमलबन्धनदुःखताविरुद्धम् ॥

अतिनिकटमविक्रियं मुरारेः

परमपदं प्रणयादभिष्टवीमि ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमद्वयसुखं यद्ब्रह्म गत्वा गुरुं

मत्वा लब्धसमाधिभिर्मुनिवरैर्मोक्षाय साक्षात्कृतम् ॥

जातं नन्दतपोबलाद्यदखिलानन्दाय वृन्दावने

वेणुं वादयदिन्दुसुन्दरमुखं वन्देऽरविन्देक्षणम् ॥ १ ॥

श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानां

प्रणम्य पादाम्बुजपुण्यपांसून् ॥

तेषां प्रभावादहमस्मि योग्यः

शिलाऽपि चैतन्यमलब्ध येभ्यः ॥ २ ॥

पूर्वाचार्यवचो विचार्य निखिलं सत्संप्रदायाध्वना

हित्वोच्छृङ्खलमार्गमागमगिरां तात्पर्यपर्यासितः ॥

विच्छिद्यार्थविभागतः प्रकरणान्युद्भिद्य तत्त्वं रहः

कुर्वे संप्रति सारसंग्रहमिमं संक्षेपशारीरके ॥ ३ ॥

हित्वा हेयमुपादेयमुपादाय विचारतः ।
प्रायेण पूर्वटीकानामिहार्थः प्रकटीकृतः ॥ ४ ॥
विशेपाद्विश्ववेदस्य मत्यग्विष्णोश्च बुद्धयोः ।
व्याख्यानं श्रद्धयाऽलेखि गुरूणां तौ हि नो गुरू ॥ ५ ॥

तत्र श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्य तात्पर्यविषयीभूते मुमुक्षुजिज्ञास्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि बोधनीये प्रासङ्गिकमुमुक्षुजिज्ञास्यसविशेषब्रह्मोपासनाद्यनेकविधविचारविक्षिप्ततया दुरवबोधतामाकलय्य तद्विक्षेपपरित्यागेन मुमुक्षुजिज्ञास्यं निर्विशेषं ब्रह्म शास्त्रतात्पर्यविषयीभूतमनायासेन मुमुक्षुबोधाय संक्षेपशारीरकाख्येन श्लोकग्रन्थेनाविश्चकार करुणया श्रीसर्वज्ञात्माचार्यः । अत एव मुमुक्षुजिज्ञास्यसविशेषब्रह्मप्रासङ्गिकविचारपरित्यागरूपसंक्षेपविशिष्टं निर्विशेषब्रह्मविचारात्मकं शारीरकशास्त्रमेवैतदिति संक्षेपशारीरकमिति समाख्याऽस्य युक्तैव । तत्राद्यं श्लोकचतुष्टयं श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्याद्यचतुःसूत्रीस्थानीयम् ।

तत्र हि प्रथमसूत्रे ब्रह्मविद्याधिकारी शुद्धस्त्वंपदार्थो जिज्ञास्यब्रह्माभेदान्वययोग्यः प्रतिपादितः । तयोर्भेदे हि स्वनिष्ठकर्तृत्वाद्यध्यासरूपबन्धनिवृत्तिकामस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मणि जिज्ञासा न स्यात् अन्यज्ञानादन्यत्राध्यासनिवृत्तेरनुपपत्तेः, तस्मात्तयोरनन्यत्वमेव

द्वितीये सूत्रे च जगत्कारणत्वप्रदर्शनव्याजेन तत्पदार्थोऽपि शुद्धस्त्वंपदार्थाभेदान्वययोग्यस्तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यां प्रतिपादितः

चतुर्थसूत्रे च तयोरैक्यमैकान्तिकं प्रतिपादितम् । एतावदेव शास्त्रस्य प्रमेयं त्वंपदार्थस्तत्पदार्थोऽखण्डवाक्यार्थश्चेति ।

एतत्प्रमाणं तु तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यरूपं शास्त्रं, तदुक्तं "शास्त्रयोनित्वात्" इति तृतीयसूत्रे । अत्रार्थक्रमस्य पाठक्रमाद्बलवत्त्वात्तृतीयचतुर्थसूत्रयोर्व्यत्यासो द्रष्टव्यः । प्रमेये हि कथिते 'किमत्र प्रमाणम्' इति जिज्ञासायां प्रमाणं कथनीयं नान्यद

ऽमात्रकालत्वात् ।' एवमिहोचितक्रमेणैव त्वंपदार्थस्तत्पदार्थस्तदैक्यं चेति प्रमेयप्रतिपादनार्थास्त्रयः श्लोकाः । प्रमाणप्रतिपादनार्थस्तु चतुर्थश्लोकः । एतावता हि शास्त्रस्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाः प्रतिपादिता भवन्ति । प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वमेव हि विचारपुरःसराद्वेदान्तवाक्यप्रमाणाद्विज्ञातं प्रयोजनं शास्त्रस्य, एतदेवाधेयम् । उपायस्तु द्विविधो विषयस्त्वंपदार्थस्तत्पदार्थश्चेति । तस्य चाज्ञातत्वमात्रेण वेदान्तप्रमाणविषयत्वम् । अज्ञातत्वमिथ्याविज्ञातत्वाभ्यां विचारविषयत्वमिति विवेकः । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थद्वयरूपविषयकथनपुरःसरं वाक्यार्थरूपप्रयोजनकथनं क्रमेण कृतम् । चतुर्थेन तु श्लोकेन सर्वं तयोः सम्बन्धः प्रतिपादितः । एतावता हि संक्षेपेण कृत्स्नशास्त्रार्थसमाप्तिः, परापरविद्ययोः पर्यवसानात् । तथा च श्रुतिः–"द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः" इत्यादिना षडङ्गवेदचतुष्टयात्मकं शब्दब्रह्म अपरविद्याविषयत्वेन व्याख्याय,"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते"इत्यादिना परं ब्रह्म परविद्याविषयं दर्शयति । स्मृतिश्च–"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शाब्दं ब्रह्म परं च यत्" इत्यादि । उत्तरग्रन्थस्त्वस्यैव प्रपञ्च इति द्रष्टव्यम् । सङ्क्षेपविवरणाभ्यां शिष्यद्वयस्योद्देश्यत्वात् । तत्र "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"इत्यादिश्रुत्यनुसारेण नपुंसकलिङ्गशब्दप्रयोगेण प्रथमः श्लोकः, "सेयं देवतैक्षत"इत्यादिश्रुत्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोगेण द्वितीयः श्लोकः, "स एष इह प्रविष्ट एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण पुंलिङ्गशब्दप्रयोगेण तृतीयः श्लोकः । एतेन सर्वेऽपि ब्रह्मप्रतिपादकाः शब्दा व्याख्याताः ।

अक्षरार्थस्तु–मुरारेः जगदुपद्रवकारिमुराद्यसुरसंहरणाज्जगत्पालयितुः श्रीविष्णोर्जगत्कारणमायासत्त्वांशप्रतिबिम्बचैतन्यात्मनोऽन्तर्यामिणः परमं मायाकल्पितजगत्कारणत्वादिशून्यत्वेन

सर्वोत्कृष्टं बिम्बभूतं पदं स्वरूपम् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेन बिम्बे स्वधर्माकल्पकत्वात् । बिम्बेश्वरपक्षेऽज्ञानप्रतिबिम्बितजीवचैतन्यप्रतियोगितया बिम्बत्वेन व्यवह्रियमाणस्य विष्णोः परमं पदं बिम्बप्रतिबिम्बकल्पनाशून्यं निरुपाधिस्वरूपम् । "बिम्बे तमोनिपतिते प्रतिबिम्बके वा (अ० २ श्लो० १७६) इत्यादिनेश्वरस्य द्वैरूप्यं वक्ष्यति । परमत्वं चापरमत्वापादकोपाधिराहित्येन । पदत्वं चाविद्यातिरोधानापनयाय सर्वपदनीयत्वेन स्वरूपस्य द्रष्टव्यम् । "तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतेः । "तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य पदयमात्मा" इति श्रुतेश्च । अत्र षष्ठ्यन्तप्रथमान्ताभ्यां तत्पदस्य वाच्यं लक्ष्यं च त्वंपदलक्ष्याभिन्नान्वययोग्यं दर्शितम् । अत्र च—

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।
अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः"॥ १ ॥

इतिस्मृतेः सर्वोपद्रवकारिमुराद्यसुरारित्वेन भगवत्स्मरणरूपं मङ्गलमाचरन् तत्पदाभिष्टवलक्षणं मङ्गलान्तरमाचरति—अभिष्टवीमीति । अभितः स्तौमीत्यर्थः । 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' इत्यनेन विभाषयेडागमः ।

अत्र निर्विशेषब्रह्मणि गुणविशिष्टगुणाभिधानलक्षणायास्स्तुतेरसम्भवात्स्तवीमीति निदिध्यासनेनाभितः प्रत्यगभिन्नतया आभीक्ष्ण्येन वा तदेकाग्रोऽस्मीत्यर्थ इति केचित् ।

तत्स्तुतिरूपं तत्स्वरूपनिरूपणपरं ग्रन्थं करोमीत्यर्थ इत्यन्ये ।

"आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः" इति टीकोक्तेरकल्पितधर्मस्य क्वाप्यनुपपत्तेः कल्पितसत्यत्वादिधर्मपुरस्कारेण गुणकथनरूपा स्तुतिर्मुख्यैव निर्गुणेऽपि वस्तुनि सम्भवतीति तु तत्त्वम् । अतोऽस्थाने निदिध्यासनप्रतिज्ञा, ग्रन्थकरणारम्भप्रतिज्ञा, मुख्यवृत्तिसम्भवे जघन्यवृत्तिकल्पना च निरस्ता ।

एतादृशभगवत्स्तुतौ च तद्भक्तिरेवासाधारणं कारणमित्याह—प्र॰पयादिति । प्रणयः परा प्रीतिर्भक्तिरित्यर्थः । सा हि स्वरसतः परमानन्दरूपे परमात्मनि समुल्लसन्ती धारासन्ततिरूपा मनोवृत्तिर्भागवती भक्तिरित्युच्यते । तया चाविघ्नेन सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्त्यादिद्वारेण परं निःश्रेयसं लभ्यते ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः इति श्रुतेः ।

"भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तम्" इति स्मृतेः । "ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च"(यो॰ सू॰ पा॰ १ सू॰ २९) इति योगसूत्राच्च । निर्गुणेऽपि ब्रह्मणि भक्तिरुपपद्यत इति व्याख्यातं भगवद्गीतासु "चतुर्विधा भजन्ते माम्" इत्यादिना । अभिष्टवे प्रकृष्टनयानपेक्षणाद्वृद्धिभङ्गदोषाच्च न 'प्रकृष्टो नयः प्रणयः' इति व्याख्यानमुपादेयम् । तत्र निर्विशेषे वस्तुनि जगत्त्वेन जीवत्वेन परमेश्वरत्वेन च प्राप्तां विक्रियां निषेधति—अविक्रियमिति । जगति जन्माद्या विक्रियाः, जीवे जाग्रदाद्याः, ईशे सृष्ट्याद्या विक्रिया मायया प्रसक्ताः निर्विशेषे वस्तुनि सर्वथा न सम्भवन्तीति तदविक्रियम् । एतेन सर्वविकारशून्यत्वात्सर्वेन्द्रियाग्राह्यतारूपा सूक्ष्मता, सर्वोपाधिसंबन्धशून्यतारूपा नित्यमुक्तता च दर्शिता । एवं सामान्यतः सर्वविक्रियाशून्यतामुक्त्वा विशेषेणाप्याह—अनृतेत्यादिना । अनृतविरोधि परमार्थसत्यमबाध्यम् । जडविरोधि स्वप्रकाशं ज्ञानम् । रूपं सर्वानुस्यूतसन्मात्रम् । अन्तत्रयविरुद्धम् । अन्तानां देशकालवस्तुपरिच्छेदानां यत् त्रयं तद्विरुद्धं, देशपरिच्छेदो ह्यत्यन्ताभावस्तदप्रतियोगित्वेन विभु, कालपरिच्छेदौ च ध्वंसप्रागभावौ तदप्रतियोगित्वेन नित्यम् । वस्तुपरिच्छेदश्चान्योऽन्याभावः तद-

प्रतियोगित्वेनाद्वितीयम् । एतेन प्रपञ्चधर्माणामनृतत्वजडत्वच्यावृत्तरूपत्वाविभुत्वानित्यत्वसद्वितीयत्वानां व्यावृत्तिः सिद्धा । मलयन्धनदुःखताविरुद्धम् इति जीवधर्माणां व्यावृत्तिः । मलः कर्तृत्वभोक्तृत्वरागादिलेपोऽशुद्धिः तद्विरुद्धं कर्तृत्वादिलेपशून्यं शुद्धं, बन्धनं धर्माधर्मतत्फलसम्बन्धस्तद्विरुद्धं मुक्तं, दुःखताविरुद्धं परमानन्दरूपं न तु तदाश्रयः । नापि दुःखरूपस्तदाश्रयो वा । जीवो हि रागादिमलैर्धर्माधर्मादिबन्धनेन सुखदुःखाश्रयत्वेन च प्रसिद्धः । अतिनिकटम् इतीश्वराद्यावृत्तिः॥ वादिभिर्हि पराङ्रूपः परोक्ष एवेश्वरः कल्पितः । इदं त्वतिनिकटं साक्षादपरोक्षं प्रत्यगात्मस्वरूपमत्यव्यवहितमित्यर्थः । एतेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्" । "विमुक्तश्च विमुच्यते" "न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान्" "शुद्धमपापविद्धम्" "एष एव परम आनन्दः" "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" "य आत्मा सर्वान्तरः" "अयमात्मा ब्रह्म" "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्याद्याः श्रुतयोऽसत्यत्वादितद्भ्रमापोहेनाखण्डप्रत्यगभिन्नं ब्रह्म मुमुक्षुजिज्ञास्यं प्रतिपादयन्ति, न तु सत्यत्वादिरूपेण, तस्य निर्विशेषत्वेन सर्वधर्मानाधारत्वादिति प्रतिपादितं भवति । सर्वविशेषणानां समुच्चयमेकेन श्लोकेन वक्ष्यति—"नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः" इत्यादिना । अत्र प्रथमं नगणद्वयवता पुष्पिताग्राख्येन छन्दसाऽर्द्धसमेन कविरीत्याऽपि मङ्गलमाचरितम् । अकारादिपदचतुष्टयोपन्यासश्च श्लोकग्रन्थकरणकौशलप्रदर्शनाय । प्रणवप्रथममात्रवर्णोच्चारणेन मङ्गलातिशयाय च । "अ इति ब्रह्म" "अकारो वै सर्वा वाक्" इति च श्रुतेः ॥ २ ॥

एवं जिज्ञास्यब्रह्मप्रदर्शनेन प्रथमसूत्रार्थो दर्शितोऽतः परं द्वि-

तीयमूवार्थः प्रदर्श्यते । पूर्वत्र जगद्धर्माणां जीवधर्माणामीश्वरधर्माणां चापवादो दर्शितः । स चाध्यारोपमन्तरेण न सम्भवति, प्रसक्तस्यैव प्रतिषेधार्हत्वादित्यभिप्रेत्याध्यारोपमाह—

स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्व-
जीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा ॥
स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा
प्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः ॥ २ ॥

स्वाज्ञानेति । स्वस्य स्वस्मिन्यदज्ञानं स्वाश्रयविषयकमविद्यामायाशब्दितमनादिभावरूपमनिर्वाच्यमावरणविक्षेपशक्तिमदज्ञानं तेनावरणशक्त्याऽऽत्मस्वरूपभानं तिरोधाय विक्षेपशक्त्या कल्पितान्यध्यस्तानि यानि जगत्परमेश्वरत्वजीवत्वानि तैरनुयोगित्वेन प्रतियोगित्वेन च तन्निमित्तो जीवजगद्भेदो, जीवपरमेश्वरभेदो, जीवपरस्परभेदो, जगत्परस्परभेदो, जगत्परमेश्वरभेदश्चेति यः पञ्चविधो भेदस्तेन च कलुषीकृतोऽकलुषोऽपि कलुषः कृतोऽध्यारोपितदोषेणासत्कल्पनामापादितो भूमा बाहुल्यं यस्य स तादृक्कलुषीकृतभूमा भावः सद्भावो यस्याः सा तथा । जगत् जडत्वात्स्वरूपेणैव कल्पितम्, जीवेश्वरौ तु चैतन्यरूपत्वात्स्वरूपेण सत्यौ, केवलमेकस्मिन्नेव चैतन्ये बिम्बप्रतिबिम्बादिभावेन जीवत्वमीश्वरत्वं च कल्पितमिति बोधयितुं द्वयोः प्रयोगः । चितेर्भावो न कलुषीकृतः, सर्वभासकत्वेन सर्वदा प्रकाशमानत्वात्, किन्तु तत्तद्भेदकल्पनया तदपरिच्छिन्नत्वरूपो भूमैव कलुषीकृतः । पूर्णत्वेनाप्रकाशमानत्वात् । तदुक्तं वार्तिके—

तस्यैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते ।
अङ्गारक्रितमुत्पाते वारिराशेरिवोदकम् ॥ १ ॥ इति । भूम्नो

भाव इति व्याख्यानमनुपादेयं, बहोर्भावस्य भूमशब्दवाच्यत्वेन भावशब्दवैयर्थ्यापत्तेः। कलुषीकरणेन किं भूमा नाशितो ? नेत्याह—स्वाभाविकेति। भूम्नः कलुषीकरणं हि परिच्छिन्नत्वारोपमात्रं, न तु स्वरूपहानिः। आरोपेण वस्तुसत्त्वाऽनपायात्। "यत्र यदध्यस्तं तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते"(शा० भा०) इति न्यायात्। स्वाभाविकी नित्यसिद्धा, अध्यासहस्रेणाप्यपनेतुमशक्या, स्वमहिमस्थितिः स्वरूपादप्रच्युतिर्यस्याः सा तथा। तथापि सर्वाध्यासकारणस्याज्ञानस्यानारोपितत्वात्तेनैव द्वितीयेनाद्वितीयत्वरूपो भूमा कलुषः कृत इत्यत आह—अस्तमोहेति। अस्तोऽध्यस्तोऽपरमार्थःमोहोऽज्ञानाख्यो यस्यां सा तथा। अज्ञानाध्यासस्याप्यज्ञानमूलत्वादनादित्वाच्च नात्माश्रयादिदोषप्रसङ्गः। तदुक्तं वार्तिके—

अविद्याऽस्तीत्यविद्यायामेवाऽऽसित्वा प्रकल्प्यते।
ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते। इति ॥ २ ॥

ननु अज्ञानाध्यासस्य किमधिष्ठानं ? न जीव ईश्वरो वा, अनयोरध्यासपरिनिष्पन्नत्वेनान्योऽन्याश्रयात्। नापरः, तदनिरूपणादित्याशङ्क्याह—प्रत्यक्चितिरिति। प्रतीची जीवेश्वरविभागरहिता चितिः स्वप्रकाशज्ञप्तिः सा भुवनस्याज्ञानसहितस्याध्यस्तस्याकाशादिप्रपञ्चस्य विवर्तस्य योनिः अज्ञानद्वारोपादानम्। एकैव योनिर्न द्वितीयसापेक्षा सत्यत्वेनाज्ञातत्वेन च तस्या एवाधिष्ठानत्वोपपत्तेः। तथा च वक्ष्यति—"आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला" (अ० १ श्लो० ३१९) इति। वार्तिकं च—"आऽऽन्त्यात्कार्यापदेव स्याद्यदाय मति कारणम्"। इति। सा च विजयते परमार्थसत्यस्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वेन सर्वोत्कृष्टा भवति। अतस्तां प्रत्यस्मि प्रणत इति ध्वन्यते। यस्मादेवमध्यारोपसम्भवादनृतजडनि-

रोधीत्यादिना तदपवादो युक्त एव । भुवनैकयोनिरिति तट-स्थलक्षणं, प्रत्यगचितिरिति स्वरूपलक्षणमिति विवेकः । एतेन मिथ्याप्रपञ्चोपादानत्वेन तत्पदवाच्यनिरूपणात् "जन्माद्यस्य यतः"(ब्र० सू० अ० १ पा० १ सू० २) इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च विषयमुक्त्वा प्रयोजनकथनाय वाक्यार्थमाह—

प्रत्यक्प्रमाणकमसत्यपराक्प्रभेदं
प्रक्षीणकारणविकारविभागमेकम् ॥
चैतन्यमात्रपरमार्थनिजस्वभावं
प्रत्यञ्चमच्युतमहं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥३॥

प्रत्यगिति ।प्रत्यञ्चमिति त्वंपदार्थः । अच्युतमिति तत्पदार्थः । एकमिति तयोरंशांशिभावेनैक्यं वाक्यार्थः । तमहं श्रवणादिपरिपाकवशात् स्थितप्रज्ञो नित्यं सर्वदा प्रणतोऽस्मि देहेन्द्रियादिप्रतिभासावस्थायां भक्तिभावेन पूजयामि ।

ननु कथमेकत्वं मुख्यं, सत्यज्ञानाद्यपुनरुक्तानेकशब्दप्रतिपाद्यत्वादित्यत आह—चैतन्येति । वाच्यार्थे भेदप्रतिभासेऽपि चैतन्यमात्रस्यैव परमार्थानौपाधिकस्वभावस्य लक्ष्यत्वान्नैकवाक्यविरोध इत्यर्थः । चैतन्यमात्रमेव परमार्थोऽत्यन्ताबाध्यः, परमानन्दरूपत्वेन परमप्रयोजनरूपो वा निजोऽनुपाधिकः स्वभावः स्वरूपं यस्य तमित्यक्षरार्थः । ननु जीवस्य कार्यकारणादिविभागवत्त्वेन सद्वितीयत्वादीश्वरस्य च परोक्षत्वेन पराक्त्वात्कथं तयोरैक्यमिति तत्राह—प्रक्षीणेति । असत्येति च । प्रक्षीणः प्रज्ञानेन बाधितः प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपः कारणविकारविभागो हेतुफलसन्तानो मायाऽऽकाशादिप्रपञ्चो वा यस्मिंस्तं निर्वि-

भागं संसारदशायामपि परमार्थतो द्वैतरहितमित्यर्थः । एवमसत्यः सर्वथा बाधितः पराग्रूपेणाहमितिव्यपदेशानर्हत्वेन भयग्रूपाद्भेदो यस्मिंस्तं साक्षादपरोक्षमित्यर्थः । प्रतीचोऽद्वितीयाच्युताभेदबोधफलं प्रक्षीणेनेति । अच्युतस्यापरोक्षप्रत्यगभेदबोधफलम् असत्येति विवेकः । ननु प्रक्षीणकार्यकारणविभागस्य प्रमातृत्वादिशून्यस्य प्रमाणाभावादसिद्धिः । प्रमाणाभ्युपगमे च कार्यकारणविभागापत्तिरित्याशङ्क्याह—प्रत्यक्प्रमाणकमिति । प्रत्यक्स्वरूपमेव प्रमाणं यस्मिंस्त, स्वप्रकाशचैतन्यरूपतया स्वाभिन्नमानानपेक्षं स्वत एव सिद्धमित्यर्थः । एतेनाखण्डवाक्यार्थकथनात् "तत्तु समन्वयात्"(ब्र० सू०अ०१पा०१सू०४)इति व्याख्यातम् । वसन्ततिलकावृत्तम्॥३॥

एवं त्वंपदार्थस्तत्पदार्थोऽखण्डवाक्यार्थश्चेति शास्त्रस्य प्रमेयमुक्तम् । अधुना तत्प्रमाणं वेदान्तवाक्यं दर्शयितुं निखिलवेदाभिमानिनीं—वाग्देवतां प्रणमति—

औत्पत्तिकी शक्तिरशेषवस्तु-
प्रकाशने कार्यवशेन यस्याः ॥
विज्ञापते विश्वविवर्तहेतो-
र्नमामि तां वाचमचिन्त्यशक्तिम् ॥ ४ ॥

औत्पत्तिकीति । "शास्त्रयोनित्वात्"(ब्र०सू०अ०१ पा०१ सू०३) इति सूत्रे हि प्रथमेन वर्णकेन ब्रह्मणो वेदोपादानत्वं,द्वितीयेन तु वर्णकेन ब्रह्मणि तस्य प्रामाण्यं दर्शितं, तदुभयमप्यनेन प्रदर्श्यते । विश्वः सर्वोऽपि प्रपञ्चो विवर्तोऽतत्त्वतोऽन्यथाभावः, कारणसत्तया सत्तावान्,कारणप्रकाशेन च प्रकाशवान् यस्य स सर्वसत्तास्फूर्तिप्रदः परमात्मा विश्वविवर्तः, स एव हेतुरुपादानं यस्याः, सर्वप्रकाशशक्तिमत्परमेश्वरोपादानकत्वेन सर्वप्रकाशनफलयोगिन्याः अति-क्षवस्तूनामिक्षुक्षीरादिमाधुर्यादीनामपि प्रकाशने नानाविधाभिर्-

त्तिभिरौत्पत्तिकी अकृत्रिमा शक्तिः प्रतिपादकतारूपा प्रतिपत्तिरूपकार्यवशेन वृद्धव्यवहारेषु विज्ञायते तर्ककुशलैर्यस्या वेदलक्षणाया वाचस्ताम्। "कथमेतस्या ईदृशं सामर्थ्यम्" इति चिन्तयितुमशक्या शक्तिः प्रभावो यस्यास्तामहं नमामीति सर्वप्रकाशनशक्तिमत्परमेश्वरोपादानत्वं वेदस्य सर्वप्रकाशनसामर्थ्ये हेतुरिति प्रथमवर्णकार्थः। शेषः परार्थः, न शेषोऽशेषः सर्वपुरुषार्थः, तादृशं सर्वशेषिभूतं वस्तु परमार्थसद्ब्रह्म तत्प्रकाशने तदाकारवृत्युत्पादनेन तदज्ञानावरणापनये यस्या वेदलक्षणाया वाचः औत्पत्तिकी शक्तिः कार्यवशेन ब्रह्मसाक्षात्काराख्यकार्यलिङ्गेन विज्ञायते। कीदृश्याः? विश्वविवर्तस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्य हेतोः कारणभूतायाः "एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः" इति छान्दोग्यब्राह्मणश्रुतेः।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति।
नाम-रूपञ्च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्तनम् ॥
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः इति च मनुस्मृतेः।

"शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" (ब्र०सू० अ० १ पा०३ सू०२८) इति सूत्रे श्रुतिस्मृती एवैते प्रत्यक्षानुमानशब्दाभ्यामुक्ते।

ननु "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति सर्ववागगोचरत्वश्रुतेः कथं तादृशे ब्रह्मणि वाचः शक्तिरिति तत्राह–अचिन्त्यशक्तिमिति। तां नमामीति च पूर्ववत्। यथा च लक्षणया वा मुख्यवृत्त्या वोभयाभावेऽपि स्वत एव षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतोपनिषन्निर्विशेषमपि ब्रह्म बोधयति, तथा विस्तरेण स्पष्टतरमुपरिष्टादुपदर्शयिष्यते। तदेवं निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्य-

मेव प्रमाणमिति द्वितीयवर्णकार्थः । एवं प्रत्यग्ब्रह्मैक्याख्यविषयेण समं प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः सम्बन्धो वेदान्तानां दर्शितः । वेदान्तवचतुर्लक्षणमीमांसाख्यशास्त्रस्य शास्त्रत्वत्प्रकरणस्यास्येति द्रष्टव्यम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिवृत्तम् । चतुःसूत्र्यर्थकथनेन मङ्गलम् ॥ ४॥

अथ विघ्नेश्वरं प्रसादयति—

आरम्भाः फलिनः प्रसन्नहृदयो यश्चेत्तिरश्चामपि
नो चेद्विश्वसृजोऽप्यलं विफलतामायान्त्युपायोद्यमाः ।
विश्वैश्वर्यमतो निरङ्कुशमभूद्यस्यैव विश्वप्रभोः
सोऽयं विश्वहिते रतो विजयते विघ्नेश्वरो विश्वकृत् ॥५॥

आरम्भा इति । यश्चेत्प्रसन्नहृदयोऽनुग्राहकः तदा तिरश्चामपि सुग्रीवहनुमत्प्रभृतीनामारम्भा अभिमतक्रियोद्यमाः फलिनः फलाऽव्यभिचारिणः सातिशयफला वा भवन्ति । नित्ययोगेऽतिशायने वा तद्धितः । नो चेत्प्रसन्नहृदयस्तदा विश्वसृजो ब्रह्मणोऽपि किमुतान्येषामलमत्यर्थमपि ये फलोपायविषया उद्यमास्ते विफलतां व्यर्थतां यान्ति । ब्रह्मणोऽप्यभिमतभङ्गो वत्सहरणादौ स्मर्यते । अत एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विश्वस्मिन्नैश्वर्यं निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं विश्वप्रभोः सर्वप्रशासितुः "भीषास्माद्वातः पवते" इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य यस्यैव निरङ्कुशमप्रतिहतमभूत्सोऽयं विश्वकृद् विश्वतदुपादिकृत्स्नप्रपञ्चकृद्भगवानेव विघ्नेश्वरः श्रीगणेशरूपेणावतीर्णो विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तमानोऽस्माननुगृह्णात्वित्यर्थः । तस्याभक्तविघ्नकारिणोऽपि भक्तविघ्ननिवारणायावतारे हेतुर्विश्वहिते रत इति । कृपैव तस्यावतारे कारणमित्यर्थः । तस्य सर्वात्मत्वेनैकरूपत्वेऽपि तद्भजनाभजनयोरेव विषमफलत्वमावश्यकत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्ग इ-

ति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५ ॥

अतः परं सूत्रभाष्यकारवार्तिककारान्गुरुपूर्वक्रमेण पूजयति त्रिभिः । तत्र रत्नाकररूपकेण भगवन्तं व्यासं विष्ण्ववतारं सूत्रकारं प्रथमगुरुं स्तौति--

वाग्विस्तरा यस्य बृहत्तरङ्गा
वेलातटं वस्तुनि तत्त्वबोधः ॥
रत्नानि तर्कप्रसरप्रकाराः
पुनात्वसौ व्यासपयोनिधिर्नः ॥ ६ ॥

वाग्विस्तरा इति । व्यास एव पयोनिधिः महत्त्वपावित्र्यगम्भीरत्वस्वच्छत्वादिसाम्यात्, तस्य च पयःस्थानीया वेदा एव द्रष्टव्याः । वाचां तरङ्गोक्त्यर्थात्तच्छब्देन वेदव्यसनगुणोपन्यासाच्च । "दृष्टमात्राः पुनन्त्येते राजा भिक्षुर्महोदधिः" इति स्मृतेः । स नः पुनातु पापमलरहितान्करोत्वित्युक्तम् । यस्य वेदपयसः श्रीव्यासपयोधेर्वाचो वेदलक्षणाया ये विस्तरास्त्वच्छाखाभेदास्त एव बृहन्तस्तरङ्गाः । विस्तरबृहच्छब्दाभ्यां संक्षिप्ता वाक् सूक्ष्मतरङ्गा इति ध्वनितम् । वेलयास्तीरस्य तटं प्रान्तदेशस्तस्यैव तरङ्गवेगावसानभूमित्वाद्वस्तुनि ब्रह्मात्मैक्ये तत्त्वबोधः, शिष्याणामिति शेषः । सूत्रकारस्य वाक्प्रवृत्तेः शिष्यज्ञानार्थत्वेन तत्सिद्धावेवोपरतिसिद्धेर्युक्तं तस्य तटत्वम् । पदार्थसिद्धौ पदार्थद्वयशोधने वाक्यार्थनिर्णये तदुपयुक्तप्रमेयस्थितिषु च ये तर्काणां प्रसरणप्रकारास्त एव उपादेयत्वस्वप्रकाशत्वादिसाम्याद्रत्नानि । एतेन रत्नानां पद्मरागेन्द्रनीलादिविविधवैलक्षण्यवत्तर्काणामपि विविधवैलक्षण्यं सूचितम् । यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वादसाविति स इत्यर्थः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिः ॥ ६ ॥

सत्संप्रदायेन भाष्यकर्तारं शङ्करावतारं श्रीशङ्कराचार्यं प्रणमति—

वक्त्रारमासाद्य यमेव नित्या
सरस्वती स्वार्थसमन्विताऽऽसीत् ॥
निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपङ्का
नमामि तं शङ्करमर्चिताङ्घ्रिम् ॥ ७ ॥

वक्तारमिति । यमेव व्याख्यातारमासाद्य नित्या सरस्वती वेदलक्षणा, निरस्ता निर्मूलिता दुष्टतर्का एव मालिन्यहेतुत्वात् कलङ्काश्च, तन्मग्नानां पुनरुत्थानासंभवात्पङ्काश्च यस्याः सा । सर्वदुस्तर्कदोषनिरासेन स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थसमन्वितत्वेन प्रकटाऽऽसीत्तं शङ्करं सर्वकल्याणकरं भगवदवतारत्वेन सर्वपूजितपादपद्मं नमामीति सम्बन्धः । जैमिन्यादिभिर्हि कर्मकाण्डमेव स्वार्थसमन्वितं कृतम्; उपनिषदस्तु स्वार्थाऽनन्वयिताः । कैश्चिच्च भेदविकल्पवादिभिरुपनिषदः स्वार्थसमन्विताः कृताः, कर्मकाण्डं तु स्वार्थाऽनन्वायितम् । भगवता व्यासेन च विविदिषावाक्यं विचारयता यद्यपि कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डयोस्तुल्यमेव प्रामाण्यमङ्गीकृतं, तथापि तावन्मात्रेण न स्वार्थसमन्वितता । कैश्चित्तत्सूत्रं व्याचक्षाणैर्भर्तृप्रपञ्चादिभिर्भेदादेरवेदार्थस्य वेदार्थत्ववर्णनात् । श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैस्तु व्यावहारिकत्वेन कर्मकाण्डप्रामाण्यप्रकृत्यादि व्यवस्थाप्य वेदान्तानां तात्त्विकशुद्धाद्वैतपरत्वं व्यवस्थापितमिति स्वार्थसमन्वितत्वं कृत्स्नवेदस्य संपन्नमिति महिमातिशयं दर्शयितुं यमेवेत्येवकारः प्रयुक्तः । उपजातिः ॥ ७ ॥

इदानीं स्वगुरुं वार्त्तिककारं पूजयति—

यदीयसंपर्कमवाप्य केवलं वयं कृतार्था निरवद्यकीर्तयः ॥
जगत्सु ते तारितशिष्यपङ्क्तयो जयन्ति देवेश्वरपादरेणवः ॥८॥

यदीयेति । देवेश्वरस्य सुरेश्वराचार्यस्य ते पादरेणवो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते, तानस्यस्मि प्रणत इत्यर्थः । येषां पादरेणवोऽपि सर्वोत्कृष्टास्तेषामुत्कर्षः केन वक्तुं शक्यते इत्यभिप्रायः । सुरपदस्थाने देवपदप्रयोगः साक्षाद् गुरुनामाग्रहणाय "गुरोर्नाम न गृह्णीयात्"इति स्मृतेः । कीदृशास्ते ? तारिताः संसारसमुद्रपारं गमिताः शिष्यपङ्क्तयोऽस्मदादिशिष्यसमूहो यैः पांसुभिस्ते तथा । येषां पादरेणवोऽपि शिष्यांस्तारयन्ति ते स्वयं तारयन्तीति किमु वक्तव्यम् । यदीयानां यत्सम्बन्धिनां पवनादीनामपि संपर्कं संबन्धं केवलमवाप्य साधनान्तरशून्या अपि वयं सर्वेऽपि तच्छिष्याः कृतार्थाः कृतप्रयोजना ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्ताः, जगत्सु लोकेषु च मद्ग्रन्थकरणाध्यापनादिना निरवद्यकीर्तयो निर्मलयशसो वयमिति महाफलावान्तरफलकीर्तनम् । अतः सर्वथा ते नमस्या एवेत्यभिप्रायः । वंशस्थम् ॥ ८ ॥

गुरुस्तुतिशेषत्वेन ये प्रस्तारिते आत्मनः कृतार्थत्वनिरवद्यकीर्तित्वे ताभ्यां प्राप्तमात्मन औद्धत्यमपाकरोति—

गुरुचरणसरोजसन्निधानादपि वयमस्य गुणैकलेशभाजः ।
अपि महति जलार्णवे निमग्नाः सलिलमुपाददते मितं हि मीनाः ९

गुरुचरणेति । अनेककल्याणगुणार्णवस्य गुरोश्चरणसरोजयोर्महासौभाग्यशालिनोः सन्निधानादनेकगुणार्पणयोग्यादपि वयं तच्छिष्याः सर्वेऽप्यस्य गुरोर्गुणैकलेशमेव भजामो न तु बहुतरं, स्वायोग्यत्वात् । "स्तुतावेकवचनमपि प्रयोज्यम्"इत्यस्येति न विरुध्यते । स्वायोग्यत्वेन बहुप्राप्त्यसन्निधानेऽप्यल्पग्रहणे दृष्टान्तमाह—अपि महतीति । चतुःषष्टिलक्षयोजनविस्तृततयाऽतिविपुले शुद्धोदाख्ये सप्तमे समुद्रे निमग्नाः कार्त्स्न्येन तत्सम्बद्धा अपि मीनाः सलिलं मितमल्पमेवोपाददते गृह्णन्ति स्वायोग्यत्वेनेति

लोकप्रसिद्धमित्यर्थान्तरन्यासः ॥ ९ ॥

एवमल्पप्रज्ञत्वेन ग्रन्थकरणाशक्तौ भाषायामाह—

शक्तो गुरोश्चरणयोर्निकटे निवासा-

न्नारायणस्मरणतश्च निरन्तरायः ॥

शारीरकार्थविषयात्रगतिप्रधानं

संक्षेपतः प्रकरणं करवाणि हृष्यन् ॥ १० ॥

शक्त इत्यादिना । गुरोश्चन्दनतुल्यस्येवान्यत्र स्वगुणसञ्चारणसमर्थस्य निकटे निवासाच्छक्तोऽहमिति कारणैकत्वं दर्शयित्वा महत्यारम्भे विघ्नबाहुल्यसम्भवात्तदभावमाह—गुरोर्नारायणस्मरणतः तत्पादाशीर्वादाच्च निरन्तरायो निर्विघ्नोऽहम्, अतो गुरुचरणसमीपवासात्पादसंवाहनादिमनये तच्चरणैरमतिपत्तिविप्रतिपत्तिनिराकरणेन शास्त्रार्थज्ञानरूपसामग्रीसम्भवात्, गुरुनारायणस्मरणाच्च निखिलविघ्ननिवृत्तिसम्भवात् ग्रन्थकरणानुकूलसकलोपकरणसम्पत्त्या हृष्यन्हर्षं प्राप्नुवन् प्रकरणं शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रप्रयोजनापेक्षया प्रयोजनातिशययुक्तं ग्रन्थविशेषं करवाणि कुर्याम् ।

शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरस्मरणात् ।

शरीरमेव कुत्सितत्वाच्छरीरकं तत्र भवः शारीरको जीवस्तस्य स्वरूपमधिकृत्य कृतो ग्रन्थश्चतुर्लक्षणशारीरकमीमांसालक्षणोऽपि शारीरकः । शारीरं जीवं ब्रह्मतया कायतीति (१) वा तस्यार्थः प्रयोजनं विषयश्च यस्य तत्तथा । अवगतिर्ज्ञानानिवर्तिका निर्गुणब्रह्मविद्या सैव प्रधानं विचार्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूतं यस्य तच्च तथेति कर्मधारयः । अनेन शास्त्रैकदेशसम्बन्धो दर्शितः । संक्षेपत

(१) कै शब्दे इति धातोः कायति शब्दयति बोधयतीत्यर्थः ।

इति सगुणविद्याविचारबाहुल्यपरित्यागरूपेण संक्षेपेणेति शास्त्रारम्भप्रयोजनान्तरं दर्शितं, प्रागेव विघ्नमेतत् । गुरुप्रशंसापूर्वकं ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञा ॥ १० ॥

ननु स्वस्येवान्यस्यापि मूलशास्त्रादेव तदवगतिसम्भवात्किमनेनेत्याशङ्क्य स्वस्य विद्याशुद्धिरसाधारणं प्रयोजनमित्याह । पदवाक्येति ।

अथवा गुरुप्रशंसया गुरुव्यतिरिक्तेषु विद्वत्सु अनादरात्तैरपरिगृहीतोऽयं ग्रन्थो न प्रचरेदित्यभिप्रेत्य तानपि संमानयति—

पदवाक्यमाननिपुणा निपुणं विमृशन्त्विदं प्रकरणं मनसा ॥
गुणदोषनिर्णयनिमित्ततया प्रथिता हि पण्डितजना जगति ॥ ११ ॥

पदवाक्येति । पदनिपुणा वैयाकरणाः, वाक्यनिपुणा मीमांसकाः, माननिपुणास्तार्किकास्तेषां तद्विचारकुशलत्वात् । इदं प्रकरणं पदतो वाक्यतो मानतश्च निपुणमवधानेन मनसा स्वबुद्ध्या विमृशन्तु विचारयन्तु, निपुणं मनसेति विशेषणाभ्यामनवधानं परमत्ययं च वारयति । प्रार्थितानां तेषां गुणदोषनिर्णयाय प्रवृत्तौ कारुण्यमेव हेतुरित्याह—गुणदोषेति । तथा चोक्तं कविना—

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ (शाकुं० अं० १)

इति । ग्रन्थनिर्माणमात्रं मदधीनं, सिद्धिस्तु निर्मत्सरविद्वदधीनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वस्माभिर्निपुणं विमृशद्भिः दोषकीर्तने क्रियमाणे तव दुःखमेव स्यादित्याशङ्क्याह—

विद्वांसो यदि मम दोषमुद्गिरेयुः
यद्वा ते गुणगणमेव कीर्तयेयुः ॥

तुल्यं तद्बहु मनुते मनो मदीयं
कष्टं तद्बत मनुते यदाह मन्दः ॥ १२ ॥

विद्वांस इति । निर्मत्सरा विद्वांसो गुणदोषपरीक्षका यदि मम ग्रन्थे दोषं हानाय कथयेयुर्गुणगणं चोपादानाय कथयेयुः, तद्दोषकथनं गुणकथनं च तुल्यं सममेव बहु मनुते आदरेणाङ्गीकरोति मम मनो न तु वाङ्मात्रम् । दोषकीर्तने हि सति तन्निवारणान्निर्दोषो ग्रन्थः शुद्धः स्यादित्यभिप्रायेण दोषकीर्तनं ग्रन्थशुद्धिरूपगुणपर्यवसानाद्गुण एवेति महाननुग्रह इत्यभिप्रायः । यस्तु मन्दो मात्सर्यग्रस्तो दोषगुणविवेचनासमर्थश्च सोऽविचार्यैव यदन्ध इव चित्रस्य गुणं दोषं चाह तदपि तुल्यमेव कष्टं दुःखं मनुते बतेति खेदे । बहिति पाठे बहु कष्टं मनुत इत्यन्वयः । मनो ममेति शेषः । तदुभयस्यापि ग्रन्थविशुद्ध्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्माभिर्निपुणं विचार्य निर्दोषत्वेन निश्चितेऽपि ग्रन्थे कश्चिदतिमत्सरी दोषमुद्भावयतीति चेत्तदाऽस्माकं महदयशो भवेत्तव च ग्रन्थशुद्धिर्न भवेदित्याशङ्क्याह—

महामहिम्नामपि यश्चिकीर्षति स्वभावसंशुद्धतरं तिरो यशः ॥
स नूनमाच्छादयितुं प्रवर्तते विवस्वतो हस्ततलेन मण्डलम् १३॥

महामहिम्नामिति । प्रसिद्धयशसां दोषगुणपरीक्षणक्षमाणां विदुषां भवादृशानां निर्मत्सरत्वेन मानकुशलत्वेन च स्वभावतः संशुद्धतरमतिनिर्मलं परग्रन्थनिर्दोषत्वापादनरूपं यश आरोपितदोषोद्भावनेन यस्तिरश्चिकीर्षति तिरोभावयितुमिच्छति स जगन्मण्डलव्यापिप्रकाशस्य विवस्वतो मण्डलं लक्षयोजनविस्तृतं हस्ततलेनाल्पतलेन स्वहस्तेनाच्छादयितुं प्रवर्तते । नूनमिति सर्वथाऽसम्भावितमिदं यथा तद्वदसम्भावनीयं कर्तुमिच्छन्सर्वलोकोपहास्य एव भवति । अतो भवतां विशुद्धज्ञानानां मम च भवदादृतग्रन्थस्य

न काऽपि क्षतिरित्यर्थः । विद्वन्माहात्म्यखलतुच्छते दर्शिते ॥ १३ ॥

ननु शारीरकार्थविषयमवगतिमधानं प्रकरणं करवाणीत्युक्तं तन्नोपपद्यते । शारीरकमीमांसाया एव प्रयोजकाभावेनासङ्गतत्वात् । शिष्यजिज्ञासितसन्दिग्धार्थनिर्णयाय भगवता निरस्तसमस्तैषणेन "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्याद्यारब्धत्वम् । शिष्यस्य च ब्रह्मण्यत्यन्तानुपलब्धे जिज्ञासा वा सन्देहो वा कथं भवेत् । धर्मिज्ञानसाध्यत्वाच्चयोः । तच्च निर्विशेषे ब्रह्मणि न प्रत्यक्षादिना सम्भवति । रूपादिहीनत्वात्तस्य । अद्वितीये तस्मिन् लिङ्गासम्भवाच्च । अद्वयमेव हि ब्रह्म मुमुक्षुं प्रति शारीरकेण विचार्यते । सगुणब्रह्मविचारस्य मानाङ्गिकत्वात् । नापि वेदान्तात्तज्ज्ञानम् । विचारात्पूर्वं ततस्तदयोगात् । अन्यथा विचारवैयर्थ्यात् । न चापातज्ञानं विचारं विनाऽपि भवतीति वाच्यम् । तस्यैवानिरूपणात् । निःसामान्यविशेषे ब्रह्मणि सामान्यविषयस्य तस्यासम्भवादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानरूपस्य तस्यायोगात् । अतः शिष्यस्य जिज्ञासाऽसम्भवादजिज्ञासितार्थनिर्णये प्रेक्षावतः प्रवृत्त्ययोगादसङ्गतैव शारीरकमीमांसेति तदर्थविषयमिदं प्रकरणं सुतरामसङ्गतमित्याशङ्क्य विचारात्प्रागपि वेदान्तादेवाधिकारिणो विदितपदतदर्थस्य निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानं भवत्येव । तच्च श्रोतुरसम्भावनाविपरीतभावनादिचित्तदोषैः प्रमाणमप्यप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितमित्यनभ्यासदशापन्नजलज्ञानवत्फलाय न भवतीति ततो विचारप्रयोजिका शिष्यस्य जिज्ञासोपपद्यत इति नोक्तासांगत्यमित्यभिप्रेत्य सदृष्टान्तमाह चतुर्भिः—

पुरुषापराधमलिना धिषणा
निरवद्यचक्षुरुदयाऽपि यथा ॥
न फलाय भर्च्छुविषया भवति

श्रुतिसम्मताऽपि तु तथाऽऽत्मनि धीः ॥ १४ ॥

पुरुषापराधेति । पुरुषस्य प्रमातुरसम्भावनादिलक्षणेनापराधेन मलिना अप्रामाण्यशङ्कया कलङ्किता, न तु प्रमाणस्यापराधेन, तस्य दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च निर्दोषत्वात् । ननु निर्दुष्टप्रमाणजन्यं ज्ञानम् अप्रामाण्यशङ्कावशादध्यासं न निवर्तयतीति क्व दृष्टमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—निरवद्येति ।

भर्तुर्नाम कश्चित्कस्य चिद्राज्ञोऽत्यन्तं वल्लभो ब्राह्मणो राजोपजीविभिर्भृशमसूयमान आसीत् । स कदाचिद् दैवयोगात्स्वैरं विधायारण्ये चिरं तत्र स्थितो दैवयोगेनारण्यकैः सह पुरसमीपमागतोऽपि विद्वेषिराजकीयावरुद्धपुरमार्गः पुरं प्रवेष्टुं न शशाक । राजा च "भर्तुर्मृतः प्रेतो जातः" इति तैः प्रबोधितः सन् तथैव निश्चयमकरोत् । दैवात्कदाचिद्बहिर्गतो बाह्योपवने तं दृष्ट्वाऽपि ब्रह्मराक्षसं प्रेत इति ।

"यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्" (छां० अ० ६ खं० १४ श्रु० १) इत्यादिश्रुतिमूला ग्रन्थकर्तृदेशप्रसिद्धिः । यथा भर्तुविषया निर्दोषचक्षुर्जनिता प्रमाणभूताऽपि मतिः "मृतो भर्तुर्स्पृष्टुमयोग्य एव किन्तु प्रेत एवायं दृश्यते" इत्यसम्भावनाविपरीतभावनारूपपुरुषदोषेणाभिभूता "भर्तुरेवायम्" इति निश्चयफलाय पर्याप्ता न भवति, तथा निर्दोषवेदान्तमहावाक्यजन्या प्रमाणभूताऽपि "अहं ब्रह्मास्मि" इति धीः "वेदान्ता ब्रह्मपरा न भवन्त्येव, अद्वितीयं ब्रह्म न सम्भवत्येव, संसारसंसारिणोरैक्यं न सम्भवत्येव" इत्यसम्भावनाविपरीतभावनारूपपुरुषदोषाभिभूता विचारात्मागज्ञानादिनिवृत्तिफलाय न पर्याप्ता भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

मानमेययोरुपनिषद्ब्रह्मणोर्निर्दोषत्वात्पारिशेष्यात्प्रमातृदोष एव फलप्रतिबन्धक इति शास्त्रीयेण विचारेण तस्यापगमे सति अप्रामा-

प्यशङ्काख्यप्रतिबन्धाभावात् पुनस्तस्मादेव निर्दोषवेदवाक्यात्सफला धीरुदेति । यथा भर्तुर्दुर्जनैररण्ये प्रक्षिप्तो जीवन्नेव पुनरागत इत्युपपत्त्या भर्तृज्ञानाप्रामाण्यशङ्काकारणपुरुषापराधविगमे सति तद्विषया "भर्तैवायम्" इति सफला धीरुदेतीत्याह—

पुरुषापराधविगमे तु पुनः प्रनिबन्धकव्युदसनात्सफला ॥
मणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति पावकाद्भवति धूमलता ॥ १५॥

पुरुषापराधेति । अत्रानुरूपं दृष्टान्तान्तरमाह–मणीति । तुशब्दोऽवधारणे । मणिमन्त्रयोर्धूमोत्पत्तिप्रतिबन्धकयोरपगमे सत्येव लताकारो धूम उद्भवति पावकात् सदा धूमजननसमर्थान्नान्यथा यथा तथेहापीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भवतु पुरुषापराधविगमात्सफला धीस्तावता विचारशास्त्रस्य किमागतमित्यत्राह—

पुरुषापराधविनिवृत्तिफलः सकलो विचार इति वेदविदः ॥
अनपेक्षतामनुपरुध्य गिरः फलवत्त्वेत्प्रकरणं तदतः ॥ १६॥

पुरुषेति । सकल इति । धर्मविषयो ब्रह्मविषयश्चेत्यर्थः । वेदविदः शबरस्वामिप्रभृतय आहुः धर्मजिज्ञासासूत्रव्याख्यायाम्, अर्थादिति शेषः । तेषामेतदभिप्राये प्रमाणमाह–अनपेक्षतामिति । प्रथमतन्त्रे औत्पत्तिकसूत्रे लोके शब्दस्य प्रमाणान्तरमूलस्यैव प्रामाण्यात्तदभावेऽनाप्तवाक्यवद्वेदाप्रामाण्यमाशङ्क्य अनाप्तवाक्यस्याप्रामाण्यं न मूलाभावकृतं किं तु दुष्टपुंमूलतया दुष्टत्वेन स्वभावप्रयुक्तप्रामाण्यप्रतिबन्धात् । वेदे तु पदपदार्थसम्बन्धस्य नित्यतया तत एव वाक्यार्थसम्बन्धेऽप्यानपेक्षणाद्वेदस्वरूपस्यापौरुषेयत्वाच्च न पुरुषमूलतेत्यनपेक्षत्वेन स्वतःप्रामाण्यमुक्तम् । तद्यदि विचारादिकमपेक्ष्य वेदोऽर्थं प्रतिपादयेत्तर्हि सापेक्षतया तस्यानपेक्षत्वं बाधितं स्यादिति सर्वोऽपि विचारः प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रहेतुरिति सर्ववेदवित्सं-

मतमित्यर्थः । गिरो वेदस्यानपेक्षताम् "अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" (जै० सू० अ०१ पा०१ सू०५) इत्यत्र प्रतिपादितामनुरुध्याबाधित्वा सकलो विचारः पुरुषापराधविनिवृत्तिफल इति वेदविद आहुरिति सम्बन्धः । विचारस्य प्रतिबन्धनिवृत्तिसाधनत्वे फलितमाह–फलवदिति । अत इति प्रतिबन्धनिरासित्वाभ्युपगमादित्यर्थः । प्रकृष्टं करणं निर्माणं यस्य विचारशास्त्रस्य तदित्यर्थः । अथ वा उक्तरीत्या शारीरकारम्भे निर्दिष्टे सति तदर्थाविष्करणाय प्रकृतप्रकरणं फलवदित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतिबन्धनिवृत्तेरहेतुत्वे स्वतोऽपुरुषार्थत्वे च कथं तन्निष्ठं प्रकरणं फलवदित्याशङ्क्य विवक्षितकार्यविरोधिनि तदनुत्पादस्याप्रिमसमयसम्बन्धप्रयोजके प्रतिबन्धके सति समर्थान्कारणसद्भावादपि कार्यानुदयाद्वर्णिताग्रिमसमयसम्बन्धाभावसंपादकतयाऽन्यथासिद्धोऽपि प्रतिबन्धकाभावः कार्येण स्वोत्पत्तयेऽपेक्ष्यते इति प्रकरण तन्निष्ठमपि फलवदित्याह—

पुरुषापराधशतसंकुलता विनिवर्तते प्रकरणेन गिरः ॥
स्वयमेव वेदशिरसो वचनादथ बुद्धिरुद्भवति मुक्तिफला॥१७॥

पुरुषापराधशतेति । शास्त्रेणैव प्रतिबन्धस्य निरस्तत्वात्किं प्रकरणेनेत्याशङ्क्य पुरुषदोषाणामनन्तत्वात् "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" (ब्र० सू० अ० ४ पा० १ सू० १) इति न्यायेन तत्सार्थत्वमुक्तम्–शतेति । गिरो वेदलक्षणायाः शास्त्रलक्षणायाश्च स्वयमेव इतरासहकृतादेव । अथ प्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं मुक्तिफला विद्या वेदशिरसो वाक्यादुद्भवति । अभ्यासदशायां केवलाच्चक्षुष इव जलज्ञानम्, अतो न सापेक्षत्वमित्यर्थः । पुरुषापराधाकुलत्वं चाप्रामाण्यहेतैरुक्तं जिज्ञासापूर्वकविचारहेतुत्वाप्रातज्ञानोपपादनम् । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १७ ॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां तात्पर्यज्ञानं वाक्यार्थज्ञानहेतुः शक्ति-

ज्ञानवत्तच्च विचाराधीनमिति चेत्तत्राह—

स्वाध्यायवन्न करणं घटते विचारो
नाप्यङ्गमस्य परमात्मधियः प्रसूतौ
सापेक्षताऽऽपतति वेदगिरस्तथात्वे
ब्रह्मात्मनः प्रमितिजन्मनि तन्न युक्तम् ॥ १८ ॥

स्वाध्यायवदिति। स्वशाखागतवेदवाक्यवदित्यर्थः। घटते युज्यते। अस्य स्वाध्यायस्य किं विचारो वेदान्तवाक्यवत्तदर्थज्ञाने करणम् उताङ्गं, नाद्यः, प्रत्यक्षादिवद्विचाराख्यप्रमाणस्याप्रसिद्धत्वात्तर्करूपस्य तस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन स्वतोऽप्रमाणत्वाद् वाक्यकरणकज्ञानस्य करणान्तरानपेक्षत्वाज्ज्ञानान्तरस्य चासत्त्वात्। द्वितीये च न प्रोक्षणादिवदाग्नेयादेर्वेदस्य विचारः स्वरूपोपकार्यङ्गं, तद्वदत्र श्रुत्यादिविनियोजकाभावात्स्वाध्यायस्वरूपस्य स्वतःसिद्धत्वेन तत्रानुपयोगाच्च। अस्तु तर्हि प्रयाजादिवत्परमात्मज्ञानोत्पत्त्यवारादुपकार्यङ्गम्। तदुक्तम्। "इतिकर्तव्यतामार्गं मीमांसा पूरयिष्यति" इति, "प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्कः" इति च, तन्न। प्रयाजादिभिराग्नेयादिषु फलानुकूलशक्तिवद्वेदे तत्त्वसाक्षात्कारजननानुकूलशक्तेराधानाभावात्। न हि वाक्यस्यौत्पत्तिकार्थप्रकाशनशक्त्यतिरेकेण विचाराधेयं किञ्चिदस्ति। तदङ्गत्वविदकप्रमाणाभावस्योक्तत्वाच्च। करणोपकारस्य शक्त्यादिज्ञानेनैव सिद्धेश्च। उभयत्र साधारणं प्रागुक्तं दूषणं स्मारयति। सापेक्षतेति। आपततीति च्छेदः। तथात्वे विचारस्य करणत्वेऽङ्गत्वे वा तत्सापेक्षत्वापतनं न युक्तं प्रागुक्तन्यायेनेत्यर्थः॥ १८॥

यत्तु तात्पर्यज्ञानं नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थज्ञाने कारणं शक्तिज्ञानादिवत् तच्च विचाराधीनमिति विचारस्याङ्गत्वमिति तत्राह—

व्युत्पन्नस्य हि बुद्धिजन्म सहसा वाक्यश्रुतौ दृश्यते
वाक्यार्थे न ततोऽस्ति बुद्धिजनने मीमांसनव्यापृतिः ॥
तेनार्थात्करणादिमात्रभजने मीमांसनस्याश्रिते
वेदार्थप्रमितौ तु वेदवचसः सापेक्षताऽऽयास्यति ॥ १९ ॥

व्युत्पन्नस्येति । सहसा झटिति, विनैव तात्पर्यज्ञानाभावनिमित्तविलम्बं, व्युत्पन्नस्य शक्त्यादिज्ञानवतः, वाक्यस्य श्रुतौ श्रवणे, ततः नियतान्वयव्यतिरेकाभावात् । मीमांसनस्य तात्पर्यज्ञानस्य तदर्थविचारस्य च वाक्यार्थबुद्धिजनने न व्यापृतिर्नोपयोग इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—न हि तात्पर्यज्ञानं नियमेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं संभवति । गवानयनादिवाक्यश्राविणां तज्ज्ञानेनैयत्याभावात् । न हि तदा तात्पर्यव्याप्तलिङ्गज्ञानं तेषामस्ति, समभिव्याहारमात्रस्य "अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरति" इत्यत्रानन्वितयोर्नदीकच्छयोरपि दर्शनेन तदलिङ्गत्वात् । न च यत्रैकवाक्यत्वं तस्य वाक्यस्य विशिष्टार्थे तात्पर्यमिति वाच्यम्। तस्यापि प्रतारकवाक्यादौ व्यभिचारात् । एकवाक्यताज्ञानादेव नियतार्थज्ञानसंभवेन तात्पर्यज्ञानस्य तत्रोपयोगाभावाच्च । अर्थवादादेः प्रतीयमानार्थे तात्पर्याभावनिश्चयेऽपि तद्गतपदशक्त्यादिस्मारस्येन विशिष्टार्थप्रतीतेश्च न तात्पर्यज्ञानं तत्र कारणम् । नानार्थपदप्रयोगादपि तत्तत्पदार्थोपस्थितियोग्यताद्यनुरोधेन कदाचित्कस्यचिदर्थस्य प्रतीत्युपपत्तेश्च । न हि तत्र सर्वपदार्थस्मरणं नियमेनास्ति । यत्रास्ति तत्र योग्यतादिज्ञानमस्तीति चेत् । युगपच्चावदर्थज्ञानमस्तु किं तात्पर्यज्ञानेन । तत्तत्संसर्गघटिततात्पर्यज्ञानस्य तत्तत्संसर्गात्मकवाक्यार्थबोधात्प्रागनुपपत्तेश्च न तात्पर्यज्ञानस्य तत्र हेतुत्वं संभवतीति । ननु "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" इत्यादिना शास्त्रोद्देशेन श्रवणादिविधानात्क-

र्थं तस्य तद्धेतुत्वं तत्राह—तेनेति । येन कारणेन विचारोऽङ्गतया करणतया वा न वाक्यार्थज्ञानोपयोगी तेनेत्यर्थः । अर्थादनुपपत्त्या करणादिभावभजने उद्देश्यज्ञानविशेष्यांश इति शेषः । वेदार्थप्रमितौ जनयितव्यायामायास्यतीति पदम् । श्रुतौ द्रष्टव्यपदेन नात्मज्ञानमात्रमुद्दिश्यते आपातात्मज्ञानस्य प्रागेवोत्पन्नत्वात् । किं त्वप्रतिबद्धमात्मदर्शनम् । एवं च तदुद्देशेन विहितो विचारो विशेषण एव पर्यवस्यति । ज्ञानमात्रस्य प्राक्सिद्धस्य तत्साध्यत्वानुपपत्तेरिति श्रुतितोऽपि न विचारस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वमिति प्रागुक्तैव गतिरिति भावः ॥ १९ ॥

एवं विचारात्पूर्वमापातप्रतिपन्नं ब्रह्म मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं, विचारश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्रेणार्थवानित्युक्तम् ।

नन्वेवमपि जिज्ञास्यं ब्रह्म दृश्यं चेद् घटवदनात्मत्वान्न मुमुक्षुजिज्ञास्यं स्यात्, स्वप्रकाशं चेत्तस्य यथावत्प्रकाशमानतया न जिज्ञास्यत्वम् । न हि स्पष्टं प्रकाशमाने जिज्ञासा भवति । न च स्वप्रकाशमप्यज्ञानावृतं न यथावत्प्रकाशत इति वाच्यम् । 'अहम्' इति ज्ञानस्यैवात्मयाथात्म्यविषयत्वात् । ब्रह्मणस्तदविषयत्वे चानात्मतामसङ्गः । स्वप्रकाशे आत्मनि ज्ञानसाध्यप्रयोजनस्य विनाऽपि विचारं सम्भवेन विचारानर्थक्यं च ।

किं चात्मज्ञानमात्रं न विचारप्रयोजनं, तस्य सुखदुःखानिवृत्त्यन्यतरत्वाभावात् । तत्साध्यं चान्यत् स्वर्गादिवन्न मुमुक्षुभिलषितम् । संसारात्मकानर्थस्य संश्लेषेण ज्ञाननिवर्त्यः, असंश्लेषनिवारात् । अतो विषयप्रयोजनाभावाचेदं प्रकरणमारब्धव्यमिति तत्राह—

आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मरूपं
जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मृषैव ।

अज्ञानमावरणविभ्रमशक्तियोगा-
दात्मत्वमात्रविषयाश्रयतावलेन ॥ २० ॥

आच्छाद्येति । आवृत्येत्यर्थः । अज्ञानमनादिभावरूपं ज्ञानापनोद्यं वक्ष्यमाणं, संस्फुरत्-स्वप्रकाशतया निरंशतया च प्रथावत्प्रकाशमानमप्यद्वयानन्दब्रह्मस्वरूपमाच्छाद्य विक्षिपति विविधं तत्स्वरूपविपरीतमपञ्चभावमापादयति । वैविध्यमेवाह-जीवेत्यादिना । तृतीयेत्थम्भावे । तथा च स्वप्रकाशस्याप्यात्मस्वरूपब्रह्मणः अविद्यया यथावदप्रकाशमानत्वाज्जिज्ञास्यत्वमुपपद्यते । प्रयोजनं च जीवेश्वरत्वादिभेदकल्पनानिवृत्तिरस्तीति काकदन्तसमं न ब्रह्मेत्याशयः । प्रपञ्चस्य ज्ञानापनोद्यत्वमाह-मृषेति । एतेनाद्वयानन्दब्रह्मस्वभावस्य कथं तद्विपरीतरूपतेति निरस्तम् । शुक्तिकादेरिवाज्ञानाद्रजतादिभाववदात्मनः प्रपञ्चभावस्याप्यज्ञानकल्पिततया मृषात्वान्न कोऽपि दोष इति भावः ।

मृषात्वं च-सदसद्विलक्षणत्वमिति न सदादिपक्षोक्ता दोषाः । सदसदात्मत्वव्यावृत्तये "एव"इत्युक्तम् । नन्वज्ञानस्य सत्यत्वे कथं तत्कृतविक्षेपस्य मृषात्वं? मिथ्यात्वे वा कथं तस्याच्छादकत्वं ? लोके सत्यस्यैव तद्दर्शनादित्याशङ्क्य, मृषाऽप्यज्ञानमर्थक्रियाकारितयाऽऽच्छादयति विक्षिपति च, तत्कारित्वे च सत्यत्वं न प्रयोजकम् असम्प्रतिपत्तेः । किं त्वाच्छादनाद्यनुकूलशक्तिमत्त्वं, तच्च मृषात्मकेऽपि स्वप्नादौ दृष्टम् । आच्छादकस्य लोकेऽपि सत्यत्वमसम्मतमित्याशयेनाह-आवरणविभ्रमशक्तियोगादिति । आवरणशक्तिविक्षेपशक्तिभ्यां योगादित्यर्थः । आवरणशक्तिः-"नास्त्यद्वयं ब्रह्म न प्रकाशते"इति व्यवहारयोग्यताऽऽवरणं तत्प्रयोजकशक्तिः । विक्षेपशक्तिस्तु "अहं कर्ता भोक्ता"इत्यादिभ्रमजननशक्तिरित्यर्थः । नन्वज्ञानमपि शक्तिमच्चेत्परकीयप्रधानान्न विशेष इत्यत

आह—आत्मत्वेनि । आत्मत्वं सदखण्डचैतन्यं तन्मात्रमेव आश्रयो विषयश्च यस्य तस्य भावस्तत्ता तद्बलेनेत्यर्थः । अज्ञानस्य ह्यात्माश्रयविषयत्वमेव परकीयप्रधानाद् बलं शक्तिद्वयाश्रयत्वप्रयोजकं न तु स्वत इति प्रधानाद्विलक्षणमित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वात्मनोऽज्ञानावृतत्वे प्रकाशायोगात्कथं ततोऽज्ञानान्तःकरणादिभानं, न ह्यप्रकाशमानज्ञानाद्विषयप्रकाशो भवति तत्राह—

प्रत्यक्त्वमात्रविषयाश्रयताबलेन
प्रत्यक्स्वरूपमपिधाय पराग्विवर्तैः ॥
प्रत्यञ्चमद्वयमशेषविशेषहीनं
विक्षिप्य तिष्ठति तदग्रहणं मृषैव ॥ २१ ॥

प्रत्यक्त्वेति । विषयपदमत्राविवक्षितम् । चैतन्यमात्रं यो विषयः तदाश्रयताबलेनेत्यर्थः । अथ वा वक्ष्यमाणरीत्या अधिष्ठानावरणस्य विक्षेपहेतुत्वम् । एवं चोभयमपि हेतुरिति तदुपादानम् । प्रत्यक्स्वरूपं प्रत्यगात्मनो ज्ञानादिसाधकचैतन्यांशमपिधाय अनाच्छाद्य प्रत्यञ्चं पराग्विवर्तैः जीवत्वादिविवर्तैः विक्षिप्य तिष्ठतीति सम्बन्धः । अज्ञानं हि स्वाश्रयावभास्यं 'न जानामि'इति तदनुभवात् । अवभासकं च प्रकाशमानमेवेति तदाश्रयचैतन्यमनावृतम् । एवं चाज्ञानं तदाश्रयत्वादेव तदाच्छादकं न भवतीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तं, तदा चाज्ञानादिभानमविरुद्धम्, । 'चैतन्यं नास्ति'इति व्यवहारादर्शनेन तद्योग्यतारूपमावरणं नास्तीति भावः । तर्ह्यज्ञातं ब्रह्म ततोऽन्यत् स्यादिति नेत्याह—अद्वयमिति । तर्हि कथं प्रकाशमानस्याप्रकाशमानत्वमित्याशङ्क्य उक्तं तावत्प्रकाशमानत्वे प्रमाणम् । एवं जीवेश्वरत्वाद्यध्यासाधिष्ठानतया तत्राप्रकाशमानत्वं च वाच्यम् । विशेषावरणं विनाऽध्यासायोगादित्यभिप्रेत्य प्रत्यञ्चं जीवत्वादिभिर्विक्षिपतीत्युक्तम् । यद्यपि चैतन्यमात्रमेव ब्रह्म तथापि तदावृतमनु-

भूयते । तच्च वक्ष्यमाणविधया अविरुद्धमिति । माऽस्तु तर्हि जीवत्वादेस्तत्राध्यासस्तत्राह–अशेषेति । तथा च निर्विशेषे जीवत्वाद्यवभासोऽध्यासं विना न सम्भवतीति तस्य तत्रारोपो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु यथा साङ्ख्यमते प्रकृतिः पुरुषाश्रयत्वविषयत्वमन्तरेण जगदुत्पादयति एवमज्ञानमप्यस्तु, किं तस्य प्रत्यगाश्रयत्वविषयत्वकल्पनया ? न चाध्यस्तमज्ञानं तत्कार्यं चेति ततोऽस्य वैलक्ष्ण्यमिति वाच्यम् । तदध्यासस्यैवाद्याप्यसिद्धेरित्याशङ्क्य आत्मनि प्रपञ्चस्याध्यासं दर्शयिष्यंस्तदर्थं प्रथमं तस्य तत्र वस्तुतोऽसम्भवं तदर्थं च प्रमाणसिद्धमात्मस्वरूपं दर्शयति—

प्रत्यक्षलिङ्गवचनानि हि दर्शयन्ति
निर्दुःखनित्यसुखविग्रहतां प्रतीचः ॥
निर्दुःखनित्यसुखविग्रहभूम्नि नास्मिन्
सम्भाव्यते दृशि पुरोदितमल्परूपम् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षेति । एतानि वक्ष्यमाणानि द्रष्टव्यानि । निर्दुःखनित्यसुखविग्रहतामिति भूम्नश्चैतन्यस्योपलक्षणम् । अन्यथाऽनुवादे तत्कीर्तनायोगात् । ततः किं तत्राह–निर्दुःखेति । निर्दुःखादिस्वरूपेऽस्मिन् चैतन्याद्वयात्मनि अनृतजडेत्यादिनोक्तमल्पं रूपं न सम्भाव्यते । वस्तुतः कथमपि न सम्भवतीत्यर्थः । अहङ्कारप्रमुखो जडप्रपञ्चो न तावदात्मनोऽन्यत्र सिध्यति, आत्मन एव तदुपादानतया वक्ष्यमाणत्वात् । कार्यस्योपादानादन्यत्रावस्थित्यनुपपत्तेः, तत्सत्ताःस्फूर्त्ययोगाच्च न ह्यात्मातिरिक्तमपि किञ्चित्सम्भवति । नाप्यात्मनि सम्बन्धान्तरेण तस्य वृत्तिः सम्भवति, निरवयवेऽसङ्गे सम्बन्धान्तरासम्भवात् । तादात्म्यं च वास्तवं विरुद्धयोर्न सम्भवति । तद्विरुद्धरूपं चात्मनः प्रत्यक्षादिसिद्धमिति न कथमप्या-

स्मानि प्रपञ्चस्य वस्तुतः सम्भव इति भावः ॥ २२ ॥

प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयन् प्रथमं प्रत्यक्षेणात्मनो निर्दुःखनित्यसुखतां दर्शयति—

प्राज्ञे सुखं समनुभूय समुत्थितः सन्
सर्वप्रकारविषयप्रतिपत्तिशून्ये ॥
सुप्तोऽहमत्र सुखमित्यनुसन्दधानः
सर्वोऽपि जन्तुरवगच्छति तस्य सौख्यम् ॥ २३ ॥

प्राज्ञ इति । यद्यपि सुखप्रत्यक्षमात्रमात्मस्वरूपसुखमेव विषयीकरोति तथाऽप्यन्यथासिद्धिशङ्काशून्यतया निर्दुःखत्वादिसिद्ध्यर्थं च सौषुप्तिकं प्रत्यक्षमुदाहृतं, यस्मिन्नेकीभूतः सुषुप्त्यवस्थायां जीव उपाधिकालुष्याभावात्प्रकृष्टप्रज्ञो भवति तस्मिन्प्राज्ञाभेददशायामित्यर्थः । समनुभूय स्पष्टमनुभूयान्यथा सुषुप्त्यर्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यात् । ननु तदपि सुखं जन्यमेव किं न स्यात्तत्राह—सर्वप्रकारेति । स्मृतिरूपा अनुभवरूपा वा या विषयप्रतिपत्तिः तच्छून्ये। सुषुप्तेः सर्वविशेषज्ञानोपरमरूपत्वाद्विषयज्ञानं विना सुखजन्मासम्भवात् न तदात्मन्यन्यत्सुखमस्तीत्यर्थः । अत्र देशे काले वा सुखमिति क्रियाविशेषणम् । अनुसन्दधानः स्मरन्नर्थात्तदेव सुखमित्याशयः । तस्यानुसन्धानात्स्वरूपचैतन्यस्य सौख्यं निर्दुःखनित्यसुखात्मत्वम्, । यद्यपि "सुखमहमस्वाप्सम्" इति स्मृतिर्न निर्दुःखत्वं न वा नित्यत्वं तस्य विषयीकरोतीति तद्बलात्प्राज्ञसुखस्य निर्दुःखत्वादि न सिध्यति तथापि सुषुप्त्यवस्थायामनुभूयमानसुखबलान्निर्दुःखताऽऽत्मनः सिध्यति, अत एवोत्थितस्य 'निर्दुःखमस्वाप्सम्'इति व्यवहारः सुषुप्तिकालीनसुखसामर्थ्यादेव तस्य नित्यत्वमपि सिध्यतीति प्राज्ञसुखप्रत्यक्षसामर्थ्यादात्मा निर्दुःखनित्यसुखमिति ॥ २३ ॥

एवमनुमानेनाप्यात्मनः सुखात्मत्वसिद्धौ तस्य निर्दुःखनित्यताऽपि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य "आत्मा सुखाभिन्नः सुखलक्षणवत्त्वात् वैषयिकसुखवत्, यद्यल्लक्षणवत्तत्तदात्मकं यथा गवादि" इत्यनुमानमाह—

सर्वं यदर्थमिह वस्तु यदस्ति किञ्चित्
पारार्थ्यमुज्झति च यन्निजसत्तयैव ॥
तद्वर्णयन्ति हि सुखं सुखलक्षणज्ञा-
स्तत्प्रत्यगात्मनि समं सुखताऽस्य तस्मात् ॥ २४ ॥

सर्वमिति । प्राचुर्याभिप्रायमेतत् । यदर्थं यत्सम्बन्धितया प्रीतिविषयः न तु तद्धेतुरित्यर्थः । आत्मसुखस्याजन्यत्वात् । इह जगति वस्तु यदस्ति किञ्चित्, एतदपि प्राचुर्याभिप्रायम् । पारार्थ्यमन्यनयुक्तप्रीतिविषयत्वम् । यद् इष्यमाणमिति शेषः । निजसत्तया स्वस्वरूपेण, सुखमिति वर्णयन्तीति सम्बन्धः । व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतामाह—तत्प्रत्यगात्मनीति । समं वैषयिकसुखतुल्यमस्तीति चार्थः । निगमयति—सुखतेति । तस्मादुक्तहेतोः । अत्र यदिष्यमाणं पारार्थ्यमुज्झति निजसत्तया, यदिष्यमाणं तद्वा सुखमिति लक्षणं विवक्षितम् । एतदुपपादनाय सर्वमित्याद्युक्तम् । दुःखादौ सुखसाधने चातिव्याप्तिवारणाय दलद्वयम् । ननु पुत्रादिवत्सुखमपि "मम सुखं भूयात्" इत्यात्मार्थमत्र काम्यत इति कथं पारार्थ्यमुज्झतीति तन्न । न हि पुत्रादिनेवात्मनः सुखेनापीष्टं किञ्चिज्जायते, येन सुखं तदर्थं भवेत्, न च सुखमात्मसम्बन्धितयैवाभिलाषास्पदम्, आत्मसम्बन्धित्वस्य दुःखादिसाधारणस्य सुखप्रीत्यप्रयोजकत्वात् । न चात्मसुखत्वं तत्र प्रीतिनिमित्तमिति वाच्यम् । लाघवेन सुखत्वमात्रस्यैव तथात्वात्, सुखं चैकमेवेति नातिप्रसङ्गः । न च कथं तर्हि "मम सुखं

भूयात्” इत्यभिलाप इति वाच्यम् । “मम प्रत्यक्सुखं भूयात्” इति हि तथा काम्यते, सुखव्यक्तेरेकत्वेन व्यावर्त्याभावात् । प्रत्यक्षं त्वज्ञातब्रह्मसुखादिव्यवच्छेदकामिति ‘तदेव मम’इति विशिष्यते इति नोक्तदोषः । अहङ्कारशबलात् ममताधिकरणात्केवलं सुखमन्यादिति मदीयत्वमपि प्रतीयमानमस्त्येव, परं तु तत्कामनाप्रयोजकं न भवतीति भावः ॥ २४ ॥

किं च “आत्मा सुखम् अनौपाधिकप्रेमगोचरत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा दुःखादि” इत्यनुमानान्तरमाह—

प्रेमाऽनुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः
स प्रत्यगात्मनि कृमेरपि नित्यसिद्धः ॥
प्रेयःश्रुतेरपि ततः सुखताऽनुमानं
नैयायिकोऽपि न दृगात्मनि निन्हुवीत ॥ २५ ॥

प्रेमेति । अनुपाधिरिति । अन्याप्रयुक्त इत्यर्थः । असुखात्मनि सुखव्यतिरिक्ते प्रत्यगात्मनि निष्कृष्टाहङ्कारतत्साक्षिचैतन्ये, कृमेरपीति बहुलदुःखप्राणिनामप्यात्मनि प्रेमा दृश्यते, किमु वक्तव्यं विशिष्टात्मनामिति द्योतितम् । कृमीणामपि स्वदुःखपरिहाराय धावनादिदर्शनेनास्त्येव स्वदुःखे द्वेषः, स च तदात्मनि तेषां प्रेमाभावे नोपपद्यते, उदासीननरदुःखद्वेषादर्शनादिति भावः । ननु कृमीणामन्येषां वाऽऽत्मनि कथं स प्रेमा सिद्धे तदयोगात् इत्याशङ्क्य सर्वानुभवसिद्धः कथं स निराकार्य इत्याह—नित्यसिद्ध इति । सदानुभवसिद्ध इत्यर्थः । दृश्यते हि धनपुत्रादौ सिद्धेऽपि पित्रादेस्तत्साध्योपकारमप्रतिसन्दधतोऽपि प्रेमा, एवमात्मन्यपि निरतिशयसुखरूपे स न विरुध्यते इत्यर्थः । किं च “तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्”(बृ० अ० १ ब्रा० ४ श्रु० ८) इति श्रुतितोऽप्यात्मनि नित्यसिद्धे स सिद्ध इत्याह—प्रेयःश्रुते-

रिति । तत इति व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वादित्यर्थः । नैयायिकोऽपीति । अपिशब्दान्मीमांसकादिरपि । नैयायिको ह्यनुमानस्य द्वे अङ्गे व्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्याहेति स्वाभिमताङ्गयुक्तम् आत्मनः सुखतानुमानं न निह्नुवीत न निराकुर्यात् । किन्तु वक्तव्य श्रुतिप्रधानो मीमांसकादिरिति भावः । नचात्मनि दुःखित्वग्राहकप्रत्यक्षबाधः, दुःखित्वादेरुपाधिधर्मतया दृगात्मनि सुखतानुमानस्य ततो भिन्नविषयत्वादित्याह—दृगात्मनीति ॥ २५ ॥

"प्रत्यक्षलिङ्गवचनानि" इति श्लोकोक्तं प्रत्यक्षमनुमानं च दर्शितम्, इदानीं वचनशब्दितां श्रुतिमपि तत्राह—

आनन्दविग्रहमपास्तसमस्तदुःखं
यस्तुस्वभावपरिवर्जितसर्वभेदम् ॥
आत्मानमध्ययनविध्यनुसारिणस्तं
प्रत्यक्षतः श्रुतिशिरःसु समामनन्ति ॥ २६ ॥

आनन्दविग्रहमिति । आनन्दस्वरूपमित्यर्थः । अपास्तसमस्तदुःखमिति तस्य प्रेक्षावन्मुमुक्षूपादेयत्वं द्योतितम् । ननु सद्वितीये जीवे "नाल्पे सुखमस्ति" (छां० ७ । २३ । १) इति सुखनिषेधात्कथं तस्यानन्दरूपत्वमिति तत्राह—वस्तुस्वभावेति । यद्यपि जीवस्वरूपं सप्रपञ्चं प्रतीयते, तथापि "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति"(छां० ७ । २४ । १) इत्यादिश्रुतिसिद्धमद्वयं ब्रह्मैव तस्य वास्तवं स्वरूपमिति नाभासत्वं, तथा च न सुखनिषेधश्रुतेरयं विषय इति भावः । ननु स्वर्गकामादिवाक्यात्सुखवत्त्वमेवात्मनो गम्यते न सुखरूपत्वमिति तत्राह—अध्ययनेति । अध्ययनविधिर्हि स्वाध्यायशब्दोपस्थितकृत्स्नस्वशाखाया अध्ययनं विधत्ते, न तु कर्मकाण्डमात्रस्य । एवं चाधीतोपनिषत्काः साधनचतुष्टयसम्पन्नास्तद्वचनानि "न लिप्यते लोक-

दुःखेन बाह्यः"(कठ अ० २ व० ५ श्रु० ११) "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति" (वृ० अ० ३ ब्रा० ५ श्रु० १) 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (वृ० अ ३ ब्रा० ९ श्रु० २८) "एषोऽस्य परम आनन्दः" "यो वै भूमा तत्सुखम् (छां० अ० ७ । २३-१) इत्यादीनि प्रत्यक्षवाक्यानि आनन्दात्मप्रतिपादकानि आमनन्ति पठन्ति । पठ्यमानवेदान्तवाक्यैर्दुःखानित्यसुखविग्रहं दृग्रूपं भूमानमात्मानमवगच्छन्तीत्यर्थः ।

अथवा-"वेदोपरा वेदान्ताः" इति मतेन तेषामर्थशून्यत्वात्तत आनन्दाद्यसिद्धिमाशङ्क्य अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वात्कर्मवाक्यवत्तेषामप्यर्थवत्त्वं दुरपह्नवमित्याह-अध्ययनेति । यः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां सिद्धस्तमात्मानमानन्दविग्रहमिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । उक्तं तावदनृतजडविरोधीत्यत्रात्मा जडाहङ्कारविलक्षणश्चिद्रूप इति ।

ननु सत्यमुक्तं तदेवानुपपन्नं, ज्ञानस्यानित्यत्वादिति चेन्न । ज्ञानपदवाच्यवृत्तेरनित्यत्वेऽपि तदाश्रयसाक्षिचैतन्यस्य तदभावात् । तथाहि-अस्ति तावद्देवदत्तादेः सुखदुःखादिसाक्षात्कारः, स च घटादिसाक्षात्कार इव चक्षुरादिना केनचित्करणेन न साध्यते, तत्र प्रमाणाभावात् । न च 'सुखाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वात्' इति तत्कारणं मनः सिध्यतीति वाच्यम् । तत्क्रियात्वस्यासिद्धेः । न च साक्षात्कारत्वात्तत्सिद्धिः । तस्य नित्यत्वेऽप्युपपत्तेः । किं च सुखाद्युत्पत्तिसमयभाविनस्तज्ज्ञानस्य तदा विषयासक्तमनोजन्यत्वमनुपपन्नम् । न च द्वितीयक्षण एव सुखादिज्ञानमिति वाच्यम् । प्रमाणाभावात्, प्रथमक्षणेऽज्ञातसुखसत्त्वे प्रमाणप्रयोजनयोरभावाच्च । द्वितीयक्षणेऽपि सुखाद्युत्पादकमनःसंयोगस्यान्यथासिद्धतया ततस्तज्ज्ञानासम्भवाच्च । न वा विषयासमवायिकारणस्य ज्ञानासमवायिकारणत्वं क्वचिद् दृष्टम् । संयोगान्तरकल्पने चासमवायिकारणनाशेन नष्टसुखादेरनुभवासम्भवाच्च । कथं तर्हि 'सुखज्ञानमुत्पन्नं

विनष्ट'इत्यनुभव इति चेत्, न तावत्सुखादिस्थितिसमये तज्ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशानुभवोऽस्ति, येन ज्ञाने पृथगुत्पत्त्यादि सिध्येत्। सुखाद्युत्पत्त्यादिदशायां तदनुभवस्य तदुत्पत्त्यादिविषयतयाऽन्यथासिद्धत्वेन तद्साधकत्वात्। तस्मात्सुखाद्युपलक्षिततदनुभवस्य दुःखादिसमयेऽपि स्थितेस्तदुत्पादककरणानिरूपणात्सुखादिविशिष्टतदुत्पत्त्यादेरन्यथासिद्धत्वान्नास्त्येव सुखानुभवोत्पत्त्यादिः। एवं तद्भेदानुपलब्ध्यापीत्यबाधितलाघवात् सुखदुःखादिविषयानुभव एक एव, स एव पुरुषान्तरस्थापि सुखादिसाधक इति जगन्मात्रसाधकं चैतन्यमेकं, तस्यैव घटादेरपि प्रकाशकत्वात्, स चात्मैव श्रुतिसिद्धस्तद्भेदस्य बाधकाभावादिति चिद्रूप एव आत्मा। एवमुक्तानुमानेन तस्यानन्दत्वसिद्धावानन्दस्य दुःखविरोधित्वेन निर्दुःखत्वमात्मनोऽनित्यत्वायोगेन नित्यत्वं च सिद्धमिति निर्दुःखनित्यचित्सुखविग्रह आत्मा। एवं सर्वस्य प्रपञ्चस्य दृश्यतया वक्ष्यमाणन्यायाच्चानिर्वचनीयत्वसिद्धौ सजातीयादिभेदशून्योऽपीत्युक्तात्मसिद्धिः। एतच्च वेदान्तैरचनमस्तस्वरूपोपलक्षणतयोक्तम्। तत्र कथं जडप्रपञ्चस्य वस्तुतः सम्भव इति। कथं तर्हि एतदनुभवः? अध्यासात्। असम्भावितस्यानुभवसिद्धस्याध्यासनियमात् ॥ २६ ॥

ननु प्रपञ्चो नाध्यस्तो बाधकाभावात्, न च शुक्तौ रजतादिवद्बाधोऽस्तीत्याशङ्क्य तदध्यस्तताग्राहकं प्रमाणमेव तद्बाधकमित्याह—

अध्यस्तमत्र पुरस्य न वास्तवं तत्
प्रत्यक्षराद्द्वयमिदं हि परस्परस्मिन् ॥
अध्यस्तता प्रति समर्थमबोधमात्र-
मन्योऽन्यरूपमिथुनीकरणे निमित्तम् ॥ २७ ॥

अध्यस्तमिति। आरोपितमित्यर्थः। वैयाख्या.तिमकप्रपञ्चोऽध्यस्तो न वास्तव इति वा परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरजतादिवदित्य-

मिदित्याह—अल्पवपुरिति । अस्यात्मनोऽल्पं वपुरिव वपुः, यथा प्रसिद्धं वपुः स्वातिरिक्तमात्मानं स्वस्वरूपेण निरूपयदवच्छिनत्ति, एवमहङ्कारादिरपि सच्चिद्रूपमात्मानं स्वेन रूपेण भासयतीति वपुः । एतच्चाध्यस्तत्वोपोद्बलनायोक्तम् । ननु 'सन्घटः' इत्यादिप्रतीतिविरोधान्नेदमनुमानं साध्वित्याशङ्क्य निरधिष्ठानाध्यासायोगात्सच्चिद्रूपात्मन एव तदधिष्ठानत्वं वाच्यम् । ततश्च सत्यानृतात्मन्यात्मप्रपञ्चस्य तत्र सद्बुद्धिरन्यथासिद्ध्यतीत्यभिप्रायेणाह—तत्प्रत्यक्परागद्वयमिति । तद् अल्पवपुः प्रत्यक्पराग्द्वयसमुदायात्मकमित्यर्थः । न चाप्रयोजकत्वम् । प्रपञ्चविलक्षण आत्मनि प्रपञ्चात्मताया असम्भवस्योक्तत्वात् । नन्वध्यस्तमपि शुक्तिरजतादि सत्यमेवेत्यत्राह—न वास्तवमिति । उक्तरीत्या तस्यानिर्वचनीयत्वसाधनादित्यर्थः ।

अथवा—नन्वधिष्ठानाध्यस्यमानांशद्वयोल्लेखित्वं भ्रमस्य दृष्टम् । अहमिति प्रत्ययस्त्वेकरूपो द्रष्टृमात्रविषयः कथमध्यास इत्याशङ्क्य [illegible]—तत्प्रत्यक्परागिति । अनुभवेऽपि निपुणं निरूप्यमाणे [illegible] त्मना प्रत्यगंशः परागंशश्च भासते, तस्य चेदमनिदं [illegible] पिण्डवद्विरुद्धोभयरूपत्वादध्यासं विनैकत्वबोधा [illegible] उभयं परस्परस्मिन्परस्परात्मत्वेनाध्यस्ततां प्रति योग्यो [illegible] । ननु प्रत्यक्पराचोः सादृश्याभावाद्विशुद्धे चात्मनि दोषस्याप्यसम्भवादारोप्यस्य च पूर्वमननुभवेन संस्काराभावात् कथं परस्पराध्यास इत्यत आह—अबोधमात्रमिति । स्फुरतोऽपि तत्त्वानवबोधः सर्वत्राध्यासपुष्कलकारणम् । स चात्मन्यनुभवसिद्धश्चेत्कोऽत्र विसामग्रीत्यर्थः । अन्योऽन्येति । अन्योऽन्यार्थाध्यासे मिथुनीकरणे चेत्यर्थः । प्रत्यक्पराग्रूपं ह्यन्योऽन्यात्मकमन्योऽन्यधर्मवच्चाध्यस्तं, तस्य मिथुनीकरणं नाम ज्ञानाध्यासः, तदुभयावच्छिन्नमेकं ज्ञानमिति यावत् । असंसर्गाग्रहनिबन्धनत्वानभ्युपगमादित्युभयत्राज्ञानमेव निमि-

घमिति भावः। ततश्च प्रत्यगज्ञानमेव बुद्ध्याद्यात्मना तदुभयोपरक्तज्ञानात्मना च परिणममानमहमिति साक्षिविषयः, तदुक्तम्—

"अविद्यैव बाह्यदोषापेक्षया रजताद्याकारेण साक्षिचैतन्यस्य रजतावच्छेदकज्ञानाभासाकारेण च परिणममाना स्वकार्येण सह साक्षिविषयत्वमापद्यते" इति।

अयमर्थः—दुष्टेन्द्रियस्य शुक्तिसन्निकर्षादिदमिति प्रमाणवृत्तिर्भवति, तत्प्रतिफलितशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठशुक्तित्वाज्ञानं रागसंस्कारादिसचिवं शुक्त्या सह मिथ्यातादात्म्यापन्नरजतात्मना परिणमते, इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचिन्निष्ठशुक्तिविषयत्वाज्ञानं तु ज्ञानसंस्कारसहकृतं साक्षिरजतसम्बन्धापादकरजतज्ञानात्मना, तच्च जडत्वान्न स्वविषयसाधकमिति सविलासाज्ञानं साक्षिविषय इति।

अत्र केचित्। किं रजतज्ञानात्मकाविद्यावृत्त्या, तया विनाऽपीदमाकारवृत्त्याभिव्यक्तसाक्षिणैव रजतप्रतिभासोपपत्तेः। अध्यस्तरजतादेः प्रमाणागम्यत्वेनावरणराहितत्वात्। आवरणाभिभवार्थं चिदुपरागार्थं वा वृत्तेरन्यत्र स्वीकारात्। अत एव ज्ञानसुखादौ न वृत्त्यन्तरमुपेयते, तेषामनावृतचैतन्याध्यस्तत्वादेव भानसम्भवात्। अन्यथा वृत्तावपि वृत्त्यन्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेः। नापि संस्कारार्था वृत्तिः, रजतविशिष्टचिदंशेनैव सुखादाविव तज्जननात्। न चार्थनाद्‌जसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वाद् वृत्तिसिद्धिः। सुखादावेव तत्कल्पनात्। वृत्त्यन्तरापेक्षया धर्मकल्पनामात्रत्वेन लघुत्वाच्च। नच ज्ञानसंस्कारस्यार्थहेतुत्वम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिहैव तत्कल्पनात्। अत एव प्रातीतिकं रजतम्। दोषादेरप्यावश्यकरजतोत्पादेनैवार्थवत्त्वमिति वदन्ति।

अत्रोच्यते। अनावृतचैतन्याध्यस्तमात्रस्य जडस्यानवयोजकत्वेऽनुमेयवह्न्यादेरभानापत्तिः। तत्र विषयगतावरणभङ्गानङ्गीकारात्। कथं तर्हि तत्र वह्निभानम्। अनुमानरूपस्याऽन्तःकरणावच्छेदेन व-

द्विविषयकाज्ञानापसरणात् । वह्निमहं न जानामीत्यनुभवेन वह्न्या-
त्मनि चाज्ञानसाधनाच्चन्यतरावरणभङ्गस्य च वह्निव्यवहारहेतु-
त्वमिति वक्ष्यते । ततश्च तदाकारवृत्तिविषयत्वमेवास्वच्छतामसेषु
भानप्रयोजकमास्थेयम् । स्वच्छान्तःकरणसुखादिभाने च वृत्तिं
विनाऽपि तदाकारत्वसंभवाच्चित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वमपीति जडप्रतिभा-
से वृत्त्यैव गतिः । चैतन्यं हि यदाकारवृत्तौ प्रतिबिम्बते तद्भासयति
प्रतिबिम्बाश्रयं च वृत्त्यादिकं, तथा दर्शनात् । न च क्वचिद् वृ-
त्तिः क्वचित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वं तन्त्रमित्यननुगमः । सर्वजडप्रतिभा-
सानुगतं हि चैतन्याकारत्वमेव प्रयोजकं ब्रूमः । चैतन्यं यदाकारं
भवति तत्प्रतिभासन इत्यर्थः । चैतन्यस्य तदाकारत्वं न स्वतोऽस-
ङ्गत्वात् । किं तु क्वचित्प्रतिबिम्बात्क्वचित्तदाकारवृत्तिसंबन्धादि-
त्यन्यदेतत् । तत्र सात्त्विकान्तःकरणतद्धर्मेषु प्रतिबिम्बात् । ताम-
सेषु तदाकारवृत्तिसंबन्धादेवेति कुतो रजताकारवृत्तिं विना तद्भान-
म् । न चाध्यस्तरजतस्य अस्वच्छतामसस्य चित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वम-
भ्युपगन्तुं युक्तम्, अस्वच्छरजतसंस्कारसंस्कृताविद्यारब्धत्वेनास्व-
च्छत्वादिति सिद्धाऽविद्यावृत्तिः । ननु परोक्षे तदाकारवृत्तेरपरोक्षे
स्वनावृतचिदध्यस्तत्वं तन्त्रमस्तु । मैवम् । सामान्यसामग्रीं विना
विशेषसामग्र्या अहेतुत्वेन तत्राप्यस्वच्छतामसमात्रभानहेतुवृत्तिवि-
षयत्वस्यापरिहार्यत्वात् ।

किं च रजतस्य विषयावच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वे 'अहं रजतवा-
न्'इति प्रतीतिः स्यात् न त्वहं रजतज्ञानवानिति ।

किं च त्वन्मतेऽर्थसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वं ज्ञानसामग्र्या अर्थहे-
तुत्वं चाक्लृप्तं कल्प्यमिति गौरवम् । प्रातीतिकत्वं च प्रतीतिका-
लान्यकालासत्त्वं, न तु प्रतीतिजन्यत्वं, संस्कारादेरपि प्रातीतिक-
त्वापत्तेः । न च साक्षिकालान्यकालः संभवतीति अविद्यावृत्तिरेव
तत्प्रतीतिः । ननु तवाप्यविद्यावृत्ते रजतविषयत्वाद्वृत्तेश्चेदंमात्र-

विपर्यस्त्वादिष्टपुरोवर्तिविशिष्टविषयं ज्ञानान्तरं प्रवर्तकं कल्प्यमिति गौरवमिति चेन्न। एकावच्छिन्नजलदर्पणयोरेकमुखप्रतिबिम्बवदेकतापन्नसत्यमिथ्यावस्तुद्वयेऽप्येकमतिभासाभ्युपगमेन शुक्त्यभेदापन्नरजतस्फुरणस्य फलस्यैकत्वात् प्रवृत्त्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥ २७ ॥

सादृश्यज्ञानादेरध्यासहेतुत्वं व्यभिचारेण निरस्यति—

सादृश्यधीप्रभृति न त्रितयं निमित्त-
मध्यासभूमिषु जगत्यनुगच्छतीदम् ॥
ब्राह्मण्यजातिपरिकल्पनमात्मनीष्टं
जात्या न साम्यमुपलब्धमिहास्ति किंचित् ॥ २८ ॥

सादृश्यधीति। सर्वाध्यासानुगतत्वाभावात् हेतुत्वाभिमतमेतत्त्रितयं सादृश्यधीदोषसंस्कारात्मकम् अध्यासनिमित्तमित्यर्थः। सादृश्यधियो व्यभिचारस्थानमाह—ब्राह्मण्येति। "ब्राह्मणोऽहम्" इति जात्यध्यास आत्मनि सर्वैरिष्यते, अन्यथा "ब्राह्मणो यजेत, ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति विधिनिषेधव्यवस्थानुपपत्तिः, तत्र च न सादृश्यमस्तीत्यर्थः। ननु सोऽपि त्रितयनिमित्तः अध्यासत्वादिति नेत्याह—जात्येति। आत्मनि हि जात्या सादृश्यमनुपलब्धिबाधितम्। द्वयोरपि गुणक्रियावयवशून्यत्वात्, "न तस्य प्रतिमा" इति श्रुतेश्चेत्यर्थः। ततश्च रजताद्यध्यासेष्वाधिकं तत् त्रयं न त्वध्यासमात्रेष्विति भावः ॥ २८ ॥

नन्वत्रापि मेयत्वादिना सादृश्यमस्तीत्याशङ्क्य न तादृक् सादृश्यमध्यासप्रयोजकमतिप्रसङ्गात्, किन्तु भूयोऽवयवगुणादिसामान्यम्। न चैतयोस्तदस्तीत्याह—

भूयस्त्वयत्तनुगुणावयवक्रियाणां
सामान्यमत्र गुरुक्तमिहाभियुक्तैः ॥

सादृश्यवस्तु न चिदात्मनि किंचिदत्र
जात्यादिभिः सह निरीक्षितमस्ति तादृक् ॥ २९ ॥

भूयस्त्ववादीति । एतच्च सामान्यपूगवपुषो विशेषणम्, गुणावयवादीनां बहूनामनेकसामान्यात्मकमित्यर्थः ।

अथवा—इह गोगवयादावभियुक्तैर्जैमिन्यादिभिः सामान्यपूगात्मकं सादृश्यवस्तूक्तमित्यन्वयः । केषां व्यक्तीनामित्यत्राह—भूयस्त्ववतीनां गवादितनुगतगुणावयवक्रियाणामिति । गुणानां शुक्लत्वदीर्घत्वादीनि सामान्यानि, अवयवानां पादपृष्ठत्वादीनि, क्रियाणां गमनभक्षणचर्वणत्वादीनि, तेषां पूगः समूह एव वपुर्यस्य । नन्विति पाठे गुणादीनां भूयस्त्वं सादृश्यं वस्तूक्तमिति स्वार्थे वतिर्व्याख्येयः । ननु "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इति वैदिकप्रयोगादध्यासानुपपत्त्या चात्मन्यपि किंचित्सादृश्यं कल्प्यमित्याशङ्क्याह—नेति । अत्र चिन्मात्रात्मनि न तादृगपि सादृश्यं किंचिदस्तीत्यर्थः । न च नित्यत्वसर्वगतत्वाद्यपि जातिसादृश्यम् । अनुवृत्तकारणात्मिकाया जातेरनित्यत्वाज्ज्ञातावृत्तेरसर्वगतत्वाच्चेति भावः ॥ २९ ॥

दोषस्य व्यभिचारस्थलमाह—

विषयकरणदोषान्न भ्रमः संविदि स्या-
दपि तु भवति मोहात् केवलादेवमेव ॥
भगवति परमात्मन्यद्वितीये विचित्रा
द्वयमतिरियमस्तु भ्रान्तिरज्ञानहेतुः ॥ ३० ॥

विषयेति । विषयदोषः सादृश्यादिः, करणदोषः काचादिः । तत्र संविदि प्रमाणफले घटादिज्ञाने यः परेषां वेद्यत्वादिभ्रमः स तावद्विषयदोषात्करणदोषाद्वा न संभवति, संविदः स्वप्रकाशत्वेनाविषयत्वात्करणागोचरत्वाच्च । अस्तु प्रमातृदोषादेवे-

ति चेत्, तर्हि दोषान्तरासंभवात् प्रमात्रभिव्यक्तान्मोहादेवेति वक्तव्यं, तच्चास्मदिष्टमेवेत्याह-अपि त्विति । तत्र मोहमात्रजत्व-सिद्धौ तद्वत्प्रकृतेऽपि मोहैकनिमित्तता साधनीयेत्याह-एवमिति । यथा संविदि वेद्यत्वादिधीर्भ्रमस्तथा परमात्मनि द्वैतबुद्धिरपि यतो भ्रान्तिरतोऽज्ञानहेतुरास्त्विखन्वयः । अज्ञानजत्वं संभावयति-त्रिचित्रे-ति । भिन्नाभिन्नत्वसदसत्त्वादिविचारासहत्वेनानिर्वचनीयेत्यर्थः । भ्रान्तित्वसाधकमाह-अद्वितीये द्वयमतिरिति। अतस्मिंस्तद्बुद्धि-रित्यर्थः । इयमिति साक्षिसिद्धत्वमाह । भगवतीत्यनेन महामहिमत्वा-त्प्रपञ्चरचनासामर्थ्यं सूचितम् । अस्त्विति समर्थने लोट् । अज्ञान-जत्वं शक्यसमर्थनमित्यर्थः । एवं सादृश्यदोषयोर्व्यभिचार उक्तः । संस्कारोऽपि व्यभिचारी, शुक्तिरजतादिभ्रमेऽपि प्रागननुभूतस्या-पि भ्रमविषयत्वादिति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥ २० ॥

इदानीं परस्पराध्यासे सति आत्मनोऽप्यनात्मन्यध्यस्तत्वेन बाध्यत्वान्निरधिष्ठानं सच्छून्यं जगत्स्यादित्याशङ्क्य अज्ञानस्य बाधावधेरनध्यस्तस्य च वक्ष्यमाणत्वान्नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह—

संसिद्धा सविलासमोहविषये वस्तुन्यधिष्ठानगी-
र्नाधारेऽध्यसनस्य वस्तुनि ततोऽस्थाने महान्संभ्रमः ॥
केषांचिन्महतामनूनतमसां निर्बन्धमात्राश्रयादन्यो-
ऽन्याध्यसने निरास्पदमिदं शून्यं जगत्स्यादिति॥ २१ ॥

संसिद्धेति । विलसति व्यक्तीभवति मोहोऽनेनेति विलासो मिथ्यारजतादिः । ततश्च यतः सविलासमोहाश्रये वस्तुनि शुक्त्यादावधिष्ठानसंज्ञा प्रसिद्धा, अधितिष्ठति ह्येवं सकार्यो मोह इति । स च नाध्यस्तोऽतोऽयमस्थानेऽविषये शून्यत्वापादनसंभ्रम इत्यर्थः । ननु यदाधारमारोप्यं भासते तदधिष्ठानं, तच्चारोप्येऽध्यस्तमेव ।

अन्यथा परस्पराध्यासो न स्यादित्यत आह—नाधार इति । अध्यस्तस्याधारत्वेन भासमाने शुक्तीदमंशे नाधिष्ठानगीरित्यर्थः । किं च शबले संसृष्टनयाऽध्यस्तोऽधिष्ठानांश आधारः । तदुक्तम्-"अतद्रूपोऽपि तद्रूपेणारोप्यबुद्धौ स्फुरन्नाधारः" इति । न चासावधिष्ठानं भवितुमर्हति, परस्पराश्रयात्, अधिष्ठाने सत्यध्यासोऽध्यासे सत्यधिष्ठानमितीति भावः । यद्वा अन्योऽन्याध्यासे निरास्पदं सच्छून्यं जगत्स्यादिति तर्केण केषांचित् वादिनं जेतुं महानयं संभ्रम उत्साहोऽस्थाने, न युक्तमित्यर्थः । संभ्रमे हेतुमाह—महतामिति । अनूनं तमोऽज्ञानं येषां तेषां मध्ये महतां शून्यवादिनां निर्बन्धः परमतखण्डने श्रद्धातिशयः । यद्वा निरास्पदमिदं चोद्यं निर्विषयमित्यर्थः ॥३१

नन्वधिष्ठानमेवाधारः तदाश्रयविषयाज्ञानकार्यस्याध्यस्तस्यान्याधारत्वायोगात् अतः कथमुक्तरीत्या शून्यतोद्धार इत्याशङ्क्याह—

अधिष्ठानमाधारमात्रं यदि स्यात्

प्रसज्येत सत्यं तदा चोद्यमेतत् ।

न चैतत् सकार्यस्य मोहस्य वस्तु-

न्यधिष्ठानगीर्गोचरे लोकसिद्धा ॥ ३२ ॥

अधिष्ठानमिति । यन्निष्ठतया मिथ्यारजतादि भासते सोऽधिष्ठानसामान्यांश आधार इत्युक्तम् । तन्मात्रमेव चेदधिष्ठानं स्यात्सत्यं शून्यता प्रसज्येत न तु तथेत्यर्थः । यतः सकार्यमोहविषये विशेषांश एवाधिष्ठानगीर्लोकसिद्धा, तद्बोधादेव हि भ्रमो निवर्तते, तेन "य एव लौकिकाः" इति न्यायेन तथैव शास्त्रेऽपीति नोक्तदोष इत्यर्थः ।

अत्र केचित्, "अध्यस्तमेव हि" [श्लो० १६] इति न्यायाद् भ्रमविषय इदमंशः सत्येदमंशाद्भिन्नः, स चाविद्यावृत्तिगोचरो बाध्यः । शुक्तीदमंशस्तु-प्रमाणवृत्तिगोचरो न बाध्यः । न चेदन्ताद्वयविवेकापत्तिः, विवेचकस्य शुक्तित्वादेरावृतत्वात्तद्विवेकाग्रहस्याध्या-

सहेतुत्वाच्च । न चाविद्यावृत्त्या शुक्तीदन्ताऽभेदेनैव रजतं बोध्यतां किं मिथ्येदन्तयेति वाच्यम् । प्रमाणवृत्त्यविद्यावृत्त्योर्विरुद्धयोरेकत्र कार्येऽप्रवृत्तेः । न चाविद्यावृत्तेर्नेदन्त्वं विषयः, "रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते"[श्लो० ३५] इत्यादिविरोधादिति वदन्ति ।

तन्न, उक्तरीत्या शुक्तीदन्तासंसर्गाध्यासेनैव "इदं रजतम्" इत्यध्यासोपपत्तौ मिथ्येदन्त्वकल्पने मानाभावाद्गौरवात् । "किं च" इत्युत्तरश्लोकविरोधाच्च । "अध्यस्तमेव हि" इति स्वरूपेण संसृष्टतया वाऽध्यस्तमेव भ्रमविषय इत्यर्थः । प्रमाणवृत्त्यविद्यावृत्त्योरेकस्फुरणेनैककार्यत्वस्योपपादितत्वात् । चित्सुखाचार्यैरपि "इदन्तासंसर्गोऽप्यनिर्वचनीयः" इत्युक्तं नेदन्त्वमिति दिक् ॥ ३२ ॥

इदानीमाधाराप्रष्टम्भेनापि सत्यानृतमिथुनीकरणतया संसर्गयोऽप्याधारस्वरूपाबाधाच्छून्यताऽऽपत्तिमपहस्तयति--

किं चानृतद्वयमिहाध्यसितव्यमिष्टं
स्याच्चेत्तदा भवति चोद्यमिदं त्वदीयम् ।
सत्यानृतात्मकमिदं मिथुनं मिथश्चे-
दध्यस्यते किमिति शून्यकथाप्रसङ्गः ॥ ३३ ॥

किं चेति । इहान्योऽन्याध्यासे यदि अनृतद्वयमेव परस्परात्मतयाऽध्यसितव्यमिष्टं स्यात्तदा शून्यता प्रसज्येत, द्वयोरपि बाध्यत्वात् । न चैवं, किं तु सत्यं प्रत्यक्, अनृतं परागर्थः, स्वरूपतोऽध्यस्तत्वात्, तयोर्मिथोऽध्यासश्चेत् प्रतीचः परावसंसृष्टत्वाकारेण बाध्यत्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वान्न शून्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नन्वन्योऽन्याध्यास एव किं प्रमाणमित्याशङ्क्याहङ्काराध्यासस्यास्फुटत्वात्प्रसिद्धे एव रजताध्यासे तं प्रथमं साधयति--

इदमर्थवस्त्वपि भवेद्रजते परिकल्पितं रजतवस्त्विदमि ।
रजतभ्रमेऽस्य च परिस्फुरणान्न यदि स्फुरेन्न खलु शुक्तिरिव ३४॥

इदमर्थेति । रजतं तावद् इदमि शुक्त्यादावध्यस्तमिति सम्प्रतिपन्नमेव । इदमंशोऽपि रजतेऽध्यस्त इति साध्ये हेतुमाह–रजतभ्रम इति । भ्रान्तौ भासमानत्वाद्रजतवदित्यर्थः । व्यतिरेके शुक्तिविशेषांशवदित्यर्थः ।

-यद्वा-यदीदन्त्वमनध्यस्तं स्यात्र भ्रमे स्फुरेच्छुक्तिवदिति तर्क उक्तः । रजते पुरोवर्तित्वलक्षणेदन्त्वास्फुरणे तदर्थिप्रवृत्तिरपि न स्यादिति निगर्वः ॥ ३४ ॥

एवमर्थाध्यासेऽनुमानमुक्त्वा ज्ञानाध्यासेऽध्यस्तं प्रमाणयति–

रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते ननु यद्वदेवमिदमित्यपि धीः ।
रजते तथा सति कथं न भवेदितरेतराध्यसननिर्णयधीः॥३५॥

रजतेति । "एकैवेदं रजतम्" इति धीः । तत्र यथा रजतस्येदमा तादात्म्यं भासत एवमिदमोऽपि रजततादात्म्यमित्यनुभव एव अत्र इतरेतराध्यासे मानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उक्तानुमानमूलभूतां व्याप्तिं प्रकटयति–

अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु
नान्यत् कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु ।
रज्जुत्वशुक्तिशकलत्वमरुक्षितित्व-
चन्द्रैकताप्रभृतिकानुपलम्भनेन ॥ ३६ ॥

अध्यस्तमेव हीति । अध्यस्तस्यैव भ्रमे स्फुरणादिदमंशोऽप्यध्यस्त इति साधितमित्यर्थः । ननु "सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तम्" इति न्यायादनध्यस्तोऽपीदमंशः प्रथतामिति नेत्याह–नान्यदिति । अन्यत् स्वरूपेण संसृष्टतया वा अनध्यस्तमित्यर्थः । धर्मिण्यभ्रान्तमिति च धर्मिस्वरूपे अभ्रान्तं न तु संसर्गेऽपीत्यर्थः । कथं न स्फुरतीति चेत् ? अनुभवबाधादेवेत्याह–भ्रमेष्विति । सर्परजतमरीचिद्विचन्द्रादिभ्रमेष्वनध्यस्तानां रज्जुत्वादीनां स्फुरणानुपल-

त्मादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु रजतादिभ्रमे द्वैरूप्यावभासादस्तु परस्पराध्यासो, न त्वहमध्यासे, तत्र द्वैरूप्यानवभासादित्याशङ्क्य तद्दृष्टान्तेनात्रापि साधनीयमित्याह—

इतरेतराध्यसनमेव ततश्चितिचेत्ययोरपि भवेदुचितम् ।
रजतभ्रमादिषु तथाऽवगमान्न हि कल्पना गुरुतरा घटते ३७

इतरेति । चितिचेत्ययोर्योऽयमहमित्यध्यासः सोऽपि ततः अध्यासत्वादेव हेतोरितरेतराध्यासःस्यात् रजताध्यासवत्, अन्यथाऽध्यासद्वैरूप्यकल्पनाऽनुचिता स्यादित्यर्थः । अत एव "अहमुपलभे" इत्यहमि चैतन्यानुभवः । व्याप्तिं स्मारयति–रजतेति । मकारान्तरेण कल्पनागौरवमाह–न हीति । द्वैरूप्यावभासश्चात्रापि विवेकिनामस्त्येवेति भावः । चित्रादिशब्दवदहंशब्दस्य शबलवाचित्वाच्च शब्दद्वयप्रयोगः ॥ ३७ ॥

उपपादितमितरेतराध्यासं सोपपत्तिकमुपसंहरति—

अनुभूतियुक्त्यनुमितित्रितयादितरेतराध्यसनसिद्धिरतः ।
चितिचेत्यवस्तुयुगलस्य न चेत्त्रितयस्य बाधनमिहापतति ३८

अनुभूतीति । अस्मात्पूर्वोक्तानुभवयुक्त्यनुमानरूपात् त्रितयादितिचेत्ययुगलेतरेतराध्याससिद्धिः, अन्यथा त्रितयस्यापि बाधापत्तेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नन्वज्ञातत्वे सादृश्यादिरहितस्य निरंशस्य प्रतीचो विषयिणः कथमध्यासाधिष्ठानत्वम् । लोके सदृशसावयवपराग्विषयाणामेव शुक्त्यादीनामधिष्ठानत्वदर्शनादिति शङ्कते–

सदृशसांशपराग्विषयेषु चेद्भवति दोषवशाज्जगति भ्रमः ।
भवतु तत्सकलं वदितुं वयं तदुपचारवशाद्दृशि शक्नुमः ३९

सदृशेति । कथं चित्सादृश्यादिसंपादनेन मौख्या परिहरति-

भवत्विति। उपचारो व्यवहारः, तत्सामर्थ्याच्चिद्रूपेऽप्यात्मनि तत्सर्वं सुवचमित्यर्थः। तथा ह्यन्तःकरणस्य देहेन्द्रियापेक्षया प्रत्यक्त्वं स्वच्छत्वं चास्ति चैतन्यसादृश्यम्। सांशत्वमपि चैतन्यस्याविद्यावशादखण्डस्यापि जीवत्वब्रह्मत्वाद्यात्मकमस्ति। पराक्त्वमपि साभासान्तःकरणे तदविविक्तत्वेन स्पष्टीभावाद्विषयतामिवापन्नस्य शक्यमुत्प्रेक्षितुम्, अनादित्वाच्च पूर्वपूर्वापेक्षया सर्वमिदमुत्तरोत्तराध्यासे शक्यसमर्थनमिति भावः॥ ३९॥

उक्तपरिहारस्यापसिद्धान्तत्वशङ्कामपनयति—

अपि च भाष्यकृदेव तदब्रवीद्विषयताद्युपचारसमाश्रयात्।
स्ववचसैव न तावदिति ब्रुवन् सकलमात्मनि विभ्रमसिद्धये ४०

अपि चेति। न तावदस्मत्कल्पितोऽयं परिहारः किं तु भाष्यकृदेवोपचारमाश्रित्य सर्वमिदं विषयत्वादिकमात्मनि विभ्रमसिद्ध्यर्थमब्रवीदित्यर्थः। न च भाष्यकृदुक्तिरनुपलब्धिबाधितेत्याह—स्ववचसेति। कण्ठरवेणैव न स्वभिप्रायगत्येत्यर्थः। भाष्योक्तिमाह—न तावदिति। अध्यासभाष्ये "कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्" इत्याक्षिप्य "न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्" इति ब्रुवन्नित्यर्थः। अस्मत्प्रत्ययोऽन्तःकरणं तत्राभिव्यक्तः सन्विषय इव भवति, स ह्यविद्यायामाभासाविवेकेन सूक्ष्मप्रतिबिम्बात्मना प्रविष्टोऽस्पष्टोऽपि प्रत्युपाधौ साभासान्तःकरणे स्थूलप्रतिबिम्बात्मना प्रविष्टः सन् शीतभानौ स्वर्भानुवदभिव्यक्तः स्वप्रकाशोऽपि स्पष्टीभावमात्रेणोपचारादस्मत्प्रत्ययविषय इत्युच्यते॥ ४०॥

एतच्चाभ्युपेत्योक्तम्, वस्तुतस्त्वपरोक्षाध्यासेऽधिष्ठानापरोक्ष्यं तन्त्रं न तु सादृश्यादीत्याह—

अपरोक्षरूपविषयभ्रमधीरपरोक्षमास्पदमपेक्ष्य भवेत् ।
मनसःस्वतो नयनतो यदि वा स्वपनभ्रमादिषु तथा प्रथितेः ४१

अपरोक्षेति । अपरोक्षरूपाऽपरोक्षविषया च भ्रमधीरपरोक्षाधिष्ठानमात्रमपेक्षते न स्वारोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वसादृश्यादिकमपि, व्यभिचारादित्यर्थः । नन्विन्द्रियागोचरस्यात्मनोऽपरोक्षत्वमपि दुर्घटमित्याशङ्क्याह—मनस इति । यदि वेति व्यवस्थार्थम् । क्वचिन्मनसः, क्वचित्स्वतः, क्वचिच्चक्षुरादित इत्यर्थः । क्वेदमवधारितमित्यत्राह—स्वपनेति ॥ ४१ ॥

नन्वात्मभिन्नस्य स्वतोऽपरोक्षत्वाभावात्तादृशोऽध्यासः क्व संप्रतिपन्न इत्याशङ्क्य "आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि" (ब्र० सू० अ० २ पा० १ सू० २८) इति न्यायासिद्धत्वात्स्वप्नभ्रम इत्याह—

स्वतोऽपरोक्षा चितिरत्र विभ्रमस्तथापि रूपाकृतिरेव जायते
मनोनिमित्तं स्वपने मुहुर्मुहुर्विनाऽपि चक्षुर्विषयं स्वमास्पदम् ४

स्वत इति । चितिस्तावद् ग्राहकान्तराभावात्स्वसत्तायां संशयादिराहित्यात्स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतेश्च स्वतोऽपरोक्षा, रूपादिहीनतया सादृश्यादिशून्या स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम् । तथाऽप्यत्र चितौ स्वप्ने निद्रादोषाद्रूपाद्याकार एव भ्रमश्चक्षुर्विषयं मनोनिमित्तं वा रूपवदधिष्ठानं विनाऽपि पुनःपुनर्जायते, "स हि स्वप्नो भूत्वा" इति श्रुतेः । यद्वा चक्षुरादिव्यापारोपरमात्कथं रूपाकृतिरित्यत्राह मनोनिमित्तमिति । मनोगतरूपादिवासनानिमित्तमित्यर्थः स्वप्ने तैजसजीवभोग्यत्वेन वासनापुञ्जशेषस्य मनसोऽवस्थानात्

अत्रेदं विचारणीयम्—किं ब्रह्मचैतन्यं स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम्, उत जीवचैतन्यमिति । आद्ये व्यावहारिकः मय्यज्ञातसत्ताकः स्वप्नप्रपञ्चः स्यात् । अन्त्येऽपि किं जागरे तस्य बाधः किं वा लय इति

अत्र वदन्ति । अवस्थात्रयाविष्टं ह्यात्मचैतन्यं भवति, स्थूल

न्तःकरणोपहितं जागरे, वासनाविशिष्टान्तःकरणोपहितं स्वप्ने । सुषुप्तौ च सूक्ष्मतदुपहितम्, इति । तत्र जाग्रदवस्थोचितं चैतन्यं स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम्, जागरादौ च "अहं चैत्रः" इति तादृगधिष्ठानबोधासद्भावः। एवं च स्वप्नस्य जाग्रत्प्रपञ्चवैलक्षण्यं सति प्रमातरि बाध्यत्वं वक्ष्यमाणमुपपत्स्यते । स्वप्नान्ते सुषुप्तिश्चेत् स्वप्नद्रष्टुर्लय एव, तदभिप्रायेण च वक्ष्यति "क्षीणे तु तत्र लयमेति" (सं.शा.अ.२ श्लो.११७) इत्यादीति न पूर्वोत्तरविरोधः । बुद्ध्याद्युपहितजीवरूपं हि "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इत्यादिश्रुतेरीशकल्पितत्वेन व्यावहारिकत्वाच्छुक्त्यादिवदधिष्ठानत्वयोग्यम् । तन्निष्ठाश्च जीवकल्पिताज्ञानावस्थाः स्वप्नभ्रमोपादानभूताः "अहं चैत्रः" इत्यादिजाग्रद्बोधेन बाध्यन्ते, शुक्तिज्ञानेनेव रजतोपादानाज्ञानावस्था इति । न चैवं सति "अहं गजोऽहं नीलः" इति स्वप्नाकारापत्तिरिति वाच्यम् । न हि स्वप्नः सर्वोऽपि तादात्म्याध्यासः किं तु जाग्रत्संस्कारानुसारात्कश्चित्तथा । कश्चित्तु संसर्गाध्यासः "अहं राजाऽयं गजो मम सेवम्" इति तदाकारदर्शनादिति । तदिदमापातरमणीयम् ।

तथा हि । न तावदीशकल्पितस्थूलान्तःकरणोपहितं चैतन्यं स्वप्नकालेऽस्ति, यत्तदधिष्ठानं स्यात् । नापि तज्ज्ञानं जागरादिजन्यं स्वप्नभ्रमबाधकं भवितुमर्हति । तद्धि किं साक्षिज्ञानमविद्यावृत्तिरन्तःकरणवृत्तिर्वा । नाद्यौ, तयोरज्ञानानिवर्तकत्वेनाबाधकत्वात् । नान्त्यः, अन्तःकरणवृत्तेरज्ञातत्वोपेत्त्वादन्तःकरणस्य चाज्ञातसत्त्वाऽनभ्युपगमेन प्रमाणाविषयत्वात् । स्वस्मिंश्च स्ववृत्तेरसम्भवादित्यलमसद्ग्रहेण ।

केचित्–अवच्छिन्नानवच्छिन्नसाधारणं चिन्मात्रं स्वप्नाधिष्ठानमाहुः, तच्च साधारणचिन्मात्रस्य "परस्परविरोधे हि" इत्यादिन्यायेन दुर्निरूपत्वादेव नोपपद्यत इति किं प्रपञ्चेन ?

शरीरावच्छिन्नं चैतन्यं तदधिष्ठानमित्यपरे । तदतिस्थवीयः ।

न हि जागरादौ शरीरबोधं विना स्वप्ननिवृत्तिः, घटज्ञानादपि तन्निवृत्तेः।

अन्ये त्वाहुः—अन्तःकरणोपलक्षितं चैतन्यमधिष्ठानमिति। तन्मते शुद्धचित एवाधिष्ठानत्वाज्जागरे स्वप्नस्य न बाधः स्यात्। तथा च सति प्रमातरि बाध्यत्वं नोपपद्यते। तस्मादनुपहितचैतन्यं जाग्रत्प्रपञ्चाधिष्ठानम्।

तदुपहितं तु स्वप्नप्रपञ्चाधिष्ठानमिति वृद्धाः। एवं च जागरादावावश्यकजाग्रद्वस्तूपहितचिद्गोचरप्रमाणवृत्त्या सति प्रमातरि स्वप्नबाध उपपद्यते। तत्र चाधिष्ठानतावच्छेदकं घटत्वाद्येव, जाग्रदुपहितत्वमुपलक्षणं सर्वनामशक्तौ बुद्धिस्थत्ववत्। तथा च जाग्रदनुभूतवस्तूपहितमेव प्रमाचैतन्यमिन्द्रियोपरमात्तथात्वेनाप्रथमानमुपाधेस्तटस्थत्वात्स्वरूपमात्रेण प्रथमानं निद्रादोषजाग्रत्संस्कारादृष्टसहकृताज्ञानेन स्वप्नप्रपञ्चात्मना विवर्तमानं स्वेनैव भासते "अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय" इति श्रुतेः। अत्र तिरोहितजाग्रदुपाधिविशेषस्य चैतन्यमात्रस्य स्वतोऽपरोक्षस्फुरणमेवाधिष्ठानसामान्यज्ञानम्। अज्ञातोपाधेश्चोपहितानवभासादधिष्ठानतावच्छेदकजाग्रद्घटाद्याकारधिया बाधः। मूलाज्ञानाकार्यत्वादविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वाच्च स्वप्नस्य न व्यावहारिकतेति दिक् ॥ ४२ ॥

आरोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वस्य व्यभिचारं वक्तुं मनःप्रमाणत्वाभ्युपेत्यवादेन मानसे नभसि चाक्षुषाध्यासं दर्शयति—

मनोऽवगम्येऽप्यपरोक्षताबलात्
तथाऽम्बरं रूपमुपोल्लिखन् भ्रमः।
सितादिभेदैर्बहुधा समीक्ष्यते
यथाऽक्षिगम्ये रजतादिविभ्रमः ॥ ४३ ॥

मनोऽवगम्येऽपीति । मानमपरोक्षे ऽप्यम्बरे ऽधिष्ठाने ऽपरोक्षतामात्रसामर्थ्यात् "शुक्लं नभो नीलं नभः" इति नानारूपोल्लेखी भ्रमो दृश्यतेऽतो नोक्तनियम इत्यर्थः । एवं स्वतोऽपरोक्षे मनोऽपरोक्षे च स्वप्नभ्रमनभोनैल्यभ्रमावुदाहृत्य नयनत इत्यस्योदाहरणमाह—यथाऽक्षिगम्य इति । व्याख्यातम् ।

ननु नाकाशो मानसो बाह्यत्वान्मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्, अपि तु साक्षिवेद्य एवेति चेन्न । बाह्यस्य प्रमाणेनैव ज्ञाततया साक्षिवेद्यत्वात्, नभसश्च बहिरिन्द्रियागोचरस्य मानसत्वमन्तरेणाज्ञाततयैव भानमप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—"ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्षते" इति । कथं तर्हि सुखादेः कल्पितरजतादेश्च ज्ञातत्वेनानुभव इति चेत्, तेषामान्तरत्वेनानावृतत्वात् । बाह्यस्य तु नभसो घटादिवदावृतत्वेनावरणभङ्गाय प्रमाणापेक्षणान्मनोविषयत्वमगत्याऽभ्युपेयम् । न च तस्य बहिरस्वातन्त्र्यम्, "मनसा ह्येव पश्यति" इत्यादिश्रुत्या बाह्यानामपि मनोविषयताया दर्शितत्वात् । बहिरस्वातन्त्र्योक्तिश्च केवलमनोविषया । न चानर्पिताकारं मनः साक्षात्कारसमर्थमिति चक्षुरेव तत्राकारार्पकमुपेयम् ।

ननु कथं नीरूपे नभसि चक्षुषः प्रवृत्तिः, तस्य रूपपुरस्कारेणैव द्रव्येषु प्रवृत्तेरिति चेत्, सत्यमेतत्, न स्वीयरूपपुरस्कारेणेत्यत्र किंचिन्नियामकमस्ति, "पीतः शङ्खो रक्तः स्फटिकः" इत्यन्यरूपद्वारापि चक्षुःप्रवृत्तिदर्शनात् । न च तत्र रूपप्रवृत्तेः शौक्ल्यस्यैवाभिभवो न रूपस्येति वाच्यम् । तथाऽप्युद्भूताभिभूतरूपस्पर्शस्य सुवर्णस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । ततश्चालोकादिरूपोपहिते नभसि तद्द्वाराऽपि चक्षुःप्रवृत्त्यविरोधः । "अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे" इति भाष्यं तु रूपानुपधानकालाभिप्रायं, परमतेन वा । न चान्यरूपद्वाराऽपि रूपवत्येव चक्षुःप्रवृत्तिर्गौरवादुद्भूतरूपं गृह्णदेव चक्षुः प्रवर्तते न तूद्भूतरूपवत्त्येवेति । अस्तु तर्हि चाक्षुषमेव नभ इति चेन्न । अरूपिद्रव्य-

त्वान्महत्त्वे सत्यसत्युद्भूतरूपवत्त्वस्य द्रव्यचाक्षुषत्वे तन्त्रत्वात् । तत-श्चात्र रूपद्वारकचक्षुरर्पिताकाशाकारमनोवृत्तिविषयत्वे नीलत्वाद्यारोप इति भावः । एवं तमोऽपि मानसमालोकं विना रूपिग्रहे चक्षुषोऽसामर्थ्यादिति संक्षेपः ॥ ४३ ॥

तथाऽपि ज्ञातसामान्यांशमज्ञातविशेषांशमधिष्ठानम् । न चात्मनो निरंशस्य तत्संभव इत्याशङ्क्याभेदेऽपि ज्ञाताज्ञातत्वसम्भवमुप-पादयति—

ज्ञातेऽपि तावति ततोऽनतिरिक्तरूपेऽप्य-
ज्ञानतः स्फुरणमस्फुरणं च दृष्टम् ।
दूरस्थयोर्ननु वनस्पतिवस्तुनोस्तद्-
भेदो न दृष्टिविषयोऽवगतौ च तौ नः ॥ ४४ ॥

ज्ञातेऽपीति । तावति सन्मात्रे तदभिन्न इत्यर्थः । ईदृशे व-स्तुनि ज्ञातेऽप्यज्ञानवशात्तस्यैव स्फुरणमस्फुरणं च दृष्टमित्यर्थः । कुत्र दृष्टमित्यत्राह—दूरस्थयोरिति । दूरस्थे वनस्पतिद्वये "एको ऽयं वनस्पतिः"इति भ्रमो भवति । तत्र चानवस्थाभयादन्योऽन्याभा-वप्रतियोगिप्रमाणयोरनिरूपणाच्च भेदस्य वनस्पतिरूपानतिरेकाच्च-दस्फुरणेऽपि भेदास्फुरणं दृष्टमित्यर्थः । ते वनस्पतिवस्तुनी नोऽस्मा-कमवगते तयोर्भेदस्तु तदभिन्नोऽपि न दृष्टिविषय इत्यर्थः । ननु तत्रापि वनस्पतित्वेन स्फुरणं भेदत्वेनास्फुरणं, तच्च भिन्नमेवेत्या-शङ्क्याह—तत इति । शब्दान्तराभिलप्यत्वेन भेदेऽपि स्वरूपेणा-भिन्नमेव भेदरूपं वनस्पतिरूपादित्यर्थः । इतश्च ज्ञातस्याज्ञातत्वं न विरुद्धं "त्वदुक्तमर्थं न जानामि"इत्यर्थे भासमान एव तदज्ञानानु-भवात् ज्ञानवदज्ञानस्यापि विषयनिरूप्यत्वात्सविषयके च विषयस्यैव विशेषणत्वात् ज्ञानस्य च विशेषणत्वात् । न च तत्र ज्ञानसामा-न्यांश एवाज्ञाननिरूपकः, तस्य प्रमाणावगतस्याज्ञानाविषयत्वात्

परबुद्धिस्थविशेषस्याज्ञवपज्ञानत्वात् कथं विशेषणत्वमिति चेन्न । अज्ञाततया साक्षिवेद्यत्वाविरोधात् । आवृतचितेरज्ञानाविरोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्च । परैरप्यनभ्यासदशायां ज्ञातेऽपि जलादौ संशयाभ्युपगमादिति दिक् ॥ ४४ ॥

ननु शुक्त्यादौ ज्ञाताज्ञातांशयोः"इयं शुक्तिः"इति शब्दद्वयवाच्यत्वेन भेददर्शनान्नैकस्य ज्ञाताज्ञातत्वमित्याशङ्क्य तत्र सम्प्रत्यंशभेदस्त्वप्रयोजक इत्याह—

यत्रापि दैवगतितोऽस्त्यतिरिक्तमात्रो
रूपात्प्रतीतिविषयादितरत्र रूपे ॥
तत्राप्यबोधघटनां प्रति नाङ्गभाव-
स्तस्यातिरिक्तवपुषोऽपुनरुक्तरूपात् ॥ ४५ ॥

यत्रापीति । यत्रापि शुक्त्यादौ प्रतीतादिदंरूपादितरत्राप्रतीते विशेषांशे दैवाद् भेदो विद्यते तत्रापि तस्य भेदस्यापुनरुक्तशब्दवाच्यादिदंरूपादतिरिक्तवपुषः शुक्त्यादेरज्ञाततां प्रति नाङ्गत्वमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदन्त्वशुक्तित्वधर्मभेद एव ज्ञाताज्ञातत्वावच्छेदक इति चेन्नेत्याह—

शुक्तीदमंशात् पृथगप्रतीता
त्रिकोणता स्यान्ननु वस्तुवृत्त्या ।
तथाऽपि तत्त्वं न पृथक्त्वमिष्टं
तदप्रबुद्धत्वनिमित्तभूतम् ॥ ४६ ॥

शुक्तीदमंशादिति । अप्रतीता त्रिकोणता । शुक्तित्वं यद्यपि प्रतीताच्छुक्तीदन्त्वाद्वस्तुतः पृथक् तथापि तत्त्वं पृथक्त्वं तस्याः शुक्तिताया अप्रतिबुद्धत्वे निमित्तं नेष्टमिति सम्बन्धः ॥४६॥

कथं नेष्टमिति चेदुक्तव्यभिचारादेवेत्याह—

यतः प्रपश्यन्नपि भेदिनः स्वं वनस्पते रूपमभिन्नमस्मात् ।
न भेदमस्य प्रतिपद्यतेऽक्ष्णा वनस्पतेः पार्श्वगतात्परस्मात् ॥ ४७॥

यत इति । यस्माद् भेदवतो वनस्पतेः स्वं रूपं प्रपश्यन्नप्य-स्माद्वनस्पतेः सकाशादभिन्नं पार्श्वस्थाद्वनस्पतेः सकाशादस्य भेद-मक्ष्णा न प्रतिपद्यते । स्वतो धर्मधर्म्यभेदेऽपि ज्ञाताज्ञातत्वदर्शनात्त-द्भेदोऽप्रबुद्धत्वान्नष्टमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

स्वभिन्नभेदवादिमतेऽपि ज्ञातस्याज्ञातत्वमविरुद्धमित्याह—

सप्रत्यभिज्ञनयनोत्थधियो घटादेः
स्वाभाविकात्स्ववपुषोऽनतिरिक्तरूपः ।
स्थेमा प्रबोधविषयो विषयत्वमेती-
त्यङ्गीकृतं ननु मितेऽपि घटादिकेऽर्थे ॥४८॥

सप्रत्यभिज्ञेति । मितेऽपि प्रमाणानिश्चितेऽपि घटाद्यर्थे तस्यैव घटादेः स्वाभाविकात्स्ववपुषः स्वरूपादनतिरिक्तः स्थेमा स्थिरत्वमभेदः पूर्वमप्रबुद्धोऽपि सप्रत्यभिज्ञस्य पुंसो नयनोत्था या धीः "सोऽयं घटः" इति प्रत्यभिज्ञात्मिका तस्याः पश्चाद्विषयो भवतीति सर्वैरप्यङ्गीकृतमित्यर्थः ।

अथवा—प्रत्यभिज्ञा संस्कारः तत्सहितनयनोत्थधिय इत्यर्थः । न हि स्थैर्यं नाम कश्चिद्गुणः, क्रिया धर्मान्तरं वा, अपि तु वस्तु-स्वरूपमेव पूर्वापरकालसम्बन्धं निमित्तीकृत्य स्थेमोच्यते । एवं च क्षणिकवादिनां प्रत्यक्षेऽपि घटादौ तदभिन्नस्थैर्याज्ञानं चेद् ज्ञान-साम्राज्यसीमनि प्रतीचि ज्ञातेऽज्ञानाविरोध इति किमु वक्तव्य-मिति भावः ॥ ४८ ॥

एवं च निरंशस्यापि सिद्धमात्मनोऽधिष्ठानत्वमित्युपसंहरति—

एवं स्फुरत्यपि दृगात्मनि तत्स्वरूपे-
णास्फूर्तिभाजि परिकल्पिततोपपन्ना ॥
स्वाज्ञानतो जगदिदं परमेश्वरोऽसौ
जीवोऽहमित्यपि विभागवतोऽल्पकस्य ॥ ४९ ॥

एवमिति। स्वगानिदंरूपेण स्फुरत्यपि चिदात्मनि नित्यमुक्ताद्वयानन्दरूपेणास्फूर्तिभाजि अधिष्ठाने स्वाज्ञानमात्रदोषाऽल्पकस्याहङ्कारादेरध्यस्तता प्रागुक्तयुक्तिभिरुपपन्नेत्यर्थः। अल्पकं रूपं विशिनष्टि—जगदिति। इदमिति साक्षिसिद्धत्वादसाविति परोक्षत्वाद्विभागो नानात्वं तद्वत इत्यर्थः। यद्यपि स्फुरति चिदात्मनि "नास्ति न भाति" इति व्यवहारयोग्यतालक्षणमावरणं नास्ति विरोधात्। तथापि तदत्यन्ताभिन्नेऽप्यद्वयानन्दरूपेऽनुभूयमानत्वादेव तदङ्गीक्रियते, न ह्यज्ञानावृतत्वं तद्वेष्टितत्वं, येन विरोधः स्यात्किं तूक्तव्यवहारयोग्यत्वमेवेति भावः ॥ ४९ ॥

एवमल्परूपस्याध्यस्तत्वे साधिते बन्धतदनर्थत्वतत्कारणमुक्तितदर्थत्वतत्कारणात्मकं पदूकं सिद्धमित्याह—

अल्पं रूपं बन्धनं प्रत्यगात्मा
बद्धोऽनेन स्वच्छचैतन्यमूर्तिः ॥
स्वात्माज्ञानं कारणं बन्धनेऽस्य
स्वात्मज्ञानात्तन्निवृत्तिश्च मुक्तिः ॥ ५० ॥

अल्पं रूपमिति। अल्पं परिच्छिन्नं कर्तृत्वादि रूप्यत इति रूपं यन्नामरूपकर्मात्मकं तदस्य भून्नो बन्धनमिव बन्धनमित्यर्थः। ननु कुतोऽस्याल्परूपस्यानर्थत्वमित्याह—बद्ध इति। अनेन बलरूपेण धर्मधर्म्यध्यासात्मकेनात्मा बद्धो निगडितः। स्वच्छोऽप्यस्त-

च्छ इव विज्ञोऽप्यज्ञ इवानन्दोऽप्यशनायादिविविधदुःखदावदहनप्रदीप्तशिरा इवानिशं बम्भ्रमीति। ननु कूटस्थाद्वयचिदेकरसः सन् कथमयमीदृशीं दशामापन्न इत्यत्राह–स्वात्माज्ञानमिति। स्वाश्रयविषयाज्ञानमेवास्यात्मनो बन्धकारणं नान्यदित्यर्थः। मन्दीदृशस्य सहजमोहान्धकूपमग्नस्य विवशस्य कुतो बन्धविच्छित्तिः स्यादित्यत्राह–स्वात्मेति। स्वात्मनोऽद्वयानन्दब्रह्माभेदेन यज्ज्ञानं तत एवास्य समूलबन्धनिवृत्तिरित्यर्थः। तस्या उपादेयत्वमाह–मुक्तिरिति। सा हि मुक्तिरखिलानर्थनिर्मुक्तपूर्णानन्दावाप्तिरूपत्वात् परमपुरुषार्थ इत्यर्थः॥ ५०॥

नन्वनादिभावरूपस्याज्ञानस्य ब्रह्मवदेव निवृत्त्यसम्भवात्कुतस्तन्निवृत्तिरूपा मुक्तिः फलमित्याशङ्क्य तस्य मिथ्यात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं साधयति—

अज्ञानमप्यविदुषोऽस्य न तु स्वतोऽस्ति
चैतन्यनिर्विकृतिताद्वयताविरोधात्॥
अज्ञाततऽप्यनवबोधनिबन्धनैव
नात्माश्रयत्वमपि चोदयितव्यमत्र॥ ५१॥

अज्ञानमपीति। तथाहि, अज्ञस्य स्वात्मनि अज्ञानान्वयः किं स्वाभाविकः कल्पितो वा, नाद्य इत्याह–न स्विति। कुत इत्यत्राह–चैतन्येति। स्वभावत आत्मन्यज्ञानमस्ति चेद्वस्तुभूतं स्यात्, न च स्वप्रकाशचिदात्मके वस्तुतोऽज्ञानं वर्तितुमर्हति। प्रकाशतमसोर्विरोधात्। तथाऽज्ञानमात्मधर्मश्चेत्स्वयं विनश्यदात्मानं विकुर्याद्। "उपपन्नधर्मो विकरोति हि धर्मिणम्" इति न्यायात्। तथाऽज्ञानस्य वस्तुत्वे द्वैतापत्तिरिति चिन्निर्विकारत्वाद्वयत्वश्रुतिविरोध इत्यर्थः। द्वितीयमङ्गीकरोति–अज्ञाततऽपीति। अपिरन्वर्थः। तथात्वे हि मध्यन्दिनालोकमण्डले कौशिकादिकल्पितान्धका-

रवद्विरोधः स्यादिति भावः । नन्वेवमज्ञानेनैवाज्ञानकल्पनायामात्माश्रयत्वमिति नेत्याह—नात्मेति । अनादि ह्यज्ञानमज्ञानतन्त्रमज्ञातत्वमप्यनादीति क्वात्माश्रय इति भावः । यद्वा अनिर्वचनीयवादे नानुपपत्तिर्दूषणमिति भावः ।

केचित्तु सत्कार्यासत्कार्यवादिनोरभिव्यक्तावुत्पत्तौ च नात्माश्रयश्चेत्किमु मायावादिन इत्यर्थमाहुः ॥ ५१ ॥

अज्ञानादेवाज्ञानकल्पने प्रमाणमाह—

द्वारं तमोऽन्वयमपेक्ष्य दृशा हि दृश्यं
सङ्गच्छते सकलमत्र न नो विवादः ॥
मोहोऽपि दृश्यवपुरत्र च संवदध्वे
तस्मात्तदन्वयनिमित्तमपीह मोहः ॥ ५२ ॥

द्वारमिति । आत्मन्यज्ञानसम्बन्धोऽज्ञानकृतो दृग्दृश्यसम्बन्धित्वात् घटज्ञानसम्बन्धवत् । प्रसाध्याङ्गकत्वाद्याप्तिसूचनार्थो हिशब्दः ।

अयमर्थः—यस्माद्दृश्या दृशा सकलमेव दृश्यं घटादि सम्बध्यमानमज्ञानसम्बन्धं द्वारीकृत्याध्यासिकेन तादात्म्येनैव सम्बध्यते, अन्यस्य संयोगसमवायादेरशक्यनिरूपणत्वादिति । वक्ष्यति "न सङ्करो नापि च संयुतिस्तयोः"इत्यादि । "आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते" इति च वार्त्तिकम् । तस्मान्नात्र व्याप्तौ विवादितव्यमित्यर्थः । हेत्वसिद्धिमुद्धरति—मोहोऽपीति । "अहमज्ञः" इत्यनुभवादित्यर्थः । अत्र चेति । व्याप्तौ विवादो,न तु हेतोः पक्षधर्मत्वे इत्यर्थः । तदत्रापि मोहनिमित्तत्वमिति निगमयति—तस्मादिति ॥ ५२ ॥

ननु कथं प्रपञ्चकल्पनोपक्षीणस्याज्ञानस्य स्वकल्पकत्वमपी-

साशङ्का स्वपरनिर्वाहकस्वभावत्वादित्याह—

संविद्धुरं वहति तद्विषयोपयुक्ता
स्वात्मन्यपि स्वरसतः स्वकरूपसिद्धेः ॥
कार्यप्रपञ्चपरिकल्पनमात्ममोहात्
मोहप्रकल्पनमपीति तथोपपन्नम् ॥ ५३ ॥

संविदिति । यथा हि प्रमाणफलभूता संवित्स्वविषयघटादिसिद्धौ स्वसिद्धौ चोपयुक्ता धुरं तद्विषयाज्ञानसंशयादिनिवृत्तिभावं वहति उभयमपि साधयतीत्यर्थः । एवमज्ञानादेव प्रपञ्चकल्पनमज्ञानकल्पनं चोपपन्नमित्यर्थः । ननु संवित्संविदन्तरवेद्यैव स्वस्य स्वविषयत्वासम्भवादित्याशङ्क्याह—स्वरसत इति । संविदन्तरवेद्यत्वेऽनवस्थानात्स्वसत्तायां संशयादिराहित्यात्स्वव्यवहारे परानपेक्षैव संविदित्याद्युक्तप्रायम् ॥ ५३ ॥

संवित्स्वप्रकाशत्वे विमतिपन्नं प्रति निदर्शनान्तरमाह—

आत्मा प्रसाधयति वेद्यपदार्थजातं
स्वात्मानमप्यवगतिक्षमशक्तियोगात् ॥
स्वाज्ञानमेवमिदमात्मपरप्रक्लृप्तौ
शक्तं भवेदिति न किंचन दौस्थ्यमस्ति ॥ ५४ ॥

आत्मेति । यथा वेद्यं घटादिकं स्वं चावगतिसमर्थज्ञानाख्यगुणयोगात्साधयति, आत्मकार्यव्यवहारसहकारित्वात् ज्ञानं शक्तिरित्युक्तम् । एवमज्ञानमपि शक्तिवशात्स्वपरकल्पकं स्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

नन्वात्मनो ज्ञानाख्यशक्तिमत्त्वादस्तु स्वपरसाधकत्वम्, अज्ञानस्य तु परशक्तिभूतस्य शक्त्यन्तराभावादज्ञानान्तरमेवाज्ञानसाध-

कमुपेयम् एवञ्चानवस्थेत्याशङ्क्य परदृष्ट्यैव दृष्टान्तान्तरमाह—

भेदं च भेद्यं च भिनत्ति भेदो यथैव भेदान्तरमन्तरेण ॥
मोहं च कार्यं च बिभर्ति मोहस्तथैव मोहान्तरमन्तरेण॥५५॥

भेदं चेति । यथैव हि भेदोऽन्योऽन्याभावो भेद्यं घटपटद्वयं मिथो भिन्नं बोधयति । आत्मानमपि भेदं घटादेर्भेद्यात्सकाशाद्भिनत्ति न तु स्वप्रतियोगिकं भेदान्तरमपेक्षते अनवस्थानात् । तथा मोहोऽपि मोहान्तरं विना मोहं तत्कार्यं च कल्पयतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं भाष्योक्ते बन्धमिथ्यात्वे साधिते यदि शास्त्रारम्भोपोद्घाते आदावध्यासः, किमिति सूत्रकृतोपेक्षित इत्याशङ्क्य "सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वम्" इति न्यायादसौत्रस्य भाष्यविषयत्वायोगादर्थगत्या सूचित एवेत्याह—

ब्रह्मज्ञानं सूत्रयन् सूत्रकारो बन्धोत्पत्तेर्हेतुविध्वंसनाय ॥
एतत्सर्वं सूचयामास तस्मादेतत्सर्वं भाषते भाष्यकारः॥५६॥

ब्रह्मज्ञानमिति।"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"इति मुमुक्षोर्ब्रह्मजिज्ञासोपदेशादधिकारिविशेषणस्य मोक्षस्य बन्धहेत्वज्ञानध्वंसात्मकस्य ब्रह्मज्ञानं साधकमिति सूचयन्, बन्धस्य सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः। एतत्सर्वं पूर्वोक्ताध्याससाधनप्रबन्धं मुनिः सूचयामासेत्यर्थः । तेन नासूत्रितार्थवर्णनं भाष्यकृत इत्याह—तस्मादिति । ननु ज्ञानमध्यस्तस्यैव निवर्त्तकमिति नायं नियमः,पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानेन,इच्छायाः स्वविषयज्ञानेन, शोकस्य सुहृद्दर्शनेन,पापस्य सेतुदर्शनेन, विषस्य गरुडध्यानेन, प्रवृत्तिप्रागभावस्य प्रवर्त्तकज्ञानेन निवृत्तिदर्शनादिति चेन्न । तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्त्तकत्वस्य विवक्षितत्वात् । उत्तरज्ञानादेस्तु विरोधिगुणत्वेन, सिद्धत्वेन, सुहृज्ज्ञानत्वेन, विहित-

क्रियात्वेन, प्रवृत्तिसामग्रीत्वेन यथायथं निवर्तकत्वात् । प्रकृतेऽप्यात्मज्ञानत्वेनैव निवर्तकत्वमिति चेन्न । अहमिति ज्ञानादपि बन्धनिवृत्त्यापत्तेः । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमेव निवर्तकमिति चेत् तदेव हि तत्त्वज्ञानम्, "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः" इत्यादिश्रुतेः । तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्तकत्वं च न निवर्त्यस्य मिथ्यात्वं विना निर्वहति । तथाहि—न तावद् बुद्ध्यादिमपञ्चोपहितमब्रह्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं भवति, ब्रह्मणो वस्तुतस्तथात्वाभावात्, किन्तु विशुद्धब्रह्मज्ञानम्, विशुद्धिश्च प्रपञ्चराहित्यम् । न च सत्यप्रपञ्चाश्रये तदानीमेव तद्राहित्यं वर्तते । न चावर्तमानस्य साक्षात्कारविषयत्वसंभवः, येनासौ भाविनीं निष्प्रपञ्चतामवगाहेत । अस्तु प्रपञ्चोपादानत्वेन ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति चेन्न । मृदादेस्तथात्वेन ज्ञानेऽपि घटाद्यनिवृत्तेः, दृष्टविपरीतस्य चाकल्पनात् । तस्मात्प्रपञ्चसत्त्वकालेऽपि ब्रह्मणि निष्प्रपञ्चत्वप्रमा वाच्या, सा च न प्रपञ्चमिथ्यात्वं विनेति । तथापि कथं सप्रपञ्चे प्रपञ्चराहित्यं, तद्वति तदत्यन्ताभावासत्त्वादिति चेन्न । तत्सप्रसत्ताकस्यैव तदत्यन्ताभावस्य तद्वत्यवृत्तेः । व्यावहारिकस्य च प्रपञ्चस्य स्वकालेऽपि ब्रह्मणि पारमार्थिकात्यन्ताभावाविरोधात् । अत एव त्रैकालिकनिषेधस्य परमार्थदृष्टरजताभावविषयत्वमुक्तं विवरणे । शुक्तौ परमार्थत्वेन दृष्टं यन्मिथ्यारजतं तत्प्रतियोगिकाभावात्मकाधिष्ठानविषयत्वं हि तदर्थो न तु लौकिकापणस्थरजताभावविषयत्वम् । लौकिकस्यात्र निषेध्यत्वे मिथ्यात्वापत्तेः । नेह नानेति श्रुत्या दृश्यमानप्रपञ्चस्य ब्रह्मणीव शुक्तौ प्रतीयमानरजतस्यैव तत्र त्रैकालिकाभावप्रतीतेश्च । घटस्य तदभावाभावत्ववच्चाधिष्ठानस्य भावरूपाप्यध्यस्तनिरूपिताभावत्वं न विरुध्यते ।

केचित्तु—रजतस्य परमार्थत्वाकारेण प्रतियोगित्वे यत्रैका-

लिङ्गाभावस्तत्परोऽयं ग्रन्थः। परमार्थत्वस्य व्यधिकरणत्वे च प्रतियोगिनो मिथ्यात्वमपि सिध्यतीति व्याचक्षते । सर्वथाऽप्युपपन्नः प्रपञ्चकालेऽपि ब्रह्मणि प्रपञ्चाभाव इति संक्षेपः ॥ ५६ ॥

अध्यासवर्णकमुपसंहरन्सम्भावितविषयप्रयोजनत्वाच्छास्त्रारम्भं निगमयति—

तस्मादध्यस्तमेतत्सकलमपि दृशौ भूमरूपातिरिक्तं
रूपं स्वाज्ञानमात्रादिति भवति परब्रह्मधीबाध्यमेतत् ॥
ईशित्रादिप्रभेदप्रतिहतिफलकज्ञानदौस्थ्यापनुत्यै
श्रीमच्छारीरकार्थप्रकटनपटुताशालि शास्त्रं विदध्मः॥५७॥

तस्मादिति । एतत्प्रत्यक्षं सकलमपि कर्तृत्वभोक्तृत्वादि स्वाज्ञानमात्रादेव दोषाद् दृशौ चिदात्मन्यध्यस्तम् । कुत इत्याह—भूमेति । भूमरूपे हि ब्रह्मणि अल्परूपं परत्र परावभासत्वादध्यस्तमेव सम्भवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—इत्तीति । अध्यस्तत्वसिद्धौ च परब्रह्मधीबाध्यत्वं सूचितं सिद्धं भवतीत्यर्थः । तेन विषयादिसम्भवात् श्रीमच्छारीरकार्थब्रह्मात्मैक्यस्य परमकटनमपराधापनयनेन स्फुटीकरणं तत्र यत्पटुत्वमुपपत्तिबाहुल्यं तद्युक्तं शास्त्रं समासव्यासाभ्यां चतुर्लक्षणीनयसंग्रहाच्छास्त्रकल्पं प्रकरणं कुर्म इत्यर्थः । तन्निर्माणफलमाह—ईशित्रादीति । जीवेशादिभेदाध्यासप्रतिहतिफलकवाक्योत्थज्ञानस्य यद् दौस्थ्यं प्रतिबन्धात्फलपर्यन्तताराहित्यं तन्निराकर्तुमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अगतार्थवर्णकमवतारयिष्यन्—ननु यदि ब्रह्मान्यतः सिद्धं किं तद्विचारेण, अथासिद्धं न शक्यं विचारयितुम्, वेदान्तादापातप्रतिपन्नं विचार्यमिति चेत्, केयमापातप्रतिपत्तिः, न पदजन्या, ब्रह्म-

पदे व्युत्पत्त्यभावात् । अत एव न तत्समभिव्याहृतवाक्यजन्या । "किंचिद्ब्रह्मास्ति" इति प्रतिपत्तिः सेति चेन्न, तस्या बुभुत्सामात्रहेतुत्वेन विचाराहेतुत्वात् । अतो न ब्रह्म विचार्यम्, न वा बन्धनिवृत्तिस्तत्फलमित्याद्यावाक्षिप्य समाधत्ते—

मीमांसितव्यमनयैव सदद्वितीयं
मीमांस्यमेव च सदात्मतयाऽनयैतत् ॥
ज्ञातं प्रयोजनमनेन पथेदमस्या-
स्तन्नान्तरीयकतया च तमोनिवृत्तिः॥५८॥

मीमांसितव्यमिति । न तावदन्यतः सिद्धमेव ब्रह्मेह विचार्यम्, तस्योपनिषदन्यमानागोचरत्वात्, अतोऽद्वितीयं सद्विचारितान्महावाक्यात्सम्मुग्धोपस्थितमनयैव मीमांसया मीमांसितव्यम् अखण्डानन्दात्मना ज्ञातव्यम्, ब्रह्मण औपनिषदत्वेन तद्विचारस्यैव तन्निश्चायकत्वौचित्यात् । ब्रह्मपदस्य बृहत्पदार्थानुगमेन सर्वानुवृत्तसत्तास्फुरणात्मनि व्युत्पन्नत्वादात्मशब्दस्य च "यदाप्नोति यदादत्ते" इति प्रत्यगर्थ एव प्रसिद्धेस्तयोरैक्यस्य विचार्यत्वसम्भवात्पदर्शयति—**मीमांस्यमेवेति** । सत आत्मत्वेनाज्ञानादनया मीमांसया तदेवात्माभेदेन मीमांस्यं नान्यत्किंचिदित्यर्थः । नन्वस्तु ब्रह्मात्मैक्यं विचार्यत्वाद्विषयः फलासिद्धिस्तु तदवस्थैवेत्याशङ्क्याह—**ज्ञातमिति** । अनेन प्रागुक्तेन पथाऽस्या मीमांसाया इदमेव प्रत्यगभिन्नमद्वयानन्दं ब्रह्म ज्ञातं सत्प्रयोजनं भवतीत्यर्थः । नन्वेवं बन्धनिवृत्तिर्न फलं स्यात्ततः प्रागुक्तविरोध इत्यत आह—**तन्नान्तरीयेति** । ब्रह्मात्मबोधे सति तमोनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वेन पृथग्व्यापारानपेक्षत्वा-

सुखोत्पत्तिवच्च सापि पृथगुद्देश्यतया फलमित्यर्थः ।

ननु तमोनिवृत्तेरधिष्ठानमात्रत्वेन आत्माभिन्नायाः प्रागपि सत्त्वात्कथं ज्ञानसाध्यत्वमिति चेन्न । यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यत्सत्त्वं यदभावे चाभावस्तस्यैव तत्साध्यत्वात् । अस्ति च ज्ञाने सत्यग्रिमक्षणेऽज्ञाननिवृत्तिरूपात्मसत्त्वं तदभावे चाज्ञाननिवृत्त्यभावोऽज्ञानम् । आत्मनोऽज्ञानाभावत्वेऽज्ञानस्यापि तदभावरूपत्वादिति । अस्तु तमोऽत्यन्ताभावस्तमोनिवृत्तिः तस्यानादित्वेन ब्रह्माभेदयोग्यत्वात्, न तमोध्वंसः, तस्य प्रतियोग्यसमानकालत्वादिति चेन्न । प्रतियोगिसमसत्ताकस्यैव तस्य तदसमानकालत्वमित्युक्तत्वादिति दिक् ।

अथवा–ननु कथं निरतिशयं सुखमेव पुरुषार्थः, अविद्यानिवृत्तेरपि तथात्वादित्याशङ्क्याद्वैतानन्दब्रह्मावाप्त्यर्थं ब्रह्मणि प्रतिपाद्यमाने तदविद्यानिवृत्तिस्ततोऽनुद्देश्याऽपि ज्ञानसामर्थ्याद्भवतीति न तत्परमप्रयोजनमिति भावेनाह–तन्नान्तरीयकतयेति । नन्वद्वितीयं सद्ब्रह्माविचारितान्महावाक्यादापातप्रतिपन्नमनयैव मीमांसितव्यमखण्डानन्दात्मना ज्ञातव्यमित्ययुक्तम्, जैमिन्यादीनां कृत्स्नस्य वेदस्य किं केन कथमित्यंशत्रयविशिष्टार्थभावनाख्यप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपक्रियापरत्वावगमेनाक्रियार्थानां धर्मप्रमितिजननरूपप्रयोजनशून्यत्वेन लौकिकवाक्यत्वमाशङ्क्य शिष्टैरध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन विधिनैकवाक्यत्वेन सिद्धार्थानामपि प्रयोजनवत्त्वेन लक्षणयापि क्रियाऽपेक्षितस्तुत्यादिबोधित्वेन प्रामाण्यवद्वेदान्तानामपि विध्यपेक्षितकर्तृस्तावकत्वेन ज्ञानविधिशेषत्वेन, वा आत्मब्रह्मप्रतिपादकत्वेन विचार्यत्वस्याभिमतत्वादिति चेन्न ।

जैमिन्यादेरक्रियार्थानां क्रियाप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यवर्णनं कर्मकाण्डप्रकरणस्थासिद्धबोधिवाक्याभिप्रायेण, न भिन्नप्रकरणस्थवेदान्ताभिप्रायेण, तेषामकर्त्रात्मबोधकत्वेन कर्मापेक्षितकर्तृस्तावक-

त्वासम्भवात् कर्मतन्त्रे ज्ञाने विध्यसम्भवेन तच्छेषतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वासम्भवाच्च ॥ ५८ ॥

ननु जैमिन्यादेरित्यमाश्रयवर्णनमयुक्तम्, तेन सर्ववेदार्थविचारस्य कृतत्वात्। अन्यथा धर्मजिज्ञासासूत्रस्याथातःशब्दविरोधात्। अथशब्देन हि कृत्स्नशाखाध्ययनानन्तर्यं स्वविचारस्य दर्शयति। वेदान्तानामविचार्यत्वे च तदध्ययनानन्तर्यस्य स्वविचारे किं प्रयोजनम्। एवमतःशब्देन कृत्स्नवेदस्य स्वार्थे प्रामाण्यं दर्शयति। तदप्येवमसत्यनुपपन्नं स्याच्चतो वेदान्तानां जैमिन्यादिभिरेव विचारितत्वाद्बादरायणादिभिस्तन्न विचारणीयमिति तत्राह—

न च गतार्थमिदं प्रतिभाति नो
न हि विधेः पदमात्मसमीक्षणम् ॥
न खलु यागददातिजुहोतिवत्
पुरुषतन्त्रमिहात्मनिदर्शनम् ॥ ५९ ॥

न च गतार्थमिति। गतो विचारपूर्वकं ज्ञातोऽर्थो यस्य वेदान्तविचारशास्त्रस्य तत्। किं वेदान्तगम्यमद्वयं ब्रह्म तच्च जैमिन्यादिभिर्निरूपितमित्युच्यते। किं वा कार्यमेव वेदान्तानामप्यर्थः, तच्च जैमिनिना निरवशेषं निरूपितमितीदं शास्त्रं गतार्थमिति। न तावदाद्यः। तत्र तदप्रतीतेः। साध्यरूपधर्मन्यायेन सिद्धब्रह्मणो निर्णयासम्भवात्। धर्मजिज्ञासासूत्रे धर्मस्यैव विचार्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वाच्च। न चाथातःशब्दानुरोधेन धर्मशब्देन वेदार्थमात्रं लक्ष्यतामिति वाच्यम्। अन्यथासिद्धाथातःशब्दानुरोधेन विचार्यमाणतया अनन्यथासिद्धप्रधानाभिधायिधर्मशब्दस्य लक्षणायोगात्। अध्ययनविधिर्हि कृत्स्नशाखाध्ययनं विधत्ते, न त्वेकदेशाध्ययनमात्र-

मतोऽध्ययनविधिप्रयुक्त्या न कर्मकाण्डमात्राध्ययनं सम्भवति । एवं च वेदान्ताध्ययनं यद्यपि न कर्मविचारोपयोगि तथाप्येकविधिप्रयुक्ततया तस्यावश्यकत्वेन तदध्ययनव्रत एव कर्मविचार इति तदन्यथासिद्धम् । एवमतःशब्दसूचिताध्ययनदृष्टार्थत्वस्यापि वेदान्ताध्ययने समत्वादेव तदर्थत्वासिद्धेर्न तद्बलादपि धर्मशब्दे लक्षणेति नाद्ययब्रह्मविचारो गतार्थ इति भावः । नापि द्वितीयः । अग्निहोत्रादिकार्यस्य उपासनाकार्यस्य वा भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्ब्रह्मनिष्ठवेदान्तेभ्यस्तदप्रतीतेश्च ।

नन्वात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिना ज्ञानं विधीयत इति कार्यमेव वेदान्तार्थ इति चेत्तत्राह–न हीति । विधेः पदं विषयः विधेयमिति यावत् । यद्धि वाक्यार्थप्रमितिजन्यचिकीर्षाप्रयत्नाभ्यां निष्पाद्यं तद्विधेयं यथाग्निहोत्रादि, उपासना वा । न चात्मज्ञानं लौकिकं वा तथाऽनिच्छतोऽप्रयतमानस्यापि शब्देन प्रत्यक्षादिना वा तद्दर्शनात् । एतदेव कर्तृतन्त्रं विधेयं, ज्ञानं च न तथेत्युच्यत इति ज्ञानं न विधेयमित्याशयेनाह–न खल्विति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः, तस्य परस्वत्वापादनव्यापारो दानम्, याग एवासेचनाधिको होमः इति विभागः ॥ ५९ ॥

किंच विधेयपदार्थज्ञानं विधिवाक्यार्थप्रतीतेः प्राग् वक्तव्यं, न च परमात्मज्ञाने तत्संभवतीत्याह—

अपि च रूपितगोचरताविधेर्न
परमात्मधियोऽस्ति च रूपणम् ॥
अविदिते परमात्मनि तद्धियो
न खलु रूपितता घटनान्विता ॥ ६० ॥

अपि चेति । रूपिणो ज्ञातो गोचरो विषयो यस्य तस्य भावस्तत्ता ज्ञातधात्वर्थगोचरता, वक्तव्येति शेषः । ततः किं तत्राह—न परमात्मेति । रूपणं ज्ञानं प्रागिति शेषः । तथा च परमात्मज्ञानं कर्तव्यमिति वाक्यार्थधीर्न भवतीति भावः । कुतस्तदनिरूपणमिति चेत्, किमज्ञाते परमात्मनि तज्ज्ञानं ज्ञायते, विदिते वा । नाद्य इत्याह—अविदित इति । घटनान्विता युक्ता । न हि विशेषणीभूतं परमात्मानमज्ञात्वा परमात्मज्ञानमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः॥६०॥

द्वितीयमाह—

विदितता परमात्मन इष्यते
यदि वृथा विधिरस्य धियो भवेत् ॥
निखिलभेदनिदाननिवृत्तितो
भवति तद्विषयादि च दुर्लभम् ॥ ६१ ॥

विदिततेति । ज्ञानविधिवाक्यार्थज्ञानात्प्रागिति शेषः । तर्हि ज्ञानविधिर्व्यर्थः पुरुषार्थसाधनात्मज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादित्याह—वृथेति । किं चात्मज्ञाने सति अविद्यातत्कार्यसकलनियोज्यविषयादिभेदनिवृत्तेस्तत्सापेक्षो न ज्ञानविधिः । न वा तदनुष्ठानं संभवतीत्याह—निखिलेति । निदानस्य कारणस्याज्ञानस्य निवृत्तित इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

नन्वात्मनि परोक्षज्ञाने प्रथमं जातेऽपि तद्विशिष्टज्ञानं विधेयमिति चेत्, किं विशिष्टज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वा ? नाद्यः, प्रथमज्ञानेनैव तत्कृत्यसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् । विदितस्वार्थसंबन्धशब्दादिभ्य एव प्रथमज्ञानवद् द्वितीयज्ञानस्यापि विना पुंव्यापारमुत्पत्तिसंभवेन विधिवैयर्थ्याच्च । नापि द्वितीयः । किं कर्तव्यतयाऽवगतं शाब्दज्ञानमेव विधिबलादपरोक्षं भवति, किं वा ततस्तदुत्पद्यते, नाद्यः, तस्य

शब्दादुत्पन्नत्वेन तत्र मते तदयोगात्, अन्यथा प्रथममेवापरोक्षज्ञानं किं न स्यात् । न द्वितीयः, तत्करणस्यासम्भवात्, न ह्यपरोक्षज्ञानकरणमिन्द्रियमात्मन्यस्तीति न ज्ञानविधिसंभव इत्युपसंहरति—

इति न धर्मविशेषसमर्पणं
श्रुतिशिरोवचनैः क्रियते ततः ॥
भवति धर्मविचारगतार्थता-
ऽनवसरः परमात्मविचारणे ॥ ६२ ॥

इतीति । धर्मविशेषसमर्पणं विधेयज्ञानमेवावान्तरो धर्मस्तस्य च निर्विषयस्यानुपपत्तेस्तदाकाङ्क्षायाऽऽत्मानं व्युत्पादयद्भिर्वेदान्तवचनैर्विध्येकवाक्यतया धर्मविशेषसमर्पणं क्रियत इति यन्मतं तन्न । ततोऽपि परमात्मविचारे धर्मविचारगतार्थताया अनवसरो भवतीत्यर्थः । तथा च जैमिन्यादेः प्रागस्मदुक्त एवाशय इति भावः ॥६२॥

कथं तर्हि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" "आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यादिविधिविभक्तीनां गतिरिति तत्राह—

अर्हाद्यर्थे च कृत्यस्मरणमभिमतं पाणिनेः प्रार्थनादौ
लिङ्लोडादेश्च वृत्तिः प्रचुरमभिमता पाणिनेर्जैमिनेश्च ॥
तस्माद्वेदान्तवाक्ये पठितमपि लिङाद्यन्यथा योजनीयं
विध्यर्थासंभवेन स्फुटमुदितनयादेतदन्यागतार्थम् ॥ ६३ ॥

अर्हेति । "अर्हे कृत्यतृचश्च, विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् लोट् च" इत्यादिपाणिनिस्मरणात्, "विष्णुरुपांशु यष्टव्यः" इत्यादौ जैमिनीयन्यायाच्च तव्यप्रत्ययादेर्विध्यतिरिक्तार्थत्वं सिद्धं यस्मात्तस्मादुक्तवेदान्तवाक्ये पठितमपि लिङादि अन्यथा विधिमन्तरेण अर्हार्थतया योजनीयम् । कुतः ? स्फुटमुदितनयात् वि-

घ्यर्थासंभवेन । अत एतद्वेदान्तविचारशास्त्रं धर्मविचारशास्त्रेणागतार्थम् अतस्तद्भगवता "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यारभ्य विचारितम् । भाष्यकारादिभिरपि तदाशयानुरोधेन तदर्थो वर्णित इति मयाऽपि तदर्थाविष्करणाय यत्नः क्रियत इति ॥ ६३ ॥

नन्वेवमप्यधिकार्यभावादिदं शास्त्रं नारम्भणीयम् । न तावत्स्वर्गादिकाममुद्दिश्यैतदारम्भः, अग्निष्टोमादिभिरेव तत्सिद्धेः । नापि निरतिशयविषयभोगार्थिनमुद्दिश्य, तस्याप्युपासनातः सिद्धेः । न च मुमुक्षुरत्राधिकारी, सकलवैषयिकानन्दविलक्षणे मोक्षे कस्यापि कामनाऽदर्शनात् । अत एव ब्रह्मजिज्ञासुरत्राधिकारीति निरस्तम् । ब्रह्मज्ञानस्यापुरुषार्थस्य कामनाऽयोगान्निरतिशयाभिलषितस्वर्गादिविरोधित्वाच्च । न चाविरक्तस्य स्वर्गाद्यभिलाषेऽपि विरक्तस्य तदभावान्मुमुक्षा संभवतीति तदर्थं ब्रह्म जिज्ञासमानोऽत्राधिकारीति वाच्यम् । स्वर्गादौ निरतिशयप्रीत्यास्पदे कस्यापि वैराग्यासंभवात् । दुःखमिश्रितत्वात्ततोऽपि वैराग्यं युक्तमिति चेन्न । तादृशेऽपि तदधिकसुखे क्वचिददर्शनात्, दुःखपरिहारे च यतितव्यं न तु सुखमपि परित्याज्यम् । न चान्यः कश्चिदधिकारी संभवतीत्यधिकार्यभावान्नेदमारम्भणीयमिति तत्राह—

एकाहाहीनसत्रद्वयविधिविहितानेककर्मानुभावध्वस्त-
स्वान्तोपरोधाः कथमपि पुरुषाश्चिद्दिदृक्षां लभन्ते ॥
यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं कर्मवृन्दं गृहीत्वा स्वोत्पत्त्याम्नानसिद्धं पुरुषविविदिषामात्रसाध्ये युनक्ति ॥६४॥

एकाहाहीनेति । अयमिह चिद्दिदृक्षामतिलम्भप्रकारः । अनादिभाग्भवेषु संसरञ्जीवः कदाचित्तत्र तत्र विशिष्टवर्णाश्रमो भूत्वा पारत्रिकश्रुतिचोदितानि नित्याग्निहोत्रादीनि सम्यगनुतिष्ठन्, ततः कदाचिदीषदासादितपरमेश्वरप्रसादादग्निहोत्रादिषु दृष्ट-

द्धो भवति, तत ईश्वरप्रसादादेवं चिन्तयति, "मदीयं मनः स्वर्गादिसुखतत्साधनान्येवाभिलषति, न तु मोक्षं तत्साधनं वा ज्ञानं, तत्र चादृष्टमेव केवलं निमित्तमिति तदर्थं यतितव्यम्" इति विविदिषोदेशेन तान्येव कर्माण्यनुतिष्ठति, ततोऽतिविमलमानसः "तद्यथेह" इत्यादिश्रुतिं "यत्कृतकम्" इत्यादिन्यायं चानुसंधाय ब्रह्मलोकपर्यन्तं कर्मसाध्यं फलमनित्यमिति निश्चिनोति, आत्मा च श्रुतिन्यायाभ्यां नित्यानन्द इति च, सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः । ततस्तदर्थं सकलवैषयिकसुखभोगजिहासा पुनः पुनरस्यांपावर्तते, "नित्यं संभवत्यनित्ये कस्तुष्येत्" इति, तदिदं कर्मफलवैराग्यम् । पश्चाच्छान्तिदान्त्यादिसंपन्नो दृढतरमोक्षेच्छो करोति, सेयं साधनचतुष्टयसंपत्तिः । स च इष्यमाणमोक्षसाधनं चिदानन्दस्वरूपात्मज्ञानमिच्छतीति नाधिकारी दुर्लभः । तदिदमनेन श्लोकेन सूचितम् ।

एकाहः-एकसुत्याकः क्रतुः । अहीनः—द्व्यहप्रभृतिद्वादशाहपर्यान्तः । सत्रं द्विविधम्, एकाहःसमुदायसाध्यम्, यथा द्वादशाहम्, द्वादशाहस्य चाहीनसत्रात्मत्वं "यजेत उपयन्ति" इत्युभयश्रुतिबलादवगतम् । किंचित्संवत्सरगणसाध्यम् । उपलक्षणमेतदग्निहोत्रादेः । एतेषां ये विषयस्तीद्विहितानि यान्यनेकानि अग्निहोत्रप्रभृतीनि सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि कर्माणि तेषामनुभावो दुरितनिर्बर्हणसामर्थ्यं तेन ध्वस्तः स्वान्तस्यान्तःकरणस्योपरोधो विविदिषाप्रतिबन्धो येषां ते तथा । कथमपि अनेकजन्मव्यवधानेऽपि पुरुषाः साधनचतुष्टयसंपन्ना अधिकारिणः चिदिदक्षामखण्डचैतन्यात्मकप्रत्यग्ब्रह्मसाक्षात्कारेच्छामित्यर्थः ।

नन्वग्निहोत्रादेः पुन्दिदक्षाप्रतिबंधकदुरितनिबर्हकत्वं कुतोऽवगतं, येन तदर्थमनुतिष्ठेयुः । न तावत्प्रत्यक्षादिना तदवगन्तुं शक्यम् । नाप्यग्निहोत्रादिवाक्येन, तत्र तद्वाचकपदाभावाचत्राह—यज्ञेनेति । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन" इत्यादिवाक्यम् ।

शतपथविहितमिति । शतपथग्रहणं विनियोजकवाक्येन विनियोज्यकर्मणः प्रत्यासत्तिज्ञापनार्थम् । नन्वग्निहोत्रादेः स्वर्गकामपावज्जीवादिवाक्येन तत्र तत्र विनियुक्तस्य कथं विविदिषायां विनियोगः, विनियुक्तविनियोगविरोधाचेत्राह—स्वोत्पत्तीति । स्वस्याग्निहोत्रादेर्यदुत्पत्त्याम्नानं कर्मस्वरूपमात्रबोधकं वाक्यं तत्सिद्धमित्यर्थः । अग्निहोत्रादिकं हि प्रथममग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवाक्यैः फलविशेषशून्यमेव विधीयते । पश्चाद्वाक्यान्तरेण तदपेक्षितफलविशेषे तस्य संबन्धः प्रतिपाद्यते । एवं च तद्वदेव विविदिषायामपि तस्य संबन्धो न विरुध्यते, विनियोजकवाक्यानां तुल्यकल्पत्वात् । एवं च विषयसौन्दर्यज्ञानलभ्यायामिच्छायां कर्मणः साक्षात्साधनत्वासम्भवेन सामर्थ्यप्रतिबन्धकनिवृत्त्यैव साधनत्वं कल्प्यत इति । पुरुषः परमात्मा । मात्रशब्देन तस्य ज्ञानादेपर्यन्तव्यापारं वारयति । एवं च नाधिकार्यभाव इति भावः ॥ ६४ ॥

एवं विषयप्रयोजनसंभवादगतार्थत्वाद्विशिष्टाधिकारिलाभाच्च ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमित्युक्तम् । इदानीं गुरुशिष्यसंवादमुखेन शास्त्रं प्रवर्त्तयितुं जिज्ञासासूत्रगताथशब्दोपात्तविशिष्टाधिकारिणः "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुतिदर्शितं गुरूपसदनमाह—

उपससाद चतुष्टयसाधनो निशितधीर्विरशुद्धिपरिक्षयात् ॥
विविदिपुर्विहितैर्विविधाध्वरैर्विदितवेद्यतमं विधिवद् गुरुम् ॥ ६५ ॥

उपससादेति । प्राप्तवानित्यर्थः । विवेकादिचतुष्टयं ब्रह्मज्ञानसाधनं यस्य स चतुष्टयसाधनः । निशिताऽतिसूक्ष्मा ब्रह्माकारतायोग्या बुद्धिरन्तःकरणं यस्य स तथा । विहितैः सम्यगनुष्ठितैः विविधाध्वरैरशुद्धिपरिक्षयान्निशितबुद्धिः चतुष्टयसाधनो विविदिषुरिति संबन्धः । "श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्"इति श्रुतिदर्शितं गुरुविशेषणमा-

इ—विदितवेद्यतममिति । अवगतब्रह्मतत्त्वमित्यर्थः । समित्पाणिरिति श्रुतिदर्शितमुपसदनप्रकारमाह–विधिवदिति ॥ ६५ ॥

ननु मुमुक्षुर्गुरुमुपससादेत्युक्तमयुक्तम्, अननुभूतसुखविजातीये मोक्षे कामनाऽयोगात् । अत एव निखिलानर्थनिवृत्तिकामो मुमुक्षुरित्यपि न संभवति, अनर्थनिवृत्तेः स्वतःपुरुषार्थशेषतयैव काम्यमानतया तदभावे अयोगादित्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन प्रस्तुताधिकारिणो मुमुक्षां दर्शयितुं लोके तदतिसुलभतामाह—

इह जगति हि सर्व एव जन्तुर्निरतिशयं सुखमुत्तमं ममास्तु ।
उपरमतु तथोपघातरूपं विषयजदुःखमिति स्पृहां करोति ॥ ६६ ॥

इहेति । सर्व एवेति । जन्तुमात्रे निरतिशयसुखादिकामनायां मानाभावेन योग्यतरामिमामयम् । उपरमतु मा भवतु । उपघातरूपं पुरुषार्थविरोधिरूपम् ॥ ६६ ॥

नन्वेवमपि मुमुक्षायां किमागतमिति तत्राह–

निरतिशयसुखं च दुःखजात-
व्युपरमणं च वदन्ति मोक्षतत्त्वम् ॥
उभयमपि जनोऽभिवाञ्छतीति
स्फुटतरमस्य सदाऽस्ति मोक्षवाञ्छा ॥ ६७ ॥

निरतिशयेति । लौकिकैरभिलष्यमाणनिरतिशयसुखादेर्मोक्षत्वे फलितमाह––उभयमपीति । अस्य जनस्य । एवं प्राणिमात्रस्य मुमुक्षासद्भावे किमु वक्तव्यं निरस्तनिखिलचित्तमलस्य तीव्रवैराग्यादिसम्पन्नस्य तत्सद्भावे मोक्षरूपसुखस्यैव तत्तद्विषयसम्बन्धेन लौकिकैरिष्यमाणत्वान्न तल्लौकिकसुखविलक्षणमिति भावः ॥ ६७ ॥

ननु निरतिशयसुखादावज्ञाते कथं सर्वप्राणिनामभिलाषः,

ज्ञातगोचरत्वात्तस्येति चेत्तत्राह—

उभयमपि परात्मनः स्वरूपं
विमलचिदेकरसं स्वयंप्रकाशम्।
इति भवति विना प्रमाणमस्मिन्नु-
दितनयाद्भिवाञ्छानोपपत्तिः॥ ६८॥

उभयमिति। निरतिशयसुखं निःशेषदुःखहानं चेत्यर्थः। परमात्मनोऽहङ्कारविलक्षणस्य तत्साक्षिण इत्यर्थः। तादृशसुखज्ञानार्थं साक्षिस्वरूपं विशिनष्टि—स्वयंप्रकाशमिति। तत्र हेतुत्वेनाह—विमलेति। साक्षिस्वरूपस्यानावृततता वैमल्यमुक्तम्। तथा च स्वयंप्रकाशात्मस्वरूपत्वान्निरतिशयसुखादेः सर्वेषां भानमविरुद्धमित्याह—इति भवतीति। उदितनयात्, इह जगतीत्यादिनेति शेषः॥६८

नन्वनावृतसाक्षिस्वरूपसुखादेः कथं निरतिशयत्वं, लोके तथाऽननुभवात्। वस्तुतस्तत्तथाविधमिति चेत्सत्यं, तथाऽप्यज्ञानावृतप्रकाशे तज्ज्ञानं विना न कामना स्यादित्याशङ्क्याह—

कर्मकाण्डकृतबुद्धिशुद्धितस्तर्किते च खलु मोक्षवस्तुनि॥
अर्थिताऽस्य घटते प्रयोजकज्ञाननुन्नमनसो महात्मनः॥६९॥

कर्मकाण्डेति। काण्डशब्दः समूहवाची। तर्किते परमप्रेमास्पदत्वादिनोहिते। मोक्षवस्तुनि आनन्दात्मनि। अस्य विशिष्टाधिकारिणः। प्रयोजकज्ञानम्—आनन्दाद्यात्मप्रतिपादकवाक्यजन्यमापातज्ञानं तेन नुन्नं प्रेरितं तदाभिमुखीकृतं मनो यस्य। अत एव महात्मनः नित्याद्यनुष्ठानादतिविमलमानसस्य परमप्रेमास्पदत्वादिलिङ्गेन वेदान्तवाक्येन चापाततोऽवगतानन्दाद्यात्मनि प्रेप्सा कथं न भवेदित्याशयः॥ ६९॥

ननु प्रथममेवाधिकारिणा श्रुतिन्यायाभ्यामानन्दाद्यात्मकं च-

स्तु परिज्ञातं चेत् कृतं तस्य गुरूपसदनादिनेत्याशङ्क्य स्वयमुत्पादितज्ञानस्यान्यथात्वशङ्काकलङ्कसम्भवात् "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इत्यादिशास्त्राचार्यमुखेनैव ब्रह्म निर्णेतव्यमिति सदृष्टान्तमाह—

धर्मनिर्णयनिमित्तमिष्यते वेदवित्परिषदेव मानवे ॥
तद्वदत्र गुरुणाऽस्य सङ्गतिस्तेन चास्य घटतेऽर्थिता गुरौ॥७०॥

धर्मनिर्णयेति । मानवे मनुस्मृतौ शास्त्रे ।
चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ १ ॥

इति मनुना धर्मनिर्णयो वेदवित्पर्षत्साध्य इत्युच्यते । तद्वदात्मज्ञानस्यापि गुरूपदेशसाध्यत्वात्तदर्थमस्य गुरूपसदनं युक्तमित्याशयेनाह—तद्वदत्रेति । ब्रह्मनिर्णयसाधनमिति शेषः । फलितमाह—तेनेति ॥ ७० ॥

ननु धर्ममीमांसायां षष्ठाध्याये वेदार्थाधिकारी निरूपित इति किमत्राथशब्देनाधिकारिनिरूपकेण । न च शास्त्रान्तरत्वान्न पुनरुक्तिर्दोषायेति वाच्यम्, तथापि कृतकरणानर्थक्यात् । अन्यथा वेदस्यार्थवत्त्वादेरप्यत्र निरूपणं स्यादिति तत्राह—

यः कर्मकाण्डविषयेऽभिहितोऽधिकारी
सोऽयं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूपः ॥
अत्राभिवाञ्छितविशेषणपूगयुक्तो
साधारणस्त्वभिमतः पुरुषो निवृत्तौ ॥ ७१ ॥

यः कर्मकाण्डेति । मीमांसाशास्त्र इति शेषः । कर्मसमूहमुद्दिश्येति वाऽर्थः । अभिहितः षष्ठाध्याये निरूपित इत्यर्थः । प्रवृत्तिषु

निवृत्तिषु तुल्यरूप इति । अग्निहोत्रादौ प्रवर्तमानस्यापि फलभक्षणादिनिवृत्तिलङ्घने तन्निवृत्तिशीलस्याप्यग्निहोत्राद्यनुष्ठानलङ्घने प्रत्यवायतौल्यात्, अयं प्रवृत्त्यादितुल्य इत्यर्थः । प्रस्तुताधिकारिणस्ततो विशेषमाह—अत्रेति । अस्मिन् शास्त्रे । अथशब्देन सूचितमप्यधिकारिविशेषणं तार्तीयन्यायेनैव स्थिरं भवतीत्यभिप्रेतमित्युक्तम्। वेदान्तशास्त्रे हि साधनचतुष्टयसंपन्नेन सकलकर्मत्यागिना ब्रह्म विचार्यमिति निरूप्यत इति ततोऽस्य विशेषः । न चायं पाष्ठन्यायेन सिध्यतीति न वैयर्थ्यम् । अर्थवत्त्वादिकं तु वेदस्य न ततो न्यायान्तरमपेक्षत इति नात्र तन्निरूपणमिति भावः ॥ ७१ ॥

नन्वस्यापि श्रवणादिप्रवृत्तेश्चाग्निहोत्रादेः सत्त्वादयमपि प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारण एवेत्याशङ्क्याह—

शास्त्रं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूपं
साधारणस्य पुरुषस्य पुराऽभ्यधायि ॥
अस्योच्यते सकलकर्मनिवृत्तिभाजः
सर्वं निवृत्तिविषयं श्रवणादिशास्त्रम् ॥ ७२ ॥

शास्त्रमिति । प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु साधारणस्य पुरुषस्य तुल्यं समबलं शास्त्रं विधिनिषेधशास्त्रमिति पुरा पूर्वतन्त्रे अभ्यधायि जैमिनिनेति शेषः । अस्य ज्ञानाधिकारिणः संन्यासिनः सर्वं श्रवणादिशास्त्रं निवृत्तिविषयमित्युच्यते बादरायणादिभिरिति सम्बन्धः । अग्निहोत्रादिशास्त्रं हि तदधिकारिणस्तदर्थकर्तव्यतामेव प्रतिपादयति, न तु तदितरव्यापारं परिसंचष्टे, स्वार्थे बाधकाभावादिति स उभयसाधारणः, अतस्तच्छास्त्रद्वयमपि तं प्रति समबलमेव जैमिनिना विचारितम् । बादरायणस्तु—"दान्तो दान्त

उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्"इतिशास्त्रानुसारेण ज्ञानोद्देशेन सकलकर्मत्यागं निरूप्य संन्यासिनैव ब्रह्म विचार्यमित्याह । तत्र यदि श्रवणादिशास्त्रमस्य प्रवृत्तिं कामप्युपदिशेत्तर्हि सकलकर्मसंन्यासशास्त्रं बाध्येतेति श्रवणादिशास्त्रमपि निवृत्तिविषयमेवेत्साधिकारिद्वयं परस्परविलक्षणमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एवं धर्ममीमांसाशास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणाधिकारिविषयत्वं, ब्रह्ममीमांसायास्तु निवृत्तिमात्रनिष्ठपुरुषविषयत्वमित्युक्तम्, एतच्च मीमांसकानामपि सम्मतमित्याह—

शास्त्रद्वैविध्यदृष्टेर्द्विविधमधिकृतेर्भेदमप्याश्रयन्ते
तद्द्वैविध्योपलब्धेः पुरुषमधिकृतं शास्त्रयोर्भिन्नमाहुः ॥
शास्त्रार्थाद्धित्वहेतोः पुरुषमधिकृतं तद्गतं चाधिकारं
नोचेद्भिन्नं प्रतीयुर्द्विविधमिह वृथा शास्त्रमापद्यते हि ॥७३॥

शास्त्रेति । असन्निकृष्टार्थप्रतिपादकं वचनं शास्त्रं तद्द्वैविध्यदृष्टेर्हेतोरधिकारस्य द्विविधं भेदमप्याश्रयन्ते । तस्याधिकारस्य द्वैविध्योपलब्धेः पुरुषं तद्विशिष्टमधिकृतमधिकारिणम् । शास्त्रयोः शास्त्रार्थयोः । उक्तमर्थं विपक्षे बाधकमुखेन द्रढयति—शास्त्रार्थेति ।

मीमांसका एवमाहुः—असन्निकृष्टार्थवचनं शास्त्रं, तद्भेदे च तदर्थो भिद्यते, भिन्नासन्निकृष्टार्थं विना तदयोगात्, तदर्थभेदे च तदनुष्ठाननिमित्तमधिकारोऽपि भिद्यते, अन्यथा चित्राकारीर्यादेरपि स्वर्गकामाद्यधिकारसम्बन्धप्रसङ्गात् । ततश्च तद्विशिष्टोऽधिकार्यपि शास्त्रभेदे भिद्यते, अन्यथा शास्त्रभेदो न स्यादिति । तद्वदिहापि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयतया केवलनिवृत्तिविषयतया च भिन्नयोर्धर्मब्रह्ममीमांसयोस्तदर्थाधिकारिणोर्भेदेन भवितव्यमिति भावः ॥ ७३ ॥

ननु सर्वं निवृत्तिविषयं श्रवणादीत्युक्तमयुक्तं, ज्ञानाधिकारिणो-

ऽप्यहिंसादियमवच्छौचादेर्नियमस्यापि संन्यासिन उपदेशाचत्राह—

यमनियमविधानैर्वाङ्मनःकायचेष्टा-
व्युपरमणमशेषैः कथ्यते न प्रवृत्तिः॥
यदि भवति कदाचित्काचिदस्य प्रवृत्तिः
श्रुतिविहितनिवृत्तेः कर्मणां कत्थनं स्यात् ॥७४॥

यमनियमेति। यमनियमयोर्विधानैर्विधायकवाक्यैरित्यर्थः। अत्र यमग्रहणं दृष्टान्तार्थमुक्तम्। अशेषैर्यमनियमविधानैरिति सम्बन्धः। प्रवृत्तिः शौचादिरूपा। यमशास्त्रवन्नियमशास्त्रस्यापि निवृत्तिपरत्वमेव न प्रवृत्तिपरत्वमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—यदीति। अस्य ज्ञानाधिकारिणः कर्मणां श्रुतिविहितनिवृत्तेरिति सम्बन्धः। कत्थनं कत्थना पीडेति यावत्। "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतिर्ज्ञानार्थिनः सकलकर्मत्यागं विधत्ते। न च यावज्जीवादिवाक्यानुसारेण काम्यकर्मन्यासमात्रं प्रव्रज्याश्रुत्यर्थ इति वाच्यम्। यज्ञोपवीतादेरपि तत्र त्यागविधानात्। संन्यासिनो धर्मविधायकवाक्ये "मुण्डोऽपरिग्रहः" इति शिखादिराहित्यनियमदर्शनेन प्रतिप्रसवन्यायेनापि यज्ञोपवीतादेरनङ्गीकारात्। तस्मात् "यदहरेव विरजेत्" इति वैराग्यस्य तदधिकारस्य श्रवणाद्विरक्तमुमुक्षुविषयं संन्यासशास्त्रम्। यावज्जीवादिशास्त्रं तु न तत्समानविषयमित्यविरक्तविषयमेव। अतः सङ्कोचकाभावात्संन्यासशास्त्रं सकलकर्मनिवृत्तिं विधत्ते। तदस्य शौचादिप्रवृत्त्यभ्युपगमे बाधितं स्यात्। न च शौचाद्यनेकविधिबलात्तदिष्टमिति वाच्यम्। शौचादिशास्त्रस्य संन्यासशास्त्रवद् विरक्तमुमुक्षुमात्रविषयत्वाभावेन सामान्यविषयस्य ततो दुर्बलत्वादिति न कापि ज्ञानाधिकारिणो विधितः प्रवृत्तिरिति भावः॥ ७४॥

नन्वेवं श्रवणादौ कथं मुमुक्षोर्ब्रह्मजिज्ञासोः प्रवृत्तिः तत्प्रापका-

भावात् । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणादेर्ज्ञानसाधनत्वावगमात्तस्तत एव मुमुक्षोस्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नियमेन तत्र प्रवृत्त्ययोगात्, अन्यतोऽप्यभिलषितज्ञानसम्भवात् कथं वा तच्छास्त्रस्य निवृत्तिनिष्ठत्वमिति तत्राह—

औदासीन्यविशेषमेव हि परब्रह्मात्मधीजन्मने
शास्तीदं श्रवणादिशास्त्रममुना त्वाक्षिप्यते व्यापृतिः ॥
तां तां व्यापृतिमन्तरेण घटते सा सा न शास्त्रार्थधी-
रित्यर्थाल्लशुनादिभक्षणगतौदासीन्यबोधादिव ॥ ७५ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्यं प्रवृत्त्यभावस्तस्य विशेषमनात्मश्रवणादिरूपप्रवृत्तिविशेषाभावमित्यर्थः । शास्ति उपदिशति । अमुना ज्ञानार्थमुपदिष्टौदासीन्यविशेषेण व्यापृतिः आत्मश्रवणादिप्रवृत्तिः अर्थादाक्षिप्यत इति सम्बन्धः । अनुपपत्तिमेवाह—तां तामिति । श्रवणमननादिरूपामित्यर्थः । सा सा शास्त्रार्थधीरनात्मश्रवणमननादिनिवृत्तिरूपौदासीन्यात्मकश्रोतव्यादिशास्त्रार्थधीः, न घटते इति यत इत्यर्थः । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यादिवाक्येनात्मज्ञानान्वयव्यतिरेकसिद्धतत्पोक्तसाधकत्वेन च श्रवणादिव्यापारविधानासम्भवेनात्मज्ञानविरोध्यनात्मश्रवणाद्यभावरूपमौदासीन्यं विधीयते सेयं परिसंख्या अनात्मव्यापारवर्जनमन्तरेण शतशोऽनुष्ठितश्रवणादिनाऽप्यद्वयात्मज्ञानासम्भवात्तस्मिंश्च विहिते चेतसो निर्व्यापारत्वासम्भवेन तावताऽप्यभिमतज्ञानासिद्धेश्चान्वयव्यतिरेकावधृतज्ञानसाधनभावश्रवणादिप्रवृत्तिराक्षिप्यत इति भावः । अर्थान्तरनिषेधसामर्थ्यादर्थान्तरसिद्धौ दृष्टान्तमाह—लशुनादीति । "लशुनं न भक्षयेत्, न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिनिषेधेन तद्भक्षणादिरिष्टसाधनताभावरूपौदासीन्यबोधो यथा तद्भक्षणादिप्रापकरागादिनिवृत्तौ यतते तद्वदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

दृष्टान्तं विशदयति—

औदासीन्ये बोधिते शास्त्रवृन्दैरर्थादस्मात्प्रच्युतस्यास्त्यनर्थः ॥

इत्यालोच्य प्रच्युतः प्रापकस्य प्राबल्येऽर्थे प्रातिलोम्यं विधत्ते७६

औदासीन्य इति। भक्षणादिघात्वर्थगतेष्टसाधनत्वाभाव इत्यर्थः। शास्त्रवृन्दैः लशुनादिभक्षणनिषेधशास्त्रैः। अस्मान्निषेधशास्त्रार्थादौदासीन्यात्प्रच्युतस्य भ्रष्टस्य भक्षणादौ प्रवृत्तस्येति यावत्। अनर्थो नरकपातोऽस्तीत्यर्थादालोच्येति संबन्धः। "लशुनं न भक्षयेत्" इत्यादिनिषेधवाक्येन तद्भक्षणस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वं निषिध्यते, तस्यैव लिङादिप्रतिपाद्यत्वात्। तत्र लशुनादिभक्षणस्य प्रत्यक्षप्रमितेष्टसाधनतया तद्विरहप्रयुक्तवर्णितविशिष्टाभावानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविशेषणाभावादेव स वाच्य इति नरकसाधनत्वं तस्य निश्चीयते, तदिदमुक्तम्—अर्थादालोच्येति। एवं तस्यानर्थहेतुत्वनिश्चयवान् भक्षणादिप्रवृत्तेः प्रापकस्य वक्ष्यमाणरागादेः प्राबल्यरूपेऽर्थे प्रातिलोम्यं विधत्ते, यथा पुनस्तद्भक्षणादावुत्कटरागो न भवति तथा स्वयं यत्नं कुरुते इत्यर्थः। एवं च यथा लशुनादिभक्षणे प्रवर्तकरागोत्कंठ्यनिवृत्तये श्रुतिमन्तरेण स्वयमेव प्रवर्तते एवमत्रापीति द्रष्टव्यम् ॥ ७६ ॥

दार्ष्टान्तिकं विशदयति—

औदासीन्यं बोधयच्छास्त्रमेत-

न्नित्यं पथ्यं बोधयत्तस्य पुंसः ॥

पथ्यादस्मात्प्रच्युतस्यास्त्यपथ्यं

बुद्ध्याऽपथ्यप्रातिलोम्ये यतेत ॥ ७७ ॥

औदासीन्यमिति। अनात्मविचारादेर्मोक्षसाधनत्वाभावमित्यर्थः। एतच्छास्त्र "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यादि नित्यमात्यन्तिकं पथ्यमिष्टं ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनमिति यावत्। तथा च श्रुतिः। "अ-

न्या वाचो विमुञ्चथ" इति। अस्य मुमुक्षोस्ततः किं तत्राह—प-
थ्यादिति। अस्त्यपथ्यं संसाररूपोऽनर्थ इति बुद्ध्वेति संबन्धः।
अपथ्यप्रातिलोम्ये यतेत, यथाऽपथ्यं न भवति तथा पूर्वोक्तविधया-
ऽऽत्मश्रवणादौ यतेतेत्यर्थः। पाठान्तरं त्वपथ्यं बुद्ध्वेति संबन्धः॥७७॥

एवं काण्डद्वयस्याधिकारिभेदमुपपाद्योपसंहरति—

वृत्ता प्रवर्त्तकनिवर्त्तकशास्त्रसिद्ध्यै
षष्ठे प्रवृत्तिविनिवृत्त्यधिकारिचिन्ता।
अत्रैकमेव तु निवृत्त्यधिकारमार्ग-
माश्रित्य सूत्रकृदथात इति प्रवृत्तः॥ ७८ ॥

वृत्तेति। कृतेत्यर्थः। प्रवर्त्तकनिवर्त्तकशास्त्रसिद्ध्यै विधिनिषे-
धशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्ध्यै। षष्ठे पूर्वमीमांसायामितिशेषः। प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यधिकारिचिन्ता स्वर्गकामाधिकरणादौ कलञ्जभक्षणनिषेधाधि-
करणादौ च प्रवृत्तिनिवृत्त्यधिकारिचिन्ता वृत्तेति संबन्धः। अत्र
अस्मिन् शास्त्रे त्वेकमेवेति संबन्धः। एवं चात्राधिकारिचिन्तायां न
पुनरुक्तिरिति भावः॥ ७८॥

इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन प्रच्युतेः प्रापकस्येत्युक्तम्, प्राप-
कमेव विशदयति—

औदासीन्यप्रच्युतेः प्रापकौ च
रागद्वेषौ नापरो हेतुरस्ति॥
रागद्वेषप्रातिलोम्ये प्रवृत्ति-
रौदासीन्यप्रापणाच्छास्त्रतोऽर्थात्॥ ७९ ॥

औदासीन्यप्रच्युतेरिति। रागद्वेषौ, धात्वर्थस्येष्टसाधन-
ताज्ञानाद्धात्वर्थगोचरेच्छा रागः, अनिष्टसाधनताज्ञानात्तत्र द्वेषः।
लौकिकभोजनादौ वैदिकाग्निहोत्रादौ चाविशेषेण राग एव प्रवर्त्त-

कः, न तु वेदे प्रवर्त्तनातो लिङ्गादिव्यापारात्प्रवृत्तिः, प्रमाणस्येष्टसाधनत्वादिस्वप्रमेयबोधनव्यापारं विना व्यापारान्तराभावादित्याशयेनाह—नापर इति। एवं प्रवर्त्तकनिवर्त्तकौ रागद्वेषावित्युक्त्वा लशुनभक्षणादौ रागिणस्तन्निवृत्त्यर्थं प्रवृत्तिप्रकार इत्यालोच्य प्रत्युते: प्रापकस्येति प्रागुक्तं स्मारयति—रागद्वेषेति। प्रातिलोम्ये प्रतिलोमे शब्दानिष्टसाधनतानुसन्धाने प्रवृत्तिः स्यादिति शेषः ॥ ७९ ॥

एवं मुमुक्षोर्निवृत्तिमात्रेऽधिकार इति बादरायणस्य तदुव्युत्पादनमर्थवदित्युक्तम्। नन्वेवं सति मुमुक्षोः कथं शौचादिसिद्धिरित्यत आह—

अशुचेः प्रतिषेधशास्त्रतो न भवत्येव हि वेदचिन्तनम्।
श्रवणादिनिवृत्तिशास्त्रतः स्वयमर्थादथ शौचमापतेत् ॥८०॥

अशुचेरिति। प्रतिषेधशास्त्रत इति।

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः।
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥

इति स्मृत्या वेदानुशीलिनोऽशुचित्वप्रतिषेधादशुचेर्वेदचिन्तनं न संभवत्येव, तेन विना च प्रागुक्तन्यायेन वेदान्तश्रवणादिर्न स्यात्। न हि वेदवाक्यमननुसन्दधता वेदान्तवाक्यं विचारयितुं शक्यमिति इतरनिवृत्तिपरश्रवणादिशास्त्रसामर्थ्यादेव शौचादिविधिमन्तरेणापि तदस्य सिद्ध्यतीति ॥ ८० ॥

नन्वेवमपि "यतीनां तु चतुर्गुणम्। चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यम्"इत्यादिशास्त्रसिद्धशौचाद्याश्रितचातुर्गुण्यादिनियमः कथं सिध्येत्तत्राह—

अचतुर्गुणशौचवारणात् स्वयमेवास्य चतुर्गुणं भवेत् ॥
अचतुर्वर्णदानस्य वारणात् स्वयमेवास्य चतुर्थं भोजनम्॥८१॥

अचतुर्गुणेति। तेनापि हि शास्त्रेण सकलनिवृत्तिविधायि-

शास्त्रानुसारेणाचातुर्गुण्यादिनिवारणादर्थाच्छौचचातुर्गुण्यशासनचातुर्वर्ण्यादि सिध्यतीति न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ८१ ॥

एवं सकलसंन्यासविधायकशास्त्रवलान्मुमुक्षोरात्मश्रवणादिशास्त्रमपि तदितरपरिवर्जनपरमेव नास्य प्रवृत्तिविधायकं किंचिदपि शास्त्रमस्तीत्युपपादितमुपसंहरति—

इति योजय सर्वमीदृशं कथितन्यायवशेन सादरम् ॥
विधिहीननिवृत्तिशास्त्रनः कथितेऽस्मिन्नधिकारवर्त्मनि ८२

इतीति । अनेन प्रकारेणेत्यर्थः । ईदृशमापाततः प्रवृत्तिविधायितया प्रतीयमानं त्रिषवणस्नानादिशास्त्रम् । अस्य पक्षस्य महद्भिरादृतत्वाच्च न त्वयाऽनादरादशैथिल्यं कार्यमित्याशयेनाह—सादरमिति । अस्मिन्नधिकारवर्त्मनि कथितन्यायवशेन विधिहीननिवृत्तिशास्त्रतस्त्वच्छास्त्रफलादीदृशं सर्वं सादरमिति अनेन प्रकारेण योजयेति सम्बन्धः ॥ ८२ ॥

उक्तमनूद्य तत्प्रतिपक्षं पक्षान्तरं प्रस्तौति—

इति केचन वर्णयन्ति तद्विपरीतं प्रवदन्ति केचन ।
प्रविभज्य तदप्युदीर्यते निपुणाचार्यपरम्परागतम् ॥८३॥

इति केचनेति । ज्ञानाधिकारिणः केवलनिवृत्तावेवाधिकारं केचन वर्णयन्ति । अन्ये केचन तद्विपरीतं ततो निवृत्तिमात्रनिष्ठाया विपरीतं प्रवृत्तिमपि वदन्तीत्यर्थः ।

ननु सकलकर्मनिवृत्तिविधायिनि शास्त्रे सति कथं तद्विपरीतपक्षोत्थानमित्याशङ्क्याह—प्रविभज्येति । तद्विपरीतं प्रविभज्योदीर्यते मयेति शेषः । ननु श्रुतिविरुद्धत्वात्तदुपेक्षैव न्याय्येति तत्राह—निपुणाचार्येति । तथा च तदुपेक्षार्हं न भवतीत्यर्थः । निपुणेति पूर्वस्मादस्य विशेषं द्योतयति, तदग्रे व्यक्तीभविष्यति ॥ ८३ ॥

नन्वेवं सति सकलत्यागश्रुतेः का गतिरित्याशङ्क्य ततः सामा-

न्यतः सकलनिवृत्तिसिद्धावपि ज्ञानाधिकारिणो विशिष्य श्रवणादिरूपा प्रवृत्तिरपि प्रतिप्रसवरूपाच्छ्रवणादिशास्त्रात् सिध्यतीति भवति तस्योभयनिष्ठत्वमित्यभिप्रेत्याह—

उत्सर्गतः सकलकर्मनिवृत्तिनिष्ठा
संन्यासशास्त्रशतकोटिभिरर्पिताऽस्य ॥
अस्ति प्रतिप्रसवशास्त्रमुखात्प्रतीता
चेष्टाऽऽत्मबुद्धिपरिपाकफलाऽपि काचित् ॥८४॥

उत्सर्गत इति । सामान्यत इत्यर्थः । निवृत्तिनिष्ठा निवृत्त्यधिकारः, अस्य मुमुक्षोर्ज्ञानाधिकारिणो यद्यपि तथाऽप्यस्तीत्यध्याहृत्य सम्बन्धः । तथाऽप्यस्ति प्रवृत्तिरिति यदुक्तं तदाह—प्रतिप्रसव- [illegible] । सामान्यतः परित्यक्तस्य विशेषरूपेण विधायकशास्त्रबलात् चेष्टा श्रवणादिरूपा शौचादिरूपा च प्रवृत्तिरात्मबुद्धिपरिपाकफला आत्मसाक्षात्कारस्य साक्षाद्वा परम्परया वा निश्चयत्वप्रयोजिका ॥ ८४ ॥

ननु संन्यासशास्त्रानुरोधेन श्रवणादिशास्त्रस्यापि पूर्वोक्तनिवृत्तिमात्रपरत्वेनास्यैकनिष्ठायां सम्भवन्त्यां किमुभयनिष्ठाभ्युपगमेनेत्याशङ्क्य श्रवणादिशास्त्रस्येतरनिवृत्तिपरत्वे स्वार्थत्यागोऽन्यार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति त्रैदोष्यापत्तेर्नियमपक्ष एवाश्रयणीय इति ज्ञानाधिकारिणोऽप्युभयनिष्ठत्वम्, अन्यथा यमनियमादिविभागप्रसिद्धिरपि न स्यादित्याह—

यमस्वरूपा सकला निवृत्तिस्तथा प्रवृत्तिर्नियमस्वरूपा ॥
निवर्तकादत्र यमप्रसिद्धिःप्रवर्तकात्स्यान्नियमप्रसिद्धिः ८५

यमस्वरूपेति । स्मृतिसिद्धयमसंज्ञितेत्यर्थः । निवृत्तिः सर्वप्रकारेण प्राणिपीडाऽनृतवचनादेर्निवृत्तिः । प्रवृत्तिः शौचादिरूपेत्यर्थः । यमनियमयोः संक्षिप्य स्वरूपमाह—निवर्तकादिति ।

अत्र तयोर्मध्ये हिंसादिनिवर्त्तकशास्त्रप्रतिपाद्यो यमः शौचादिप्रतिपादकशास्त्रप्रतिपाद्यो नियम इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अधिकारिनिरूपणप्रस्तावे मुक्तियोग्यं तत्स्वरूपं प्रागहङ्काराद्यध्यस्तत्वानिरूपणेनार्थसिद्धं "ब्रह्म वा इदम्" इत्यादिशास्त्रसम्मतं साक्षाद्दर्शयितुम्, अथ वा "यमस्वरूपा सकला निवृत्तिः" इति कथम्? असङ्गतया ब्रह्मस्वरूपस्येतरासंस्पृष्टत्वेन "प्रपञ्चोपशमः" इत्यादिश्रुत्या प्रपञ्चनिवृत्त्यात्मतया च प्रमितस्य निवृत्तिरूपत्वात् । न च साध्यरूपा साधनात्मकयमात्मिकेत्याशङ्क्य निवृत्तिविधायकशास्त्रसिद्धैव सा यमात्मिका न निवृत्तिमात्रमिति वक्तुं तां विभजते—

निवृत्तिरस्ति द्विविधा बहिःस्थिता
शरीरसंवेन्द्रियसंयमात्मिका ॥
तथाऽपराऽभ्यन्तरवस्तुसंश्रया
सदात्मकूटस्थचिदेकविग्रहा ॥ ८६ ॥

निवृत्तिरस्तीति । द्वैविध्यमेवाह—बहिःस्थितेत्यादिना । आत्मबाह्यशरीराद्याश्रितेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शरीरेति । अभ्यन्तरवस्तुसंश्रया सर्वान्तरवस्त्वात्मिका । तत्सिद्धये आह—सदात्मेति ॥ ८६ ॥

अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमिति अभिप्रेतसिद्धये तयोरवान्तरविशेषमाह—

तयोस्तु बाह्या विधिशास्त्रलभ्या
प्रयत्ननिर्वर्त्यतया प्रतीतेः ॥
विधानशास्त्रं विरहय्य लभ्या
चितिस्वरूपा त्वितरा निवृत्तिः ॥ ८७ ॥

तयोस्त्विति । विधिशास्त्रलभ्या हिंसादिनिषेधविधिल-

भ्पेत्यर्थः। तत्र हेतुः-प्रयत्ननिर्वर्त्यतयेति।' न हिंस्यात्'इत्यादिनिषेधविधेः 'अहिंसां कुर्यात्'इत्यर्थप्रतीतेः सा तथेत्यर्थः। एतच्च परसिद्धान्तमाश्रित्योक्तं, स्वमते हिंसादिगतश्रेयःसाधनत्वाभावस्यैव तदर्थत्वादिति। इतरा तु नैवमित्याह—विधानेति। तस्या यत्नासाध्यत्वे चितिस्वरूपेति हेतुगर्भं विशेषणम्॥ ८७॥

बाह्यान्तरनिवृत्त्योः साध्यासाध्यत्वे हेत्वन्तरमेवाह—

मायामयी बाह्यनिवृत्तिरिष्टा
चितिस्वरूपा परमार्थतत्त्वा॥
तयोर्निवृत्त्योश्च निवृत्तिशास्त्रं
विधायकं बाह्यनिवृत्त्यपेक्षम्॥ ८८॥

मायामयीति। तथा चानिर्वचनीयायास्तस्याः साध्यत्वं सम्भवतीत्यर्थः। परमार्थतत्त्वेति। तथा च तस्या न आगमत्वमिति न साध्यत्वमित्यर्थः। ततोऽपि किं तत्राह—तयोरिति। बाह्याभ्यन्तरयोरित्यर्थः। बाह्याया एव कृतिसाध्यत्वसम्भवाद्धिंसादिनिषेधशास्त्रं हिंसाद्यौदासीन्यानुकूलान्तरक्रियात्मिकां तामेव विधत्ते। एवं च विधेयात्मकयमोऽपि सैवेति भावः॥ ८८॥

ननु यदि निषेधशास्त्रमपि निवृत्तिक्रियां विधत्ते तर्हि सर्वमेव विधिशास्त्रमिति विधिनिषेधविभागो, न सिध्येदित्याशङ्क्याह—

प्रवृत्तिशास्त्रेण समेऽपि संमते
निवृत्तिशास्त्रस्य विधेयबोधने॥
निवृत्त्यनुष्ठाननिबन्धनत्वतो
निवर्तकं शास्त्रमिदं प्रचक्षते॥ ८९॥

प्रवृत्तीति। प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपविधेयवैलक्षण्याद्विभागसिद्धिरित्याशयेनाह—निवृत्तीति। निवृत्त्यनुष्ठाने निबन्धनं कारणं

तस्य भावस्तत्त्वं तत इत्यर्थः । इदं यमविषयम् ।

एतदुक्तं भवति–न ज्ञानाधिकारी मुमुक्षुर्निवृत्तिमात्रनिष्ठः, तथा सति श्रवणादिशास्त्रे त्रिदोषपरिसंख्याप्रसङ्गात् । किन्तु श्रवणादिरूपप्रवृत्तिनिष्ठोऽपि, श्रवणादेश्चात्मज्ञाने साधनत्वं यद्यप्यन्यतः सिद्धं, तथापि तुपनिवृत्तिसाधनतया सिद्धावहनन इवात्रापि नियमविधिसम्भवाद् नियमापूर्वस्य ज्ञानप्रतिबन्धकनिवृत्त्याऽर्थवत्त्वोपपत्तेरिति ॥ ८९ ॥

ननु यदि ज्ञानाधिकारिणोऽप्युभयत्राधिकारस्तर्हि पञ्चाध्यायनिरूपिताधिकारिणो नास्य विशेष इति किं भगवतः पृथक् तद्व्युत्पादनेनेत्याशङ्कास्त्यस्य ततो महान्विशेष इत्याह—

शास्त्रद्वयेन परिदर्शितसाधनेन
साध्यस्पृहापरवशः पुरुषो मुमुक्षुः ॥
शुश्रूषते गुरुमथेत्युदितः स चात्र
वेदान्तवाक्यविषयश्रवणाधिकारी ॥ ९० ॥

शास्त्रद्वयेनेति । पूर्वकाण्डप्रदर्शितेन, विविदिषार्थमनुष्ठितेन यज्ञादिनाऽहिंसादिना च शुद्धान्तःकरणो वेदान्तोक्तविवेकवैराग्यशमदमलक्षणसाधनेन हेतुना मुमुक्षुः पुरुषः साध्यस्य तत्त्वसाक्षात्कारस्य स्पृहया परवशः प्रवृत्तिपर्यन्तज्ञानेच्छया प्रेर्यमाणो यो गुरुं शुश्रूषते । चोऽवधारणे । स एव वेदान्तवाक्यविषयश्रवणाधिकारी अत्र जिज्ञासासूत्रेऽथेत्युदित इति सम्बन्धः । एवं च साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरुं शुश्रूषमाणस्य वेदान्तश्रवणाधिकारिणोऽविवेकाविरक्ताशान्तामुमुक्षुनिवृत्तगुरुकुलवासात् कर्माधिकारिणोऽतिस्फुटमेव वैलक्षण्यं न्यायान्तरसाध्यमस्तीति नात्र तद्व्युत्पादनं व्यर्थमिति भावः ॥ ९० ॥

एवम् "उपससाद चतुष्टयसाधनः" इत्यादिना प्रस्तुताधिकारिनिरूपणं समाप्येदानीं स गुरुमुपव्रज्य किमकरोदिति जिज्ञासायामाह–

स परिपृच्छति कोऽहमसौ च कः
सहजमस्य च तस्य च किं पृथक् ॥
उत तयोरभिदेश्वरजीवयो-
रिति च संशयसंकुलमानसः ॥ ९१ ॥

स परिपृच्छतीति । उक्तोऽधिकारी इति संशयसंकुलमानसो गुरुमुपेत्य पृच्छतीति सम्बन्धः । संशयप्रकारं दर्शयन्नर्थात्प्रश्नप्रकारमप्याह–कोऽहमित्यादिना । "अहमनुभवे प्रकाशमान आत्मा मम स्वरूपम्, अहमनुभवश्च देहेन्द्रियादिसङ्गे भासमानः किमालम्बन इति न ज्ञायत इति कोऽहम्" इति त्वम्पदार्थप्रश्नः, स्वस्वरूपस्याभ्यर्हितत्वात्प्रथमं जिज्ञासेति द्रष्टव्यम् । तत्पदार्थे प्रश्नमाह–असौ च क इति । "तत्त्वमसिवाक्ये यस्तत्पदार्थः असौ च कः, किं तत्तेजो ऽसृजतेत्यादिना जगत्कर्तृत्वादिप्रपञ्चवत्तया निर्दिष्ट एव सः, किं वा सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिप्रसिद्ध समस्तभेदशून्यं 'सदेव'" इति । वाक्यार्थे प्रश्नमाह–सहजमित्यादिना । स्वाभाविकमित्यर्थः । अस्य जीवस्य । तस्य तत्पदार्थस्य ब्रह्मणः । पृथक्पृथक्त्वं तयोरीश्वरजीवयोरिति सम्बन्धः । द्वा सुपर्णेत्यादौ जीवेश्वरयोर्भेदश्रवणात्तत्त्वमसीत्यादौ चाभेदश्रवणाद्वाक्यद्वयस्य विशेषानवगमात्संशयः ॥ ९१ ॥

इदानीमेतादृशमेव शिष्यमुपलभ्य गुरुणा प्रसाद्यमुपदेष्टव्यमिति शिक्षयन् गुरुरुपदिशतीत्याह–

तीर्थेन तं विविदिषन्तमनन्यभक्तं
संसारसागरभयातुरचित्तवृत्तिम् ॥

एकं मुमुक्षुमधिकारिणमात्मतत्त्व-
ज्ञाने समीक्ष्य गुरुराह दयाविधेयः ॥ ९२ ॥

तीर्थेनेति। पावनेन विविदिषार्थमनुष्ठितयज्ञादिना गङ्गास्नानादिना चात्मानं विविदिषन्तं तमिति सम्बन्धः। तीर्थेन गुरुणा वा वेदितुमिच्छन्तं तमित्यर्थः। आत्मविविदिषुरपि कश्चिदन्यां देवतामुपास्ते स न गुरुणोपदेष्टव्य इत्यभिप्रेत्याह अनन्यभक्तमिति। प्रत्यगेकमयणचित्तमित्यर्थः। एवं भूतोऽपि कश्चित्सांसारिकभोगपरित्यागातुरचित्तो भवतीति तं व्यावर्तयति–संसारेति। नन्वेवंविधोऽधिकारी जगति दुर्लभः, सत्यम्, तथापि कश्चित्सम्भवति, उक्तं हि भगवता, "मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये" इत्याशयेनाह–एकमिति। एकजीवाभिप्रायं वा। गुरोः शिष्योपदेशव्यापारे निमित्तमाह–दयाविधेय इति। तथा च न शिष्याननुग्रहणीयादिति निषेधोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥ ९२ ॥

इदानीं गुरोः शिष्योपदेशप्रकारं शिक्षयंस्तदुपदेशमाह—

वक्ष्यामि वत्स तव वाञ्छितमत्यवस्थ-
मत्यन्तमेव च हितं शृणु तन्मनस्कः ॥
त्वं प्रत्यगव्यवहितं तव सुप्रसिद्धं
ब्रह्माद्वितीयमुदितं च तदस्यजस्रम् ॥ ९३ ॥

वक्ष्यामीति। अनुद्विग्नमनाः सदुपदेशार्थमवगच्छत्विति। वत्सेति पुत्रवत्सम्बोधनम्। सदेव सोम्येत्यादिलिङ्गाच्छरणागतस्य शिष्यस्य वाञ्छितमप्यनर्थकरं चेद् गुरुणा कथं तदुपदेष्टव्यमित्याशङ्क्य वाञ्छितं विशिनष्टि–अत्यवस्थमिति। अवस्थात्रयातीतं तुरीयमिति यावत्। तथा च "प्रपञ्चोपशमः शिवः" इति श्रुत्या निष्प्रपञ्चस्य सुखरूपत्वप्रतिपादनान्नोक्तदूषणमित्याशयेनाह–अत्यन्तमिति। वक्ष्यमाणार्थस्यातिसूक्ष्मतया शिष्यस्य तत्र चेतःप्रणिधा-

नार्थमाह–शृणु सन्मनस्क इति । किं तच्छ्रोतव्यमित्यपेक्षायां प्रश्नक्रमेणोत्तरमाह–त्वमित्यादिना। त्वं न देहो न चेन्द्रियमनःप्राणाहङ्काराः, तेषां सावयवतया कार्यत्वादिनाशित्वाच्च घटादिवदनात्मत्वात्, आत्मनश्च कृतनाशादिपरिहारायानादित्वात्, तेषां जडतया तदतिरिक्तसाक्षिभास्यत्वाच्च नात्मत्वम्। साक्षी च स्वप्रकाशचैतन्यात्मा नान्यमपेक्षते, स च निर्द्वन्द्व एव साक्ष्यस्य रूपादिवदतद्धर्मत्वादित्याशयेनाह–प्रत्यगव्यवहितमिति । जडानृतादिस्वभावदेहादिप्रतीपमञ्चति प्रकाशते इति स्वप्रकाशचैतन्यमत एवाव्यवहितं नित्यापरोक्षमित्यर्थः । तत्र सर्वानुभव एव प्रमाणमित्याह–सुप्रसिद्धमिति । अन्यथा जगदान्ध्यप्रसङ्ग इति भावः । द्वितीयस्योत्तरमाह–ब्रह्मेति । बृहदित्यर्थः । तत्किमाकाशसदृशं नेत्याह–अद्वितीयमिति–सजातीयादित्रिविधभेदशून्यं सन्मात्रमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह–उदितं चेति । सदेवेत्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेत्यन्तेन ग्रन्थेन दर्शितमित्यर्थः । तृतीयस्योत्तरमाह–तदस्यजस्रमिति । अद्वैतब्रह्मोपासनया जीवस्य ब्रह्मभावो भवतीति केचित्, तान्प्रत्याह–वदसीति । तद्विवरणम्–अजस्रमिति, साध्यत्वे तस्यानित्यत्वापत्तिः, चकारदर्शितवस्तत्त्वमसीति श्रुतिविरोधः, तत्रासीति ब्रह्मभावस्य वर्तमानताश्रवणात् । अतस्त्वं साक्षिचैतन्यात्मा सदाद्वयं सदात्मकं ब्रह्मैव न तु ततो भिन्नोऽसीति ९२ ८

एवं संक्षेपेण शिष्यप्रश्नानामुत्तरमभिहितमिदानीं तत्र शिष्यस्याङ्गीकारायभावालिङ्गेन वाक्यात् दृढतरानुभवो नोत्पन्न इति स्वयमेवोन्नीय वाक्यात्तदनुभवप्रतिबन्धापनयनार्थं प्रयतते ऽन्यथा ,वक्ष्यामीत्यादिस्वप्रतिज्ञाऽसिद्धेः । तत्रापि वाक्यार्थस्य पुरुषार्थत्वाद्व्यवधानेनोपदिष्टत्वाच्च तद्विरोधप्रमेयं स्वयं परिहर्तुमाह–

यद्यत्र पश्यसि विरोधमुदीरय त्वं

सर्वस्ततः परिहराणि समप्रयत्नात् ॥

वाक्यं निरस्तसकलप्रतिबन्धकं सत्
त्वां बोधयिष्यति करार्पितबिल्वतुल्यम् ॥ ९४ ॥

पयस्त्रेति । वाक्यार्थ इत्यर्थः । ततस्त्वदुदीरणानन्तरम् । परिहारे भवतां क्लेशः स्यादिति शिष्यमतिमालस्याह—अप्रयत्नादिति । विरोधपरिहारे प्रयोजनमाह—वाक्यमिति । करार्पितबिल्वतुल्यं करतलामलकादिकल्पं यथाऽपरोक्षं स्यात्तथेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

एवं गुरुणाऽनुज्ञातः शिष्यो निःशङ्को वाक्यार्थासम्भवं चोदयति—

अत्राह सद्वयमहं मम रूपमीक्षे
तत्त्वाद्वयं विगणयामि परोक्षमेव ॥
पारोक्ष्यसद्वयविभागयुजोर्विरोधाद्
वाक्यार्थबोधमतिदुर्लभमेव मन्ये ॥ ९५ ॥

अत्राहेति । सद्वयं प्रतिशरीरं भिन्नं कर्तृत्वादिमच्च । ईक्षे इत्यनेनापरोक्षत्वमपि विरोधप्रदर्शनाय स्वस्मिन्दर्शयति । ततः किं तत्राह—तत्त्वेति । तत्पदार्थरूपमित्यर्थः । चोऽवधारणे । अद्वयमेवेति सम्बन्धः । विगणयामि कार्यलिङ्गेन तदुपादानतया तर्कयामि । तर्कयोग्यं तत्त्वरूपमाह—परोक्षमेवेति । अपरोक्षे तर्कानुदयाचक्षुषे चेदपरोक्षमेवेत्यर्थः । ततः किं तत्राह—पारोक्ष्येति । एतच्चाद्वयस्वस्योपलक्षणम् । सद्वयेति भावप्रधानः । तच्चापरोक्ष्योपलक्षणम्, पारोक्ष्यसद्वयत्वयोः परस्परमविरोधेन विरोध्युपलक्षणस्य कर्तव्यत्वात् । तथा च पारोक्ष्यापरोक्ष्यसद्वयत्वाद्वयत्वरूपविभाजकधर्मयुजोरित्यर्थः । एवं वाक्यार्थाभेदासम्भवे वाक्याचद्बोधोऽपि न सम्भवतीत्याह—वाक्यार्थेत्यादिना ।

एतदुक्तं भवति-तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं जीवब्रह्माभेदनिष्प्रमिति वाच्यम्, अन्यथा तदर्थायोगाच्च न सम्भवति,सद्वयाद्वययोः परोक्षा-

परोक्षयोश्च जीवब्रह्मणोरभेदासम्भवात्। एवं च तदुगोचरमुपनिपज्जन्यं ज्ञानं कुतस्त्यमिति ॥ ९५ ॥

ननु जीवेश्वरयोस्तत्त्वमादिशब्दैरभेदविरोधिसद्वयत्वादि न प्रत्येतुं शक्यं तेषां तदसामर्थ्यादिति कथं न तयोरभेदधीरित्याशङ्क्य प्रसिद्धार्थाभिधायित्वात्त्वमादिशब्दानां जीवस्य च प्रमातृत्वादिसद्वयरूपेणैव प्रसिद्धेस्तदर्थस्यापि प्रकरणेनाद्वयतयैवावगमात् 'भेदविरोधिरूपा प्रतीतिरसिद्धे'त्याशयेनाह—

यद्वस्तु सद्वयतयाऽवगतं स्वशब्दात्
तस्याऽद्वयत्वमवगन्तुमशक्यमेव ॥
यद्वस्तु च व्यवहितं प्रतिपादितं तत्
प्रत्यक्तया न तु जनः प्रतिपत्तुमीशः ॥ ९६ ॥

यद्वस्त्विति। सद्वयतयेत्यापरोक्ष्यस्याप्युपलक्षणम्। अद्वयत्वं सकलभेदशून्यत्वम्। व्यवहितं प्रतिपादितमिति। तच्छब्देनाद्वयं परोक्षमेव प्रतीयत इति तथोक्तम्। प्रत्यक्तया—अपरोक्षचैतन्यात्मना। ईशः शक्तः ॥ ९६ ॥

ननु शुक्तिरजतयोरभेदायोग्ययोरपि शब्दादभेदधीदर्शनाद्योग्यता शाब्दज्ञाने नापेक्ष्यते किंतु आकाङ्क्षादिकमेव, इत्याशङ्क्य शाब्दप्रमायां योग्यता स्वरूपसत्यपेक्षितैव न त्वाकाङ्क्षादिमात्रमित्याह—

आकाङ्क्षितं भवति पूरणशक्तियुक्तं
यत्सन्निधौ पतितमस्य हि सङ्गतिः स्यात् ॥
नाकाङ्क्षयैव न तु सन्निधिनैव वा स्यात्
सम्बन्धिता हि विरहय्य पदार्थशक्तिम् ॥ ९७ ॥

आकाङ्क्षितमिति। येन विना यस्य पदस्य स्वार्थानुभवा-

जनकत्वं सा तस्य शब्दस्य तस्मिन्नाकाङ्क्षा, तदर्थयोरपि साकाङ्क्षशब्दप्रतिपाद्यतया सैवाकाङ्क्षा, तद्युक्तामित्यर्थः । पूरणशक्तियुक्तम् अन्वययोग्यम् । यत्सन्निधौ पतितं । समीपस्थपदेन यज् ज्ञापितम् । हि यस्मात्, पदार्थशक्तिं योग्यताम् । यद्यपि शाब्दज्ञानमात्रे योग्यता स्वरूपसती नापेक्ष्यते शब्दाभासप्रतिपाद्ये तदभावात्तथापि तज्ज्ञानं, तत्र मानाभावात् । योग्यताज्ञानविरहसहकृतात्तादितरकारणचक्रादेव शाब्दभ्रमोपपत्तेः । तथापि शाब्दप्रमायां स्वरूपेण सापेक्षितैव, यस्मादाकाङ्क्षादौ सत्यपि तया विना तदभावस्तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादित्रितयमपि शाब्दप्रमायां कारणमिति भावः ॥ ९७ ॥

ननु ब्रह्मविकारत्वाज्जीवानां तदंशत्वाद्वा मृद्घटादिवदस्त्येवाभेदयोग्यतेति भेदाऽभेदवादिनस्तत्राह—

योग्यत्वमत्र न च तत्त्वमसीति वाक्ये
संबन्धितां प्रति पदार्थयुगस्य भाति ॥
पारोक्ष्यसद्वयविभागविरोधहेतो-
र्गौरश्व इत्यभिहिते तु यथैव वाक्ये ॥ ९८ ॥

योग्यत्वमिति । चोऽवधारणे, पदार्थयुगस्य तत्त्वंपदार्थयोः संबन्धितामभेदं प्रति योग्यत्वं नैव भातीति संबन्धः । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेऽनित्यत्वाद्यापत्तेर्निरवयवस्य ब्रह्मणः सांशत्वायोगाच्च न मृद्घटवद्भेदो वाक्यार्थः किन्त्वात्यन्तिक एव स वाक्यार्थः स्यात् । स च प्रागुक्तयुक्त्या न संभवतीत्याशयेन सदृष्टान्तमाह–पारोक्ष्येति । पारोक्ष्यादिकृतो विभागो भेदस्तेन सह विरोधाद्धेतोरित्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु तत्त्वंपदवाच्ययोः परस्पराभेदायोग्यत्वेऽपि विरुद्धांशपरित्यागेन पदद्वयलक्ष्ययोरभेदो न विरुध्यत इति तथैव वाक्यं बोधयतु । यथा सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञावाक्यं तदेतत्पदवाच्ययोस्तद्देशतद्देश-

कालविशिष्टयोरभेदासंभवेन तदेतद्देशकालांशं विहाय लक्षितवस्तुस्वरूपाभेदं प्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह—

सोऽयं गिरोरिव न लक्षणयाऽपि वृत्ति-
र्मानान्तराधिगतिहीनतयाऽऽत्मनि स्यात् ॥
मानान्तराधिगतगोचर एव दृष्टः
शब्दप्रयोग इह लाक्षणिकस्तु लोके ॥ ९९ ॥

सोऽयमिति । तत्त्वंगिरोरिति शेषः । यथा सोऽयमिति गिरोर्लक्षणया देवदत्तादिस्वरूपे प्रवृत्तिरेवं तत्त्वंगिरोरात्मनि लक्षणयाऽपि वृत्तिर्न स्यात् । कुतस्तत्राह—मानान्तरेति । आत्मनि मानान्तरेणावगमासंभवान्न लक्षणेत्यर्थः । ननु मानान्तराभावेऽपि तत्र सा किं न स्यादित्याशङ्क्याह—मानान्तराधिगतेति । मानान्तरेण वाच्यसंबन्धितयाऽवगते लक्षणा भवति अन्यथा लक्ष्यस्वरूपनिर्धारणायोगात् । शब्दादेव तन्निर्णये तस्यापि शब्दस्य लाक्षणिकत्वेनानवस्थापातात् । ततश्च लक्ष्यस्य मानान्तरगम्यत्वं लक्षणाव्यापकमात्मनो व्यावर्तमानं लक्षणामपि व्यावर्तयतीति भावः ॥ ९९ ॥

आत्मनि लक्षणाऽसंभवसमर्थनफलमाह—

तस्मादखण्डविषया न वचःप्रवृत्तिः
संसर्गबोधनमपास्तमयोग्यभावात् ॥
एवं न वाक्यगतशब्दसमन्वयोऽपि
दूरे प्रमान्तरविरोधनिरासंसिद्धिः ॥ १०० ॥

तस्मादिति । यस्माल्लक्षणयाऽपि सामानाधिकरण्यं न घटते तस्मादखण्डविषया तत्त्वमादिवचःप्रवृत्तिरिति योजना । संसर्गबोधनं तु प्रकृतवाक्येऽयोग्यभावादपास्तमित्यर्थः । सामानाधिकरणवाक्यं हि लोके द्विविधं दृष्टम्, एकं विरुद्धांशपरित्यागेन लक्षणया

स्वरूपमात्रपरं यथा सोऽयमितिवाक्यं, किंचित्तु वाच्ययोरेव तादात्म्यलक्षणसंसर्गपरं यथा मृद् घटः नीलोत्पलमित्यादि । एतच्च द्वैविध्यं लक्षणासंभवात्पूर्वोक्तन्यायेन विरोधाच्च ब्रह्मणि न संभवतीत्यर्थः । ननु वेदान्तविरोधाद्विरोधग्राहकप्रमाणानामेवाप्रामाण्यमस्त्वित्यत आह—एवमिति । वेदान्तवाक्ये प्रयुक्तो यः शब्दस्तस्य सामानाधिकरण्येनान्वयोऽपि न संभवति यदा तदा पदार्थयोर्वैपम्यभावेन प्रमितिरेव न सिद्ध्येद्, दूरे विरोधग्राहकप्रामाण्यनिरासिद्धिः । प्रत्यक्षादिबाधितमर्थमग्निरनुष्ण इति वाक्यवद्वेदोऽपि न प्रमापयितुं शक्त इति कुतस्तद्विरोधाचादितराप्रामाण्यमिति भावः ॥ १०० ॥

किंच वेदान्ता यदि सिद्धं ब्रह्म प्रतिपादयेयुस्तर्हि मानान्तरसंवादापन्नप्रामाण्याः स्युः । नदीतीरे फलानीति लौकिकवाक्ये तथा दर्शनात् । न च तत्संभवति, तत्र मानान्तरासंभवात्, वेदस्यानपेक्षत्वक्षतिप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रेत्याह—

किं च प्रमान्तरमपेक्ष्य गिरः प्रवृत्तिः
सिद्धेषु वस्तुषु जगत्युपलब्धपूर्वा ॥
ब्रह्मात्मवस्तुनि तथा वचसः प्रवृत्ति-
र्युक्तात्मनस्तु फलवत्परिनिष्ठितत्वात् ॥ १०१ ॥

किं चेति । सिद्धेषु प्रयत्नानिष्पाद्येषु पराभिमतकार्यविलक्षणेष्विति यावत् । उपलब्धपूर्वेति । पूर्वमुपलब्धेत्यर्थः । ततः किं तत्राह—ब्रह्मेति । तथा तथैव । कुतस्तत्राह—आत्मनस्त्विति । आत्मनोऽपीत्यर्थः । परिनिष्ठितत्वादिति । सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

फलवदित्युक्तदृष्टान्तं विशदयन्दार्ष्टान्तिकमपि विशदयति—

नद्यास्तीरे फलमिति गिरः सिद्धवस्तुप्रवृत्ते-
र्दृष्टा स्वार्थप्रमितिजनने स्वान्यमानव्यपेक्षा ॥

तद्वद्ब्रह्मण्यपि तु वचसो वैदिकस्याभ्युपेया ।
तस्मादस्मिन्न खलु घटते मानभावः श्रुतीनाम् ॥१०२॥

नद्या इति । सिद्धवस्तुनि प्रवृत्तिर्यस्यास्तस्याः, तुरवधारणे तद्वदेवेति संबन्धः । अस्त्वेवं तत्राह—तस्मादिति । वेदान्तप्रतिपाद्ये मानान्तरप्रवृत्तौ तत्सिद्धार्थानुवादतया वेदान्तानां तात्पर्याभावेनाप्रामाण्यं स्यात्तदभावे च सिद्धवाक्यप्रामाण्यप्रयोजकरूपाभावादप्रामाण्यं स्यादिति भावः ॥ १०२ ॥

पूर्वं सोऽयमित्यादिलौकिकवाक्यस्याखण्डार्थत्वमुपेत्य वेदान्ते लक्षणाऽसंभवेन दूषितम् । इदानीं तत्रापि तदसंप्रतिपन्नं कुतस्तद्दृष्टान्तेन वेदान्तेषु तदवकाशो भवेदित्याह—

नाखण्डवस्तुविषया वचसः प्रवृत्ति-
र्लोकेऽपि दृष्टिपथमापतिता कदाचित् ॥
नानापदार्थघटनाविषयत्वहेतो-
र्दूरेत्यता श्रुतिशिरोवचनेषु तस्याः ॥ १०३ ॥

नाखण्डेति । असंसृष्टवस्तुविषया नेत्यर्थः । लोकेऽपि सोऽयमित्यादावपि । कुत इति चेत्तत्राह—नानेति । अपर्यायानेकपदोपस्थापितार्थानां घटना संसर्गस्तद्विषयत्वाद्धेतोर्वचस इत्यनुषङ्गः । ननु यथा प्राभाकराणां लोके लिङादीनां नियोगार्थत्वाभावेऽपि वेदे तदर्थता तद्वदत्राप्यस्त्वित्याशङ्क्याह—दूरेत्यतेति । दूरमेतीति दूरेत्यम् अन्यथाऽत्यपीति त्यप्प्रत्ययासंभवाच्छेषाधिकारे दूरादेत्य इति वार्तिकोक्तेरत्यप्रत्ययः तस्य भावस्तत्ता दूरे गतता दूरे गतिरिति यावत् । तस्या अखण्डवस्तुविषयप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणदोषादुक्तलिङादिदृष्टान्तासंप्रतिपत्तेश्चेति भावः ॥ १०३ ॥

ननु सोऽपमित्यादेरर्थान्तरासंभवादखण्डार्थतैव युक्तेत्याशङ्क्य किं मुख्यया वृत्त्या पदानां तद्वाक्यमखण्डनिष्ठं गौण्या वा लाक्षणिक्या वा, न सर्वथाऽपीत्याह—

आदाय मुख्यगुणलाक्षणिकप्रवृत्ती-
रर्थं समर्पयति शब्द इति प्रसिद्धम् ॥
आस्वेष नान्यतमयाऽपि वदत्यखण्डं
शब्दान्तरात्तविषयादधिकार्थवृत्तेः ॥ १०४ ॥

आदायेति । अस्त्वेवं किं तत इत्याशङ्क्याह—आस्विति । मुख्यादिवृत्तिषु मध्य इत्यर्थः । एषः शब्दः । कुतो न वदति तत्राह—शब्दान्तरेति । एकपदोपात्तविषयादधिकार्थवृत्तेः शब्दस्येति शेषः । अन्यथा वाक्यत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ १०४ ॥

वाक्यत्वानुपपत्तिमेव स्पष्टयति—

आधिक्यमुत्सृजति शब्दगणो निजेऽर्थे
शब्दान्तरात्तविषयादिति मन्यमानाः ॥
वाक्यत्वमेव पदजातगतं विहन्यु-
र्न ह्यस्ति हस्तकरशब्दगतं तदेषाम् ॥ १०५ ॥

आधिक्यमिति । पदान्तरानुपात्तविशेषमित्यर्थः । उत्सृजति न बोधयति । शब्दगणः वाक्ये प्रयुक्तः पदसमूहः । वाक्यत्वविघाते दृष्टान्तमाह—न हीति । हस्तः कर इत्यादिपदगतं तद्वाक्यत्वम् । एषां वादिनां शब्दानां वा । यदि वाक्ये प्रयुक्तानि पदानि मुख्याद्यन्यतमया वृत्त्याऽन्यमन्यमर्थविशेषं न प्रतिपादयेयुः किंत्वेकमेव, तदा तेषां पर्यायतापत्तेर्हस्तादिपदसमूहवद्वाक्यत्वं न स्यात् , अपर्यायपदसमूहस्यैव वाक्यत्वादिति ॥ १०५ ॥

किं च ब्रह्मणो वेदान्तजन्यज्ञानविषयत्वाभ्युपगमे सिद्धान्त-

हानिरित्याह—

> किंच स्वयंप्रभमलुप्तचिदेकरूपं
> सर्वप्रमाणविषयाद्बहिरभ्युपेत्य ॥
> आत्मानमात्मनि च शास्त्रमुदाहरन्तः
> सिद्धान्तमभ्युपगतं परिपीडयन्ति ॥ १०६ ॥

किंचेति । स्वयम्प्रभत्वे हेतुः–अलुप्तेति । अत एव सर्वेषां प्रमाणानामविषय इत्याह—सर्वप्रमाणेति । आत्मानं स्वप्रकाशादिस्वभावं सर्वप्रमाणविषयादनात्मनो बहिरन्यमभ्युपेत्येति सम्बन्धः । अत एवेयं श्रुतिः–अन्यदेव तद्विदितादिति । तर्ह्ययमभ्युपगम उचित एवेत्याशङ्क्य वेदान्तमेयता तस्यैवं न सिध्येदित्यभिप्रेत्य विपक्षे बाधकमाह—आत्मनि चेति ॥ १०३ ॥

किं च वेदान्तानां ब्रह्मण्यकिंचित्करत्वान्न मानत्वमित्याह–

> सर्वत्र वस्तुषु जडेष्वजडप्रकाशं
> कुर्वत्प्रमाणमिति संप्रतिपन्नमेतत् ॥
> ब्रह्मात्मवस्त्वजडबोधवपुः कुतोऽस्मिन्
> वेदान्तवाक्यजनिताऽजडसंविदन्या ॥ १०७ ॥

सर्वत्रेति । जडेषु अस्वप्रकाशेषु घटपटादिष्वित्यर्थः । अजडप्रकाशं स्वयंप्रकाशं विषयस्फुरणम्, घटादीनां जडत्वात्स्वतःस्फुरणासम्भवाच्चक्षुरादि तत्र स्फुरणमादधद् व्यवहार उपयुज्यत इति तस्य तत्र प्रामाण्यं युक्तम् । ब्रह्मात्मनस्तु अजडबोधस्वरूपतया स्वमहिम्नैव सिद्धेस्तदन्याऽजडप्रकाशासम्भवाच्च किं तत्र जनयित्वा वेदान्तास्तत्र प्रामाण्यं लभेरन्नित्याह—ब्रह्मात्मेति । अजडेति च्छेदः ॥ १०७ ॥

किं च वेदान्तानां सिद्धब्रह्मनिष्ठत्वे तद्गतपदानां परस्परमन्वय एव न सिध्येत्, क्रियापदेनैव सिद्धपदानामन्वयनियमाद्ब्रह्मवाक्ये च क्रियाऽसम्भवादित्याह—

किं च क्रियापदमपेक्ष्य पदानि वाक्य-

भावेन सम्यगिह सङ्गतिमाप्नुवन्ति ॥

नात्र क्रियापदमपेक्षितमामनन्ति

वाक्यं कुतो भवति वेदशिरस्तदानीम् ॥ १०८ ॥

किंच क्रियेति । इह लोके । नन्वत्राऽसि अस्मीत्यादिक्रियापदमस्तीति चेत्तत्राह—नात्रेति । वेदान्ते अस्यादिक्रियापदमपेक्षितं विवक्षितार्थं वेदान्तिनो नामनन्तीति सम्बन्धः । अस्यादिपदस्यापि सन्मात्रनिष्ठत्वाभ्युपगमात्तस्य क्रियापदत्वं, साध्यार्थस्यैव तथात्वात्तत्सन्निभित्तो न पदसमन्वय इत्याह-वाक्यमिति ॥ १०८ ॥

ननु तर्हि पदविधयैव वेदान्तपदानि ब्रह्म समर्पयिष्यन्ति इति नेत्याह—

नापूर्वमर्थमुपलम्भयितुं पदानां

सामर्थ्यमस्ति परिहृत्य तु वाक्यभावम् ॥

स्वार्थस्मृतिं हि जनयन्ति पदानि लोके

विज्ञातसंगतितया न तु कार्यमन्यत् ॥ १०९ ॥

नापूर्वमिति । तुरवधारणे, नैवास्तीति सम्बन्धः । कुतः सामर्थ्याभावस्तत्राह-स्वार्थेति । तत्रापि हेतुमाह-लोक इति । वृद्धव्यवहारे इत्यर्थः । अन्यदनुभवरूपम् । पदानि हि वृद्धव्यवहारे स्वार्थे गृहीतसङ्गतिकान्येव वाक्यार्थं वाक्यविधया बोधयन्तीति वाच्यम्, अन्यथाऽव्युत्पन्नानामपि वाक्यश्रवणे तदर्थानुभवप्रस-

ज्ञात् । एवं च पदानि पदविषया पूर्वानुभूतस्वार्थस्मृतिमेव जनयन्ति न त्वनुभवम्, अपूर्वार्थत्वाभावात् । वाक्यभावेनैव तेषामपूर्वार्थोपलम्भनशक्तिः, वाक्यार्थस्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्यस्य वाऽपूर्वत्वात्, तदभावे च वेदान्तानां नापूर्वोपलम्भनशक्तिरस्तीति भावः ॥ १०९ ॥

तर्हि वर्णानामेवानागतावगतार्थतया प्रामाण्यं स्यादिति तत्राह–

हित्वा न वाक्यपदने प्रतिपत्तिहेतु-
र्वेदो भवेदिति कथंचन वक्तुमीशः ॥
कश्चित् कदाचिदपि तत्र कुतः श्रुतीनां
प्रामाण्यमात्मनि भवेदिति वर्णयन्ति ॥ ११० ॥

हित्वेति । वाक्यपदते वाक्यतां पदतां चेत्यर्थः । वेदो वाक्यपदते हित्वा कथंचन कथमपि वर्णात्मनापि कदाचिदपि प्रतिपत्तिहेतुर्भवेदिति कश्चिदपि वक्तुं नेशः । तत्रैवं सति श्रुतीनां प्रामाण्यमात्मनि कुतो भवेदिति वर्णयन्ति वर्णनीयमित्यर्थः । अथवा एवंसत्यात्मनि श्रुतीनां प्रामाण्यमिति यद्वर्णयन्ति तत्कुतः किंबलादित्यर्थः । न हि वर्णमात्रात्काप्यनुभवोऽस्तीति भावः ॥ ११० ॥

किं च वेदान्तस्थसत्यज्ञानादिपदानामनात्मनि संगतिग्रहो न संभवति, न ह्यात्मातिरिक्तं सत्यादिस्वभावं किंचिदस्ति, नाप्यात्मनि तेषां सङ्गतिग्रहस्तद्ग्राहकमानानामात्मनि प्रवृत्तौ वेदान्तवाक्यमनुवादकं स्यात् । आत्मनि मानान्तराभावे च तत्र सदादिशब्दस्य कथं सङ्गतिग्रहः स्यात्तेन विना वा कथं वेदान्तानां तत्प्रामाण्यमित्याह–

किं च प्रमान्तरमिहाभ्युपयन् प्रतीचि
वेदान्तवाक्यमनुवादकमभ्युपेयात् ॥*

मानान्तरं यदि च नेच्छति शब्दशक्ते-
स्तत्र ग्रहः कथमिति प्रतिपादनीयम् ॥ १११ ॥

किं च प्रमान्तरमिति। अभ्युपगमङ्गीकुर्वन् कथमिति प्रतिपादनीयमिति। न कथमपि स्यादित्यर्थः ॥ १११ ॥

एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधकत्वे नदीतीरे फलसत्तावाक्यवन्मानान्तरसापेक्षतापत्तिर्मानान्तराभावे च सङ्गतिग्रहासंभवान्न तत्र तेषां प्रामाण्यमित्युक्तम्। इदानीं सिद्धवस्तुज्ञानेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यसम्भवात्प्रवृत्तिनिवृत्ती विना च सुखप्राप्तिदुःखपरिहाररूपप्रयोजनासंभवात्तेन विनाऽध्ययनविधिपरिगृहीतवेदान्तानां प्रामाण्यायोगादपि न सिद्धनिष्ठं वेदान्तप्रामाण्यमित्याह।

किं च प्रवृत्तिविनिवृत्तिविहीनवस्तु-
तत्त्वप्रतीतिजननान्न च किंचिदस्ति ॥
पुंसः प्रयोजनमतोऽपि न तत्र मानं
वेदान्तवाक्यमिति युक्तिमदुच्यमानम् ॥११२॥

किंच प्रवृत्तीति। प्रवृत्तिनिवृत्तिविहीनं तदयोग्यं यद्वस्तु तत्त्वमात्मतत्त्वं तत्प्रतीतिजननादित्यर्थः। हेयोपादेययोः कलञ्जभक्षणाग्निहोत्रयोरनर्थार्थसाधनयोर्ज्ञानात्तद्भक्षणान्निवृत्तिरग्निहोत्रादौ च प्रवृत्तिः संभवतीति तद्वाक्यं प्रयोजनवदर्थनिष्ठम्, आत्मतत्त्वं तु नित्यसिद्धत्वान्न हेयं नाप्युपादेयमिति न तज्ज्ञानात्प्रवृत्त्यादिसंभव इति निष्प्रयोजनमेवात्मवाक्याध्ययनं स्याच्चानुपपन्नं न ह्युपेक्षाज्ञानेन तदध्ययनविधिः फलवान् भवतीति न तत्र वेदप्रामाण्यं युक्तमिति भावः ॥ ११२ ॥

किं चाज्ञातार्थावगमकं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणं वेदविद आहुः, विशिष्य च वेदस्य तथैव वक्तव्यम्, "अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्य" इति जैमिनिनोक्तेः, अन्यतो ज्ञा-

तेऽर्थे मानाभावप्रयुक्ताऽसत्त्वशङ्काऽभावेन वेदस्य तत्र तात्पर्यकल्पनाऽसंभवाच्च, न च तात्पर्यं विना शब्दः स्वार्थे प्रमाणमित्याह ।

अज्ञातमर्थमवबोधयतः प्रमायां
हेतुत्वमभ्युपगतं ननु वेदविद्भिः ॥
अज्ञातता च परमात्मनि दुर्निरूपा
विज्ञानमात्रवपुषीति न मानकृत्यम् ॥११३॥

अज्ञातमिति । अवबोधयतः, चक्षुरादिकरणस्येति शेषः । ततः किं तत्राह — अज्ञाततेति । चोऽवधारणे । दुर्निरूपैवेति संबन्धः । तत्र हेतुर्विज्ञानेति । स्वप्रकाशचैतन्यात्मनि प्रतीचि नाज्ञानं वक्तुं शक्यं न हि प्रचुरप्रकाशे सवितरि तमः संभवति, ततोऽज्ञातार्थावगमलक्षणप्रमाणकृत्याभावादात्मनि वेदान्तप्रामाण्यसंभव इति भावः ॥ ११३ ॥

ननु नेदं प्रमाणसामान्यलक्षणं धारावहनद्वितीयादिबुद्धावभावात्, किं तु यथार्थानुभवः प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति सामान्यलक्षणमिति चेन्न, धारावहनबुद्धिसत्त्वेऽपि तद्विषयस्य प्रथमज्ञानेन निश्चितस्यासत्त्वशङ्कानुदयेन द्वितीयादिज्ञानानां प्रमेयसत्त्वप्रयोजकप्रामाण्याभावेन तत्र लक्षणागमनस्यादोषत्वात्, यथार्थानुभवत्वं च शुक्तिरजतादिज्ञानसाधारणम्, अबाधितार्थज्ञानं प्रमेत्यपि न, बाधस्य बोध्याभावप्रमारूपतयाऽऽत्माश्रयादित्यज्ञातार्थबोधकत्वमेव परीक्षकसंमतं प्रामाण्यम्, तच्चात्मनि वेदान्तानां न संभवति अज्ञानाभावादित्युक्तम्, तदभ्युपगमे च तस्य स्वप्रकाशता हीयते, न ह्यात्मतत्त्वं स्वप्रकाशमनुद्धापितिवचनद्वयप्रामाण्यं संभवतीति सदृष्टान्तमाह ।

बोधस्वभावकमबुद्धमनुष्णमुष्णं
शीतस्वभावकमशीतमिमीदृशानि ॥

कः श्रद्दधीत पुरुषो वचनानि तस्माद्
ब्रह्माऽप्रबुद्धमिति वाक्यमयुक्तमाहुः ॥११४॥

बोधस्वभावकमिति । आहुः, वेदान्तिन इति शेषः ॥११४॥

नन्वज्ञानविशिष्टं न प्रमाणगोचरस्तस्यापि प्रमाणगोचरत्वापत्तेः तस्य ततो निरस्तयोगाच्च, नापि तदुपलक्षितं वस्तुमात्रं प्रमाणप्रसङ्गेन तदभावेऽप्यनुपपन्नमाशादित्याशङ्क्य, नाज्ञानं तत्र विशेषणं न वोपलक्षणं किं तूपाधिः, उपाधिश्च यावत्कार्यावस्थायी तदनन्वयी यथा श्रोत्रत्वस्य कर्णशष्कुली, एवं चाज्ञानाभावे वस्तुनः प्रमेयत्वं न संभवति कर्णशष्कुल्यभाव इव श्रोत्रत्वमित्यभिप्रेत्याह ।

उपाध्यभावे न भवेदुपाधिमत्
तटस्थमज्ञानमुपाधिरिष्यते ॥
प्रमाणबुद्धेर्न तदात्मवस्तुनि
स्वयंप्रकाशे न ततोऽत्र मानधीः ॥११५॥

उपाध्यभाव इति । कर्णशष्कुल्याद्यभाव इत्यर्थः । उपाधिमत्तन्मयुक्तश्रोत्रत्वादि । तटस्थं प्रमेयाद्बहिर्भूतम् । किं तदुपलक्षणं ? नेत्याह—उपाधिरिति । अत्र तटस्थमित्यनेन विशेषणादुपाधेर्विशेषो दर्शितः, उपाध्यभाव इत्यादिनोपलक्षणादिति द्रष्टव्यम् । प्रमाणबुद्धेरुपाधिरिति संबन्धः । अज्ञानस्योपाधित्वे फलितमाह—न तदात्मेति । तदज्ञानं स्वयंप्रकाश आत्मवस्तुनि न ताटस्थ्येनाप्युपाधिः संगच्छत इत्यर्थः । यत एवमज्ञानासंभव आत्मनि ततो हेतोरत्रात्मनि न मानधीः संभाव्यत इत्युपसंहारः ॥ ११५

किं चाद्वैतब्रह्मवादिना वेदान्तार्थावगन्ता प्रमाता वेदान्ताः प्रमाणं तदुपदेष्टा गुरुस्तदुपकरणं युक्त्याद्यभ्युपगम्यते न वा, आद्ये व्याहतिः, द्वितीये न प्रमेयसिद्धिः, एवं स्वप्रकाशं स्वातिरिक्ते-

प्रमाणगम्यमित्यपि प्रमाणविरुद्धमित्याह ।

अद्वैतमात्मपदमाहुरनन्यमानं
द्वैतं प्रमाणमिह च प्रतिपादयन्ति ॥
वाक्ये निजे पदविरोधमनीक्षमाणाः
पाण्डित्यमप्रतिहतं प्रतिलभ्य धीराः ॥११६॥

अद्वैतमिति । आहुः वेदान्तिन इति शेषः । द्वैतमुक्तप्रमात्रादि-प्रमाणप्रमितिसाधनं चेति संबन्धः । पाण्डित्यमित्याद्युपहासः॥११६॥

ननु प्रमात्रादिविभागः सर्वोऽप्यस्त्येव, न चैवमद्वैतक्षतिः, अद्वैतब्रह्मण एव निखिलप्रपञ्चपरिणामितया मात्रादेस्तदभिन्नत्वादित्येवं वदन्तं बौद्धगन्धिनमेकदेशिनं प्रत्याह ।

मातृप्रमाणमितिमेयविभागभिन्नं
ब्रह्मैव चेद् भवति तत्र च वर्णयामः ॥
कूटस्थताप्रहृतिरेकरसत्वहानिः
शाक्यैश्च सन्धिरिति दूषणमन्यदत्र ॥११७॥

मातृप्रमाणेति । मितिः प्रमा । तत्र च वर्णयामो दूषणमिति संबन्धः । तदेवाह कूटस्थताप्रहृतिरिति । निर्विकारस्य ब्रह्मणः प्रमात्रादिविकाराभ्युपगमे निर्विकारश्रुतिविरोध एवमनेकात्मप्रपञ्चाभेदे विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्यवगतैकरसत्वहानिरेवं ज्ञानात्मनो ब्रह्मणः स्वावभास्यप्रपञ्चाकारत्वे शाक्यैर्विज्ञानवादिभिः सन्धिः कृतः स्यात्तन्मतप्रवेशापत्तिरिति यावत् । चकारदर्शितं दूषणान्तरमप्याह अन्यदत्रेति ।युगपदेकत्र भेदाभेदविरोधादित्यर्थः ॥११७॥

ननु प्रमात्रादिविभागः सत्यो न भवति येनोक्तदूषणं स्यात्, किं तु दृश्यत्वाच्छुक्तिरजतवत्तत्राज्ञानकल्पित इति न कोऽपि दोष

इत्याशङ्क्याह ।

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमिष्टं
मात्रादि मानफलपर्यवसानमेतत् ॥
इत्युच्यते यदि तदा परमात्मनोऽपि
मेयत्वतो भवति कल्पितताप्रसङ्गः ॥११८॥

अज्ञानकल्पितमिति । ननु तदापि सर्वत्कथं नोक्तदोषस्तत्राह अनिर्वचनीयमिति । सदसद्विलक्षणमिति नोक्तदोष इत्यर्थः । एतन्मात्रादज्ञानकल्पितमिति सम्बन्धः । माता आदिर्यस्य मानफलं पर्यवसाने च यस्य तत्तथोक्तम् । दृश्यत्वेन प्रमात्रादेः कल्पितत्वे ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्गस्तस्यापि वेदान्तवेद्यतया दृश्यत्वादित्याह तदेत्यादिना ॥ ११८ ॥

ननु नास्ति ब्रह्मणो दृश्यत्वं स्वप्रकाशत्वादिति चेत्तर्हि तत एव वेदान्तप्रमेयमपि न स्यात्, अदृश्यस्य मानविषयत्वानुपपत्तेरित्याह ।

ब्रह्म प्रमेयमथ नेष्टमिह प्रमाणं
वेदान्तवाक्यमिति पक्षपराहतिर्वः ॥
न ह्यप्रमेयमवबोधयदस्ति मानं
नादाह्यदाहक इति प्रथितः कृशानुः ॥११९॥

ब्रह्मेति । अथ चेदित्यर्थः, ब्रह्म प्रमेयं नेष्टं चेत्तर्हि इह ब्रह्मणीति संबन्धः । पक्षपराहतिमेव सदृष्टान्तं व्यनक्ति न ह्यप्रमेयमिति । अदाह्यं गगनादि तस्य दाहक इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमित्यत्रोक्तं मात्रादेरनिर्वचनीयत्वमुपेत्य ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति दूषितम्, इदानीं तदेवासंगति-

पक्षमित्याह ।

किं चाप्रसिद्धमिदमत्र जगत्त्रयेऽपि
स्वाज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमेकम् ॥
निःशेषतीर्थदृगुदीरिततन्त्रमार्गे
सिद्धं यतः सदसती सकलेऽपि तन्त्रे ॥१२०॥

किं चाप्रसिद्धमिति । इदंशब्दार्थमाह स्वाज्ञानेति । एकमेकमपि वस्त्विति शेषः । ननु लोकाप्रसिद्धमपि कस्मिंश्चिच्छास्त्रे वैशेषिकाभिमतविशेषवत्सिद्धं स्याचेत्याह निःशेषेति । तीर्थदृशः शास्त्रार्थविदः, वैशेषिकादिनिखिलशास्त्रार्थविद्भिरुदीरिततन्त्रमार्गे। तन्व्यत इति तन्त्रं शास्त्रार्थस्तत्प्रतिपत्त्युपाये सकलेऽपि तन्त्रे शास्त्रे सदसती एव सिद्धे यत इति संबन्धः । वैशेषिकादिभिर्हि स्वशास्त्रे सदसद्वस्तुनी एव निरूपिते न तु तदुभयविलक्षणमपि किंचित्, विशेषस्तु लोकाप्रसिद्धोऽपि प्रमाणबलाधैरभ्युपेत इति न तद्वदिदमभ्युपगन्तुमुचितमिति भावः ॥१२०॥

ननु वैशेषिकादिभिरज्ञानानभ्युपगमात्तत्कल्पितमनिर्वचनीयं नाभ्युपेतम्, सिद्धान्ते तु तत्सत्त्वात्कथं तत्कृतमनिर्वचनीयं नाभ्युपेयमित्याशङ्क्याज्ञानकल्पितत्वमेव न संभवतीत्याह ।

अज्ञानमप्यसदभावतया प्रसिद्धे-
र्द्वैतप्रसूतिकृदतो न तदभ्युपेयम् ॥
नासत्कदा चिदपि सज्जनने समर्थं
वन्ध्यासुता न खलु पुत्रशतं प्रसूते ॥ १२१ ॥

अज्ञानमिति । असत्तत्स्न भवति । तत्र हेतुः—अभावतया प्रसिद्धेरिति । अज्ञानमिति नञा ज्ञानाभावतयाऽज्ञानं प्रतीयते अभावश्च न सन् तत्र सत्ताजातेरभावात्, अभावत्वादिस्वरू-

पस्यापि दुर्निरूपत्वादित्यर्थः। अज्ञानस्यासत्त्वसमर्थनफलमाह— द्वैतेति। यतोऽसदज्ञानमतो द्वैतस्योत्पत्तिकृत्तदज्ञानं नाभ्युपेयम्। असदपि तत्प्रागभाववत्कथं न द्वैतं जनयेदित्याशङ्क्य तद्दृष्टान्तासंपत्याऽसतोऽकारणत्वं सदृष्टान्तमाह—नासदिति। न हि ज्ञानाभावोऽज्ञानं सतो भावस्य प्रपञ्चस्योपादानं भवितुमर्हतीति-भावः॥ १२१॥

किं चेतोऽपि वेदान्तानां नापरोक्षे ब्रह्मणि प्रामाण्यं संभवतीत्याह

वाक्यप्रसूतमतिरिन्द्रियजन्यधीव-
न्नार्थापरोक्ष्यजननी भवितुं समर्था।
तेनास्तु वाक्यजनितात्मपरोक्षबुद्धि
र्भ्रान्तिः सदाऽजडतयाऽनुभवेऽपरोक्षे॥ १२२॥

वाक्यप्रसूतेति। किं वेदान्ता ब्रह्मणि अपरोक्षां धियं जनयन्ति किं वा परोक्षां, नाद्य इत्याह—इन्द्रियेति। इन्द्रियजन्यज्ञानवद्वाक्यजन्या मतिरर्थापरोक्ष्यस्यार्थाभिव्यक्तेर्जननी भवितुं समर्था न वाक्यजन्यत्वान्नापरोक्षेत्यर्थः। ततो द्वितीयः परिशिष्यत इत्याह—तेनेति। तत्र दोषमाह—भ्रान्तिरिति। तदर्थं ब्रह्मात्मानं विशिनष्टि—सदेति। सदाऽपरोक्ष इति संबन्धः। तदर्थमाह—अनुभव इति। अनुभवोऽपि वेद्यश्चेन्न तस्य सदाऽऽपरोक्ष्यं, तदर्थमाह—अजडतयेति। तथा च वेदान्तानां तत्राप्रामाण्यमेव स्यादिति भावः॥ १२२॥

नन्वात्मा चेन्नित्यापरोक्षस्तर्हि घटादाविन्द्रियजन्यज्ञानमिव वेदान्तजन्यमपि तत्रापरोक्षमस्तु मास्तु वेदान्ताप्रामाण्यमिति नेत्याह।

नित्यापरोक्षमपि वस्तु परोक्षरूपं
वेदान्तवाक्यमवबोधयति स्वभावात्॥

प्रामाण्यमत्र कथमस्य यदोपपन्नं
न ह्यन्यदन्यदिति बोधयतः प्रमात्वम् ॥ १२३ ॥

नित्यापरोक्षमिति । स्वभावाच्छब्दस्वभावात् । शब्दो हि लोके घटादिगोचरो वेदे चाग्निहोत्रादिगोचरस्तत्र परोक्षज्ञानमेव जनयतीति शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वमेव स्वभावो न त्विन्द्रियस्येवापरोक्षज्ञानजनकत्वमिति कथं वेदान्तानामपरोक्षे वस्तुनि परोक्षज्ञानं जनयतामप्रामाण्यं न स्यादित्याह—प्रामाण्यमिति । नन्वपरोक्षं सत्यज्ञानादिस्वभावं ब्रह्म तथैव बोधयन्ति वेदान्ता न विपरीततया, तच्च ज्ञानं शब्दस्वभावात् परोक्षमित्येतावन्मात्रमिति कथं प्रामाण्यं न स्यादित्यत आह—न ह्यन्यदिति । वेदान्तजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वे तद्विषयब्रह्मापि परोक्षं वाच्यं परोक्षार्थविषयस्यैव ज्ञानस्य परोक्षत्वदर्शनात्, एवं च परोक्षं ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षादहं ब्रह्मास्मीति वाक्यमपरोक्षतया प्रतिपादयत्कथं प्रमाणम्, न चापरोक्षज्ञानविषयः परोक्षं ब्रह्मास्ति येन सदर्थतया वाक्यजन्यं परोक्षज्ञानं प्रमाणं भवेदित्यर्थः । अन्यत्परोक्षं ब्रह्म अन्यदिति अपरोक्षमिति बोधयत इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

नन्वग्निहोत्रादिवाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वेऽपि शब्दस्य न तत्स्वभावः कल्पनीयः, दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वात्, अन्यथा तत्रापरोक्षोऽदशमत्वभ्रमस्ततो न निवर्तेतेत्याशङ्क्य दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या दूषयति—

वस्त्वस्तु नित्यमपरोक्षमिदं तु वाक्यं
तद्वस्तु वक्तुमपरोक्षमशक्तमेव ॥
न ह्यस्ति शब्दजनिताऽत्र जगत्त्रयेऽपि
बुद्धिः करोति खलु या विषयापरोक्ष्यम् ॥ १२४ ॥

वस्त्वस्त्विति । अपरोक्षं यथा स्यात्तथा तद्वस्तु वक्तुमशक्त-

मित्यर्थः। अदृश्यत्वादिभ्रमस्य तत्रेन्द्रियजन्यसाक्षात्कारादेव नि-वृत्तेः शब्दस्य तत्रापि परोक्षज्ञानजनकत्वमेवेति न तत्स्वभावभङ्ग इति भावः ॥ १२४ ॥

पूर्वं घटादौ चक्षुरादिप्रमाणस्य स्वप्रकाशस्फुरणाधानवच्चिदा-त्मनि वेदान्तानां तदसंभवान्न प्रामाण्यसंभव इत्युक्तम्, इदानीं वेदान्तजन्यवृत्त्या तत्र स्फुरणाजननेऽपि न वेदान्तानामानर्थक्यमवि-द्यानिवृत्तेस्तत्साध्यत्वेन तत्र वेदान्तप्रामाण्यसंभवादिति सिद्धान्तिश-ङ्कां दूषयितुमनुवदति—

अत्राह यद्यपि किमप्युपनेयमत्र
चैतन्यवस्तुनि न संभवति प्रमाणैः ॥
अस्त्येव तत्र भवभीतिनिदानभूत
मज्ञानमात्रमपनेयमनन्यमाने ॥ १२५ ॥

अत्राहेति। उपनेयमाधेयं स्फुरणम्। अनन्यमाने स्वप्रकाशे। तत्रास्त्येवेति सम्बन्धः। ज्ञानमज्ञानमात्रं निवर्तयति प्रपञ्चस्तु तन्निवृत्त्या निवर्तते, अथ वा प्रपञ्चोऽपि तद्विकारस्तदात्मक एवेति मात्रमि-त्युक्तम् ॥ १२५ ॥

एतद् दूषयति—

नैतत्प्रमाणमपनेतृ सतो न तात्र
नैतन्नियोग्यमसतोऽप्युपघातसिद्धै ॥
नाप्यन्यदस्ति सदसद्यदनेन हेयं
तस्मात्र प्रमाणमपनेतृ न कस्य चिद्वः ॥ १२६ ॥

नैतदिति। त्वदुक्तं नेत्यर्थः। कुतस्तत्राह—प्रमाणमिति। न तावत्प्रमाणं सतोऽज्ञानस्यापनेतृ निवर्तकं सत आत्मवदनिवर्त्य-त्वात्, एतत्प्रमाणमसतोऽप्यज्ञानस्योपघातसिद्धै निवृत्तिसिद्धै नि-

योऽयं योजनीयं न, असतो निवृत्त्यनुपपत्तेः, नाप्येतत्पक्षद्वयादन्यत् सदसदात्मकमज्ञानमस्ति यदनेन प्रमाणेन हेयं स्यात्, विरोधेनैकस्य सदसदात्मकत्वायोगात् । यस्मादज्ञानस्योक्तकल्पत्रयेऽपि निवृत्तिर्न संभवति तस्माद्वो युष्माकं मते प्रमाणं वेदान्तवाक्यं कस्यापि न ज्ञानद्वाराऽपनेत्रिति वेदान्तानर्थक्यं तदवस्थमेवेति भावः ॥१२६॥

किं चाविद्यानिवृत्तिरसती चेन्न प्रमाणाज्जायेत, मनो चेत्सज्जनकमानस्य कारकतापत्तिः, जडक्रियावर्धवसायिनस्तोस्त्वमानं च तदुपपन्नं,मानस्य चक्षुरुकतयाऽकारकत्वव्याप्तिविरोधादित्यभिप्रेत्याह—

मानं न कारकमिति प्रथितं पृथिव्यां
स्याच्चे रिक्रयावदिदमुज्झति मानभावम् ॥
जन्यं न मानफलमित्यपि युष्मदीयाः
संविद्रते न खलु जातु चिदक्षरेऽस्मिन् ॥ १२७ ॥

मानं न कारकमिति । एवं तदा कारकस्यामानत्वं (?) व्याप्तिविरोधं चाह—स्याच्चेदिति । कारकमित्यनुषङ्गः । क्रियावदग्निहोत्रादिक्रियावत् । अथ वा क्रियावत् क्रियाजनकं कारकमिति यावत् स्यादिति सम्बन्धः । इदं मानम् । उज्झति त्यजेदित्यर्थः । ननु चक्षुरादेः प्रमाणस्य जडज्ञानक्रियाजनकत्वं सर्वसंमतमित्याशङ्क्य तदपि न भवतां संमतमित्याह—जन्यं न मानफलमिति । संविद्रते संजानते अङ्गीकुर्वते इति यावत् । अजडाजन्याभिव्यक्तानुभवस्यैव सर्वप्रमाणफलत्वेन ब्रह्मवादिभिरङ्गीकाराज्जडवृत्तिमात्रनिष्ठं न चक्षुरादिप्रामाण्यमिति भावः ।

अथ वा यथा मानं न कारकमिति नियममाहुरेवं जन्यं न मानफलमित्यपि, स्वरूपानुभवस्यैव सर्वप्रमाणफलत्वमिच्छन्तो वार्तिककृत्प्रभृतयोऽङ्गीकुर्वते तदप्येवं सति विरुद्धं स्यादित्याह—जन्यं न मानफलमिति । अस्तु तर्हि घटादाविव प्रध्वंसाभिव्यक्तं चे-

तन्वं प्रमाणफलमित्याशङ्क्य ब्रह्मणः फलान्याप्यत्वान्नैतदित्याह—न खल्विति। जातु कदाचिदप्यस्मिन्नशरेऽभिव्यक्ता चिन्न स्वितीति सम्बन्धः। वेदान्ताभिव्यक्तचैतन्यस्य निष्प्रपञ्चात्मस्वरूपतया तत्फलत्वासंभवादिति भावः॥ १२७॥

नन्वज्ञानस्य मदादिविकल्पेनानिवर्त्यत्वमुक्तमनुपपन्नमनिर्वचनीयत्वात्तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसंभवात्, न चैवं मानस्य कारकत्वमसङ्गोऽपि, अनिर्वाच्यस्य निवृत्तेरधिष्ठानचिन्मात्रतया तत्पर्यवसायिमानस्य व्यञ्जकतयाऽकारकत्वादित्याशङ्क्याह—

नाद्यापि वेद्म्यहमनिर्वचनीयमायां
सर्वप्रवादहृदयान्यपि गाहमानः॥
तात्पर्यतो न च तथाविधमस्ति किं चि-
ल्लोकप्रसिद्धमपि यद्विषयेयमिष्टा॥ १२८॥

नाद्यापीति। वैशेषिकादिनिखिलशास्त्राभ्यासानन्तरमपीत्यर्थः। अनिर्वचनीयमायां सदसद्विलक्षणरूपां ताम्। तर्हि सम्यक् शास्त्रान्तराऽनभ्यासात्तदज्ञानं नेत्याह—सर्वेति। सर्वशास्त्रतात्पर्याणि गाहमानो विचारयन्नपीति सम्बन्धः। तात्पर्यतस्तद्गतमनसा। ततश्च तदभावादेव तदज्ञानं नान्यनिमित्तं तदिति दर्शयन् लोकेऽपि तदप्रसिद्धिं दर्शयति—न चेति। तथाविधं सदसद्विलक्षणरूपानिर्वचनीयम्। इयमनिर्वचनीयमाया। लौकिकरजतादिभ्रमस्याप्यन्यथाख्यात्यादिरूपत्वेन लोकेऽपि तदप्रसिद्धिरिति भावः॥ १२८॥

एवं वेदान्तानामुक्तन्यायैर्ब्रह्मणि प्रामाण्यासंभवसमर्थनमुपसंहरति—

तस्मात् प्रमाणफलमत्र निरूप्यमाणं
ब्रह्मात्मवस्तुनि न संभवतीह किं चित्॥
कृत्यं विना न च निरूपयितुं प्रमाणं
वेदान्तवाक्यमिह शक्यमनर्थकत्वात्॥ १२९॥

तस्मादिति। अत्र स्फुरणाविद्यानिरूप्योर्मध्ये किंचिदपि निरूप्यमाणमिह ब्रह्मात्मवस्तुनि न संभवतीति सम्बन्धः। चोऽवधारणे, नैव शक्यमिति सम्बन्धः। एतच्च पारोक्ष्यसद्रूपत्वादिकृतविरोधादेरप्युपलक्षणम् ॥ १२९ ॥

एवं वेदान्तानां मानान्तरविरोधादिभिर्न सिद्धोदासीनप्रसगभिन्ने ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्युक्तम्, इदानीं सर्वस्य वेदस्य कार्यपरत्वनियमात् शुद्धे ब्रह्मणि प्रामाण्यम्, लोके शब्दानां कार्यव्युत्पत्तिबलेन वेदस्यापि तदर्थत्वादिसभिप्रेत्य कार्ये सर्वशब्दशक्तिग्रहं लोके दर्शयति—

कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्तिं
श्रोतुः प्रवर्त्तकधियं परिकल्प्य बालः ॥
चेष्टावशात् पुनरपि प्रविभज्य भागं
भागस्य वाचकमिति स्वयमेव वेत्ति ॥ १३० ॥

कार्यान्वयेति। बालो व्युत्पत्सुर्गामानयेत्यभियुक्तवाक्यश्रवणानन्तरं प्रवर्तमानस्य श्रोतुर्गवानयनादिचेष्टावशात् प्रवर्तकधियं गवानयनादि कार्यमिति ज्ञानं विमता प्रवृत्तिरेतत्कार्यज्ञानपूर्विका एतत्प्रवृत्तित्वाद्यदेवं तदेवं यथा मम स्तनपानादिप्रवृत्तिरिति परिकल्प्य तस्य कारणमालोचयन् गामानयेत्यादिशब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दजन्यत्वं निश्चित्य तद्गोचरे वस्तुनि कार्ये प्रस्तुतवाक्यसामर्थ्यं स्वयमेव वेत्तीत्यनुषङ्गः। तर्हि वाक्ये प्रयुक्तसर्वपदानामविशिष्टार्थे शक्तिः, तथा सति पर्यायता स्यात्, न, वक्ष्यमाणन्यायेन पृथगर्थत्वादित्याह—पुनरपीति। सम्मुग्धतया वाक्यसामर्थ्यग्रहणानन्तरं वाक्यभागं पदानि प्रविभज्य तत्तत्पदं भागस्य कार्यान्वितत्तदर्थस्य वाचकमित्यपि वेत्तीत्यर्थः। लोके हि शब्दानां वृद्धव्यवहारानुसारेण सामर्थ्यमवगम्यते, वृद्धव्यवहारस्य प्रवर्तकवा-

यत्नाधीनः, अन्यस्मात्प्रवृत्तिहेतुज्ञानासंभवात्, न हि गौस्तिष्ठतीति वाक्यात्कश्चित्प्रवर्तत इति वाक्ये प्रथमं सामर्थ्यं ग्राह्यम्, प्रवर्तकं च तदुपदृष्ट्वा प्रवर्तते, तच्च स्वस्मिन्कार्यमिति निर्णीतमतस्तज्ज्ञानमेव गामानयेतिवाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य गवानयनादिप्रवृत्त्याऽनुमीयते, तच्च तस्य गवानयनादिवाक्यजन्यमिति च, ततस्तद्गोचरे विशिष्टकार्ये तद्वाक्यं समर्थमिति निश्चीयते, प्रवर्तकवाक्यस्य तदन्यज्ञानस्य जनकत्वासंभवेन तदशक्तत्वात्, एवं संभूयतया पदसमुदायस्य विशिष्टकार्ये सामर्थ्यमवगत्य पश्चाद् गां बधान वत्समानयेत्यादौ विभज्य तत्तत्पदं शक्तमिति वेत्तीति सर्वशब्दानां कार्यमर्थः। न च पर्यायता, कार्यविशेषस्य व्यभिचारेऽपि कार्यसामान्यस्य तद्भावेन तदन्वितस्य शब्दार्थत्वोपपत्तेरिति। नन्वेवं कार्यपदस्य कथं शक्तिः, कार्यान्तराभावेन तदन्वितकार्यासंभवात्, नापि गवादौ तच्छक्तिरस्ति। न च कार्यपदं कार्यमात्रे शक्तमिति वाच्यम्, शब्दार्थस्यानेकरूपत्वमसद्वादिति तत्राह—अन्वयेति। कार्यस्य योऽन्वयः संबन्धस्तदन्वयिनि तदाश्रये, कार्यस्य हि सिद्धेनान्वयः सिद्धे कार्ये च वर्ततेऽन्वयस्य द्विनिष्ठत्वादिति न शब्दशक्तिप्रयोजकरूपस्यानेकरूपत्वमिति ॥ १३० ॥

ननु कार्यान्वयान्वयित्वापेक्षयाऽन्वितत्वस्य लघुशरीरत्वात्तत्रैव शक्तिरस्तु, अन्यथा गौरवात्, न चैवमतिलाघवेन तत्तदर्थमात्रे शक्तिरस्त्विति वाच्यम्, अन्वितस्यैव शब्दश्रवणानन्तरं नियमेन प्रतीतेरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षी तदनुमोदते—

त्यक्तः कार्यान्वितार्थं वदितुमलमयं शब्द इत्येष पक्षो
नोक्तो योग्येतरार्थान्वितमिति तु पुनः पूर्वमप्येष पक्षः ॥
किं तु स्यादस्य शक्तिर्निजसहजवशादन्विताथाभिधाने
योग्यत्वादेस्तु पश्चात्स्वयमुपनिपतत्यस्य कार्यदमर्थ्यम् १३१॥

त्यक्त इति । एष पक्ष इत्यनेन सम्बन्धः । अलं समर्थः । तर्हि किं योग्यतरान्विते शक्तिराश्रिता, तदपि न, अतिगौरवादित्यभिप्रेत्याह—नोक्त इति । अस्माभिरिति शेषः । कस्तर्हि तव शब्दार्थस्तत्राह—किं तु स्यादिति । अस्य शब्दस्य निजसहजनैसर्गिकस्वभावादन्वितार्थाभिधाने शक्तिरिति सम्बन्धः । तर्हि सिद्धोऽपि शब्दार्थः स्यादिति नेष्टसिद्धिस्तत्राह—योग्यत्वादेरिति । उपनिपतति आयाति आगच्छेदित्यर्थः । सिद्धपदार्थानां साध्येन कार्येणैवान्वयो न तु सिद्धेन, सिद्धसाध्ययोरेवान्वये आकाङ्क्षायोग्यतासंभवादन्वितमात्रे शक्तादपि गवादिपदाद्योग्यतादिमहिम्ना गवादेः कार्यान्वय एव सिद्ध्येदिति सर्वस्य शब्दस्य कार्यैदमर्थ्यं कार्यशेषत्वं कार्यप्रतिपादकत्वमिति ॥ १३१ ॥

ननु किमिदं कार्यं ? योग्यतादिबलाद्यदन्वयः पदार्थानामुपनिपतेत्, न, तावद्धात्वर्थः, तस्य स्वर्गसाधनस्य स्वर्गकामिकार्यत्वाऽसंभवेनान्यथा तदैदमर्थ्यायोगात्, नापि नियोगरूपं तत्, लोके तदभावात्, न चोभयसाधारणकृतिसाध्यत्वविशिष्टं तदिति वाच्यम्, स्वर्गपदादेरपि नियोगतत्परम्परया तत्सम्भवेन तदन्वयस्यापि शब्दार्थत्वप्रसङ्गेन मतान्तरादविशेषादतो लोकवेदयोरनुगतं शब्दार्थताप्रयोजकं न सिध्येदित्याशङ्क्याह—

प्रवृत्त्यभावस्य विरोधि कार्यं कालत्रयानन्वितमाहुरेके ॥
स्वगोचरस्येप्सितसाधनत्वं विज्ञापयत् प्रेरकमाहुरन्ये॥१३२॥

प्रवृत्तीति । यन्निमित्तं पुरुषस्य कामनादियुक्तस्य नियमेन प्रवृत्त्यभावो न भवेत्तत् । रागादावतिव्याप्तिवारणाय तद्विशिनष्टि—कालत्रयेति । भूतभविष्यद्वर्तमानान्यतमकालान्वितत्तयाऽप्रतीयमानम्, स्वरूपेण कार्यस्य भविष्यत्कालान्वयित्वादित्यर्थः । यत्कालत्रयानन्वितं प्रवृत्त्यभावस्य विरोधि तत्कार्यम्, रागादौ घटादिपदात्प्रतीयमानघटादौ चातिव्याप्तिवारणाय दलद्वयम् । एके गुरु-

मतैकदेशिनः । अन्येषां तन्मतानुसारिणां नियोगकार्यलक्षणमाह—स्वगोचरस्येति । अत्र प्रेरकं कार्यमित्युक्ते रागेऽतिव्याप्तिरत उक्तम् । स्वगोचरस्येत्यादि । तावति विज्ञापपदित्यन्त उक्ते इष्टसाधनत्वबोधकप्रमाणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् । प्रेरकत्वमिति । प्रमाणस्य बोधकत्वादेव न प्रेरकत्वमिति ततो व्यावृत्तिसिद्धिः । इदं तु लक्षणं धात्वर्थकार्यविलक्षणनियोगाख्यकार्यविषयम्, स्वगोचरस्येष्टसाधनत्वज्ञापकत्वनिर्देशात् । न च नित्यनियोगेऽव्याप्तिः, तद्विषयस्येप्सितसाधनत्वानङ्गीकारादिति वाच्यम् । तत्रापि नियोगस्यैव कृत्युद्देश्यतयेष्टत्वात्तत्र . धात्वर्थस्यापीष्टसाधनत्वोपपत्तेस्तत्रापि लक्षणसंभवादिति द्रष्टव्यम् । एवं च सति कृतिसाध्यत्वादिना येन केन चन विशेषणेन विशिष्टतयेष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रेरकत्वकल्पनेऽपि न कार्यलक्षणं तत्र गच्छति, इष्टसाधनत्वज्ञापकत्वस्येष्टसाधनत्वज्ञानेऽभावादिति भावः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लिङादिना लोके कार्यव्युत्पत्त्यनुसारेण कार्यमवगम्यते, तच्च कार्यं धात्वर्थातिरिक्तमेव, काम्यमानस्वर्गसाधनस्यैव तत्कामिकार्यत्वात् यागस्य च तदभावात्, तच्च शब्दात्प्रतीयमानं कार्यं कस्य कुत्रेति नियोज्यविषयावपेक्षते, कृतिसाध्यत्वरूपेण शब्दात्प्रतीयमानस्य क्रियाश्रयविषयकृतिसाध्यं तदिति कृत्याश्रयविषयोः कृतिनिरूपकत्वाऽऽक्षेपित्वात्, तत्र स्वर्गकामः कार्यं स्वकृतिसाध्यतयावगच्छतीति नियोज्यः, धात्वर्थश्चान्वयबलेन कृतिसाध्यः कृत्यवच्छेदद्वारा नियोगमवच्छिनत्ति यागविषयकृतिसाध्यं तदिति प्रतीतेरिति स तद्विषयः, एवं च कार्यस्य धात्वर्थातिरिक्तस्य स्वतः कार्यत्वासंभवात् स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं स्वविषयस्य धात्वर्थस्य कृतिसाध्यत्वमाक्षिपति, तच्च परम्परया काम्यस्वर्गसाधनत्वाभावेऽनुपपन्नम्, न हि कामी कश्चिददसाधनं करोतीति तदेव कार्यं धात्वर्थस्येप्सितसाधनत्वमप्याक्षिपत्तत्र पुंरूप प्रेरयतीति तदेवैके प्रेरकं

कार्यमाहुरित्यर्थः ॥ १३२ ॥

अनन्योद्देश्यकृतिसाध्यत्वं कार्यत्वमिति तदभियुक्तसंमतं लक्षणमाह—

या नान्यमुद्दिश्य कृतिः प्रवृत्ता
तयैव यद्व्याप्यतया प्रतीतम् ॥
तदेव कार्यं कथयन्ति केचिद्
विचक्षणाः कार्यनिरूपणायाम् ॥ १३३ ॥

या नान्यमिति । प्राभाकरा हि इत्थं वदन्ति—कार्यमेव कृतिसाध्यस्वभावं पुरुषार्थः न तु स्वर्गादिः स्वतस्तथा, तस्य कार्यप्रत्येव तत्साध्यस्यापि गर्भदासवच्छेषत्वादतः कार्यमुद्दिश्यैव तत्कृतिः प्रवृत्तेति या नान्यमुद्दिश्येत्युक्तम् । व्याप्यतया साध्यतया ॥ १३३ ॥

ननु लोके राग एव धात्वर्थगोचरः प्रवर्तको दृष्टो न कार्यं तद्व्यतिरिक्तं किंचिद्दृष्टमस्तीत्याशङ्क्य तस्य रागव्यावर्तकं रूपं तावदाह—

भूत्वा रागः कारणं पुंप्रवृत्तेर्नैवं कार्यं कार्यरूपं विहाय ॥
रूपेणान्येनेष्यतेऽस्या निमित्तं भिन्दन्त्येवं रागकार्ये बहुज्ञाः १३४

भूत्वेति । पूर्वक्षणे स्थित्वेत्यर्थः । कार्यरूपं कृत्युद्देश्यस्वरूपम् । अन्येन स्वरूपेण सिद्धस्वरूपेण । अस्याः पुंप्रवृत्तेः । रागो हि निष्पन्नः सर्वत्र प्रवृत्तौ कारणं न ह्यसिद्धो रागः क्वचित्प्रवर्तयति । कार्यं तु तद्विपरीतमसिद्धावस्थस्यैव कृत्युद्देश्यत्वात्तस्यैव च स्वासिद्ध्यर्थं पुंप्रवर्तकत्वात्सिद्धस्य कार्यस्य कृत्युद्देश्यत्वायोगेन तदयोगात् । न च लोके रागातिरिक्तं न प्रवर्तकं दृष्टमिति वाच्यम्, न तावत्फलरागस्य साक्षाद्धात्वर्थे प्रवर्तकत्वं भिन्नविषयत्वात्, धात्वर्थगोचरेच्छायाश्च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकायास्तद्गोचरकर्तव्यताज्ञानं विनाऽसंभवात्, न च समानाकारज्ञानं विना तदाकारेच्छा भवति, तस्य च कर्तव्यताज्ञानस्यावलम्बनान्तराभावात् धात्वर्थ एव तदालम्बनमिति तदेव लोके कार्यमित्यभिप्रेत्याह—भिन्दन्तीति । भेद-

याश्च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकायास्तद्गोचरकर्त्तव्यताज्ञानं विनाऽसम्भवात्, न च समानाकारज्ञानं विना तदाकारेच्छा भवति तस्य च कर्त्तव्यताज्ञानस्यावलम्बनान्तराभावात् धात्वर्थ एव तदालम्बनमिति तदेव लोके कार्यमित्यभिप्रेत्याह भिन्दन्तीति । भेदेनावगच्छन्तीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

एवं कार्यान्विते गवादिपदगतशक्तिनिर्वाहाय लौकिकवैदिककार्यस्वरूपं निरूप्येदानीं भागं भागस्य वाचकमिति स्वयमेव वेत्तीति प्रागुक्तं कार्यान्विते तत्तदर्थविशेषे गवादिपदशक्तिनियममुपपादयति—

आवापोद्वापहेतोः पदमिदममुकस्याभिधाने समर्थं
स्वोत्पत्त्यैवेति शक्तिप्रतिनियममनिमं पार्श्ववर्ती तटस्थः ॥
जानात्यालोच्य भूयो नयनिपुणमतिर्भागशः कार्ययुक्ते
वस्तुन्येतस्य हेतोरुपनिषदखिला कार्यशेषे प्रमाणम् ॥ १३५ ॥

आवापोद्वापहेतोरिति । नयनिपुणमतिः नये निपुणा मतिर्यस्य सः । तटस्थः उदासीनः । पार्श्ववर्ती व्युत्पित्सुः । भूयो बहुधा आलोच्यार्थादन्वयमिति सिध्यति । आवापोद्वापहेतोः, इदं गवादिपदममुकस्य गोत्वादेः कार्यान्वितस्याभिधाने कथने स्वोत्पत्त्यैव स्वभावत एव समर्थमिति भागशः प्रतिपदमिमं शक्तिप्रतिनियमं प्रतिपदार्थनियतशक्तिं कार्ययुक्ते वस्तुनि जानातीति सम्बन्धः ।

पार्श्ववर्ती व्युत्पित्सुर्हि मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्या प्रवर्तकं गवाद्यानयनकार्यताज्ञानमनुमाय तत्र गामानयेत्यादिवाक्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमप्यनुमाय तद्वाक्यस्य तस्मिन्प्रवर्तके संमुग्धतया शक्तिमवगच्छतीत्युक्तम्, तदनन्तरं गां बधानेत्यादिप्रयोगान्तरे गोपदस्यावापे प्रयोगे तदर्थं भागवगतं पश्यन्नश्वमानयेति प्रयोगान्तरे तदभावात्तदर्थं चापश्यन्नन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोपदं यत्किंचि-

स्कार्यान्वितगोत्वे शक्तं कार्यसामान्यस्याव्यभिचारात् एवमानयनादिपदमपि यत्किञ्चित्कारकान्वितानयनादौ एवं कारकपदान्तरं क्रियापदान्तरमपि तत्तत्पदावापोद्वापाद्वेतोस्तत्तत्कार्यान्वितेऽर्थे शक्तमिति प्रतिपदं शक्तिप्रतिनियमं जानाति, प्राथमिककार्यान्वयान्वितगृहीतसङ्गतिभङ्गप्रसङ्गेन केवले वस्तुनि सङ्गतिग्रहायोगात्सोऽयं नयनिपुणमतिरित्यनेनोक्तो नयः, अन्योऽपि प्रवर्तकवाक्याधीना व्युत्पत्तिः प्रवर्तकं च कार्यज्ञानमित्येवमादिर्नयो भूय आलोच्येति दर्शितः, तथो न्यायसिद्धा गवादिपदानां कार्यान्विते शक्तिरिति वेदान्तानामपि कार्यशेष एव ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्त्वेवं गवादिपदानां शक्तिग्रहः, कार्यपदस्य कथं शक्तिग्रहः, नियोगस्य मानान्तरागोचरतया तत्र लिङादेः शक्तिग्रहायोगात्। न च लिङादिनैवोपस्थिते तस्मिन्शक्तिग्रह इति वाच्यम्। शक्तिग्रहात्पूर्वं लिङादेस्तदुपस्थापकत्वायोगादित्याशङ्क्य प्राभाकराणां मतभेदेन लिङादिसङ्गतिग्रहप्रकारान्दर्शयति । तत्र तावल्लोके आज्ञादय एव प्रवर्तकाः । वेदे तु स्यापि कार्यं प्रवर्तकम् । उभयत्र च प्रवर्तकत्वसामान्यमेकमस्ति तत्र लिङादेः सङ्गतिग्रह इति केचित्तन्मतमाह—

आज्ञादिभेदेऽप्यनुवर्त्तमाने प्रवृत्त्यभावस्य विरोधिमात्रे ॥
लिङादिशब्दस्य स वेत्ति शक्तिं प्रवर्त्तकाख्याविषयत्वयोग्ये १३६

आज्ञादीति । उत्कृष्टस्य पुरुषस्य निकृष्टपुरुषप्रेरणा आज्ञा, आदिपदेन याच्ञा निकृष्टस्य उत्कृष्टप्रेरणा । समस्य समप्रेरणानुज्ञा च गृह्येते । प्रवर्तकशब्दाभिधेयत्वयोग्ये प्रवृत्त्यभावस्य विरोधिमात्रे प्रवर्त्तकत्वसामान्ये । एवं च गोत्वादिसामान्यशक्ताद्गवादिपदाद्व्यक्तिरिव लिङादिपदादभिहितप्रवर्त्तकसामान्यापर्यवसानादाज्ञादयो नियोगश्च सिध्यन्तीति भावः ॥ १३६ ॥

अन्ये त्वाहुः अस्ति लोकेऽपि नियोगः स च सोपाधिको, वेदे तु स स्वतन्त्र एव. तत्रोभयानुगतनियोगत्वसामान्ये लिङादिभिः शक्तिग्रह इत्याहुः; तन्मतमाह–

अन्ये वदन्ति निरुपाधिनियोगरूपं
वेदे भवत्यपुरुषप्रभवे स्वतन्त्रम् ।
लोके पुनः पुरुषधीरचितेषु कार्यं
सोपाधिकं तदिति कारणतो वचःसु ॥ १३७ ॥

अन्ये इति । वैदिकनियोगस्य निरुपाधित्वे युक्तिमाह । अपुरुषप्रभव इति । अपौरुषेय इत्यर्थः, अतस्तत्राज्ञाद्यसम्भवान्न नियोगस्तदुपाधिक इत्यर्थः। अत एव स्वतन्त्रम्। लोके तु वैपरीत्यमाह लोके इति । पुनःशब्दो विशेषद्योती । विशेषमेवाह । सोपाधिकमिति । वक्ष्यमाणोपाधियुक्तमिति । तत्कार्यं वदन्तीति सम्बन्धः । तदुपपादनाय कारणत इत्युक्तं । तदेव विवृण्वन्वचांसि विशिनष्टि पुरुषधीरचितेष्विति । पुरुषसम्बन्धाल्लौकिकवचसामित्यर्थः ॥ १३७ ॥

लोके कोऽयमुपाधिरिति जिज्ञासायामाह—

आज्ञायाच्ञाद्युपाधिप्रणिगदितवपुः साधनेहानुबद्धं
विज्ञातोपायभावं विषयमनुसरत् पौरुषेयीषु वाक्षु ॥
वेदे कर्तृस्थरागाद्युपाधिविरहितं कर्तृशून्ये ततोऽस्मि-
न्सर्वत्रैकस्वभावास्थितवपुषि भवेल्लब्धशक्तिर्लिङादिः॥१३८॥

आज्ञायाच्ञादीति । माणवकादिर्गुर्वाद्याज्ञादिनैव गवानयनादौ प्रवर्तते, तथा चाज्ञादिरूपो य उपाधिर्निमित्तं तस्मिन्नर्पणपतितं तेन सम्बद्धं वपुर्यस्याः फलसाधनेहायाः साऽनुबन्धो यस्य तत्, अथ वा वपुरन्तं साधनेहानुबद्धत्वं च पृथगेव विशेष-

णम् । तस्य वैदिककार्याद्वैलक्षण्यान्तरमप्याह विज्ञातोपायभावमिति । नियोगप्रतीतेः प्रागेव यस्य हितोपायत्वमवगतं तं विषयं धात्वर्थमनुसरद्धात्वर्थो यत्फलसाधनत्वेन प्रागवगतस्तदनुसरत्तदनुकूलं न तु धात्वर्थस्य तदधीनं फलसाधनत्वमित्यर्थः । कार्यमिति पूर्वश्लोकादनुषञ्जनीयम्, भवतीति च शेषः । पौरुषेयीषु वाक्षु आज्ञायाञ्चादेः सम्बन्धः । वेदे निरुपाधिनियोगरूपमित्युक्तमुपपादयति । कर्तृस्थरागादीति । वेदे कर्तुराज्ञाद्युपाधिरहितमित्यर्थः । कुत इत्यत आह । कर्तृशून्य इति । अपौरुषेये वेदे कर्तुरभावात्तदाज्ञादिकमपि नास्ति यस्मात्तत्र तन्निरुपाधिकमित्यर्थः । नन्वेवं लोकवेदयोर्नियोगवैलक्षण्ये कथं लिङाद्यर्थत्वं तत्राह ततोऽस्मिन्सर्वत्रेति । लोकवेदयोरेकस्वभावतया नियोगस्वरूपेण स्थितवपुषि तस्मिन्नियोगे नियोगत्व इति यावत् । लिङादेर्लब्धशक्तिर्भवेदिति तदैकार्थ्यं युक्तमेवेति भावः ॥ १३८ ॥

अभिनवगुरुमतमाह—

अन्ये भिन्नस्वभावं त्रिविधमभिदधत्यानुरूप्येण कार्यं
लोके धात्वर्थरूपं श्रुतिवचसि पुनस्तन्नियोगाख्यमेव ॥
संमुग्धे तत्र शक्तिं शिशुरयमवगम्यादितो न्यायचक्षुः
पश्चाद्वैदिकवेद्यं वदति लिङिति च प्रेक्षते निश्चयेन ॥१३९॥

अन्य इति । त्रिविधमित्यस्य विवरणं भिन्नस्वभावमिति । आनुरूप्येण योग्यतामहिम्ना । वैविध्यमेवाह । लोक इति । सम्मुग्धे धात्वर्थे नियोगस्वरूपेणाविवक्षितविशेषे । तत्र कार्यमात्रे । आदितः प्रथमतः । न्यायचक्षुः वक्ष्यमाणन्यायज्ञः ॥ १३९ ॥

तमेव न्यायं दर्शयति—

धात्वर्थाख्यानशक्तो यदि भवति गुणाद्यर्चितुं वैदिकेऽर्थं
सम्बन्धाज्ञानहेतोरनलमथ पुनर्वैदिके शक्तिमान्स्यात् ॥

तत्सम्बन्धात्क्रियामप्यभिवदितुमलं लक्षणावृत्तितोऽयं लिङ्शब्दस्तेन कार्ये श्रुतिवचनगते शक्त इत्यध्यवस्येत्॥१४०॥

धात्वर्थेति । लोके हि प्रवर्तकवाक्यात्कार्ये प्रथमं लिङादेः सङ्गतिग्रहः, कार्यं च लोकवेदयोर्विलक्षणम्, न च लिङादेरनेकार्थत्वं न्याय्यम्, न च कार्यत्वसामान्यं लिङर्थ इति नोक्तदोषस्तदपर्यवसानाच्च कार्यप्रतीतिर्गवादिपदादश्वादेरिवोभयत्रापि भविष्यतीति वाच्यम् । वैदिकस्यापि कार्यस्य गवादिव्यक्तेरिवाशब्दार्थत्वापत्तेर्मानान्तरेणाभिधेयसामान्यसम्बन्धितयाऽवगतस्यैव गवादेरिवापर्यवसानलभ्यत्वाच्च, तस्मादेकत्र लिङ् लाक्षणिक इति कुत्र लक्षणा कुत्र शक्तिरिति विचारणीयम्, यदि धात्वर्थे लिङादिपदं शक्तं तदा गुणाल्लक्षणया वैदिके कार्येऽयं लिङादिर्बोधयितुमनलमसमर्थः । कुतः सम्बन्धाज्ञानहेतोः । वाच्यार्थसम्बन्धितया मानान्तरावगते तीरादौ गङ्गादिपदस्य लक्षणा दृष्टा, न च धात्वर्थसम्बन्धितया वैदिकं कार्यं मानान्तरेणावगतम्, अपूर्वरूपस्य तस्य तदयोग्यत्वात्, अतः सम्बन्धाज्ञानाचास्मिन् लिङादिपदस्य लक्षणेत्यर्थः । अथ यदि शक्तिमान्स्यादयमित्यनुषङ्गः । तत्सम्बन्धान्मुख्यार्थनियोगसम्बन्धात् । क्रियां धात्वर्थम् । यदि लिङादिना वैदिकं कार्यमभिधीयेत तदा विषयभूतधात्वर्थसम्बन्धित्वेनैव लिङादिनाऽभिधानाद्वाच्यार्थसम्बन्धितया ज्ञाते धात्वर्थे लक्षणा युक्ता । यद्यपि लौकिकी क्रिया न तत्सम्बन्धित्वेनाऽवगता, तथापि तत्सम्बन्धिधात्वर्थजातीयेति तत्रैव लक्षणा । वैदिककार्ये तु लोके सङ्गतिग्रहणकालेऽनवगतेऽपि कामिनियोज्यसमभिव्याहारादवगते शक्तिरेवोचितेत्याशयेनाह तेनेति ॥ १४० ॥

ननु लिङादिपदसमभिव्याहारमन्तरेणापि प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यादौ प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण मधुकरा-

दिपदानां शक्तिग्रहणे तत्र कुतः सर्वपदानां कार्यान्विते शक्तिरि-
त्यत आह—

एवं शब्दान्तराणां नयनिपुणमतिः शक्तिविरस क्रमेण
प्रक्षेपोद्धारदर्शी भवति कतिपयैर्वासरैस्तत्र तत्र ॥
तस्मात्कार्यान्वितार्थे सकलमपि पदं शक्तिमद्बुध्यमानो
भूतार्थप्रतीतिं प्रति विमुखमनाश्शास्त्रतस्स्यान्मनुष्यः १४१

एवमिति । शब्दान्तराणां भ्रमरादिशब्दानां शक्तिविद्भवतीति सम्बन्धः । स व्युत्पित्सुः । तत्रापि हि प्रवर्तकवाक्यपार्श्वकार्यान्विते गृहीतसङ्गतिकपदप्रयोगादेव भ्रमरादिपदानां शक्तिग्रह इत्युपजीव्यकार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेनाव्याहृतकार्यान्वित एव तदर्थ इति जानातीति नास्ति कश्चिद्व्यभिचार इत्यर्थः । तदिदमुक्तं नयनिपुणेति । प्रक्षेपोद्धारदर्शी । भ्रमरादिपदप्रयोगस्य तत्र तदितरपदाप्रयोगस्य च दर्शीत्यर्थः । तत्रतत्र । कार्यान्वित इति शेषः । फलिमाह । तस्मादिति । भूतार्थेति । भूतप्रतीतमादिपदाद्वर्तमानभविष्यतोर्ग्रहणम् । शास्त्रतो भूतार्थप्रतीतिं प्रतीति सम्बन्धः ॥ १४१ ॥

ननु न प्रवर्तकवाक्याधीनः प्राथमिकसङ्गतिग्रहो येनैवं स्यात्किन्तु पुनस्ते जात इत्यादिवाक्यादेरपि प्रथमं सङ्गतिसम्वेदनं स्यात्तच्छ्रवणानन्तरं पितुर्मुखप्रसादादिलिङ्गेन पार्श्वस्थश्रोतरि तद्वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिसम्भवात्तत्र वाक्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वावगमसंभवाच्चान्वित एव पदानां शक्तिरस्तु, नापि पोषपादिमहिम्नाऽन्वित गृहीतसम्बन्धानां कार्यैकमर्थ्यमिति तत्राह—

वाक्याद्भूतार्थनिष्ठाद्भवति न तु नृणां शब्दशक्तिप्रतीति
र्लिङ्गं श्रोतृस्थबुद्धेर्न हि किमपि भवेदत्र चालोपलभ्यम् ॥

न ह्येतत्पुत्रजन्माद्यवगतिनियतं नित्यवन्निश्चितं नो
यह्वक्त्रादिप्रसादक्षितितलठुठनादीक्ष्यते श्रोतृदेहे ॥ १४२ ॥

वाक्यादिति। भूतार्थनिष्ठाद्वाक्यान्नृणां शब्दशक्तिप्रतीतिर्नैव सम्भवति, कुतो नियतलिङ्गाभावेन तदर्थज्ञानानुमानासम्भवादित्याह लिङ्गमिति। अत्र श्रोतरि लोके वा। ननूक्तं पितुर्मुखप्रसादादि-लिङ्गमिति तत्राह न ह्येतदिति। एतच्छब्दार्थमाह यद्वक्त्रा-दीति। क्षितितलठुठनादि शोककार्यं तव पुत्रस्ते मृत इत्यादिवाक्यार्थज्ञाने लिङ्गमितिवदन्तं मयुक्तम्। मुखप्रसादादेर्भार्यासुखप्रसवधनप्राप्तितद्वियोगादिज्ञानादपि सम्भवेन पुत्रजन्माद्यवगतिनियत्याभावेन तत्तदनुमानासम्भवान्न सिद्धान्वितः शब्दार्थ इति भावः ॥ १४२ ॥

तस्माल्लोके सर्वपदानां कार्यान्वित एव सङ्गतिग्रह इति वेदेऽपि तेषां स एवार्थो न्याय्यो लोकवेदयोः पदतदर्थभेदाभावात्, एवं च वेदान्तानामपि कार्यान्विते ब्रह्मण्येव प्रामाण्यं वक्तव्यमिति न कार्य-शून्ये स्वप्रधाने परब्रह्मणि कथमपि प्रामाण्यं सम्भवतीत्याह। तस्मादिति—

तस्माद्ध्वं निराशाः श्रुतिशिरसि न तस्याऽस्ति निष्पन्नरूपे
प्रामाण्यं कार्यशून्ये कथमपि च परब्रह्मणि स्वप्रधाने ॥
भूतं भव्यप्रधानं भवति हि न पुनः स्वप्रधानं कदाचि-
च्छास्त्रस्याः शब्दशक्तिस्थितिनिपुणधियो विस्तरादेवमाहुः १४३

श्रुतिशिरसि निराशा आध्वं भवतेति सम्बन्धः। किं च तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः, भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति जैमिनिशबरस्वामिनोर्मतं, तौ च वेदार्थनिर्णयेऽधिकृताविति तदुक्तमेव ग्रहीतुमुचितमित्यभिमेत्याह भूतमिति। सिद्ध-मित्यर्थः। भव्यं साध्यं प्रधानं यस्य भव्यशेषमित्यर्थः। स्वप्रधानं

भव्यानन्वयि सच्छास्त्रामतिपाद्यमित्यर्थः। शास्त्रस्था जैमिन्यादय एवमाहुः। एवमित्येतद्विवृत भूतं भव्येत्यादिना। शब्दशक्तीति। वैदिकशब्दशक्तिव्यवस्थायां निपुणधियोऽबाधितमतय इति यावत् ॥ १४३ ॥

एवं वर्णितन्यायबलाज्जैमिन्यादिवचनबलाच्च कार्यान्विते श्रुतितात्पर्यमित्यद्वयस्वप्रधानस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रमाणकत्वं भवदुक्तमप्रसक्तमिति पूर्वपक्षमुपसंहरति-

तस्मादसंगतमिदं प्रतिभाति यन्मे
वाक्यप्रमाणकमुदीरितमद्वयत्वम् ॥
इत्येवमेष मम बुद्धिपथं विरोधः
प्राप्तः प्रभो परिहरैनमनुग्रहाय ॥ १४४ ॥

तस्मादसङ्गतमिति। इदंशब्दार्थमाह। यद्वाक्यप्रमाणकमिति। एवंविधपूर्वपक्षकरणेन स्वस्मिन्गुरूणां व्युत्थितत्वभ्रमपनयनमार्थयते। इत्येवमिति। इति यत एवमुक्तप्रकारैर्विरोधो वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यासम्भवो मम बुद्धिपथं प्राप्तोऽतो ममैव बुद्धिदोषादसङ्गतमिव भवदुक्तं वाक्यप्रमाणकमद्वयं प्रतिभाति, न तु भवताऽसङ्गतमुक्तमित्यर्थः। प्रभो इति तत्परिहारे गुरोरनायासं द्योतयति। एनं विरोधम् ॥ १४४ ॥

एवं प्रत्यगभिन्नेऽद्वये स्वप्रधाने ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्याऽसम्भवे चोदिते, किं जीवब्रह्मणोरैक्यं पदवाच्ययोरभेदो न सम्भवतीति चोदयसि, उत तदुभयलक्ष्ययोः, तत्राद्यमङ्गीकरोति।

सत्यं यदाह गुरुमान् यदि वाक्यगम्यं
संसर्गरूपमिह वेदशिरःस्वभीष्टम् ॥
अस्त्येव तत्र पदयोरुभयोर्विरोधः
पारोक्ष्यसद्वयविरोधकृतस्तदानीम् ॥ १४५ ॥

सत्यमिति । यदाह—भवानिति शेषः । गुरुमान् शिशितमतिः। अन्यस्य सूक्ष्मेऽर्थे एवंविधाशेषायोगात् । संसर्गरूपं मुख्यार्थयोस्तादात्म्यमङ्गीकृतमेव दर्शयति—अस्त्येवेति । तत्र वाक्यार्थभेदे ॥ १४५ ॥

ननु संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थ इति विद्वद्भिरङ्गीकृतमिति वेदान्तवाक्यस्यापि तदन्यतरोऽर्थः स्वीकर्तव्यः, तत्र चेत्पदतदर्थयोर्विरोधोऽङ्गीकृतस्तर्हि कथं तद्वाक्यार्थः सिद्ध्येदित्याशङ्क्य वेदान्तव्यतिरिक्तानामेवार्थस्त्वयाऽभ्युपेयो न तु वेदान्तानां वेदमात्रस्य वाऽतस्तद्विरोधोऽत्र न दोषायेत्याह—

यत् कर्मकाण्डनिपुणैरुदितं पुरस्ताद्
वाक्यार्थलक्षणमदः पुनरत्र नेष्टम् ॥
भेदादिवर्जितमखण्डमुशन्ति यस्मा-
च्छ्रीबादरायणमतानुगता महान्तः ॥ १४६ ॥

यत्कर्मकाण्डनिपुणैरिति । यद्वाक्यार्थलक्षणमिति सम्बन्धः । पुरस्तात्पूर्वतन्त्रे । अदस्तल्लक्षणम् । अत्र वेदान्ते । वाक्यविशेषार्थलक्षणं वाक्यविशेषार्थे नाङ्गीकृतं चेन्न कापि क्षतिरिति भावः । ननु वाक्यार्थसामान्यलक्षणमेव तदस्तु, अन्यस्य सामान्यलक्षणस्यासम्भवादन्यथा वेदान्तवाक्यविशेषस्य कीदृशोऽर्थः स्यादिति लक्षणान्तरासम्भवं मन्वानं प्रत्याह । भेदादीति । भेदः संसर्गः । आदिपदाद्विशिष्टग्रहणम् । अखण्डमपर्यायानेकपदप्रतिपाद्यमसंसृष्टमेकप्रातिपदिकार्थमात्रं वा उशन्ति कमनीयतया कथयन्ति यस्माद्भेदादीति सम्बन्धः । श्रीबादरायणमतानुगता इति । भगवद्बादरायणः खलु 'तत्तु समन्वया'दिति सूत्रेणाखण्डैकरसे ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यं न्यरूपयत् । अतस्तन्मतानुसारिणः शङ्करभगवत्पादास्तच्छिष्याश्च तथैवोशन्तीति न वेदान्तवाक्यार्थलक्षणान्तरा-

सम्भवः । बादरायणमतानुगतानां महत्त्वं पक्षपातराहित्येन श्रुत्यर्थविचारकौशल्यम् । नापि सामान्यलक्षणासम्भवो वाक्यप्रतिपाद्यत्वस्यैव हि तत्सामान्यलक्षणत्वं न संसर्गत्वादिरूपस्याननुगमादिति भावः ॥ १४६ ॥

ननु उक्तवाक्यार्थलक्षणावान्तरभेदव्यवस्थायां किं मानमित्याशङ्क्य तत्तद्वाक्यार्थे तस्य तस्य वाक्यस्य तात्पर्यग्राहकमानमेव तत्र प्रमाणमिति श्लोकद्वयेनाह, तत्र प्रथमं यत्कर्मकाण्डनिपुणैरित्यनेन भेदादिवाक्यार्थस्योक्तं लक्षणं स्वीकरोति—

भेदादिरूपमवबोधयितुं समर्थं
यद्वाक्यमस्ति तदखण्डविलक्षणार्थम् ॥
तल्लौकिकं भवतु वैदिकमेव वाऽस्तु
नास्माकमत्र विषये विमतिः कदाचित् ॥ १४७ ॥

भेदादीति । लौकिकं गामानयेत्यादि वैदिकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादि च । अनोक्तविषये भेदादिरूपे वाक्यार्थे नाऽस्माकं कदाचिदपि विमतिरस्ति, न हि व्यसनितयाऽखण्डार्थत्वं वयमिच्छाम इति भावः ॥ १४७ ॥

इदानीं भेदादिवर्जितं नित्यत्वेन कथितं वेदान्तवाक्यार्थस्वरूपं सोपपत्तिकमुच्यत इत्याह—

यद्वाक्यजातमथ वेदशिरोनिविष्टं
यद्वापि लौकिकमखण्डमपास्य नान्यत् ॥
शक्नोति वस्तु वदितुं तदशेषमेव
ब्रूयादखण्डमिति तु प्रतिपादयामः ॥ १४८ ॥

यद्वाक्येति । अथेति पक्षान्तरोपक्रमार्थः। वेदशिरोनिविष्टं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिवेदान्तवाक्यं लौकिकं प्रकृष्ट-

प्रकाशश्चन्द्रः सोऽयमित्यादिवाक्यमन्यद्वस्तु वदितुं न शक्नोति तदेशोपमखण्डमेव ब्रूयादित्यनन्तरमेवोपपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ १४८ ॥

ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यं द्विविधम्, एकमहंकारादिसाक्षिणः प्रत्यक्चैतन्यस्य निरतिशयानन्दाद्वयनित्यमुक्तब्रह्माभेदपरम्, यथा तत्त्वमसीत्यादि, एतच्च परमपुरुषार्थप्रसगूब्रह्मैक्यनिष्ठत्वान्महावाक्यम्, अपरं तत्त्वम्पदार्थस्वरूपपरम्, यथा विज्ञानमानन्दं ब्रह्म योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि, एतच्च पदार्थनिष्ठत्वादवान्तरवाक्यम्, तत्र महावाक्यस्याखण्डार्थत्वे लोके सोऽयमिति वाक्यमुदाहरणम्, इतरस्य प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति, तत्र सोऽयमिति वाक्यस्याखण्डार्थत्वं प्रमाणाभावान्नास्तीत्याशङ्क्याह—

सोऽयं पुमानिति हि मुख्यपदार्थयुक्त-
वाक्यार्थबुद्धिजननस्य न वाक्यमेतत् ॥
ईशीत वाच्यशबलस्थपदद्वयेन
संसृष्टबुद्धिजनने पदयोर्विरोधात् ॥ १४९ ॥

सोऽयमिति । मुख्यपदार्थेति । तदिदंशब्दयोर्यौ मुख्यार्थौ तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यरूपतत्तेदन्ताविशिष्टौ तद्युक्तसंनिकर्षितो योवाक्यार्थोऽभेदस्तद्बुद्धिजननस्यैतत्सोऽयमिति वाक्यं नेशीतेति सम्बन्धः । सोऽयमिति हि वाक्यं समानाधिकरणवाक्यत्वादेकार्थनिष्ठं वाच्यम्, तत्र यदि मुख्यपदार्थयोरैक्यं तदा तदेतद्देशकालविशिष्टद्वयस्य विरोधेनाभेदासम्भवादितीदंवाक्यं तत्प्रतिपादयितुमसमर्थमिति भावः ।

ननु देवदत्तस्तत्तेदन्ताभ्यामुक्तरूपाभ्यां संसृष्टः, देवदत्ते तत्तेदन्ते इति वा वाक्यार्थोऽस्तु न विरोध इति तत्राह । वाच्यशबलेति । वाच्यं यच्छबलं विशिष्टं तन्निष्ठपदद्वयेनेत्यर्थः । सः अयमिति पदाभ्यां तत्तेदन्तयोः पुरुषविशेषणतयोपस्थितयोः स्वातन्त्र्या-

सम्भवेन पुरुषे च प्रथमान्तपदेनोपस्थिते सप्तम्यर्थासम्भवेन चोक्तप्रकारद्वयासम्भवः । किं च देवदत्ते तत्तेदन्ते इति ज्ञानेन न भेदभ्रमनिवृत्तिः सम्भवति, इदं च वाक्यं तदर्थमेव वृद्धैः प्रयुज्यते, देवदत्तभेदेऽपि तत्सम्भवात् । न चैकस्मिन्देवदत्ते तत्तेदन्ते इति ज्ञानाद्भेदभ्रमनिवृत्तिसम्भव इति वाच्यम् । समानाधिकृतपदद्वयव्यतिरेकेण तदेकत्वे प्रमाणाभावात्, तस्मादर्थान्तरासम्भवात् वाच्यशबलस्यपदद्वयेन संसृष्टबुद्धिजननमेव वाच्यं तच्च न सम्भवति पदयोर्विरुद्धार्थत्वादित्यर्थः॥१४

अस्तु तर्ह्येकस्मिन्नेव पदे लक्षणा तथा च न विरोधः प्रतिबोध्येऽन्तराभावात्, नाप्यखण्डार्थता देवदत्त एकस्य विशिष्टस्यानेन तादात्म्यप्रतिपादनादित्याशङ्क्याह—

एतद्धि सोऽयमिति वाक्यमखण्डनिष्ठं
वक्तव्यमत्र गतिरस्ति न काचिदन्या ।
तद्देशकालमनुकृष्य स इत्यनेन
नायं पदार्थमुपढौकयते हि नैतत् ॥ १५० ॥

एतद्धीति । अखण्डनिष्ठं पदद्वयलक्षणयेति शेषः । अत्र अस्मिन्वाक्ये । गतिः, त्वदुक्तप्रकारावगतिः । कुत इति चेत्तत्राह । तद्देशकालमिति । स इत्यनेन स इति पदेन तद्देशकालविशिष्टमनुकृष्यादाय । अयंपदार्थम् अयमिति पदस्य लक्षितमर्थं नोपढौकयते प्रापयितुं न शक्नोतीत्यर्थः । सोऽयमिति । वाक्यमिति शेषः । हीति दृष्टान्तार्थम् । यथा तत्पदं स्ववाच्यमिदंपदलक्ष्यं न प्रापयति, एवमेतत्पदमपि स्ववाच्यं नोपढौकयते, तत्पदलक्ष्यमिति शेषः । एकपदलक्षितस्वरूपस्य पदान्तरवाच्याद्भेदानिष्ठत्वे वाक्यस्य यावद्देवदत्तस्वरूपं तत्ताद्विशिष्टमेव स्यात्, अन्यथा वर्तमानसमयस्थदेवदत्ते तद्भेदसंशयादिनिवर्तकताऽस्य वाक्यस्य न स्यान्निवर्तते चास्माद्वाक्यात्तत्संशयादिरिति पदद्वयलक्षणया तद्देशकालद्वयविशि-

देवदत्ताभेदपरमितीदं वाक्यमखण्डार्थनिष्ठमेव । न चैवं तत्स्वरूपस्यैकै-
कपदादपि प्रतीतेरेकपदार्थज्ञानादपि तन्निश्चयप्रसङ्ग, वक्तव्यं वा पदा-
र्थस्वरूपादधिकं वाक्यप्रमेयमन्यथा वाक्यादपि तदयोगादिति वाच्यम् ।
पदद्वयलक्ष्यवाक्यार्थयोरन्यूनानतिरिक्तत्वेऽपि वाक्याच्चतद्देशका-
लपरामर्शपूर्वमखण्डदेवदत्तस्वरूपाऽभेदप्रतिपादने भवति तज्ज्ञानं
निश्चयरूपमतस्ततः संशयादिनिवृत्तिरुपपद्यते नैवमेकैकपदलक्ष्यज्ञान-
मिति न ततः संशयनिवृत्तिः, एवं च सोऽयमित्यादेरर्थान्तरासंभवा-
द्बाधाच्चाखण्डार्थत्वमेवेति भावः ॥ १५० ॥

दार्ष्टान्तिकेऽपि तदाह—

एवं सतीदमपि तत्त्वमसीति वाक्य—
माश्रित्य लाक्षणिकवृत्तिमखण्डनिष्ठम् ॥
सोऽयं पुमानिति यथा वचनं तथाऽस्तु
नो चेत्समं हि तदलाबुनिमज्जनोक्त्या ॥ १५१ ॥

एवं सतीति । लोके पदद्वयलक्षणया सोऽयमितिवाक्यस्या-
खण्डार्थत्वे सतीत्यर्थः । तथा च नास्माकमलौकिककल्पनेति भावः ।
लाक्षणिकवृत्तिं पदद्वयेऽपीति शेषः । तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थनि-
ष्ठम् अकार्यकारणद्रव्यमात्रविषयसमानाधिकरणवाक्यत्वात् यथा-
सोऽयं पुमानिति वचनमित्याशयेन दृष्टान्तमाह । सोऽयं पुमानि-
ति । तथेदं तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थनिष्ठमस्त्विति सम्बन्धः ।
पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थत्वानङ्गीकारे पूर्वपक्षदशायामुक्तवाक्याप्रा-
माण्यमाह—नो चेदिति । अतिशुष्कमच्छिद्रं केवलम् अलाबु
अप्सु निमज्जतीतिवचनं यथाऽप्रमाणं तथेदमपि स्यादित्यर्थः । त-
त्त्वमसीतिवाक्यस्यापि वक्ष्यमाणविरोधेन संसर्गादिवाक्यार्थासम्भ-
वेन पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थत्वमेवोचितेति भावः । एतेन सिद्धान्तो-
पक्रमे उक्त तत्त्वंपदलक्ष्ययोरिति द्वितीयकल्पे विरोधबीजाभावाद्यो-

घमनुपपन्नमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १५१ ॥

यत्तु पूर्वपक्षावसरे वाक्यार्थसम्बन्धितया मानान्तराधिगतिलक्षणाबीजमिति तथाऽनवगते ब्रह्मणि न लक्षणा स्यादित्युक्तं, तदनूद्य दूषयति—

मानान्तराधिगतगोचरगामिनी स्या
च्छब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरिति प्रलापः ॥
सिद्धत्वमात्रमिह लाक्षणिकप्रवृत्ते
र्निर्वाहकारणमनङ्गमतोऽन्यदस्याः ॥ १५२ ॥

मानान्तरेति। अधिगमेति भावे निष्ठा,अधिगतिरित्यर्थः। प्रलापोऽसदभिलापः। ननु लाक्षणिकपदस्य लक्ष्येण साक्षात्सम्बन्धानवगमात्स्वार्थसमन्वयैव तदुपस्थापकत्वं वाच्यं तच्च मानान्तरेण तथावगमं विना नेति कथमयं प्रलाप इति चेत्। सत्यम्। मानान्तरं विनापि तदर्थसम्बन्धितयाऽवगममात्रेण सा सिध्यति स चावगमस्त्वमहमादिपदलक्ष्येऽहंकारादिसाक्षिणि स्वप्रकाशे तद्बलात्सिद्ध्यति ब्रह्मादिपदलक्ष्यं चाद्वयं ब्रह्मादिपदवाच्यं शबलं वस्तुतः स्वसंसर्गशून्ये चैतन्ये कल्पितं शबलत्वादध्यस्तत्वाद्वा शबलान्तरवद्रजतादिवदिति तर्केण तत्सम्बन्धितया सिध्यतीति न मानान्तरापेक्षेत्याह— सिद्धत्वेति। ज्ञातत्वमात्रमित्यर्थः। इह लक्ष्ये ॥ १५२ ॥

ननु तीरादेर्गङ्गादिपदलक्ष्यस्य मानान्तरेण तथाधिगतिनियमेन दृष्टा तत्कथं मा तत्राप्रयोजकेति चेत्तत्राह—

मानान्तराधिगतता हि न लक्षणायां
किंचित्करी भवति पिङ्गलतावदग्नेः ॥
धूमस्य जन्मनि हि पिङ्गलता न हेतुः
र्यद्यप्यवस्थितवती हुतभुक्शरीरे ॥ १५३ ॥

मानान्तराधिगततेति । ईतिद्वयं प्रसिद्धौ, किंचित्करीतिमित्तं न भवतीति सम्बन्धः । नियमेन तत्र विद्यमानस्यापि गौरवेणाप्रयोजकत्वे दृष्टान्तमाह–पिङ्गलतावदिति । अग्रे रूपमिव किंचित्करी न भवतीति सम्बन्धः । दृष्टान्तं विवृणोति–धूमस्येति । न हेतुरिति सम्बन्धः । अग्नित्वमेव हि धूमजनकतायामप्रयोजकं न तु पिङ्गलामित्वमपि गौरवादिति भावः । शुक्तिरजतादेरपि इदमित्यादिपदान्तरेण लक्ष्यत्वसम्भवान्मानान्तरेण तस्यावगत्यभावान्न मानान्तरगम्यत्वं तत्प्रयोजकमिति भावः ॥ १५३ ॥

ननु ब्रह्मादिशब्दानामन्यत्र संगत्यसंभवात्तत्रैव शक्तिः कल्पनीया, एवं च कथं तत्रैव तेषां लक्षणा, तच्छक्यपदलक्षितार्थोपादाने चेदभावे शास्त्रप्रमाणानिष्ठं स्यादित्याशङ्कां परिहर्तुं लक्षणात्रैविध्यमाह—

शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरपि त्रिधैषा
का चिज्जहाति न जहाति च वाच्यमन्या ॥
भागं जहाति न जहाति च भागमन्या
सोऽयं त्रिधा भवति लाक्षणिकप्रकारः ॥ १५४ ॥

अथवा लोके लक्षणाऽनेकविधा । तत्र काऽसौ लक्षणा तत्त्वमसिवाक्ये संमतेत्याशङ्क्य तां विवेक्तुं लोके प्रसिद्धं लक्षणाभेदं स्वाह शब्दस्येति । एषा लाक्षणिकवृत्तिरिति संबन्धः । त्रैविध्यमेवाह का चिदित्यादिना । का चिद्वाच्यं जहाति जहल्लक्षणेत्यर्थः । अन्या वाच्यं न जहाति अजहल्लक्षणेत्यर्थः । अन्या भागं वाच्यार्थांशं जहाति अन्यं भागं न जहाति च जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः । तत्रैविध्यमुपसंहरति । सोऽयमिति ॥ १५४ ॥

लोके क्रमेण तासामुदाहरणमाह—

गङ्गापदं हि निजमर्थमपास्य तीरे
यद्वर्तते भवति सा जहती प्रसिद्धा ॥

शोणः स्थितो बहिरितीह तु लक्षणाया
मादाय शोणिमगुणं तुरगे प्रवृत्तिः ॥ १५५ ॥

गङ्गापदमितिद्वयेन । निजमर्थं स्ववाच्यमवाहमपास्य त्यक्त्वा । यद्यस्मात् । शोणः शोणिमगुणोऽश्वत्वानियतः ॥ १५५ ॥

सोऽयं पुमानितित्रचस्युभयप्रकारा
देशादिभागपरिवर्जनतः प्रसिद्धा ॥
पुंसश्च केवलमुपात्ततया पदाभ्या
मेवं त्रिधा भवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

सोऽयमिति । उभयप्रकारा जहदजहद्रूपा । तदेवोपपादयति । देशादीति । तद्देतद्देशकालवैशिष्ट्यरूपभागवर्जनात्केवलं यथा स्यात्तथा तदिदंपदाभ्यां पुंस उपात्ततया चेत्यर्थः । उपसंहरति । एवं त्रिधेति । गङ्गायां घोष इत्यत्र हि वस्तुतो गङ्गासंबन्धि यत्तीरं घोषान्वययोग्यं तदेव लक्षणया प्रतीयते न तु गङ्गाविशिष्टतीरं तस्य तेन रूपेण घोषान्वयायोग्यत्वादतो गङ्गापदे जहल्लक्षणैव, एवं बहिः शोणस्तिष्ठतीत्यादौ निष्कृष्टद्रव्यगुणमात्रस्य बहिर्देशस्थित्यनुपपत्तेः शोणगुणविशिष्टस्यैवाश्वस्य नियमेन स्थित्यवगमात्साऽजहल्लक्षणा स्वार्थमुपादायैव तस्य द्रव्ये वृत्तेः, सोऽयमित्यादौ तु प्रागुक्तन्यायेनाभेदविरुद्धदेशादिपदार्थभागं परित्यज्य धर्मिस्वरूपं पदार्थभागमुपादायेदं वाक्यमभेदं प्रतिपादयतीति तत्र सा जहदजहद्रूपेति लाक्षणिकी वृत्तिस्त्रिधा भवतीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

एवं वेदेऽपि तत्त्रैविध्यमुदाहरणेनाह—

वेदेऽपि लाक्षणिकवृत्तिरियं त्रिधैषा
यज्ञायुधीतिवचने तु जहत्प्रवृत्तिः ॥

वैश्वानरादिवचनेष्वजहत्प्रवृत्ति-
स्तत्त्वंगिरोरुभयरूपतया प्रवृत्तिः॥ १५७ ॥

वेदेऽपीति । यज्ञायुधी यजमानः स्वर्गलोकमेतीतिवाक्येऽन्त्येष्टिप्रकरणस्थेऽग्निहोत्रकपालादिपात्रैर्विशिष्टो यजमानः स्वर्गं गच्छतीति प्रतीयते तदनुपपन्नम् । अग्निहोत्रपात्राणां प्रत्यक्षेणैव दाहात्, यजमानस्याग्निहोत्रकपालादियज्ञायुधविशिष्टस्य स्वर्गगमनायोगाद्यज्ञायुधीशब्दः तस्मिन्स्वार्थं परित्यज्य वर्तत इति सा जहल्लक्षणा, मत्वर्थप्रत्ययस्य संबन्धमात्रनिष्ठत्वमभिप्रेत्य संबन्धिनि यजमाने जहल्लक्षणेत्युक्तम्, विशिष्टशक्तेनलभ्यत्वादित्याशयेन वा । जहत्प्रवृत्तिः जहल्लक्षणा वृत्तिः । वैश्वानरादिवचनेष्विति । प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमित्यत्र वैश्वानरशब्दो जाठरेऽग्नौ रूढस्तदवच्छिन्ने आत्मनि वर्तते, अन्यथा आत्मानं वैश्वानरमिति सामानाधिकरण्यायोगात्, तथा च स्वार्थापरित्यागेन स आत्मनि वर्तते इति तस्य तत्राऽजहल्लक्षणा । आदिशब्देन सृष्टीरुपदधातीत्यत्र सृष्ट्यसृष्टीष्टकासु वर्तमानः सृष्टिशब्दो गृहीतः । तत्त्वंगिरोरिति । तत्त्वमसिवाक्यस्थतत्त्वंपदयोरित्यर्थः । उभयरूपतया जहदजहद्रूपतया । पदद्वयार्थैक्यभेदविरोधिविशेषणांशपरित्यागेनापरोक्षचैतन्याद्वयानन्दे पदद्वयप्रवृत्तेः सा जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः । एतेन ब्रह्मात्मनि शक्तब्रह्मादिपदस्य कथं तत्र लक्षणा ब्रह्मादिपदलक्ष्यस्य शास्त्रार्थत्वे इदमपि शास्त्रमनात्मनिष्ठमिति दूषणद्वयं परिहृतम् । शबले ब्रह्मणि परिगृहीतशक्तिकस्य शुद्धे ब्रह्मात्मनि लक्षणोपपत्तेरिति ॥ १५७ ॥

ननु कथं तर्हि ब्रह्मशब्दस्य पूर्णब्रह्मार्थत्वं ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य परिच्छिन्नत्वेन तच्छक्ते पूर्णतारूपवृद्ध्यसंभवादित्याशङ्क्याह—

ब्रह्माऽज्ञाने ह्यद्वितीयत्वमेकं
ब्रह्मण्यन्यच्चाद्वितीयत्वमस्ति ॥
तत्संपर्कात्तत्र चाद्वैतताऽन्या
व्युत्पन्नोऽयं ब्रह्मशब्दस्तु तत्र ॥ १५८ ॥

ब्रह्माऽज्ञानेति । ब्रह्माश्रयविषयाऽज्ञान इत्यर्थः । हि यस्माद्ब्रह्माऽज्ञाने एकमद्वितीयत्वमस्ति तस्य सकलप्रपञ्चविवर्ताश्रयतया ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन तदन्तर्भूततया च सजातीयादिभेदशून्यत्वात् । ब्रह्मणि शुद्धे चान्यदद्वितीयत्वमस्ति तदतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेन जीवानां च तन्मात्रत्वेन सजातीयादिभेदशून्यत्वात् । तत्संपर्कात्तयोः परस्परमधिष्ठानाध्यस्ततया तादात्म्यात्संसृष्टे तत्र तदुभयात्मके शबले अन्याऽद्वैतताऽस्ति अद्वितीयद्वयात्मकस्य तस्याप्यद्वैततानियमात् । एवं सति ब्रह्मशब्दस्य वेदान्तेषु जगत्कारणे बहुशः प्रयोगाज्जगत्कारणत्वस्य केवलेऽसंभवात् 'मायां तु प्रकृतिं' 'देवात्मशक्ति'मित्यादिवचनैर्बृहति शबले व्युत्पत्तिरविरुद्धेत्याह—व्युत्पन्न इति ॥ १५८ ॥

एवं महावाक्यस्थब्रह्मादिपदवाच्यं शबलं तत्र शब्दस्य शक्तिं व्युत्पत्तिं च दर्शयित्वा तद्वाक्यस्थाहमादिपदवाच्यशबले तमाहमादिपदसम्बन्धग्रहं च दर्शयति—

प्रत्यग्भावस्तावदेकोऽस्ति बुद्धौ
प्रत्यग्भावः कश्चिदन्यः प्रतीचि ॥
प्रत्यग्भावस्तत्कृतस्तत्र चान्यो
व्युत्पन्नोऽयं तत्र चात्मेति शब्दः ॥ १५९ ॥

प्रत्यग्भाव इति । आन्तरत्वमिति यावत् । बुद्धौ अन्तःकरणे । शरीरेन्द्रियाद्यपेक्षया हि तदधिष्ठानान्तःकरणमान्तरमित्यर्थः ।

अन्य आपेक्षिकादन्तःकरणनिष्ठप्रत्यक्त्वादन्यः। प्रतीचि साक्षिणि। तस्य य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः सर्वान्तरत्वमन्यः प्रत्यग्भावोऽस्तीत्यर्थः। तत्कृतत्वाभ्यां प्रत्यक्त्वाभ्यां कृतस्तत्र तदुभये शबलेऽन्यः ताभ्यां प्रत्यक्त्वाभ्यामन्यः प्रत्यग्भावोऽस्तीत्यनुषङ्गः। ततः किं तत्राह—व्युत्पन्नोयमिति। तत्र शबले। आत्मेतिशब्दः त्वमहमादिशब्दः। यद्यप्यहमादिशब्दसङ्गतिग्रहसमये तदर्थे शबलत्वं न प्रतीयते तथापि तस्मिन्विचारकाले तत्सिद्धमेवेति वक्ष्यति ततस्तदापि तदुभयात्मकमेवेत्येवमुक्तम्॥ १५९॥

एवं पदद्वयवाच्यशबलं तत्र ब्रह्मादिपदसङ्गतिग्रहं चोक्त्वा वाक्यस्य जहदजहल्लक्षणयाऽखण्डार्थप्रतिपादनप्रकारमाह—

तच्छब्दवाच्यगतमद्वयभागमेकं
प्रत्यक्त्वमात्रमविरोधमपेक्षमाणः॥
त्वंशब्दवाच्यशबलस्थमुपाददानो
वाक्यादखण्डमथ तत्त्वमसीति विद्यात्॥ १६०॥

तच्छब्दवाच्यगतमिति। वाक्यार्थे अविरोधमपेक्षमाणोऽधिकारी तच्छब्दवाच्यशबलगतमविष्टमेकमद्वयभागं पारमार्थिकाद्वयभागं त्वंशब्दवाच्यशबलस्थं प्रत्यक्त्वं सर्वान्तरत्वं जहदजहल्लक्षणयोपाददानोऽनन्तरं तत्त्वमसीतिवाक्यादखण्डं विद्यादिति संबन्धः॥ १६०॥

ननु तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वमनुपपन्नं तथा सति पर्यायतापत्तेरत्यन्तभिन्नार्थत्वे च सामानाधिकरण्यायोगादिति भेदाभेदानिष्ठ तद्वाक्यमिसाशङ्क्याह।

आदेयांशे नाणुमात्रोऽपि भेदो
यद्यप्येवं भिन्नमादाय शब्दौ॥

वर्तेते त्वय्यद्वयात्मप्रकाशे
वाच्यं हेतुं जामिता नास्ति तस्मात् ॥ १६१ ॥

आद्येति । तात्पर्यविषये लक्ष्ये अपरोक्षचैतन्याद्वयभाग इत्यर्थः । अणुमात्रोऽपि ईषदपि । चैतन्यानन्दयोरत्यन्तमभेदात् । अन्यथानन्दस्याभानप्रसङ्गात् चैतन्ये वा कल्पितत्वं स्यात् अन्यथा तद्गतबन्धात् । एवं चैतन्यस्याप्यानन्दभेद उपेक्षणीयतापत्तिः । भेदाभेदौ च विरुद्धाविति तदुभयमेकरसं न तु भिन्नाभिन्नमित्यर्थः । एवं चेत्कथमपर्यायता पदयोरित्याशङ्क्योक्तानुवादेन तामुपपादयति । यद्यप्येवमिति । भिन्नं परस्परमिति शेषः । शब्दौ तत्त्वमादिशब्दौ । वाच्यं वाक्यार्थाद्बहिर्भूतम् । हेतुं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यमिति यावत् । जामिता पर्यायता । पदद्वयलक्ष्यस्यैकरसत्वेपि वाच्यभेदादपर्यायतेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

ननु जीवब्रह्मणोरत्यन्तमभेदे घटकुटशब्दवत्तत्त्वंपदसामानाधिकरण्यं न स्यात् नीलमुत्पलमित्यादावीषद्भेदे सत्येव सामानाधिकरण्यदर्शनादित्याशङ्क्याह ।

अद्वैतेऽर्थे प्रत्यगर्थोऽस्ति तद्वत्
प्रत्यक्त्वे चाद्वयस्यापि भावः ॥
यद्यप्येवं नातिरेकावकाशः
पूर्णे तत्त्वे तत्त्वमर्थोपपत्तेः ॥ १६२ ॥

अद्वैतेऽर्थ इति । शुद्धाद्वयानन्द इत्यर्थः । प्रत्यगर्थः केवलसाक्षी सर्वान्तरोऽस्ति तदभिन्न इति यावत् । तद्वत्प्रत्यगभिन्नाद्वयवत्प्रत्यक्त्वे उक्तसाक्षिणि अद्वयस्यापि भावः अस्त्येवेति सम्बन्धः । अद्वयार्थोऽपि प्रत्यगभिन्न इत्यर्थः । यद्यपिशब्दौ सतीत्यस्यार्थे एवं सतीत्यर्थः । अतिरेकः ईषद्भेदः । अथ वाऽद्वैतेत्यादिना प्रत्यगद्वयाभेदो दर्शितः, यद्यपीत्यादिना सामानाधिकरण्यनिमित्तं भेदमनूद्य

दूषयति एवमपि सामानाधिकरण्यादतिरेकावकाश इति यदि तत्रेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । पूर्णे तत्त्व इति । तदा खलु ब्रह्म प्रतीचो व्यावर्तेत प्रत्यगपि ब्रह्मणः । एवं च तदर्थब्रह्मणो निरवधिकबृहत्त्वं त्वमर्थस्य च प्रतीचः सर्वान्तरत्वं न स्यात्, पूर्णे तत्त्वे सत्येव तत्त्वमर्थयोस्तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १६२ ॥

नन्वेकस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तनिखिलपदलक्षणाऽनुपपन्ना लोके तथाऽदर्शनात् शक्तपदं विना वाक्यार्थाऽनुभवायोगाच्च तस्यैव तज्जनकत्वादिति चेन्न, न तावल्लोके तददर्शनं विषं भुङ्क्ष्वेत्यादौ तद्दर्शनात्, तेन हि वाक्येन शत्रुगृहान्नोदकादिभक्षणपानादीष्टसाधनं न भवतीति प्रतीयत इति सर्वपदलक्षणा, एवमर्थवादवाक्यस्य सर्वपदेऽपि प्राशस्त्ये लक्षणा दृष्टा, किं च तात्पर्यानुपपत्तिर्हि लक्षणाबीजं नान्वयानुपपत्तिः क्रय्येयं गौर्धितो बहुक्षीरेत्यर्थवादवाक्ये तदभावात्, एवं च यथातात्पर्यमेकस्मिन्सर्वस्मिन्वा पदे लक्षणा न विरुद्धा, अत एव सोऽयमित्यत्रापि पदद्वयलक्षणैव न्याय्या, शब्दस्य वाक्यार्थानुभवजनकत्वे चान्वीयमानोपस्थापकत्वमेव तन्त्रं, न तु शक्त्या तदुपस्थापकत्वं गौरवादित्युपक्रमाद्यनुरोधेन प्रत्यगद्वयमात्रपर्यवसायितत्त्वमसिवाक्यस्यपदद्वयलक्षणा न विरुध्यते, आवश्यकी च, अन्यथा श्रुतितात्पर्यानिर्वाहादिति न्यायसिद्धेऽर्थेऽविनिगमनतर्कमप्यनुग्राहकमाह ।

न च विनिगमनायां कारणं किंचिदस्ति
स्फुटमुभयपदस्था लक्षणा शस्यतेऽतः ।
न हि विनिगमनायां हेत्वभावे कदाचित्
क्वचिदियमुपलब्धा सोऽयमित्यादिवाक्ये ॥ १६३ ॥

न च विनिगमनायामिति । चकारेणोक्तं न्यायं समुच्चिनोति । अस्मिन्नेव पदे लक्षणा नान्यत्रेति निर्धारणायामित्यर्थः ।

शास्यते प्रशस्यते। यतो विनिगमनायां किमपि स्फुटं कारणं नास्ति अत उभयपदस्येत्यादिसम्बन्धः। ननु तिष्ठतु कारणान्तरगवेषणं श्रोतुरिच्छैव तन्निमित्तमित्याशङ्क्य तर्हि वाक्यार्थव्यवस्था न सिद्ध्येत्सर्वेषामेकस्य वा श्रोतुर्नियतेच्छाभावादित्याशयेनाह। न हीति। इयमेकपदलक्षणा॥ १६३॥

ननु यस्मिन्वाक्ये यत्पदं प्रथमं श्रूयते तदसंजातविरोधितया प्रबलं स्वार्थनिष्ठं तद्विरुद्धार्थं द्वितीयं तदनुकूलं लक्षयिष्यतीति तत्र कारणाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्क्यात्रापि वाक्यार्थाव्यवस्थैव दोषः प्राथम्यादेरपि शाखाभेदेनाव्यवस्थितत्वादित्याह।

प्रथमचरमभावो निर्णये कारणं चे
दयमपि नियमो न ह्यन्यथाऽप्यस्य दृष्टेः॥
प्रथमपठितमासीत्तत्पदं सामवेदे
चरमपठितमेतद् दृष्टमध्वर्युवेदे॥ १६४॥

प्रथमेति। निर्णये लक्षणानिर्णये। अस्य प्रथमचरमभावस्य। अन्यथादर्शनमेवाह प्रथमेति। तत्पदमद्वयब्रह्मबोधपरम्। सामवेदे तत्त्वमसिवाक्य इत्यर्थः। अध्वर्युवेदे यजुर्वेदे अहं ब्रह्मास्मीतिवाक्ये। एतत्तत्पदार्थबोधकं ब्रह्मपदमित्यर्थः। एवं च तत्त्वमसिवाक्येन जगत्कारणत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणस्त्वंपदलक्ष्यसाक्ष्यभेदः प्रतिपाद्यते, यजुर्वेदेन तु अहंकारकर्तृत्वादिविशिष्टस्य शुद्धाऽद्वयाऽभेदः प्रतिपादनीय इति सर्वेषामेकरूपं ब्रह्म न सिद्ध्येत्तचायुक्तमेकस्य वैरूप्यायोगाद्वस्तुनि विकल्पासंभवाचेति भावः॥ १६४॥

प्रथमचरमभावस्यानिर्णायकत्वं सोऽयमित्यादिलौकिकवाक्येऽप्याह।

सोऽयं पुमानयमसाविति पौरुषेये
वाक्ये तथाव्यतिहतेऽत्र विशेषहेतुः॥

पूर्वापरत्वमिति शक्यमिदं न वक्तुं
मुख्यत्वलाक्षणिकते प्रति शब्दवृत्त्योः ॥ १६५ ॥

'सोऽयं पुमानिति । अत्र वाक्ये तच्छब्दः पूर्वोऽयंशब्दः पश्चात्प्रयुक्तः अयममावितिवाक्ये तु विपरीतः प्रयोगस्तदिदमाह । व्यतिहत्न इति । व्यत्यस्त इत्यर्थः । सोऽयं पुमान् तथा तथाविधे अयमसाविति च व्यतिहतेऽत्र पौरुषेये वाक्ये शब्दवृत्त्योर्मुख्यत्वलाक्षणिकत्वे प्रति इदं पूर्वापरत्वं विशेषहेतुर्विनिगमनाहेतुरिति वक्तुं न शक्यमिति सम्बन्धः । अत्रापि वाक्यप्रयोक्तॄणामुच्चारणे पूर्वापरत्वनियमादर्शनादिति भावः ॥ १६५ ॥

एवमखण्डे ब्रह्मणि तात्पर्यानुपपत्त्या विनिगमनाभावेन च पदद्वयलक्षणेत्युक्तम्, इदानीं मुख्यार्थयोरभेदान्वयानुपपत्त्याप्यविनिगमोपोद्बलितया सा वक्तव्येत्याह ।

न च भवति विरोधस्योत्थितस्यापनीतिः
पदयुगलनिविष्टां लक्षणामन्तरेण ॥
न हि भवति कदाचित् सद्वयस्याद्वयत्वं
न च भवति परोक्षः प्रत्यगर्थोऽपि तद्वत् ॥ १६६ ॥

न च भवतीति । विरोधस्याभेदे विरोधस्योत्थितस्य ज्ञातस्यापनीतिर्निराकरणं पदद्वयलक्षणामन्तरेण न च नैव भवतीति संबन्धः । विरोधमेव व्यनक्ति न हीति । तद्वत्सद्वयस्याद्वयाभेद इव । एतेन तदादिशब्दस्योपस्थितवाचकत्वात् शुद्धस्य च तात्पर्यविषयतयोपस्थितत्वाद्विनैव लक्षणां ततः शुद्धोपस्थितिसंभव इति प्रत्युक्तम्, उपस्थितिविशिष्टस्य शुद्धत्वाऽसम्भवात्, तदादिपदघटितवाक्यगर्भमहावाक्यातिरिक्तावान्तरवाक्यस्य शुद्धे तात्पर्यासंभवाच्च । न हि महावाक्यतदर्थप्रतिसन्धानं विना वाक्यैकदेशस्य शुद्धे तात्पर्यनिरूपणं संभवति, महावाक्यतदर्थप्रतिसन्धानं तु वत्पदतदर्थप्रतिसन्धानपूर्वं न भवतीति तात्पर्यनिरूपणात्प्रागेव

तत्पदार्थनिर्णयो वाच्य इति सृष्ट्यादिवाक्यानुरोधेन विशिष्टमेव तत्पदार्थ इति तत्रापि लक्षणा आवश्यकीति भावः। अत्र त्वमर्थगत-सद्वितीयत्वांशपरित्यागवदापरोक्ष्यस्यापि परित्यागो वक्तव्यस्तस्मि-न्नस्येव विरोधस्य परिहारादुद्देश्यविशेषणत्वेन तस्यापि परित्या-ज्यत्वाच्चेति न शङ्कास्पदत्वम्। मत्यक्षमात्रस्य त्वंपदे लक्षणयोपादे-यस्य चैतन्यमात्रस्यापरोक्ष्यस्वभावत्वात्स्वभावत्यागे च भावत्यागा-पत्तेः। न हि ग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमिति ग्रहत्वमप्युद्देश्यविशेषण-त्वादविवक्षितं भवति, तस्य तत्स्वभावत्वात्। न च स्वयं चात्मा परोक्षश्चेति कस्य चिदनुभवः संभाव्यते। तस्मात्पारोक्ष्यसद्वयत्वप-रिहारायोभयपदे लक्षणावश्यग्राहीति भावः॥ १६६॥

नन्वेकपदेऽपि लक्षणा व्यर्था, एकस्यैव ब्रह्मणो विशेषणद्वय-विशिष्टतया पदद्वयवाच्यत्वेन दण्डी कुण्डलीतिप्रयोगादिवदभेदमती-त्युपपत्तेरिति चेन्न, विशिष्टाभ्यां तदुभयाश्रयकेवलस्वरूपस्यान्यस्ये-न लक्षणां विना तत्पदाभ्यामुपस्थित्यसंभवात्, तथा हि इदानीमयं दण्डी न भवतीति हि दण्डिनो देवदत्तात्केवले तस्मिन् भेदः प्रती-यते, अभेदनिषेधस्य भेदविषयतयाऽन्यत्र पटादेस्य विशेषणमात्रसं-सर्गाभावविषयत्वायोगात्, अन्यथा घटः पटो न भवतीतिप्रतीतेरपि घटत्वात्यन्ताभावविषयत्वमसङ्गेन क्वापि भेदो न सिद्ध्येत्, न च प्राग् दण्डयेवायमिति प्रत्यभिज्ञया तदभेदे सिद्धे निषेधधियोविशेषणाभाव-विषयतेति वाच्यम्, भेदबुद्ध्यनुरोधेन प्रत्यभिज्ञाया एव तज्जाती-यविषयतयोपपत्तेः, आत्मैवेदं सर्वमित्यादिना सर्वाभेदसिद्धेः घटाद्य-भेदनिषेधोऽपि न स्यात्, विशिष्टभेदस्तूभयत्रापि समान एव, अभेदबुद्धिरपि स्वरूपमात्राभेदविषयैवेति तयोर्भिन्नविषयतैव, एवं सति दण्डिकुण्डलिनोरपि परस्परं स्वसमानसत्ताकभेदबलात्तत्रापि लक्षणयैव तदुभयाश्रयाऽभेदसिद्धिः, एवमेकदैकत्राविरुद्धविशेषणद्वय-विशिष्टयोरपि परस्परभेदेन यदैकता न घटते तदा किमु वक्तव्यं

विरुद्धविशेषणद्वयविशिष्टयोर्जीवेश्वरयोरित्याह ।

आविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः ॥
घटते न यदैकता तदा नितरां तद्विपरीतरूपयोः १६७

अविरुद्धेति । स्पष्टम् ॥ १६७ ॥

ननु विरुद्धरूपयोरपि जीवेश्वरयोः सत्त्वादिना केन चित्स्वरूपेणैकत्वमस्त्यवाच्यत्वमपादिवचनं कथं लक्षणां विना नैव प्रतिपाद्येदिति शङ्के—

अथ केनचिदात्मनैकता वचनेन प्रतिपाद्यते तयोः ॥
तदसुन्दरमस्तमेति हि स्फुटमेव त्रिविधापि लक्षणा ॥१६८॥

अथेति । किं तत्स्वरूपं पदेन केन चिदुपस्थापनीयम् उत न । आद्ये तद्वाचकपदाभावेन ब्रह्माहंपदयोस्तत्र लक्षणाप्रसङ्गः । द्वितीये शब्दानुपस्थितस्यापि वाक्यप्रतिपाद्यत्वे गङ्गासम्बन्धिनस्तत्पदादनुपस्थिततीरादावपि घोषान्वयित्वप्रतीत्युपपत्तेः, एवं शोणादिना लक्षणामन्तरेणाश्वादेर्वाहाद्यन्वयसम्भवात्, तथा सोऽयमित्यत्रापि शुद्धस्य वाक्यार्थत्वसम्भवात्प्रसिद्धलक्षणोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्पदोपस्थितपदार्थयोरन्वयो वाच्य इत्यभेदयोग्यस्वरूपोपस्थितये पदद्वयलक्षणाऽवश्यं वाच्येत्याशयेनाह तदसुन्दरमिति । एवमेवं सति स्फुटमस्तमेतीति सम्बन्धः ॥ १६८ ॥

एवं ब्रह्माहंपदयोर्लोकवेदव्यवहारानुरोधेन शबलवाचकयोर्जहदजहल्लक्षणयाऽखण्डार्थत्वमुक्तम्, इदानीमज्ञानमात्रवाची ब्रह्मशब्दः यम योनिर्महद्ब्रह्मेत्यत्र केवलाज्ञाने ब्रह्मशब्दप्रयोगात्; एवमहंशब्दोऽपि व्यवहारबलेन लाघवाच्च केवलाहंकारवाची भवतीति तयोर्जहल्लक्षणयैवाऽखण्डवस्तुप्रतिपादकत्वमिति पक्षान्तरमाह—

साभासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्दस्तथाऽहं
शब्दोऽहंकारवाची भवति तु जहती लक्षणा तत्र पक्षे ॥

नौरेषा रौति लोहं दहति विषधरो रज्जुरग्रे तथासा-
वित्यत्रैवात्मवस्तुन्यपि भवतु जहल्लक्षणा को विरोधः १६९

साभासाज्ञानेति। चिच्छायायुक्ताज्ञानवाचीत्यर्थः। यदीति निश्चयार्थे। जहल्लक्षणाया अतिप्रसिद्धतया प्रस्तुते तदौचित्यार्थं दृष्टान्तमाह। नौरिति। रौति शब्दं करोति। नावः शब्दकर्तृत्वानुपपत्तेस्तया तत्स्थः पुरुषो लक्ष्यते एवमुत्तरत्रापि लोहरज्जुभ्यां वह्निसर्पयोर्लक्षणा। रज्जुर्विषधर इति लोकप्रसिद्धप्रयोगानुवादत्वाद् ग्रन्थकर्तुर्न विलिङ्गप्रयोगदोषः। विषधरा च इति छेदो वाऽस्तु। विषधरपदं वा दीर्घद्रव्यलक्षकं तथा च न विलिङ्गता। दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति। आत्मवस्तुनीति।

अत्रानिश्चितार्थयदिशब्दस्वारस्येन प्रौढिवादोऽयं ग्रन्थकारस्येति केचित्। तत्र च बीजं, ब्रह्मशब्दस्य जगत्कारणे प्रचुरप्रयोगानुरोधः, अज्ञाने तत्प्रयोगस्य काचित्कत्वात्, एवमात्मवचनाहंशब्दस्यापि नियमेन शबल एव प्रयोग इति ॥ १६९ ॥

निर्गुणे कस्यापि गुणस्याभावात्प्रौढिवादेनैव पक्षान्तरमाह—

प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन यदि वा गौण्यस्तु वृत्तिस्तयो-
र्ब्रह्माहंपदयोः परेतरदृशोर्मुख्ये विरोधो यतः ॥
मुख्यार्थाऽनुपपत्तिहेतुकतया गौण्यस्ति वृत्तिर्यतो
लोके माणवको विभात्सुरसौ सिंहः पुमानित्यपि ॥ १७० ॥

प्रत्यक्त्वादीति। आदिपदेन बृहत्त्वं गृह्यते। तयोः परेतरदृशोः, ईश्वरजीवयोरिति सप्तम्यौ। यदि प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन वृत्तिस्तर्हि गौण्यस्त्विति सम्बन्धः। तयोर्ब्रह्माहंपदयोरिति चान्वयः। किंलक्षणयोः परेतरदृशोः परापरयोर्ब्रह्मप्रत्यगात्मनोर्दृग्ज्ञानं याभ्यां तयोरिति विग्रहः। तत्र हेतुर्मुख्य इति। ननु लक्षणाप्रकारेण गौणी

का चिदमुख्यवृत्तिर्न लोके सिद्धेत्याशङ्क्याह । मुख्यार्थेति । मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिर्हेतुर्यस्मिन्नमुख्यसंबन्धे स तथा तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमेव हेतुमाह यत इति । विभावसुरग्निः । अग्निर्माणवकः सिंहो देवदत्त इत्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य स्वार्थगुणयोगेन माणवकादावनेकत्र प्रयोगाल्लोके गौणी वृत्तिर्यतः प्रसिद्धमेत्यर्थः ॥ १७० ॥

ननु स्वार्थं विहायार्थान्तरे वृत्तिर्गौण्यप्यस्ति चेत्कस्तर्हि लक्षणागौण्योर्भेद इति शङ्कामनूद्य तयोरवान्तरभेदोऽस्तीत्याह—

परशब्दवृत्तिरपरत्र भवेदिति यद्यपीदमुभयोः सदृशम् ॥
अनयोस्तथापि तु विभागकरं स्फुटमस्ति लक्षणमवान्तरकम् १७१

परशब्दवृत्तिरिति । परस्य लक्ष्यमाणादन्यस्य वृत्तिरित्यर्थः । अपरत्र स्वार्थादन्यत्रोभयोर्लक्षणागौण्योः सदृशं यद्यपीति संबन्धः । अनयोरित्यादि स्पष्टम् ॥ १७१ ॥

अवान्तरभेदमेव दर्शयति—

गुणतो गुणवृत्तिरिष्यते ह्यपरा लाक्षणिकी तु सङ्गतेः ॥
इति भेदकमस्ति लक्षणा गुणवृत्त्योरिति वेदवादिनः १७२

गुणत इति । लक्ष्यमाणगुणयोगेन स्वार्थादन्यत्र वृत्तिर्गौणी । लाक्षणिकी तु अपराऽन्या, सा संगतेः स्वार्थसम्बन्धमात्रादर्थान्तरे वृत्तिर्न तु गुणयोगादित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण लक्षणागुणवृत्त्योर्भेदकमस्तीति वेदवादिनो मीमांसकाः ।

'अभिधेयाऽविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता'त्याहुरित्यर्थः ।

गङ्गादिपदं हि स्वार्थान्वयानुपपत्तौ सत्यां तद्विहाय तत्सम्बन्धिनि वस्तुनि वर्तते न तु तद्गुणयोगमपेक्षते तीरे गङ्गामाधुर्याद्यप्रतीतेः । ज्वलनादिपदं तु स्वार्थासम्बन्धिन्यपि माणवकादौ लक्षितस्वार्थ

शुचित्वादिगुणयोगेन वर्तते, अत एवाग्निसदृशो माणवक इति ततः प्रतीयत इति तयोः स्फुटमस्ति भेदकमित्यर्थः ॥ १७२ ॥

एवं जहदजहल्लक्षणया तत्त्वम्पदाभ्यामुपात्तप्रत्यग्ब्रह्माभेदनिष्ठं महावाक्यमित्युक्तम्, इदानीं तदनुवदनुपादेयप्रत्यग्ब्रह्मणोरवान्तरश्रुतितात्पर्यगोचरस्वरूपमाह—

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः
सत्यः सूक्ष्मः सन् विभुश्चाद्वितीयः ॥
आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽहमस्मि
प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥ १७३ ॥

नित्य इत्यादिना । वस्तुतः कालत्रयापरिच्छेद्यो नित्यः । शुद्धः अविद्याकलङ्करहितः । बुद्धः स्वप्रकाशबोधो न तु विषयः । मुक्तो रागद्वेषादिबन्धरहितः । सत्यः त्रिकालाबाध्यः । सूक्ष्मः स्थौल्यरहितो दुर्विज्ञेयो वा । सन् विद्यमानो भावस्वरूप इति वा । विभुः देशापरिच्छिन्नः स्वतन्त्र इति वा । अद्वितीयः वस्त्वन्तररहितः । आनन्दाब्धिः अनवच्छिन्नानन्दः । परः परमात्मेति विशेष्यम् । एवं तत्पदलक्ष्यस्वरूपं निर्दिश्य त्वंपदलक्ष्यस्वरूपमाह । प्रत्यग्धातुरिति । अहमनुभवे प्रकाशमानोऽहंकारादिसाक्षी प्रत्यग्धातुशब्दः स्वरूपवाची । सोऽपि उक्तलक्षण एवातो न किंचिदपि तदुभयवैलक्षण्यमिति तदत्यन्तमभिन्नमेवेत्याशयेन वाक्यार्थमाह । सोऽहमस्मीति । विद्धीति शेषः । अस्यार्थस्य प्रागुपपादितत्वादग्रे चोपपादयिष्यमाणत्वात्संशयं मा कुर्वित्याशयेनाह । नात्रेति । अथवाऽस्मीत्यविवक्षितम् य एतादृशः परमात्मा सोऽहंपदलक्ष्यप्रत्यक्चैतन्यमित्यर्थः । यथा चिदेकरसमपि ब्रह्म वस्तु स्वभावतः सत्यज्ञानादिपदैरपर्यायैस्तात्पर्येण प्रतिपादनाय सत्यज्ञानानन्दात्मकमित्युच्यते, एवं नित्यो नित्यानामज आत्मा महान् अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः

असङ्गो ह्ययं पुरुषः अकामं रूपं शोकान्तरम् विमुक्तश्च विमुच्यते सत्यं ज्ञानं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं सदेव सौम्येदम् एकमेवाद्वितीयम् एषोऽस्य परम आनन्द इत्येवमादितत्तद्वाक्यस्थैरपर्यायैर्निरासादिशब्दै स्तात्पर्यतः प्रतिपादनान्नित्यशुद्धादिस्वभावमित्युच्यत इति ॥१७३॥

नित्यत्वादीनामभावरूपाणां न भावरूपब्रह्मस्वरूपत्वमितिमन्त्रा-नानां मतभेदमाह—

सचित्सुखाद्वयवपुः कथयन्ति के चित्
सचित्सुखात्मकतिमि प्रथयन्ति के चित् ॥
ब्रह्मेतराणि किल नास्य वपूंषि तेषां
बुद्धौ स्फुरन्त्यपररूपनिवृत्तिभावात् ॥ १७४ ॥

सचिदिति । सचिदद्वयानन्दस्वरूपं ब्रह्मेति के चित् । अद्वयत्वं च द्वयाभावोपलक्षितं भावस्वरूपम् । एतच्चानन्दपदार्थः । अपरे त्वद्वयत्वमपि मुक्त्वा सदादिकमेव ब्रह्मेति वर्णयन्ति । नित्य-त्वादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वे तेषामरुचिनिमित्तमाह । इतराणीति । अस्य ब्रह्मण इतराणि नित्यत्वादीनि न वपूंषि सन्ति वपुष्ट्वेन बुद्धौ न स्फुरन्तिकिल । कुतः तेषां नित्यत्वादीनामपररूपस्य कालपरिच्छेद्यत्वादेर्निवृत्तिभावादभावरूपत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो भावरूपत्वाद्भावरूपमेव सदानन्दादिकं स्वरूपं भवितुमर्हति न नित्यत्वादिकमप्यभावरूपम् विरोधात्, किन्तु तेषां तद्धर्मत्वमेवेति तदाशयः ।

अत्र केचित्किलशब्दाभ्यामस्वारस्यं द्योतितम् । तत्र चेदं निमित्तम् यथा सदादिशब्दैर्लक्षणया भावरूपं ब्रह्म प्रतिपाद्यते एवं नित्यादिशब्दैरपि तत्तच्छब्दवलशक्तैस्तदधिष्ठानं ब्रह्मैव लक्षणया प्रतिपाद्यत इति तन्नित्यादिस्वभावमिति व्यवह्रियत इति न ब्रह्मणोऽ

भावात्मतापत्तिः, नाप्यभावधर्मकत्वपक्षेऽपि धर्मधर्मिभावायोगादभावस्य दुर्निरूपस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेश्चेति ॥ १७४॥

इदानीमवान्तरवाक्यस्याखण्डार्थत्वं वक्तुं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मलक्षणवाक्ये लक्ष्यलक्षणविभागमाह—

ब्रह्मेति शेषिपदमत्र हि लक्ष्यमेकं
शेषाणि लक्षणसमर्पणमस्य कुर्युः ॥
लक्ष्यार्पणेन सह लक्षणवाचि सर्वं
संगच्छतेऽरुणपदं क्रयवाचिनेव ॥ १७५ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मेतिपदं शेषीति सम्बन्धः शेषिणः प्रधानस्य पदमिति वा । ननु ज्ञानानन्दादेरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्पदमपि तथाविधं किं न स्यात्तत्राह अत्र हीति । अस्मिन्वाक्ये एकं पदं लक्ष्यं हि यतः अतः शेषाणि सत्यादिपदान्यस्य ब्रह्मणो लक्षणसमर्पणं कुर्युरित्यर्थः । एकस्मिन्वाक्ये एकमेव पदं लक्ष्यमुद्देश्यं समर्पयतीति वक्तव्यं सर्वपदार्थानामुद्देश्यत्वे तेषां परस्परानन्वयेन वाक्यमनर्थकं स्यात्, विधेयं विना सर्वोद्देशानर्थक्यात्तच्चैकं ब्रह्मपदोपस्थितमेव भवितुमर्हति तस्यैव ज्ञातस्य पूर्ववाक्ये ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र परमपुरुषार्थसाधनत्वदर्शनात्, यच्च पुरुषार्थसाधनं तदेवाधिकारिणा जिज्ञास्यं तदेव च लक्षणेनापि निरूप्यम्, एवं च ब्रह्मपदसामर्थ्याद्यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इतिवाक्ये भूतसृष्टिस्थित्यादिकारणे ब्रह्मशब्दप्रयोगाच्च जगत्कारणपदार्थं ब्रह्मैव कार्यानुमानेन सामान्यतोऽवगतं विशिष्य जिज्ञास्यमिति तदेव लक्ष्यं शेषीति ज्ञानादिपदान्यस्य लक्षणं प्रतिपादयेयुरिति भावः । ततः किं तत्राह लक्ष्यार्पणेनेति । पदेनेति शेषः । लक्षणवाचि पदमिति शेषः । सङ्गच्छते यद्ब्रह्म तत्सत्यज्ञानाद्यात्मकमितिवाक्यभावेन सङ्गतं भवति । ज्ञानाद्यात्मकतयाऽज्ञातब्रह्मण एव तथा प्रतिपाद्यतया प्रधा-

नत्वाचत्पदेन लक्षणवाचिपदानां तद्गुणभूतार्थानां सम्बन्धो वक्तव्यः, अन्यथा प्रतिपिपादयिषितार्थासिद्धेरिति भावः । प्रधानेनेतरेषामन्वये दृष्टान्तमाह अरुणपदमिति । 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाती' अत्र तृतीयान्तारुणादिपदानि क्रयसाधनार्थानि क्रीणातीत्यनेनान्वीयन्ते आरुण्यादिविशिष्टक्रयस्यैव विधेयत्वादिति यद्वचद्वदित्यर्थः ॥ १७८ ॥

नन्वेवं सत्यारुण्यादीनां यथा प्रत्येकमेव क्रयेणान्वयः प्रत्येकं निरपेक्षकरणविभक्तिश्रवणात्, एवं यद्ब्रह्म तत्सत्यं तज् ज्ञानं तदनन्तमिति सत्यादिपदानामन्योन्यं निरपेक्षमेव ब्रह्मणान्वयः स्यान्न तु परस्परमेलनमिति नास्माद्वाक्यात्सत्यज्ञानात्मकं ब्रह्म सिद्ध्येव, अनेकरूपं च तत्स्यादिति तत्राह—

पृष्ठात्परस्परयुजाप्रतिपत्तिरेषा-
मेवंविधत्वमुपपादयितुं समर्था ॥
लक्ष्यस्य तस्य महतः क्रयवस्तुवत् स्यात्
सर्वस्य कारकपदस्य परस्परेण ॥ १७६ ॥

पृष्ठादिति । सत्यादीनां प्रत्येकं ब्रह्मान्वयप्रतिपत्तेः पश्चादेषां सत्यादीनां परस्परयुजा अन्योन्यं सम्बन्धः अभेद इति यावत् । तस्याः प्रतिपत्तिर्लक्ष्यस्य तस्य महतो ब्रह्मण एवंविधत्वे सत्यज्ञानाद्यखण्डैकरसत्वमुपपादयितुं समर्था स्यादिति सम्बन्धः । इममप्यर्थमुक्तदृष्टान्तेनाह क्रयवस्तुवदिति । क्रयवस्तुन इवेत्यर्थः । कारकपदस्यारुणादिपदस्य । यथा क्रयेण प्रत्येकमन्वितारुण्यादिगुणानां साक्षात्क्रयसाधनत्वायोगादेकहायनीद्रव्यावच्छेदकत्वेनान्वीयमानानां परस्परमन्वयः प्राप्नोति, एवं निरवधिकमहत्त्वशालिब्रह्मणा लक्ष्येणाभेदानुपपत्त्यैकस्यानेकस्वरूपतानुपपत्तेश्च परस्परं मेलनादभिमतब्रह्मस्वरूपसिद्धिरिति ॥ १७६ ॥

ननु सत्यादिपदवाच्यार्थोपादाने नोक्तब्रह्मस्वरूपलाभस्तेषामवश्यं परस्परं भेदात् सत्यादिपदलक्षणायां च तस्यासत्याद्यात्मतापत्तिरित्याशङ्क्याह—

तत्त्वंपदार्थविषयोऽनय एव योज्यः
सत्यादिवस्तुषु न तत्र विशेषकल्पः ॥
सत्यादिशब्दविषयाः शबलास्तदर्थ-
भागेषु लाक्षणिकवृत्तिरपीह तुल्या ॥ १७७ ॥

तत्त्वंपदार्थेति । सत्यादिवस्तुषु सत्यादिपदार्थेषु । ननु सत्यादिपदार्थस्य ब्रह्मपदार्थेनान्वयात्तत्र च गुणगुणिभावेन नीलोत्पलवन्मुख्यार्थस्यैवान्वयसंभवात् किं तत्त्वंपदयोरिव लक्षणया येन तद्विषयो नयोऽत्रातिदिश्यते तत्राह न तत्रेति । सत्यादिपदार्थेषु तत्त्वंपदार्थाभ्यां सकाशादन्वये विशेषप्रकारो नेत्यर्थः । सत्यादिपदार्थानां मुख्यब्रह्मान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाऽवश्यं वाच्येति भावः । यदुक्तं लक्षण एवं सति असत्याद्यात्मतापत्तिरिति तदपि तदीयन्यायान्तरातिदेशेन परिहरति सत्यादीति । शबला इति । तांश्च शबलाननुपदमेव वक्ष्यति । सत्यादिपदानामपि तत्त्वंपदयोरिव शबले शक्तिः, ततो जहदजहल्लक्षणया च वक्ष्यमाणन्यायेन तेषामभिमतात्मनि वृत्तिरिति न त्वदुक्तदोष इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

नतु किं तत्सत्यादिवाच्यं शबलं कथं वा तत्र व्युत्पत्तिरिति जिज्ञासायां तदाह—

आकाशादौ सत्यता तावदेका
प्रत्यङ्मात्रे सत्यता काचिदन्या ॥
तत्संपर्कात्सत्यता तत्र चान्या
व्युत्पन्नोऽयं सत्यशब्दस्तु तत्र ॥ १७८ ॥

आकाशादौ सत्यतेत्यारभ्याकाशादावस्तित्वेत्यन्तैः सप्तभिः श्लोकैः। आकाशवदादौ सत्यता व्यावहारिकसत्यता। व्यावहारिकसत्यत्वं च परमार्थसत्यत्वात् कल्पितभेदस्यैव 'सत्यं चानृतं च सत्यमभव'दितिश्रुतेः, आकाशादेरात्मकार्यस्यार्थक्रियाकारित्वदर्शनाच्च,परमार्थसत्यतातिरिक्ता वियदादिसत्तवाऽस्तीत्यर्थः। प्रत्यङ्मात्रे शुद्धात्मनि। सत्यता पारमार्थिकी सत्तता। अन्याऽऽकाशादिसत्यत्वाद्विलक्षणाऽत्यन्ताबाध्यार्थलक्षणा। व्यावहारिकसत्यमाकाशाद्यस्ति परमार्थसत्यं च प्रत्यग्रूपमन्यदस्तीत्यर्थः। ततः किं तत्राह तत्संपर्कात् तयोः सत्ययोः परस्परं तादात्म्यात्, निष्पन्नेति शेषः। तत्रेत्यनुषङ्गः। सत्यता तत्र चान्या समुदायात्मिका। ततोऽपि किं तत्राह व्युत्पन्न इति। तत्र सति शबले प्रत्यक्षादिसिद्धे सत्यशब्दस्य व्यवहारानुरोधेन शक्तिग्रह इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १७८ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ ज्ञानता तावदेका
प्रत्यग्बोधे ज्ञानता का चिदन्या ॥
तत्संपर्काज्ज्ञानता तत्र चान्या
व्युत्पन्नोऽयं ज्ञानशब्दस्तु तत्र ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ चक्षुरादिजन्यान्तःकरणवृत्तौ। ज्ञानता चैतन्याभिव्यञ्जकत्वरूपा ज्ञानता। प्रत्यग्बोधे भास्वच्चैतन्ये। ज्ञानता स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपता ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ तावदानन्दतैका
प्रत्यङ्मात्रे का चिदानन्दताऽन्या ॥
तत्संपर्कात्तत्र चानन्दताऽन्या
व्युत्पन्नोऽयं तत्र चानन्दशब्दः ॥ १८० ॥

आनन्दता आनन्दपदव्यवहारयोग्यता प्रथमा। परमप्रेमास्पदत्वयोग्यतारूपानन्दता द्वितीया ॥ १८० ॥

आकाशादौ नित्यता तावदेका
प्रत्यङ्मात्रे नित्यता का चिदन्या ॥
तत्संपर्कान्नित्यता तत्र चान्या
व्युत्पन्नोऽयं नित्यशब्दस्तु तत्र ॥ १८१ ॥

नित्यता कल्पस्थायितारूपा नित्यत्वेसर्थः। त्रिकालापरिच्छेदस्वरूपा द्वितीया नित्यता द्रष्टव्या ॥ १८१ ॥

आकाशादौ शुद्धता तावदेका
प्रत्यङ्मात्रे शुद्धता का चिदन्या ॥
तत्संपर्काच्छुद्धता तत्र चान्या
व्युत्पन्नोऽयं शुद्धशब्दस्तु तत्र ॥ १८२ ॥

शुद्धता अस्पृश्यताप्रयोजकरूपराहित्यतारूपा पङ्कादिमलवद्द्रव्यसम्बन्धराहित्यरूपा वा। प्रतीचि तु सा सर्वप्रकाराऽशुचित्वाभावोपलक्षितस्वरूपात्मिकाऽविद्याराहित्यरूपा वेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

गोवत्सादौ मुक्तता तावदेका
प्रत्यङ्मात्रे मुक्तता का चिदन्या ॥
तत्संपर्कान् मुक्तता तत्र चान्या
व्युत्पन्नोऽयं मुक्तशब्दस्तु तत्र ॥ १८३ ॥

मुक्तता बन्धनराहित्यतारूपा। प्रतीचि तु संसारानर्थस्य नित्यनिवृत्तिरूपा सा ॥ १८३ ॥

आकाशादावस्तिता तावदेका
प्रत्यक्तत्वे चास्तिता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कादस्तिता तत्र चान्या
व्युत्पन्नोऽयं तत्र चास्तीति शब्दः ॥ १८४ ॥

अस्तिता विद्यमानता नञर्थानुल्लिखितधीविषयतारूपभावता वा। प्रतीचि तु सा सदितिप्रतीतियोग्यतारूपा। एवं सूक्ष्मविभ्रादिपदानां केशाकाशादिशबले व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या॥ १८४॥

नन्वेवं भवतु सत्यादिवाच्यस्वरूपम् तत्र च सत्यादिशब्दस्य व्युत्पत्तिः, तथापि कथं तल्लक्ष्यस्य निर्णयः तद्वाच्ये भागद्वयसत्त्वेन हेयोपादेयभागविभागासंभवादित्याशङ्क्याह—

यो यः शब्दोयत्कृतेऽर्थे निरूढ-
स्तत्रैवार्थे लक्षणा वृत्तिरस्य ॥
वक्तव्या स्यात् पण्डितैरेवमेतत्
प्रत्यक् पूर्णं ब्रह्म वेदान्तवेद्यम् ॥ १८५ ॥

यो य इति। येन कृतं यत्कृतं तस्मिन्नर्थे सत्यादिशबले निरूढो वाचकत्वेन प्रसिद्धस्तत्रैव निमित्तभूते परमार्थसत्यादिस्वभावेऽस्य सत्यादिपदस्य लक्षणेति सम्बन्धः। यद्यपि सत्यादिपदवाच्यमात्मानात्मभागद्वयं कृतम्, तथापि गगनादेस्तद्वाच्यभागस्य यत्स्वरूपत्वाद्युक्तं तत्सत्यत्वादिस्वभावाधिष्ठाननिरपेक्षं न भवति तदात्मनैव तस्यार्थक्रियाजनकत्वादिरूपत्वादन्यथा निरात्मनस्तस्य तद्योगादेवं चात्माकाशादिस्वरूपं भूत्वैव तेन शबलितः सन्सत्यादिशब्दवाच्यतां लभते इति निरपेक्षतत्कृत एव सत्यादिपदवाच्यताहोऽर्थ इति स एव निरपेक्षः सत्यादिस्वभावो लक्षणयोपादीयत इति न तस्मिन्निर्णयकारणशून्यतेत्यर्थः। एतच्च पण्डितैरित्यनेन द्योतितम्। एवमद्वयब्रह्माभेदमभिमतबलादपि सत्यनियमसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। एवमेत-

दिति। वेदान्तवेद्यमेतत्प्रत्यग्ब्रह्म एवं सति पूर्णं स्यादित्यत्रापि सम्बन्धः। वियदादेर्वाच्यभागस्य ब्रह्माभेदानुपपत्तेश्च न तल्लक्षणा न्यर्थां न च न ब्रह्म पूर्णं सिद्ध्येदिति भावः ॥ १८५ ॥

ननु सत्यादिवाक्यस्यैकरसब्रह्मार्थत्वे तत्पदानां पर्यायतापत्तिरित्याशङ्क्य किं सत्यादिपदानामपर्यायत्वेन तदर्थभेदः सिषाधयिषितः, उत सिद्धान्ते तत्परिहारजिज्ञासामात्रमिति विकल्प्याद्येऽत्यन्तभेदवादिनं प्रत्याह—

सत्येऽप्यस्ति ज्ञानता ज्ञानतायां
सत्यत्वं च स्पष्टमस्त्येव तद्वत् ॥
सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः
पूर्णे तत्त्वे ज्ञानसत्योपपत्तेः ॥ १८६ ॥

सत्येऽपीत्यादिना सत्यपदलक्ष्येऽपीत्यर्थः। ज्ञानता ज्ञानाभेदः। तर्हि किं रजताधिष्ठानशुक्तिरिव स्वाभिन्नाद्रजतात् सत्यमपि स्वाभिन्नाज्ज्ञानाद्भिद्यते नेत्याह ज्ञानतायामिति। ज्ञाने यथा ज्ञानं सत्याभिन्नं तथा स्पष्टं सत्यत्वं च ज्ञानाभिन्नम्, सत्यज्ञानयोरत्यन्तमभेद इत्यर्थः। ननु भवतु सत्यज्ञानयोरभेदस्तथाप्यतिरेकरूपेण भेदोऽपि वाच्यः अन्यथा तत्पदद्वयसामानाधिकरण्यायोगादिति न तदुभयलक्ष्यमत्यन्ताभिन्नमिति भेदाभेदमाशङ्क्याह सत्यप्येवमिति। एवं सत्यप्यतिरेकावकाश इति पचचेति सम्बन्धः। कुतस्तत्त्वे ज्ञानानन्दात्मके वस्तुनि पूर्णेऽत्यन्ताभिन्ने सति ज्ञानसत्योपपत्तेः ज्ञानस्य ज्ञानत्वं सत्यस्य सत्यत्वं चोपपद्यते इत्यर्थः। यदि सत्यं ज्ञानाद्भिन्नं स्यात्तदा तस्य दृश्यतया सत्यत्वं न स्यात्, एकदेशिमते ज्ञानाभेदोऽप्यस्तीति चेज्ज्ञानभेदस्यापि मते तदपरिहारात्, अन्यथा तदस्फुरणात्, एवं ज्ञानमपि सतो भिन्नं चेदसदेवेति न ज्ञानं स्यादिति

तयोरत्यन्तमभेद एव। शब्दापर्यायत्वं सामानाधिकरण्यं च लक्ष्यैक्येऽपि वाच्यभेदादुपपन्नतरमिति द्वितीयकल्पोऽपि निरस्त इति भावः। एवमुत्तरश्लोकयोरपि द्रष्टव्यम् ॥ १८६ ॥

आनन्दत्वे ज्ञानता ज्ञानताया
मानन्दत्वं विद्यते निर्विशङ्कम् ॥
सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः
पूर्णे तत्त्वे ज्ञानसौख्योपपत्तेः ॥ १८७ ॥

आनन्दत्वे आनन्दे। ज्ञानसुखयोर्भेदे सुखस्य दृश्यत्वादिदोषो ज्ञानस्य भेदावच्छेदापत्तिरिति भावः ॥ १८७ ॥

आनन्दत्वे सत्यता सत्यताया
मानन्दत्वं निर्विवादं प्रसिद्धम् ॥
सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः
पूर्णे तत्त्वे सत्यसौख्योपपत्तेः ॥ १८८ ॥

आनन्दत्व इति श्लोकान्तरं स्पष्टम् ॥ १८८ ॥

ननु भवतु सत्यादीनामत्यन्तमभेद एकस्मिन्वाक्ये समानाधिकरणपदैस्तेषामुपादानात्। नित्यशुद्धत्वादीनां तु तत्रतत्र वाक्ये पृथक्पृथगुपात्तानामत्यन्ताऽभेदे न किं चित्प्रमाणमित्याशङ्क्य तेषामपि पूर्णब्रह्माभेदानुपपत्त्या परस्परभेदे तेषामखण्डत्वाद्यापत्तेश्चात्यन्ताभेद एवोचित इत्याह—

शेषेऽप्यूह्यं न्यायसाम्यादशेष-
मन्योऽन्यस्मिन्नस्तिता पूर्णता च ॥
अन्योऽन्यस्याजामिता शब्दशक्ते-
रेवं सुस्थं सर्वमुक्तोपपत्तेः ॥ १८९ ॥

शेषेऽपीति। प्रत्यग्ज्ञानानन्दातिरिक्तेषु नित्यादिपदार्थेषु, अशेषं सत्यादिपदार्थेषु यदुक्तं लक्ष्यत्वादि तत्सर्वमुक्तन्यायसाम्यादूह्यम्। अशेषमित्युक्तमेव विशदयति। अन्योऽन्यस्मिन्नित्यादिना। अन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्नस्तित्वेति सम्बन्धः। चकारात्सामानाधिकरण्यं सूचयति। शब्दशक्तेरजायितेति सम्बन्धः। जामिता पुनरुक्तता कार्यान्तराभावेनाप्रयोजकता वा नास्तीत्यर्थः। उपसंहरति। एवं सुस्थमिति .. १८९॥

ननु शबलं ब्रह्मात्मादिपदानां वाच्यमित्युक्तं तदनुपपन्नं मूलग्रन्थे तथाऽदर्शनात्, अत एव प्रसक्तं बोधत्वं च बुद्धेरित्यप्ययुक्तमित्याशङ्क्य नैष्कर्म्यसिद्धावाचार्यैस्तदुभयमप्युक्तमित्याह—

बोधात्मत्वे निर्निमित्ते प्रतीचो
बोधात्मत्वे तन्निमित्ते च बुद्धेः॥
बौधात्मत्वे बुद्धिधर्मो च बुद्ध-
रुक्ते साक्षाद्वेदसिद्धान्तविद्भिः॥ १९०॥

बोधात्मत्वे इति। निर्निमित्ते स्वाभाविके। तन्निमित्ते स्वाभाविकप्रत्यग्बोधात्मनिमित्ते बुद्धेरिति सम्बन्धः। बुद्धेर्बोधात्मत्वे बुद्धिधर्मावेव न त्वात्मन इव स्वरूपभूते, आत्मनो हि सर्वान्तरस्वप्रकाशस्य प्रत्यक्त्वं बोधत्वं च स्वाभाविकं बुद्धेस्तु तदध्यासात्तद्धर्मसम्बन्ध इति ते स्वाभाविके नेत्यर्थः। तदुक्तमाचार्यैः—

कूटस्थबोधः प्रत्यक्त्वमनिमित्तं सदात्मनः।
बोद्धृताहन्तयोर्हेतुसाभ्यां तेनोपलक्ष्यते।

बुद्धेरित्युत्तरश्लोके लभ्यते। एवं च बुद्धेरपि बोद्धृताऽहन्तयोरन्यनिमित्तयोरभिधानादात्मनश्च तदुपलक्ष्यत्वोक्तेर्वास्तवावास्तवप्रत्यक्त्वद्वयशबलस्यैवाऽहंपदवाच्यत्वं बुद्धेश्च बोधात्मत्वादिधर्मवत्त्वं तत्सम्मतमिति नाऽस्माभिः स्वेच्छया कल्पितमिति

भावः । एवं च ब्रह्मादिपदस्यापि शबले सङ्गतिरविरुद्धेति द्रष्टव्यम् ॥ १९० ॥

तत्त्वंपदयोरिव सत्यादिपदेष्वपि जहदजहल्लक्षणोपपादिता, इदानीं तद्वदत्रापि लक्षणान्तरं वृत्त्यन्तरं चातिदिशति—

जहतीह च लक्षणा मता
गुणवृत्तिश्च तथाऽभ्युपेयते ॥
न विशेषविनिर्णयक्षमं
किमपीहास्ति विशेषकारणम् ॥ १९१ ॥

जहतीति । इह अवान्तरवाक्ये जहती लक्षणा च मतेष्टेत्यर्थः । तथा तत्त्वंपदार्थयोर्येत्यर्थः । तथा प्राणाः इति वद्व्यवहितपरामर्शस्यापि सम्भवात् तथेह जहतीति योजनीयम् । यथा जहती मता तथैव वृत्त्यन्तरं चास्तु । विशेषविनिर्णयक्षमं जहदजहल्लक्षणैव सत्यादिपदेषु न वृत्त्यन्तरमिति न निर्णययोग्यमित्यर्थः । विशेषकारणं विशेषप्रमाणम् । एतदपि मोढ्यैवोक्तं वृद्धानां सत्यादिपदव्यवहारस्य गगनादिशबल एव नियमेन दर्शनात् । गगनं सत्यमित्यादिप्रयोगाद्धि गगने सत्यादिशब्दसङ्गतिग्रहो वाच्यः, स च प्रयोग आत्मानात्मसमुदायगोचरः, आत्माऽन्यस्य सत्यपदार्थस्यासम्भवात् । यद्यपि व्यावहारिकी सत्यता गगनादावप्यस्ति तथापि सा तथा गृह्यमाणाऽऽत्मनि व्यावर्त्तयेत्त तु सत्यत्वादिरूपेण गृह्यमाणा । वक्ष्यमाणरीत्या व्युत्पत्तिकाले तस्या विविच्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च विचारदशायामेव तत्कल्पनात् । ततश्चाधिष्ठानव्याप्तस्वरूपेण गगनादिस्फुरणाभावात्र केवलतद्गोचरः शक्तिग्रहः । न चैवमपि विशिष्टादन्यस्मिन्केवले जहल्लक्षणैव पदानां युक्तेति वाच्यम् । विशिष्टस्वरूपस्य विशिष्टरूपेण स्वस्मात्कल्पितभेदेऽपि वस्तुतस्तदभावेन विशिष्टरूपस्य केवलाभिन्नस्य त्यागासंभवेन जह-

दजहल्लक्षणया तस्योपादेयत्वात् । एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यति । एवं वाक्यार्थे कस्यापि गुणस्य योगाभावाद्गौण्यपि न सम्भवतीति ॥ १९१ ॥

ननु यथा सत्यादिवाक्यसामर्थ्याच्चतत्पदेषु भागत्यागोपादानलक्षणया सदाद्यात्मकं ब्रह्मेत्यङ्गीकृतम्, एवमेव सर्वेश्वर इति श्रुतिसामर्थ्यादैश्वर्यमप्यात्मस्वरूपं जहदजहल्लक्षणया किमिति नाङ्गीक्रियते तस्यापि ज्ञानाद्यविशेषादिति शङ्कते—

ऐश्वर्यमप्यनुभवादिवदात्मरूपं
तस्मादबोधगतमस्य च तानि कस्मात् ॥
नेष्टानि पूर्ववदिति ब्रुवतो मुखस्य
सद्यः पिधानमनुसृत्य वचांसि कुर्मः ॥ १९२ ॥

ऐश्वर्यमिति । आत्मरूपमेवेत्यर्थः । तस्मात् अबोधगतं मायागतमन्यदिति शेषः, मायायामपि तत्रतत्र पुराणे दुर्गादिरूपायामीश्वरीशब्दप्रयोगात् । अस्य तद्भुमपशबलस्य चापरम् । तानि त्रिविधान्यैश्वर्याणि । पूर्ववत्त्रिविधसत्यत्वादिवत् । तद्दूषणं प्रतिजानीते इति ब्रुवत इति । वचांस्यनुसृत्येति सम्बन्धः । तस्यै निरुत्तरमुत्तरं दद्म इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

तदेव विवृणोति—

ऐश्वर्यवर्णनमतिस्फुटमेव कृत्वा
नेतीत्यत्रादि बहुशः श्रुतिभिः प्रयत्नात् ॥
सत्यादिवस्तुनि पुनर्न तथास्ति पूर्व
मुक्त्वा निषेधनमितीह विशेषयुक्तिः ॥ १९३ ॥

ऐश्वर्यवर्णनमिति । किमैश्वर्यशब्देनानुभवादिगतनिरति-

गपत्वादिविशेषः कथ्यते, किं वा स्वातन्त्र्येण निखिलजगत्सर्जनपालनादिव्यापारः । आद्योऽस्मदिष्ट एव, ज्ञानादिपदैरेव निरतिशयज्ञानादेर्लक्षितत्वेन पदान्तरेणापि तस्य प्रतिपाद्यत्वात् । न द्वितीयः, यतः "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः, स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वरः" इत्यादिवचनेन ऐश्वर्यं निरङ्कुशं तस्योक्त्वा "स एष नेति नेत्यात्मा" इति श्रुतिरेव तत्प्रतिषेधति । एवमन्तर्यामिब्राह्मणेऽपि "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिना बहुप्रकारेण तस्य निखिलजगन्नियन्तृत्वरूपमैश्वर्यमुपवर्ण्य अन्ते "अतोऽन्यदार्तम्" इति तत्प्रतिषेधति । एवं मूर्तामूर्तब्राह्मणेऽपि पञ्चमहाभूततद्वासनात्मकतद्रूपाण्युक्त्वा "अथात आदेशो नेतिनेति" इति श्रुतिस्तात्पर्येणापवदति । तदिदमाह—यच्छ्रुत इति । ततः श्रुतिभिरेव तस्य निराकृतत्वान्न तद् अनुभवादिवदात्मरूपतया श्रुतिप्रतिपाद्यम् । सत्यादिवस्तुनि तु न तथा पूर्वं प्रतिपाद्य निषेधनमस्तीत्यस्ति तयोर्महान्विशेषः । अतः सत्यादिकमेवात्मरूपमिति भावः ॥ १९३ ॥

ननु विचारेण शुद्धोपस्थितिमन्तरेण तत्र लक्षणानवतारात्साऽवश्यं वाच्या, एवं च तत्र सत्यादिपदानां शक्तिरेवास्तु किं लक्षणयेति चेत्, न । सर्वपदस्य तत्र शक्तौ पदान्तरवैयर्थ्यादिदोषप्रसङ्गात् । किं च लक्षणापरिहारार्थं तत्र शक्तिः कल्पनीया, उत तत्प्रतीतये ? नाद्यः, तथा सति लोकप्रसिद्धवृत्त्यन्तरविलोपप्रसङ्गात्, न चान्त्यः इत्यभिप्रेत्याह—

> शब्दस्य लाक्षणिकमुख्यविभागभिन्ना
> वृत्तिर्हि लौकिकवचस्युपलब्धपूर्वा ॥
> यस्मादतो न घटते यदि मुख्यवृत्ति-
> राश्रीयतामिह गिरश्चरमाऽपि वृत्तिः ॥ १९४ ॥

शब्दस्येति । उपलब्धपूर्वा पूर्वं निश्चिता । साऽप्येवं सति

न स्याधीरादावपि गङ्गादिपदस्यैव शक्तिप्रसङ्गो यस्मादतो मुख्यत्वनिर्वाहाय लक्ष्ये न शक्तिः, कल्पनीयेति शेषः । न द्वितीयः, प्रथमक्लृप्तशक्त्यनुरोधेन मुख्यार्थासंभवे लोक इव लक्षणया तत्प्रतीत्युपपत्तेरित्याह—न घटते यदीति ॥ १९४ ॥

ननु सर्वेषां पदानां प्रत्येकप्रतिपादिकार्थे लक्षणा तर्ह्येकपदादेव तत्प्रतीतिसंभवाल्लक्षणापक्षेऽपि पदान्तरं व्यर्थमिति शङ्कां निराकुर्वन्नुपसंहरति—

तस्मादखण्डमवबोधयितुं समर्थौ
वेदान्तभूमिगतशब्दसमन्वयोऽतः ॥
संसर्गलक्षणमपास्य विरोधहेतो-
र्वाक्यार्थमद्वयमखण्डमिहाश्रयस्व ॥ १९५ ॥

तस्मादिति । शब्दसमन्वयो वाक्यम् । लक्षणायां हि सर्वमपि पदमर्थवदेव, अन्यथा पदेन पदं न प्रयुज्येत ब्राह्मणस्तद्यात्मताकारसंशयो न निवर्तेत तद्भेदस्यान्यतोऽनवगमात् । एवं तदा लक्षणाबीजान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानाभावाल्लक्षणापि न स्यात् । न ह्येकपदप्रयोगेऽपि क्वचिल्लक्षणाऽवतरतीति न शक्तिसाम्यमिति भावः । फलितमाह—अतः संसर्गलक्षणमिति । तादात्म्यलक्षणमित्यर्थः । विरोधहेतोः सत्यादिपदवाच्याभेदविरोधादित्यर्थः । इह महावाक्ये ॥ १९५ ॥

वेदान्तानामखण्डार्थप्रतिपादनक्रममाह—

सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वयः
पश्चादेव विशेषणेतरतया पश्चाद्विरोधोद्भवः ॥
उत्पन्ने च विरोध एकरसके वस्तुन्यखण्डात्मके
वृत्तिर्लक्षणया भवत्ययमिह ज्ञेयः क्रमः सूरिभिः १९६

सामानाधिकरण्यमिति । सामानाधिकरण्यादीनामुत्तरश्लोके संबन्धिनः स्पष्टं निर्देक्ष्यन्ते । अत्र ब्रह्मवाक्ये सामानाधिकरण्याख्योऽन्वयः प्राथम्यभाक् प्रथमं भवति, पश्चाद्विशेषणेतरतया विशेषणविशेष्यभावेनाभेदेनान्वयः । एषः अन्वयो भवति, पश्चात्तत्र विरोधोद्भवः विरोधस्फूर्तिः, ततो विरोधे उत्पन्ने ज्ञाते एकरसकेऽखण्डात्मके वस्तुनि लक्षणया वृत्तिर्भवति, ततो वाक्यार्थधीर्भवतीत्यखण्डार्थप्रतिपत्तिक्रमः सूरिभिर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १९६ ॥

ननु कस्य सामानाधिकरण्यान्वयः कस्य वा विशेषणतादिरित्याकाङ्क्षायामाह—

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोर्ज्ञेयस्तदीयार्थयोः
संबन्धस्तु विशेषणेतरतया ताभ्यां सहास्यात्मनः ॥
संबन्धोऽप्यथ लक्ष्यलक्षणतया विज्ञेय एवं बुधै-
रेतान्यर्थपदानि बुद्धिपद्वीमारोहणीयानि तु ॥१९७॥

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोरिति । सामानाधिकरण्यं संबन्धः पदयोर्ज्ञेयः । पदयोरिति द्विवचनं तत्त्वमस्यभिप्रायं बहूनामप्युपलक्षणम् । अपर्यायपदानामेकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यान्वय इति पदानामेव स इत्यर्थः । विशेषणेतरतया तु संबन्धस्तत्त्वंपदार्थयोः, तत्त्वमादिवाक्यश्रवणानन्तरं हि तदर्थयोरहं ब्रह्मेतिविशिष्टाभेदो ज्ञायते, अन्यथा सामानाधिकरण्यायोगात् । एतच्च उद्भिदा यजेतेत्यत्रोद्भिद्यागपदयोरप्यस्ति सामानाधिकरण्यं न चाखण्डार्थेनेति तद्व्यावृत्तये उक्तम् । तथापि नीलमुत्पलमित्यादौ माखण्डार्थता तत्राह—ताभ्यां सहेति । अत्र विरोधोद्भवे सतीति द्रष्टव्यम्, अन्यथा लक्षणानवतारात् । तत्त्वंपदार्थाभ्यां विशेषणविशेष्याभ्यामस्यात्मनो लक्ष्यलक्षणतया संबन्धो विज्ञेयः । लक्ष्यं शुद्धात्मस्वरूपं लक्षको वाच्योऽर्थः, एतच्च पदार्थलक्षणाप्रसङ्गादायोक्तम् । उपसंहरति—एवमिति । अर्थपदान्यर्थप्रतिपत्तिसाधनानि

बुद्धिपदवीमारोहणीयानि बुद्धौ धारणीयानि, तुरवधारणे । नैव वि-स्मर्तव्यानीत्यर्थः । यत्तु जीवपरयोरंशांशिभावेन शरीरतदवयवयोर्दीर्घ-बाहुर्देवदत्त इतिवत्, कार्यकारणभावेन वा मृद्घट इतिवत् अभेदमती-त्युपपत्तेर्न विरोधोद्भवो न वा लक्षणेति काखण्डार्थतेति । तत्, न । "न जायते म्रियते" इत्यादिनिखिलविकारनिषेधश्रुतेः । अन्यथा जीव-स्यापि घटादिवन्नाशप्रसंगात् । निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतेश्च न वस्तुतोऽशांशिता । अन्यथा तदंशिनो ब्रह्मणो देवदत्तवत्सावयवत्वाऽ-नित्यत्वापत्तिः । अतोऽत्यन्ताभेद एव पदार्थयोर्वाक्यार्थो वक्तव्योऽ-स्ति । तत्र चास्त्येव विरोध इति कथं न लक्षणा कथं वा वाक्यस्य नाखण्डार्थतेति ।

इदमिहाचार्याभिप्रेतम् । तत्त्वंपदयोरपर्याययोः समानविभ-क्तिकयोः परस्पराकाङ्क्षयोरर्थान्तरासंभवादेकार्थपरत्वं वक्तव्य-मिति प्रथममधिकारिणाऽनुसंधेयम् । ततस्तद्बलाच्चदर्थयोरत्यन्ता-भेदः, अन्यथा तयोः सामानाधिकरण्यायोगादिति चानुसंधेयम् । ततस्तत्र विरोधोऽपि प्रतिसंधेयः, तदनन्तरं नेदं वाक्यं प्रमत्तगीतं वा-क्यान्तरतुल्यत्वात्, नाप्यदृष्टार्थं तदध्ययनं, दृष्टे संभवति तदयोगादिति विचारयतो लोकसिद्धमर्यादया पदद्वयलक्षणया तत्त्वमितिवाक्यम-खण्डमेव ब्रह्म प्रतिपादयेत् । एवं सत्यज्ञानादिवाक्यमपीति ॥१९७॥

ननु भवतु लक्षणया वाक्यस्याखण्डार्थता, तथापि जहदजहल्ल-क्षणेति न सम्यगित्र । शबले संगतौ हि सा स्यात्सा चानुपपन्ना, लाघवादेकदेशांशे शक्तेन्याय्यत्वात्, अन्यथा गौरवात् । तत्र यद्यप्यात्मांशे सा न संभवत्युक्तदोषात्, अनात्मांशे तु शक्तौ न किंचिद्बाधकमित्या-शङ्क्य संगतिग्रहवेलायां लाघवाघनवतारच्छवल्लब्धुत्पत्तौ न किं-चिद्बाधकमस्तीति वक्तुमुपस्थित्यनुरोधेन शबले संगतिग्रहमाह—

निःसंधिबन्धनमिदं चिदचित्स्वरूपं
संकीर्णमन्तरपरिस्फुरणेन शून्यम् ॥

आचित्तशुद्धिफलतः स्फुरितोपपत्तेः
शब्दार्थसंगतिमिहैव तु गृह्णतेऽज्ञाः ॥ १९८ ॥

निःसंधिबन्धनमिति। इदं चिदचित्स्वरूपम्। आचित्तशुद्धिफलतः, आङ् मर्यादायां, चित्तशुद्धिफलरूपायाः स्फुरितोपपत्तेः उपपत्तिस्फुरणपर्यन्तम्। अन्तरपरिस्फुरणेन शून्यम् स्फुटभेदज्ञानशून्यम्। निःसंधिबन्धनं तादात्म्यरहितम्। तत्र हि भेदसहिष्णुरीपद्भेदोऽस्तीति निःसंधिबन्धनपदसूचितस्य तस्यात्र निषेधात्, अतः संकीर्णमध्यस्तात्यन्तिकाऽभेदेन प्रतीयमानं भवतीति शेषः। ततः किं तत्राह—शब्दार्थसंगतिमिति। इह शबले। अज्ञाः प्रागद्वयविवेकशून्याः। ज्ञाते हि संगतिग्रहः, ज्ञानं च प्राक् शबलस्यैव, न तु तदंशयोः स्पष्टमीषद्वा विविच्य संगतिग्रहसमये ग्रहणमस्ति, इति शबल एव संगतिग्रह इति भावः ॥ १९८ ॥

नन्वहंकारादेर्दृश्यत्वाच्चस्य स्वातिरिक्तद्रष्टृकत्वनियमात् तद्द्रष्टा ततोऽन्यस्तस्माच्च दृश्यमन्यत्, इति कथं तस्य विवेकग्रहासंभवः। एवमहंकारस्य कामाद्याश्रयत्वादपि दृग्रूपाद् द्रष्टुरन्यत्वं द्रष्टुरसंगस्य दृश्याश्रयत्वायोगात् इत्यतोऽपि तद्विवेकः संभवतीति कथं तत्र संगतिग्रहो न भवेदिति चेत्, सत्यमयं विवेकोपायः, परं त्वयमहमादिशब्दार्थसंगतिं जानतः समयान्तरेऽन्तःकरणशुद्धौ सत्यां मुमुक्षोरात्मविचारे प्रवृत्तेऽवतरति न तु प्राक्, अन्यथा वादिनामहंकारयात्मत्वभ्रमो न स्यात्, ततस्तत्पूर्वकालीनसंगतिः शबलगोचर एवेत्याह—

शब्दार्थसंगतिविदामथ सत्त्वशुद्धे-
रुत्पन्नतर्कदृढलोहशलाकया तु ॥
दृश्यं दृशं च निपुणं द्वयमन्तरेण
निक्षिप्तया दृगदृशोः क्रियते विभागः ॥ १९९ ॥

शब्दार्थेति। अथ संगतिग्रहानन्तरं समयान्तरे। सत्त्वमन्तः-

करणम् उत्पन्नतर्कदृढलोहशलाकया उत्पन्नो यो वर्णितस्तर्कः स एव दृढलोहशलाका, यथा दृढलोहशलाका नीरन्ध्रसंसृष्टपाषाणादीन्वियोजयति एवं दुर्विवेकचिदचिद्रूपाहंकारग्रन्थेर्विवेचनाद्बाधाधायं तर्को दृढलोहशलाकेत्युक्तः। तया दृश्यं दृशं च द्वयमन्तरेण दृग्दृश्ययोर्द्वयोर्मध्ये निक्षिप्तया निवेशितया दृग्दृश्यविभागविषयतया प्रयुक्तयेति यावत्। दृग्दृशोरात्मानात्मनोर्विभागः क्रियते ज्ञायते। ततस्तत्पूर्वमेव शबले संगतिग्रहात्पांशमात्रं तद्गोचरः, अन्यथा प्राक् संगतिसंवेदनमन्तरेण विचारस्यानवताराद्विवेकग्रह एव न स्यादिति भावः॥ १९९॥

ननु प्राग् विवेकग्रहाभावे कथं शब्दार्थस्य शबलत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य समयान्तरे तद्विवेकादेव प्रागविवेककृतशबल एव संगतिग्रहात्स एव शब्दार्थ इति निर्धीयत इत्याह—

शुद्ध्युत्थतर्कजनितं चिदचिद्विभागं
प्राप्य स्थिताः पुनरिमां गिरमुद्गिरन्ति॥
सत्यादिशब्दगण एष तु तत्र तत्र
व्युत्पत्तिमान् शबलवस्तुनि नो दृशीति॥ २००॥

शुद्ध्युत्थतर्केति। अन्तःकरणशुद्ध्यनन्तरं प्रवृत्ततर्केण जनितं चिदचिद्विभागं तद्विभागनिश्चयमुद्गिरन्ति वदन्ति। तामेव गिरं दर्शयति—सत्यादीति। अहमादेरप्युपलक्षणम्। दृशि शुद्धात्मनि। नो नेत्यर्थः॥ २००॥

एवं सति यदुक्तं लाघवादेकत्रैव शक्तिर्न तु शबले गौरवादिति तदप्यसाधु, पूर्वं केवलोपस्थित्यभावेन लाघवादेरनवतारादित्यभिप्रेत्य तदनुवादपूर्वकमाह—

एकत्र शक्तिग्रहणोपपत्ता-
वनेकक्लृप्तिः क्रियते किमर्थम्॥

इत्येतदेवं सति नास्ति चोद्यं

पुराऽस्य पुंसः परमाविवेकात् ॥ २०१ ॥

एकत्रेति। अनेकक्लृप्तिः अनेकात्मके शबले क्लृप्तिः, शब्दशक्तेरिति शेषः। पुरा असंगतिग्रहसमये। अस्य अधिकारिणः। परमाविवेकात् अत्यन्तमविवेकात् ॥ २०१ ॥

पूर्वं "मानान्तराधिगतगोचरगामिनी स्याच्छब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरिति प्रलापः" (सं. शा. अ. १ श्लो. १५२) इत्यादिश्लोकेन वाक्यार्थसंबन्धितया मानान्तराधिगते लक्षणा वाच्या, आत्मा च न तथेति न लक्षणासंभव इत्याशङ्का—तथाऽधिगतिमात्रं लक्ष्यस्यापेक्षितं न तु मानान्तरेणापि, अधिगतिमात्रं चात्मन्यपि संभवतीति निरस्ता। इदानीं प्रकारान्तरेणाखण्डवाक्यार्थं दूषयितुं "किं लाक्षणिकशब्दजन्यज्ञाने लक्ष्यं वाक्यार्थसंबन्धित्वेन विषयो भवति, केवलस्वरूपेण वा" इति विकल्पयति।

अत्राह वाच्यशबलान्वितवस्तुनीयं

तद्धर्मिना भवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः ॥

किं वा तदन्वितविलक्षणवस्तुनि स्या-

च्छब्दस्य नोभयमपि प्रतिभाति युक्तम् ॥ २०२ ॥

अत्राहेति। लाक्षणिकी प्रवृत्तिः लक्षणाजन्यशाब्दज्ञानमित्यर्थः। तदन्वितविलक्षणवस्तुनीति। शबलान्विताद्विलक्षणं यद्वस्तु तस्मिन् शबलानन्वितवस्तुमात्र इत्यर्थः। शब्दस्य लाक्षणिकी प्रवृत्तिरिति संबन्धः। उभयत्रापि दूषणं संभावयति—नोभयमिति॥२०२॥

दूषणमेवाह—

संबन्धिरूपं यदि वस्तु लक्ष्य-

मखण्डवाक्यार्थमतिः कुतस्त्या ॥

अनन्वितं वस्तु पदार्थलक्ष्यं
न लक्ष्यते कुत्रचिदत्र लोके ॥ २०३ ॥

संबन्धिरूपमिति । वाच्यार्थसंबन्धित्वात्तीरादिष्टमित्यर्थः । लोके हि गङ्गापदादिना तीरादि स्वार्थसंबन्धित्वेनैव लक्ष्यते, अन्यथा तत्र ततो नियमेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । एवमिहापि तत्त्वमादिवाक्यजन्यं ज्ञानं शबलान्वितत्वेन यदि ब्रह्म विषयीकुर्यात्तदाखण्डार्थता तस्य कुतो भवेत् । द्वितीये तु नायं दोषः, परं तु तदेव न सिद्ध्यति लोके तथाऽदर्शनात् । अन्यथा समुद्रतीरादेरपि गङ्गाशब्दात्प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ २०३ ॥

सिद्धान्ती द्वितीयपक्षमादाय समाधत्ते—

पूर्वक्षणे भवति वाच्यपदार्थभाग-
भागित्वसंगतिरिहात्मनि निर्विभागे ॥
मोहोपदर्शितवपुर्घटते ततोऽस्मिन्
शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरदोषदुष्टा ॥ २०४ ॥

पूर्वक्षणेति । वाक्यार्थप्रतीतेः पूर्वकाल इत्यर्थः । [illegible] निर्विभागे आत्मनि । मोहोपदर्शितवपुः, मोहेनोपदर्शितं वपुः स्वरूपं यस्याः संगतेः सा तथा । वाच्यपदार्थभागभागित्वसंगतिः, तत्प्रतीतिरिति यावत् । पूर्वक्षणेऽपेक्षिता भवतीति संबन्धः । लक्षणायाः भागेन लक्ष्यस्य वाच्यार्थसंबन्धित्वेन ज्ञानमपेक्षितम् अन्यथा तया तदुपस्थित्यसंभवात् । न तु लाक्षणिकशब्दजन्यज्ञानेऽपि तत्तथा प्रतीयते भानाभावात्किं तु स्वस्वरूपेणैव । लोकेऽपि तीरादेः केवलस्यापि गङ्गादिपदादुपस्थितिः, न चैवमतिप्रसङ्गः, पूर्वक्षणभाविना वाच्यार्थसंबन्धज्ञानेनैव नियततीराद्युपस्थितिसंभवेनान्यत्र तदसंभवात् । न हि समुद्रतीरादि तथोपस्थितं भवति । ततो ब्रह्मणि लक्षणयाऽखण्डप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः । निर्विभागात्मनि कथं भागभागित्व-

मिति शङ्कां निराकर्तुं मोहेत्युक्तम् ॥ २०४ ॥

उक्तमेवार्थं सोपपत्तिकं प्रपञ्चयति—

संबन्धिता भवति लाक्षणिकप्रवृत्तेः
सर्वत्र कारणमितीदमभीष्टमेव ॥
संबन्धिताकरणमेव तु लाक्षणिक्या
बुद्धेरनिष्टमिह तद्व्यभिचारदृष्टेः ॥ २०५ ॥

सम्बन्धितेति । सम्बन्धिताज्ञानमित्यर्थः । सर्वत्र लोके वेदे च । सम्बन्धिताकरणं वाच्यार्थसम्बन्धिनाऽऽकारत्वम् । कुतोऽनिष्टमित्यत आह—तद्व्यभिचारेति । तस्य सम्बन्धिताऽऽकारत्वस्य सर्वत्र लाक्षणिकपदजन्यज्ञानेऽभावादित्यर्थः । कुत्र तदभाव इति चेदुक्तमेव गङ्गापदजन्यज्ञानस्य शुद्धतीरविषयत्वेन तज्ज्ञाने गङ्गासम्बन्धिताऽऽकारत्वाभावान्नियमेन वाच्यविशिष्टस्यैव लक्ष्यत्वे तात्पर्यगौरवमसद्भावे ॥ २०५ ॥

व्यभिचारस्थलान्तरमाह—

यत्रैष काक इदमेव तु देवदत्त—
वेश्मेति लाक्षणिकवृत्तिरिहाभ्युपेता ॥
काकास्पदत्वमवधीर्य तथापि वेश्म—
मात्राकृतिर्भवति लाक्षणिकी तु बुद्धिः ॥२०६॥

यत्रैष इति । देवदत्तगृहं किमिति पृच्छन्तं प्रति कश्चिदाह "यत्रैष काकस्तिष्ठति इदमेव देवदत्तवेश्म" इति । तत्र किं काकाधिकरणत्वविशिष्टं देवदत्तगृहमिति वाक्यार्थ उत तदुपलक्षितम् । अन्त्य आह—लाक्षणिकेति । अभ्युपेता, सर्वैरिति शेषः । ततः किं तत्राह—काकास्पदत्वमिति । काकाधिकरणत्वमित्यर्थः । तथापि

काकाश्रयत्वमिति सम्बन्धः । तस्माद्धि वाक्याद् गृहविशेषमात्रमेव देवदत्तीयत्वेन प्रतीयते न तु काकाधिकरणत्वाकारेण, निर्गतेऽपि काके तद्बुद्धिदर्शनात् । एतेन प्रथमपक्षोऽपि निरस्तः । विशिष्टस्य देवदत्तीयगृहत्वे काकापसरणे गृहैकदेशभङ्गबुद्धिप्रसङ्गश्चेति ॥ २०६ ॥

जहल्लक्षणायां लक्ष्यस्य वाच्यसम्बन्धित्वेनैव लाक्षणिकपदजन्यज्ञानमिति नियमं दूषयित्वा जहदजहल्लक्षणायां तदसम्भवमाह—

सोऽयमित्यपि पदार्थरूपकं
लक्षणं यदुपलक्षणं हि तत ॥
अंशिता यदि पदार्थलक्ष्ययो—
र्गृह्यते ननु पुनर्विरोधिता ॥ २०७ ॥

सोऽयमिति। पदार्थरूपकम् पदार्थस्वरूपम् । लक्षणम् लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम्, लक्षकमिति यावत् । तत्तेदन्ताविशिष्टपदार्थद्वयस्वरूपं शुद्धस्य यल्लक्षणं तदप्युपलक्षणम् । उपलक्षणं हि तदप्यलक्षणमेव, अपिशब्दात्काकवदिति सूचयति । एतावान्विशेषः, काकाधिकरणत्वमन्यदेव गृहस्वरूपं लक्षयति, इदं तु स्वान्तर्भूतमेव देवदत्तादिरूपमिति । ततः किं तत्राह—अंशितेति । पदवाच्याभ्यां लक्ष्ययोरंशिता मुख्यार्थसम्बन्धविशिष्टता यदि सोऽयंपदाभ्यां लक्षणया ज्ञायते तर्हि पुनर्विरोधिता नन्विति सम्बन्धः । यथा वाच्ययोर्विशिष्टयोरभेदे विरोधः प्रागुक्त एवं यदि वाच्यार्थलक्ष्ययोरप्यंशिताऽपि लाक्षणिकपदेन ज्ञाप्येत तदा पुनरपि सैव विरोधिता भवेद्, लक्ष्यस्वरूपे तत्तेदन्ताविशिष्ट्यानपायादित्यर्थः ॥ २०७ ॥

एवं पदद्वयलक्षणया महावाक्यस्य 'सत्यादिवाक्यस्यापि' समभिव्याहृतनिखिलपदलक्षणयाऽखण्डे ब्रह्मणि वृत्तिमुक्तामनूद्य विना-

ऽपि लक्षणां वाक्यं परमेऽखण्डार्थनिष्ठं यदा तदाऽस्मन्मते लक्षणया तत्र किमु वक्तव्यमित्याशयेनाह—

एवं तावल्लक्षणावृत्तिहेतो-
रानीतैषाऽखण्डवाक्यार्थबुद्धिः ॥
मुक्त्वाऽपीमां लक्षणावृत्तिमेषा
वक्तुं शक्येत्युच्यतेऽनन्तरेण ॥ २०८ ॥

एवं तावदिति । उक्तोपपत्तिपरामर्श्येवंशब्दः । तावच्छब्दोऽपि वक्ष्यमाणपक्षास्मायम्यमस्य द्योतयति अनन्तरेण ग्रन्थेनेति शेषः ॥ २०८ ॥

तदेव दर्शयति—

भिन्नाभिन्नरवौ घटादिवचसा साकं समुच्चारिता-
वन्यूनानधिके घटादिविषये तावत्प्रवृत्तौ तत्र ॥
नो चेद्विश्वसृजोऽपि दुष्परिहरा भेदादिमालाऽऽगता
भेदादेरपि तत्र वाच्यमपरं भेदादिकं स्यादिति ॥२०९॥

भिन्नाभिन्नेति । रवौ शब्दौ । भिन्नो घट इत्यभिन्नो घट इति घटादिपदेन सहोच्चारितौ भिन्नाभिन्नशब्दौ घटादिपदस्य यावान्विषयस्तावत्येव तत्र मते प्रवृत्तौ तावन्मात्रविषयाविति यावत् । परपक्षे हि भेदः स्वरूपमेव वस्तुन इति वक्तव्यम् । एवं च भिन्नघटशब्दयोरेकार्थत्वाल्लक्षणां विनैव तावेकमात्रप्रतिपादकार्थमात्रनिष्ठाविति तद्वाक्यमखण्डार्थम् । एवमभिन्नो घट इति वाक्यमपि । ननु भिन्न इति घटादिविशेषणतया प्रतीयमानो भेदः कथं घटादिस्वरूपं स्यादिति चेत् सत्यमस्ति तत्रेयमनुपपत्तिः, तथापि स्वरूपातिरिक्तो भेदस्तन्मते न सिद्ध्यतीत्याशयेनैवमुक्तम् । नन्वतिरिक्त एव भेदोऽभेदो वाऽस्तु तथा च तद्विशिष्टाभेद एव घटादिर्वाक्यार्थ इति कुतो-

ऽखण्डार्थतेत्याशङ्क्याह—नो चेदिति । स्वरूपमेव भेदादिर्न भवति किं तु तदतिरिक्त एव चेदित्यर्थः । भेदादिमाला, भेदाभेदपरम्परेत्यर्थः । आगतेति छेदः । कथं तत्र भेदादिमालाऽऽगता स्यात्तत्राह—भेदादेरिति । तत्र तत्पिन्मते । भेदादेर्द्धर्म्यादिभ्यो भेदे भेदे धर्म्यादिभ्यो भेदान्तरमभेदे च स्वाभेदान्तरमेव तत्र तत्रापीति भेदादिमालाप्रसङ्गः । न च भेदादेर्भेदादिः स्वरूपमेवेति वाच्यम् । तर्हि प्रथममेव तथाऽस्तु किमतिरिक्तभेदादिकल्पनया । न च घटो भिन्न इत्यादिविशिष्टप्रतीतिबलाद् घटाद्यतिरिक्तभेदादिसिद्धौ सत्यां पश्चात्कल्प्यमानस्वरूपभेदादेः प्रथमक्लृप्तातिरिक्तभेदबाधकत्वं न युक्तकल्पनमिति वाच्यम् । भेदादिविशेषणतादिप्रतीतेर्द्धर्म्यादिभ्यस्तस्य भेदग्रहमापेक्षत्वेन प्रथममेव घटादिस्वरूपभेदादेः क्लृप्तत्वेन तद्भिलक्षणभेदादिकल्पनानुपपत्तेः । न हि विशेषणविशेष्ययोर्भेदज्ञानपूर्वे परस्परविरुद्धविशेषणविशेष्यभावप्रतीतिर्भवति । भावे वा प्रतीतेरन्यथासिद्धत्वेनातिरिक्तभेदसाधकत्वं न स्यादिति भावः ॥२०९॥

नन्वेवं भिन्नाभिन्नघटशब्दानां पर्यायतापत्तिरिति चेत्तर्हि भेदादौ भिन्नादिशब्दो न प्रवर्त्तते, प्रवर्त्तते चेत्तत्र यः परिहारः स एवान्यत्रापि तथाऽस्तु, एवं सत्यपि परिहारान्तरमाह—

परस्पराभावमुपाददानो
निमित्तमर्थेषु हि भिन्नशब्दः ॥
प्रवर्त्ततेऽन्ये तु घटादिशब्दा
निजंनिजं वाच्यमुपाददानाः ॥ २१० ॥

परस्परेति । ननु कोऽसौ स्वरूपभेदवादे परस्पराभावः, अन्योऽन्याभाव इति चेत्किं तत्र प्रमाणम्, घटात्पटो भिन्न इत्यादिबुद्धेः स्वरूपभेदावलम्बनतयाऽन्यथासिद्धत्वात् । एतेनास्त्येव तन्मतेऽपि परस्पराभावः किं तूक्तदोषात्स भेदो न भवतीति न भेदान-

न्यमिति मत्युक्तम्। भेदातिरिक्तपरस्पराभावे प्रमाणाभावस्योक्तत्वा-
दिति चेत्सत्यम्। एवं हि स्वरूपभेदवादिनो "भावान्तरमभावो हि
कयाचित्तु व्यपेक्षया" इति वदन्त आहुः, घटः पटो न भवतीति
पटादिसापेक्षतया प्रतीयमानं घटादिस्वरूपं पटादिभ्यो भेदः, एवं
पटादिस्वरूपमपि घटादिभ्यो भेद इति। एवं परस्परस्याभावः परस्प-
रापेक्षस्वरूपम्, तदुपाददान इत्यर्थः। निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तम्।
येषु घटपटादिषु। निजंनिजं स्वीयं स्वीयमन्योऽन्यनिरपेक्षघट-
त्वादिस्वरूपं वाच्यमुपाददानाः बोधयन्तः। प्रवर्तन्ते इति विपरि-
णतानुषङ्गः। तत्पक्षे हि भिन्नशब्दः पटादिकमपेक्ष्य घटादिस्वरूपं
बोधयति, अथ च पटादिवैशिष्ट्यं घटेन प्रतिपादयति। घटादिश-
ब्दस्तु घटत्वादिकमेव निमित्तीकृत्य तत्र प्रवर्तते इति न तयोः पर्या-
यता नापि विशिष्टार्थं वाक्यमिति भावः ॥ २१० ॥

एवमभिन्नशब्देऽप्याह—

परस्पराभावविहीनभावा-
दभिन्नशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः ॥
घटस्वरूपैकनिबन्धनात्तु
घटादिशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः ॥ २११ ॥

परस्पराभावविहीनभावादिति। भेदशब्दप्रवृत्तिनिमि-
त्तेतरसापेक्षस्वरूपाभावः परस्पराभावविहीनभावस्ततसापेक्षवस्तुस्वरूप-
मिति यावत्। तस्मात्, तथा च तदस्य एवाभिन्नपदप्रवृत्तिनिमित्तं
स इति न घटादिपदेन तत्स्वरूपनिमित्तेन पर्यायतेति भावः ॥२११॥

इदानीं सिद्धान्त्येकपदलक्षणयापि तदाह—

अबोधनाशश्चितिरित्यमुष्मिन्
पदद्वये त्वेकरसात्मनिष्ठे ॥

अगौणमेकं पदमन्यदत्र
द्वितीयवृत्तीतरसंगमाय ॥ २१२ ॥

अबोधनाश इति । अज्ञाननाश इत्यर्थः । चितिः ज्ञानम् । अगौणम् मुख्यार्थम् । द्वितीयवृत्ति लक्षणावृत्तिविशिष्टम् । इतर-सङ्गमाय पदान्तरसम्बन्धाय, तदर्थान्वययोग्यताया इत्यर्थः ॥२१२॥

ननु किं पदं तत्रागौणं किं वा लक्षणावृत्तीति तत्राह—

अज्ञाननाशपदमत्र हि मुख्यमिष्टं
विद्यानिबन्धननिवृत्तिसमर्पकत्वात् ॥
तेनान्वयाय चितिवाचि पदं स्ववाच्ये
सौत्रं समुज्झति मनेः परिणामरूपम् ॥ २१३ ॥

अज्ञाननाशपदमिति । अत्रास्मिन्वाक्ये । हिरेवार्थे । अज्ञाननाशपदमेवेति सम्बन्धः । मुख्यार्थम् कुत इति चेत्तत्राह—विद्यानिबन्धनेति । विद्या अविद्यानिवर्तकसाक्षात्काररूपा वृत्तिस्तन्निबन्धना तदुपहिता या निवृत्तिस्तस्याः समर्पकत्वाद्बोधकत्वादित्यर्थः । अविद्यानिवृत्तिर्हि वक्ष्यमाणन्यायेनाविद्याधिष्ठानात्मैव । अविद्यानिवृत्तिपदं च तामेव निवृत्तिमभिधत्ते । यद्यपि पूर्वोक्तमनुक्तवक्ष्यमाणन्यायेन कस्यापि पदस्य वृत्तिर्न सम्भवति, तथापि विद्योपहितात्मरूपाविद्यानिवृत्तौ तत्पदं प्रवर्तते, पशुत्वोपहिते हरिहरिशब्दवत्, तत्र पशुत्वमिवात्र विद्याप्युपाधितया तटस्थैवेति केवलात्मनिष्ठत्वान्मुख्यमेवेदम् । नन्वविद्यानिवृत्तिरिति नैकं पदं निवृत्तिपदं तु घटादिनिवृत्तिसाधारणेन रूपेण तां वदतीति नात्ममात्रनिष्ठमिति चेत्, न । निवृत्तौ भावस्याभावस्य वा साधारणधर्मस्यासम्भवेन तत्तत्स्वरूपस्यैव तत्पदाभिधेयत्वादविद्यानिवृत्तेश्चात्मैव स्वरूपमिति नोक्तदोषः । तत्तस्तदन्वयाय चितिवाचि पदं चितिरिति पदं स्ववाच्ये शास्त्रे मनेरन्तःकरणस्य परिणामरूपं सौत्रं स्वकीयं धीपरिणामांशं समुज्झति

सजति। एतच्च भागान्तरोपादानोपलक्षणमिति मुख्यलाक्षणिकपदाभ्यामखण्डसिद्धिरिति भावः। अत्र सौवं समुज्ज्वीत्यनेनार्थसिद्धानुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ २१३ ॥

ननु विधिपदस्यात्मनि लक्षणा, अभावपदस्य तत्र शक्तिरिति मद्देतच्चित्रम्। अविद्यानिवृत्तिर्वा कथमात्मा भवेत्, न हि घटनिवृत्तिर्भूतलं भवतीत्याशङ्क्य सत्यादिपदसाधारण्याद्विधिपदस्य नात्र किंचिच्चित्रमित्याशयेनाह—

विधिपदानि हि भागसमर्पणा-

दपरभागनिराकरणादपि ॥

अविषयात्ममतिं जनयन्ति नो

न तु मृषार्थनिवृत्तिगिरस्तथा ॥ २१४ ॥

विधिपदानीति। भावरूपार्थवाचकपदानीत्यर्थः। निराकरणात्परिवर्जनात्। अविषयात्ममतिमवाच्यात्मनि ब्रह्माकारां वृत्तिम्। नः अस्माकं मते। द्वितीयामाशङ्कां परिहरन्नाह—न त्विति। मृषार्थनिवृत्तिगिरस्तु तथा तद्भागत्यागापरभागाऽर्पणेनाविषयात्ममतिं न जनयन्तीत्यर्थः। मृषार्थनिवृत्तीरस्त्यायमाशयः—यत्र यद्व्यस्तं तस्य ततः पृथक्सत्त्वाभावात्तत्र तन्निवृत्तिरत्यन्ताभावोऽधिष्ठानमेव, यथा शुक्तिरजतादेः। घटादेस्तु भूतलादावनध्यस्तत्वेन पृथक्सत्त्वान्निवृत्तिस्ततो भिद्यते। अविद्या चात्मन्यध्यस्तैवेति तन्निवृत्तिः स एव, अतो न किंचिदत्रालौकिकमिति ॥ २१५ ॥

पूर्वं भिन्नोऽभिन्नो वा घट इत्याद्युदाहरणेन मुख्यवृत्त्याऽखण्डार्थतायां परसंमतिरुक्ता, तत्र धर्मभेदवादिनोऽसंमतिर्वेति मत्वा तत्संमतोदाहरणेन तामाह—

भेदो भिन्नश्चातिरेकोऽतिरिक्तो

भेदोऽभिन्नः संविदः स्वप्रकाशाः

इत्येतस्मिन्विद्यते नार्थभेदो
वेदान्तानामप्यखण्डस्तथार्थः ॥ २१५ ॥

भेदो भिन्न इत्यादिना। एकदेशिनं मत्वाह—अतिरेकोऽतिरिक्त इति। जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदसंपादकः कश्चिद्धर्मोऽतिरेकः। माभाकारं मत्वाह—संविदः स्वप्रकाशा इति। इत्येतस्मिन्नीदृशोऽस्मिन्वाक्य इत्यर्थः। येषां मते भेदो घटादेर्भिद्यते तेषामपि भेदस्य भेदाद्भेदानङ्गीकारात्तत्स्वरूपमेवेति मुख्यार्थयोरपि पदयोरेकार्थत्वम्। एवमतिरेकाद्युदाहरणेऽपि द्रष्टव्यम्। तथा स्वप्रकाशत्वमपि संवित्स्वरूपमेव। तस्य ततो भेदे तेनान्येन वा संबन्धाऽसंभवेनाऽसिद्धिप्रसङ्गः। मानान्तरग्राह्यत्वे च संविदोऽपि तदप्रसङ्गेन स्वप्रकाशत्वायोगादित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—वेदान्तानामिति ॥ २१५ ॥

एवं न्यायबलाल्लोकवादिप्रसिद्धेः सोऽयमित्यादिदृष्टान्तेन च वेदान्तानामखण्डवस्तुसमन्वयं दर्शितमनुवदन्नप्रमस्ततीर्थकाराणां संप्रतिपत्त्याप्रभावपाणिनिवचनादप्यखण्डार्थत्वसिद्धेर्वेदान्तेषु तदविरुद्धमित्याशयेनाह—

एवं तावदखण्डवस्तुविषयः शब्दान्वयो दर्शितो
लोके दृष्टनयेन पाणिनिवचोऽप्यस्यैव संसूचकम् ॥
येनायं स्मरति प्रकृत्यभिहिते वृक्षादिके केवले
तन्मात्रे-प्रथमेतिसूत्रवचसैवार्थां विभक्तिं मुनिः ॥२१६॥

एवं तावदिति। येन वचसा पाणिनिनाऽखण्डविषयशब्दसमन्वयः सूचितस्तत्सूत्रैकदेशं संक्षिप्य तदर्थकथनपूर्वकमुदाहरति—येनेति। अयं मुनिर्येन सूत्रवचसैव स्मरति तत्पाणिनिवच एवास्य संसूचकमिति संबन्धः। प्रकृत्यभिहिते वृक्षादिपदस्य प्रकृत्यंशाभिहिते। अनेन प्रातिपदिकार्थेति पदं व्याख्यातम्। केवल इति

सौत्रमात्रपदार्थस्योक्तिः "तन्मात्रे प्रथमा" इति सूत्रैकदेशोदाहरणम् । आर्या प्रथमाम् । पाणिनिः खलु भगवान् "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा" इति सूत्रे प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमां विभक्तिं स्मरन्नपर्याययोर्हंसादिप्रातिपदिकप्रथमाविभक्त्योरेकार्थत्वं दर्शयति । एतदेव च वाक्यस्याखण्डार्थत्वमिति तत्संमतमिति भावः ॥ २१६ ॥

श्रुतितन्मूलन्यायमिदं सूचयता भगवता बादरायणेन "तत्तु समन्वयात्" इति सूत्रेण तदिति वेदान्तगम्यत्वेन प्रतिज्ञाते निरतिशयानन्दाद्वये ब्रह्मणि स्वप्रकाशे समन्वयादिति हेतुरुक्तः, तत्र यद्यपि व्यधिकरणान्वयोऽपि लोके वेदे च दृश्यते, तथापि तस्य संबन्धादिनिष्ठतया प्रतिज्ञातब्रह्मनिष्ठत्वासंभवाद् योग्यतया सामानाधिकरण्यान्वय एव तेन विवक्षित इति समन्वयादिति सौत्रोक्तिबलाद् वेदान्तानामखण्डे पर्यवसानमित्याह—

सामानाधिकरण्यमन्वयगिरा हेतुं वदन्यादरात्
तस्यैवाथ विशेषणं समिति च व्यावृत्तये गृह्यते ॥
गौणान्मुख्यमयं भिनत्ति भगवान्व्यावर्त्तकेनामुना
नीलेनोत्पलवस्तुवत्स्फुटतरं द्वैविध्यसद्भावतः ॥२१७॥

सामानाधिकरण्यमिति । अन्वयगिरा समन्वयसूत्र इति शेषः । वदति भगवानित्यनुषङ्गः । आदरादिति तस्य श्रुतिन्यायसूचकत्वं दर्शयति । भवतु तर्हि नीलोत्पलवद् गुणगुणिभावनिष्ठतया मृद्घटवत्कार्यकारणभावनिष्ठतया वा सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्याह—तस्यैवेति । अथेति पूरणार्थे । समिति विशेषणं च गृह्यत इति सम्बन्धः । किं रूपवान्घट इति रूपवत्तेव घटस्यान्वयस्य समितिविशेषणं ? नेत्याह—व्यावृत्तय इति । विशेषणस्योत्सर्गतो व्यावृत्त्यर्थत्वात्सम्भवन्त्यां च व्यावृत्तौ रूपवत्तापा इव न स्वरूपमात्रनिष्ठेऽपि भावः । गृह्यते भगवतेति विपरिणतानुषङ्गः ।

कुतो व्यावर्त्तयति विशेषणमिति जिज्ञासायां तद्दर्शयन्व्यावृत्तिसंभावनामपि दर्शयति–गौणादिति । अयं भगवान्स्फुटतरं सामानाधिकरण्यद्वैविध्यस्य सद्भावतो व्यावर्त्तकेनामुना समितिविशेषणेन गौणात्सामानाधिकरण्यान्मुख्यं नीलेनोत्पलवस्तुवद्भिनत्तीति सम्बन्धः । सूत्रकारो ह्यन्वयस्य समितिविशेषणं प्रयच्छति, तच्च व्यावृत्तिपरमिति गौणात्सामानाधिकरण्यादस्य व्यावृत्तिसिद्धौ मुख्यस्य सिद्ध्यतीति तद्वाक्यमखण्डपर्यवसायीति वक्ष्यमाणन्यायेन निश्चीयत इति भावः ॥ २१७ ॥

द्वैविध्यसद्भावमेव दर्शयति—

तद्धि द्विधैकाधिकरण्यमुक्तं
गौणं च मुख्यं च विविच्य सद्भिः ॥
संसर्गरूपार्थनिवेशि गौणं
मुख्यं त्वखण्डार्थनिविष्टमाहुः ॥ २१८ ॥

तद्धीति । हिरवधारणे । साक्षात्तदैकाधिकरण्यं गौणं च मुख्यं चेति द्विधा विविच्य तत्रतत्रोक्तमेवेति सम्बन्धः । गौणमुख्ययोः क्रमेण स्वरूपमाह–संसर्गेति । गुणगुण्यादिसंसर्गरूपेऽर्थे निवेशि तत्पर्यवसायि यत्सामानाधिकरण्यं तद् गौणम्, मुख्य तु नैवं, किं त्वखण्डार्थनिष्ठमिति सन्त आहुरिति सम्बन्धः ॥ २१८ ॥

इदानीं मुख्यस्याखण्डे पर्यवसानं दर्शयिष्यंस्तदुभयसाधारणरूपमाह—

आदाय नानाविधकारणानि
गिरामथैकत्र तु या प्रवृत्तिः ॥
तामाहुरैकाधिकरण्यनाम्ना
विपश्चितो वेदशिरस्तु विप्राः ॥ २१९ ॥

आदायेति। कारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानि। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे या वृत्तिः तां वेदशिरःसु विपश्चितो विवेकिनो विमा ऐकाधिकरण्यनाम्ना आहुरिति सम्बन्धः। अत्र पर्यायपदेषु राज्ञः पुरुषः इत्यादिषु चातिप्रसङ्गवारणाय भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकत्रेति च द्वयमुपात्तम्। तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थनिरूपणं सामानाधिकरण्यायत्तमिति वेदान्तिभिस्तद्वश्यं निरूपणीयमिति द्योतयितुं वेदशिरःसु विपश्चित इत्युक्तम्॥ २१९॥

उभयोः क्रमेणोदाहरणमाह—

नीलं सुगन्धि महदुत्पलमम्बुशायी-
त्येवंप्रकारमिह गौणमुशन्ति सन्तः॥
सोऽयं पुमानुदशरावगतो विवस्वा-
नाकाशगो रविरसाविति मुख्यमाहुः॥ २२०॥

नीलमित्यादिना। उत्पलमिति विशेष्यमुक्तम्। उदशरावगतः जलभाजने प्रतिबिम्बितो विवस्वानाकाशगोऽसौ रविरिति सामानाधिकरण्यं मुख्यमाहुः। बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकरसत्वादित्यर्थः॥ २२०॥

अस्त्वेवं तद्वैविध्यं कथमेतावता मुख्यसामानाधिकरण्यस्याखण्डपर्यवसानं तत्राह—

एकत्र वृत्तिरिति लक्षणमत्र मुख्यं
संसर्गवस्तुनि पुनर्न हि तद् घटेत॥
नानारसे हि विषये वचसां प्रवृत्ति-
र्नीलं सुगन्धि महदुत्पलमित्यमीषाम्॥ २२०॥

एकत्रेति। लक्षणं लक्षणांशः। अत्र अखण्डे। अखण्डे हि वस्तुनि पर्यवसन्नानामपर्यायपदानामेकत्र वृत्तित्वं मुख्यमनुपचारि-

तम् । नीलोत्पलादिविशिष्टवस्तुनि पुनस्तन्मुख्यमेकनिष्ठत्वं न हि घटेत । तत्र लोकप्रसिद्धिमेव हेतुमाह—नानारसेति । अमीषां वचसां नानारसे विषये प्रवृत्तिः प्रसिद्धेति संबन्धः ॥ २२१ ॥

इदानीमेकत्र वृत्तिरित्येतद्व्यावर्त्यव्यधिकरणान्वयस्वरूपमाह—

नानाविधैर्बहुभिरेव निमित्तभेदै-
र्भिन्नेषु वस्तुषु गिरामथ या प्रवृत्तिः ॥
सर्वत्र वैयधिकरण्यमिति प्रसिद्धा
सा शब्दवृत्तिकुशलव्यवहारभूमौ ॥ २२२ ॥

नानाविधैरिति । अत्र बहुत्वमविवक्षितं द्वयोरपि तद्दर्शनात् । निमित्तभेदैः स्वस्वार्थे प्रवर्तमानानामिति शेषः । तासां भिन्नेषु गुणप्रधानभूतानेकपदार्थेषु, तात्पर्यविषयेष्विति यावत् । तत्र या वृत्तिः सा वैयधिकरण्यमित्यन्वयः । सामानाधिकरण्यव्यावृत्तये भिन्नेष्विति । अत्यन्तभिन्नेष्वित्यर्थः । नानाव्यक्तिनिष्ठपर्यायव्यावृत्तये निमित्तभेदैरिति । शेषं स्वरूपकथनम् । शब्दवृत्तीति । शब्दवृत्तिविवेचने ये कुशलास्तेषां व्यवहारस्थल इत्यर्थः ॥ २२२ ॥

इदानीं नानाविधकारणानीत्येतद्व्यावर्त्यपर्यायस्वरूपमाह—

अभिन्नहेतुर्विषये समाने
विभिन्नवाचामथ या प्रवृत्तिः ॥
पर्यायनाम्ना ऽभिवदन्ति धीराः
प्रवृत्तिमेतां वचसां बहूनाम् ॥ २२३ ॥

अभिन्नहेतुरिति । एकप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । समाने एकस्मिन्नभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः पर्यायता इत्यर्थः ॥२२३॥

व्यधिकरणान्वयपर्याययोः क्रमेणोदाहरणमाह—

कुड्यं गृहस्य सरसोऽम्बुजमस्य वस्त्र-
मित्यत्र वैयधिकरण्यमिति प्रसिद्धम् ॥
एवं मुखं वदनमाननमित्यमीषां
पर्यायताऽपि विदितैव पुरोक्तहेतोः ॥ २२४ ॥

कुड्यमित्यादिना । अस्य देवदत्तादेः । पुरोक्तहेतोः "निमित्तभेदैः" "अभिन्नहेतुः" इत्यत्र चोक्तहेतोः ॥ २२४ ॥

एवं लोकप्रसिद्धान्वयस्वरूपभेदमुक्त्वा इदानीं तत्त्वमसीतिवाक्ये अन्येषामसंभवान्मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमखण्डनिष्ठं सिद्ध्यतीत्याह—

पर्यायता न खलु तत्त्वमसीति वाक्ये
नापीह संभवति भेदकभेद्यभावः ॥
तत्त्वंपदार्थगतमेकरसैकभागं
तत्त्वंपदे समुपलक्षयतो विरोधात् ॥ २२५ ॥

पर्यायतेति । न संभवतीत्यनुषङ्गः । तत्त्वमसीति सत्यादेरुपलक्षणम्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति शेषः । पर्यायत्वे सहप्रयोगायोगाच्च । तदुक्तम् "पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते" इति । भेदकभेद्यभावः कुड्यं गृहस्य नीलमुत्पलमित्यादाविव तदर्थयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽपि न संभवति तस्य तत्र बाधितत्वान्मुख्यार्थयोर्विरोधादित्यर्थः । अविरोधादिति वा तदर्थमित्यर्थः । अतोऽत्राधिकं मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं तत्र समन्वयो भवतीति तदखण्डार्थमिति । फलितमाह—तत्त्वंपदार्थगतमिति । एकरसश्चासावेकभागश्च चिदेकरसमित्यर्थः ॥ २२५ ॥

एवं महावाक्यस्याखण्डे वृत्ति, तत्र दृष्टान्ततया सोऽयमिति-वाक्येऽपि लोके तां दर्शयित्वा इदानीं ब्रह्मलक्षणसत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वोदाहरणे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति चन्द्रलक्षणवाक्येऽप्यखण्डार्थतां दर्शयन्दार्ष्टान्तिकेऽपि न्यायसिद्धां तामनुवदति—

प्रकृष्टप्रकाशध्वनी व्यक्तिमेकां
यथा लक्षणावर्त्मनोपाक्षिपेताम् ॥
शशाङ्कादिशब्दार्थसंकीर्तने स-
च्चिदानन्दशब्दाः परं ब्रह्म तद्वत् ॥ २२६ ॥

प्रकृष्टप्रकाशध्वनी इति । ध्वनी शब्दौ । व्यक्तिं चन्द्रव्यक्तिम् । उपाक्षिपेतां प्रतिपादयतः । ननु किमिति प्रकृष्टप्रकाशशब्दयोश्चन्द्रे स्वार्थसंसर्गमविरुद्धं विहाय लक्षणया तत्स्वरूपबोधकत्वं, मुख्ये संभवति लक्षणाया अन्याय्यत्वादिति तत्राह—शशाङ्कादीति । आदीति गवादिशब्दं दर्शयति । संकीर्तने उद्देश्य इति शेषः । वक्ष्यमाणरीत्या शशाङ्कादिशब्दार्थसंकीर्तनं ह्यनेन वाक्येन क्रियते, प्रकृष्टप्रकाशादिवैशिष्ट्यं च न तदर्थस्वरूपमिति तद्विहाय विवक्षितशशाङ्करूपमेव पदद्वयं लक्षणया प्रतिपादयतीत्यर्थः । तद्वत् प्रकृष्टादिशब्दवल्लक्षयतीत्यर्थः ॥ २२६ ॥

ननु संभवन्मुख्यार्थप्रयोगस्यापि लक्षणयाऽखण्डार्थत्वे नीलोत्पलादिवाक्यस्यापि तत्किमिति न भवेदित्याशङ्क्याह—

न नीलोत्पलाद्या गिरो व्यक्तिनिष्ठाः
स्वयाच्यार्थसंसर्गमात्राभिधानात् ॥
विरोधे हि वाच्यच्युतिर्नाविरोधे
गिरां लक्षणाऽत्रापि चेदस्तु साम्यम् ॥ २२७ ॥

न नीलोत्पलाया इति। कुतस्तत्राह—स्ववाच्येति। तत्र गुणगुण्यादिसंसर्गमात्रस्यैव ताभ्यामभिधानादित्यर्थः। ननु तदेव कुतः प्रकृष्टप्रकाशपदयोरिव तयोरपि द्रव्यमात्रनिष्ठत्वैव किं न स्यात्तत्राह—विरोधे हीति। मुख्यार्थानां गिरां तात्पर्यविषयीभूतार्थबाधे मुख्यार्थच्युतिर्नाविरोधेऽपि। यद्यविरोधेऽपि तत्र लक्षणाऽभ्युपगम्येत तर्हि नीलोत्पलादेरपि प्रकृष्टप्रकाशादिसाम्यमस्तु किं नविच्छन्नमित्याह—लक्षणेति ॥ २२८ ॥

तत्र साम्यमेवोपपादयति—

न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तितः स्याद्

विभिन्नोत्पलत्वाश्रयव्यक्तिरेषा ॥

तथैवोत्पलत्वाश्रयव्यक्तितः स्या-

न्न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तिरन्या ॥ २२८ ॥

न नीलत्वेति। उत्पलत्वस्याश्रय आश्रयत्वं यस्यां सा तथोक्ता, न विभिन्ना स्यादिति संबन्धः। एवं द्रव्यस्यापि गुणादभेदमाह—तथैवेति। गुणगुणिनोरभेदादित्यर्थः। नीलत्वोत्पलत्वादिजातिवाचकशब्दाभ्यां लक्षितव्यक्त्योरभेदात्तदप्यखण्डार्थमस्त्विति मौढ्याऽभ्युपगमः ॥ २२८ ॥

एवं नीलोत्पलवाक्ये लक्षणामखण्डार्थत्वं चाभ्युपेत्योक्त्वा इदानीं तदुभयं परित्यजति—

न नीलोत्पलादिप्रदेशेषु किंचिद्

गिरां लक्षणाकारणं तेन तत्र ॥

न नीलोत्पलत्वादिकव्यक्तिनिष्ठा

गिरस्ता भवेयुः प्रमाणाहते नः ॥ २२९ ॥

न नीलोत्पलादीतिद्वयेन। "इदमुपेत्य किमप्युदितम्" इ-

स्युत्तरत्वलोकस्यपत्रादौ द्रष्टव्यम् । लक्षणाया अपि तत्राभ्युपगमेनो- क्तायाः अत्र परित्यागात् । प्रदेशेषु वाक्येषु नीलोत्पलाद्यर्थेषु वा लक्षणाकारणं किमपि नेति संबन्धः । न तावदन्वयानुपपत्तिस्त- त्रास्ति निमित्तं, तदन्वयस्य सत्त्वात्, नापि तात्पर्यानुपपत्तिः गुणगु- णित्वसंसर्गस्यैव तत्राभिमेतत्वात् । नचान्यल्लक्षणानिमित्तं प्रसिद्धम- स्ति निर्बीजलक्षणायां चातिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह तेन तत्रेत्यादिना । नो मते नीलोत्पलत्वादिजातेर्या व्यक्तिस्तन्निष्ठास्ता गिरो न भवेयुः, प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ २२९ ॥

लक्षणायामपि तस्य वाक्यस्य नाखण्डार्थता लक्ष्यलक्षणयोरेकर- सत्वाभावादित्याह—

इदमुपेत्य किमप्युदितं मया
न तु तयोरभिदा परमार्थतः ॥
गुणगुणित्वकृतोऽतिशयस्तयो-
र्भवति लक्षणयाऽपि गृहीतयोः ॥ २३० ॥

इदमुपेत्येति । किमपि अनभिमेतमपि । तयोः नीलोत्पलशब्द- योः । अभिदा परमार्थतोऽत्यन्तमभेदस्तस्यैव परमार्थत्वादित्यर्थः । कुतो नाभिदा तत्राह—गुणगुणित्वेति । अतिशय ईषद्भेदः । अत्यन्ताभेदे गुणगुणित्वायोगान्नीलोत्पलयोश्च गुणगुणित्वेन प्रसिद्ध- त्वादत्यन्तभेदाभावेऽपीषद्भेदोऽस्तीति न तदखण्डार्थमित्यर्थः॥२३०॥

तर्हि तद्वदेव प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यमपि चन्द्रेऽबाधितस्वार्थसं- सर्गपरमस्त्वित्याशङ्क्याह—

प्रकृष्टप्रकाशत्वजाती हि लोके
प्रकृष्टप्रकाशाभिधानाभिधेये ॥
तयोरन्वये कीर्त्यमाने तु ताभ्यां
शशाङ्काभिधानाभिधेयं न लभ्यम् ॥ २३१ ॥

प्रकृष्टप्रकाशेति । प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजाती इत्यर्थः । हिरव-धारणे । प्रकृष्टप्रकाश इत्यभिधानयोः शब्दयोरभिधेये भवत इति शेषः । ततः किं तत्राह—तयोरिति । आक्षिप्तव्यक्तिद्वारा तयो-र्जात्योरन्वये ताभ्यां पदाभ्यां प्रतिपाद्यमाने सति, तुरवधारणे । शशाङ्काभिधानाभिधेयं न लभ्यमेव । जातिद्वयतदाश्रयचन्द्रवैशिष्ट्य-स्य चन्द्रपदाभिधेयत्वाभावादिति भावः ॥ २३१ ॥

ननु प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टस्यैव चन्द्रत्वाद्यः प्रकृष्टप्रकाशः स चन्द्र इति वचनव्यक्त्या किमिति शशाङ्काभिधानाभिधेयं न लभ्यमिति तत्राह—

शशाङ्काभिधानाभिधेये हि पृष्टे
तदेवोत्तरेणापि निर्णयमत्र ॥
प्रकृष्टप्रकाशत्वजात्यन्वयोऽयं
तदाक्षिप्ततद्व्यञ्जकव्यक्तिनिष्ठः ॥ २३२ ॥

शशाङ्काभिधानेति । तदेव न गुणादिवैशिष्ट्यमित्यर्थः । उत्तरेण प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति प्रत्युत्तरवचनेन । अत्र लोके । ननु तदेवोक्तवचनव्यक्त्याऽपि निर्णीयते । प्रकृष्टप्रकाशाश्रयस्यैव तथापि चन्द्रत्वप्रतिपादनाच्चन्द्रत्वाश्रयस्यैव तदभिधानाभिधेयत्वादिति तत्राह—प्रकृष्टप्रकाशत्वेति । तदानीं हि तत्पदद्वयेन मुख्यवृत्त्योपस्थित-प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजात्योरन्योऽन्यमन्वयो वाच्यः, पदार्थयोस्तन्निप-मात्र । स च साक्षान्न संभवतीत्ययं जात्यन्वयस्तदुभयाक्षिप्ततदभिव्यञ्ज-कव्यक्तिनिष्ठ इति न केवलचन्द्रव्यक्तिलाभ इति भावः ॥ २३२ ॥

ननु स एव शशाङ्क इत्युक्तमिति चेत्सत्यं शशाङ्कस्यासाधारणो धर्मः सः, न तु तत्स्वरूपमित्याशयेनाह—

शशाङ्काभिधानाभिधेयो न चेष्टः
शशाङ्कस्य तेजोविशेषत्वहेतोः ॥

ततश्चोपपन्ना जहल्लक्षणातः
पुरोक्ता पदाभ्यामखण्डार्थसिद्धिः ॥ २३३ ॥

शशाङ्काभिधानाभिधेयो न चेष्ट इति । चोऽवधारणे । नैवेष्टः सिद्ध्यतीति शेषः । कुतः? शशाङ्कस्य तेजोविशेषत्वहेतोस्तेजोविशेषमात्रस्यैव तत्स्वरूपत्वान्न जातिद्वयविशिष्टव्यक्तिद्वयतादात्म्यं तत्स्वरूपमिति न ततस्तत्सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

इदमिह विवक्षितम् । अस्ति तावल्लोके चन्द्रस्वरूपेऽयं चन्द्रोऽयं वेति संशयः । अस्ति च तदपनयायास्मिञ्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति प्रश्नः । तदुभयं चन्द्रस्वरूपमात्रविषयं तदन्यस्य तद्विषयस्याभावात् ।

ननु चन्द्रस्यासाधारणो धर्मः क इति प्रश्नोऽस्त्विति चेत्, न । प्रश्नवाक्ये तत्पदाभावात् । लक्षणायां च न निमित्तमस्ति प्रकृष्टप्रकाशस्य प्रत्यक्षेण निर्णीतत्व "स्वरूपेण कः प्रकृष्टप्रकाशः" इति संशयाभावात् । चन्द्रज्ञानं विना तस्य चन्द्रधर्मत्वाज्ञानायोगेन प्रकृष्टः प्रकाशः किं चन्द्रस्यान्यस्य वेति प्रश्नासंभवाच्च । यद्यपि चन्द्रमपि प्रत्यक्षेण पश्यति, तथापि तत्संशयानुरोधेन तज्ज्ञानस्याव्यवस्थिततया तदज्ञाने नाविरोधः । नैवं प्रकृष्टप्रकाशेऽनिश्चयस्तज्ज्ञानम् । अत एव चन्द्रपदवाच्यत्वादिः प्रश्नविषय इति प्रत्युक्तम् । चन्द्र एव चन्द्रपदवाच्य इति सामान्यतश्चन्द्रे तस्यापि निर्णीतत्वात् । व्यक्तिविशेषे तदज्ञानस्य पूर्ववच्चन्द्रस्वरूपज्ञानाभावेऽसंभवात् । अतः संशयप्रश्नावज्ञातचन्द्रप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठौ । अत एव प्रकृष्टप्रकाशः इति वचनमपि तन्मात्रगोचरं न तु प्रकाशविशेषवैशिष्ट्यादिगोचरम् । अन्यथाऽऽप्रश्ने कोविदारोत्तरवत्प्रश्नव्यधिकरणप्रतिवचनस्यानवधेयतापत्तेः । यत्तु अपृष्टमपि प्रकाशवैशिष्ट्यं पृष्टार्थनिर्णयोपयोगितया वाक्यं प्रतिपादयति, अन्यथा यः कश्चिच्चन्द्र इत्युत्तरार्थप्रसङ्गेन तदनिर्णयादिति । तन्न । व्यक्तिमात्रतात्पर्ये लाघवेन वाक्यस्य निश्चिते

गुणवैशिष्ट्यस्यावाक्यार्थत्वेऽपि लक्षणया नियतव्यक्त्युपस्थित्यर्थत्वेन नियतव्यक्तिविषयतया व्यक्तिमात्रविषयमतिवचनेनापि तन्निर्णयोपपत्तेः । गङ्गापदाल्लक्षणया जातं ज्ञानं तीरविशेषे निर्णयः, अतः प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यस्य तत्राबाधितस्यापि तात्पर्यागोचरतया वाक्यं चन्द्रशाब्दिपदिकार्थमात्रनिष्ठम् । तदिदमुक्तं तदेवोत्तरेणेति । तच्च प्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां मुख्यार्थनिष्ठाभ्यां न शक्यं निर्णेतुमिति प्रष्टोऽर्थो नैव सिद्ध्यति, चन्द्रस्य तेजोविशेषमात्रतयाऽविशिष्टस्वरूपमात्रत्वादिति । फलितमाह–ततश्चेति । लक्षणात इत्येकं पदम् ॥२३३॥

ननु लक्षणयापि ताभ्यां पदाभ्यां स्वाभिधेयव्यक्तिद्वयमेव लक्षणीयं मुख्यार्थसंबन्धात्तु तु चन्द्रव्यक्तिरसंबन्धात् , ततः कथं ताभ्यां तल्लाभ इत्याशङ्क्याह—

प्रकर्षः प्रकाशातिरिक्तो न चात
प्रकाशः प्रकर्षातिरिक्तो न चात्र ॥
बहिश्चन्द्रमस्ति स्वरूपातिरेक-
स्तयोश्चन्द्रमस्येकतैवातिमात्रम् ॥२३४॥

प्रकर्ष इति । अत्र चन्द्रे प्रकर्षप्रकाशव्यक्त्योश्चन्द्रव्यक्त्या परस्परं चाभेदान्नोक्तदोष इति भावः । ननु तयोर्न प्रकाशे सत्यपि न प्रकर्षोऽस्ति तमआदौ प्रकर्षे सत्यपि न प्रकाश इति तयोर्भेदो वाच्यः । एवं च चन्द्रेऽपि तयोर्भेद एवेत्याशङ्क्याह–बहिश्चन्द्रमिति । चन्द्रादन्यत्रेत्यर्थः । तयोः प्रकर्षप्रकाशयोः । अतिमात्रमत्यन्तम् ॥ २३४ ॥

तत्रानुभवप्रमाणमाह—

न चन्द्रप्रकाशप्रकर्षं प्रकाशा-
त्तदीयात्पृथक्कश्चिदुत्पश्यतीह ॥

तथाऽस्य प्रकर्षप्रकाशं प्रकर्षात्
ततो नानयोऽस्ति भेदे प्रमाणम् ॥२३५॥

न चन्द्रप्रकाशोति । तदीयाचन्द्रसंबन्धिनः प्रकाशादिति संबन्धः । पृथगिमत्रम् । उत्पश्यति स्पष्टं पश्यति । इह चन्द्रे । यद्यपि खद्योते तमसि च प्रकाशप्रकर्षौ पृथगनुभूयेते, तथापि चन्द्रे तयोः परस्परं चन्द्राच्च भेदं कोऽपि नानुभवति । न चापर्यायशब्दप्रतिपाद्यतया तत्रापि भेदोऽस्तीति वाच्यम् । वाच्यभेदे सत्यपि लक्षितव्यक्तीनामभेदात् । यथा घटतज्ज्ञानयोः पृथक् प्रवृत्तसत्यज्ञानपदाभ्यां ब्रह्मणि लक्षितव्यक्त्योरभेदः । एवं च खद्योतमन्धकारं च व्यावर्त्य प्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां चन्द्रस्वरूपप्रकाशविशेषो जहल्लक्षणया प्रतिपाद्यत इति तद्वाक्यमखण्डार्थम् । एवं गवादिलक्षणवाक्यमपि द्रष्टव्यम् । तस्यापि तत्तल्लक्ष्यस्वरूपनिश्चयाय प्रवृत्तस्य तदन्यपरत्वायोगात् । तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्यमखण्डार्थं लक्षणवाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यवत् । न चाप्रयोजकत्वं, चन्द्रस्वरूपमात्रप्रश्नवदिह ब्रह्ममात्रप्रश्नादर्शनेन प्रकृष्टादिवाक्यस्येवास्याखण्डार्थत्वाभावे बाधकाभावादिति वाच्यम् । यतो "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति निरतिशयबृहदात्मकब्रह्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं संकीर्तितम् । तच्च तज्जिज्ञासामूलप्रश्नार्थमेव । अन्यथा साधनात्फलानिष्पत्तेस्तत्संकीर्तनवैयर्थ्यादिति यावन्मात्रज्ञानात्फलं श्रावयति तावन्मात्रनिर्णयाय प्रवृत्तमिदमपि वाक्यं तावन्मात्रार्थमेवेति कथमप्रयोजकता । ब्रह्मातिरिक्तवैशिष्ट्यस्य ब्रह्मपदार्थेऽसंभवाच्च । नापि लक्षणवाक्यत्वं धर्मधर्मिभावं विनाऽनुपपन्नम् । असाधारणधर्मस्यैव लक्षणत्वादिति विरुद्धमिति वाच्यम् । यतो न लक्षणमसाधारणो धर्म इति नियमोऽस्ति, अन्त्यविशेषलक्षणे तदभावात् । किंतु यद्विषयं सत् ज्ञानं सजातीयादिभ्यः स्वविषयं व्यावर्तयति तल्लक्षणम् । तच्च धर्मो धर्मी

वा यथा प्रमाणमस्त्विति सर्वमेव लक्षणवाक्यमखण्डार्थमिति ब्रह्मलक्षणसत्यादिवाक्यमप्यखण्डार्थमिति भावः ॥२३५॥

एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य वाक्यत्वेन ज्योतिष्टोमादिवाक्यवद्विशिष्टार्थत्वानुमाने व्यभिचारादिना दूषिते तदखण्डार्थमुपाधितो भिन्नयोरभेदवाक्यत्वाद्बिम्बप्रतिबिम्बाभेदवाक्यवद्ब्रह्मपरवाक्यत्वाद्वा सत्यज्ञानादिवाक्यवदित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

यथा सच्चिदानन्दशब्दास्तदर्थं
तथा तत्त्वमावात्मनो ब्रह्ममात्रम् ॥
विरोधान्मिथो लक्षणावर्त्मनेमौ
किमर्थं न संभूय वक्तुं समर्थौ ॥२३६॥

यथेति। तदर्थं महावाक्यस्थतत्पदलक्ष्यं लक्षणया बोधयन्तीति शेषः। तत्त्वमौ तत्त्वंशब्दौ मिथो विरोधादित्यन्वयः। मुख्यार्थयोः परस्परमभेदे विरोधाद्धेतोरित्यर्थः। लक्षणावर्त्मना लक्षणामार्गेण लक्षणयेति यावत्। इमौ तत्त्वमाविति संबन्धः। किमर्थं न संभूय वक्तुं समर्थौ, समर्थावेवेत्यर्थः॥ २३६ ॥

केन पदेन कीदृशोऽर्थो लक्ष्यते येन तदर्थयोर्विरोधः परिहियेतेत्याशङ्क्य प्रागुक्तमर्थमुपसंहारे स्मारयति—

प्रत्यक्त्वं लक्षयेत्त्वंपदार्थ-
स्तच्छब्दार्थो लक्षयेदद्वितीयम् ॥
एवं पूर्णं प्रत्यगात्मानमेतौ
शब्दौ ब्रूतो लक्षणावर्त्मनैव ॥२३७॥

प्रत्यक्त्वमिति। अहङ्कारादिमात्रसर्वान्तरचैतन्यमात्रमित्यर्थः। त्वंपदार्थ इति। पदार्थस्य लक्षकत्वमाश्रित्योक्तम्। एवमग्रेऽपि। सर्वान्तरस्य साक्षिणः सर्वव्याप्यद्वयाभेदे तत्त्वं-

पदसामानाधिकरण्येन सिद्धे निरतिशयबृहत्त्वशालि ब्रह्म सिद्ध्यतीत्याशयेनाह–एवं पूर्णमिति । एवकारेण वृत्त्यन्तरं व्यावर्तयति । अत एव गौण्युक्तिर्ग्रन्थकारस्य मौढ्येति भागवादिपक्षः॥२३७॥

नन्वेवमपि कथं पूर्णवस्तुलाभः परापरयोः पारोक्ष्यदुःखित्वादेरनपायादित्याशङ्क्याह—

पारोक्ष्यं च ब्रह्मणि प्रत्यगर्थे
दुःखित्वं च ध्वान्तसम्भूतमाहुः ॥
सम्यग्ज्ञानध्वस्तमोहस्य पुंसः
प्रध्वंसेते हेत्वभावेऽफलत्वात् ॥ २३८ ॥

पारोक्ष्यं चेति । ब्रह्मणि पारोक्ष्यं चेति जगत्कारणत्वादि समुच्चिनोति । दुःखित्वं चेति–सुखित्वादि समुच्चिनोति । तयोरविद्यासंभूतत्वे किं सिद्धं तदाह—सम्यगिति । प्रध्वंसेते पारोक्ष्यं दुःखित्वं चेत्यनुषङ्गः । तत्र सामान्यन्यायमाह–हेत्वभाव इति । अफलत्वादिति छेदः । कारणाभावे कार्याभावादित्यर्थः ॥२३८॥

एवं वेदान्तानां सर्वपदलक्षणयाऽखण्डैकरसे ब्रह्मणि पर्यवसानं न्यायत उपपादितम्,

ननु सर्वपदलक्षणाऽनुपपन्ना, लोके लक्ष्यस्य पदान्तरवाच्यत्वनियमदर्शनात् । अन्यथा लाक्षणिकपदैरेव लक्ष्यप्रश्नोत्तरदाने तत्रापि लक्ष्यप्रश्ने लाक्षणिकपदप्रयोगानवस्थानप्रसङ्गादिति चेत्, न । तेन विनापि वाक्यसंनिधितया विचारादिनाऽवगतात्मतत्त्वस्य योग्यतादिमहिम्ना स्वत एव लक्ष्यज्ञानसंभवेन लक्ष्यप्रश्नोत्तरानन्त्याप्रसङ्गात् न हि क्षीरादिपदसंनिधिमात्रात्पूर्वं प्रकाशादिसंनिधितया विचारादवगते क्षीरादौ गङ्गादिपदलक्षणा नावतरति ।

किं चेक्षुक्षीरादिमाधुर्यविशेषेऽनुभवसिद्धे कस्यापि पदस्य

शक्यसंभवान्माधुर्यविशेषादिः सामान्यशब्देन लक्षणयैव प्रतिपादनीयः स इति पदान्तरवाच्यमेव लक्ष्यमिति न नियमो लोकेऽपि वक्तुं शक्यः ।

किं च सत्यज्ञानानन्दैकरसे ब्रह्मणि गवादाविव गवादिशब्दः किं जातिनिमित्तो वाचकः शब्दः प्रवर्तते, किं वा दण्ड्यादिशब्द इव संबन्धेन सनिमित्तः ।

अथवा गुणवचनेभ्यो मतुपो लोपानुशासनात् शुक्लादिशब्द इव पटादौ गुणयोगेन सनिमित्तः । यद्वा पाचकादिशब्दवत् क्रियानिमित्तः, डित्थडवित्थादिशब्दवत्स्वरूपमात्रनिमित्तो वा ? न सर्वथाऽपीत्याह—

षष्ठी जातिगुणक्रियादिरहिते सर्वस्य विज्ञातरि
प्रत्यक्षे परिवर्जिताखिलजगद्वैतप्रपञ्चे दृशौ ॥
सन्त्यक्तव्यवधानके परतके विष्णोः पदे शाश्वते
त्वय्यज्ञानविजृम्भिता नहि गिरो मुख्यप्रवृत्तिक्षमाः॥२३९॥

षष्ठीत्यादिना । संबन्धः षष्ठी । ब्रह्मणि तेषामन्यतमस्याप्य संभवादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सर्वस्य विज्ञातरीति । सर्वावभासक इत्यर्थः । ननु स्वावभासकत्वे तस्य स्वात्मनि वृत्तिविरोध इति कथं सर्वस्य विज्ञातेति चेत्, न । तस्य स्वप्रकाशतया स्वत एव नित्यापरोक्षत्वादित्याह—प्रत्यक्ष इति । तदुपपादनाय दृशावित्युक्तम् । तथा चावभास्यघटादेरवभासकेऽभाव इव चेतनाचेतनात्मकद्विविधप्रपञ्चशून्यत्वात्तस्मिन्न षष्ठ्यादिसंभव इत्याह—परिवर्जितेति । जगदिति चतुर्विधचेतनप्रपञ्चो निर्दिष्टः । द्वैतशब्देन तदितरः, वैपरीत्येन वेति विवेक्तव्यम् । ननु दृग्रूपमपि पुरुषान्तरसंवेदनं न प्रत्यक्षं तद्वद्ब्रह्मापि किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्योपाध्यन्तरेण व्यवधानाद्यथात्वं न निरुपाधिब्रह्मणस्तादृशादाद्येनाह—सन्त्यक्तव्यव-

धानक इति । ननु निखिलप्रपञ्चकारणस्य कथं परिवर्जितेत्याद्युक्तमिति चेन्न । मायाशबलात्मना तस्य तथात्वेऽपि स्वस्वरूपेण परिशुद्धत्वादित्यभिप्रेत्याह—परमके विष्णोः पदे इति । शान्तते निर्विकारे इति गुणक्रियाराहित्ये हेत्वन्तरमुक्तम् । शिष्येणैवंभूते ब्रह्मणि प्रत्यगभेदबुद्धिः कर्तव्येति शिक्षयन्नाह—त्वयीति । किञ्चाज्ञानकार्याणां गिरां तादृशेनैवार्थेन संबन्धो युक्तः समस्वभावयोरेव लोके संबन्धदर्शनात् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति शब्दतदभिधेययोराविद्यकत्वश्रवणाच्च न स्वज्ञानतत्कार्यविरुद्धेन रूपेण प्रत्यगात्मनेत्याशयेनाह—अज्ञानविजृम्भिता इति । एवं च कोऽपि शब्दस्तत्र प्रवर्तितुं नार्हतीति सर्वपदलक्षणैवौचितेति भावः ॥ २३९ ॥

एवं कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य निष्कले आत्मन्यसंभवान्नैकस्यापि शब्दस्य तत्राभिधावृत्तिः संभवतीत्युक्तम् । इदानीं तत्र संगतिग्रहासंभवादपि नाभिधा संभवतीत्याह—

आस्तामत्र वचःप्रवृत्तिविरहः प्रत्यक्त्वहेतोर्दृशि
व्यापाराय मनोऽपि न प्रभवति भ्राम्यत्पराग्भूमिषु ॥
एवं चेदखिलप्रमाणपदवीः षोढा विभिन्ना भवानुल्लङ्घ्य व्यवतिष्ठते त्वयि गिरःस्यान्मुख्यवृत्तिः कथम् ॥२४०॥

आस्तामिति । तिष्ठत्वित्यर्थः । अत्र निष्कलात्मनि प्रवृत्तिनिमित्ताभावादेव वचसो मुख्यप्रवृत्तिविरह आस्तां नैतावन्मात्रमिहेति भावः । किं तर्ह्यन्यत्तदाह—प्रत्यक्त्वहेतोरिति । द्रष्टृत्वाद्धेतोरित्यर्थः । व्यापाराय ज्ञानाय । मनोऽपीत्यपिशब्देन सकलार्थनिभासकतया सूक्ष्मवस्तुनिर्धारकतया वा चक्षुरादिभ्योऽतिशयं तस्य द्योतयति । न प्रभवति न शक्नोति । मनश्चेदात्मनि ज्ञानं जनयेत्तर्हि मनसा करणेन द्रष्टा स एवान्यो वा । अन्यश्चेत्स एवात्मा न

विषयः विषयस्यानात्मत्वनियमात्, एकत्र भोक्तृद्वयायोगाच्च । अत एव स एवेत्यप्यनुपपन्नम् । कर्तृकर्मविरोधोऽपि स्यादिति न द्रष्टरि मनोव्यापारः संभवतीत्याशयेनाह—भ्राम्यदिति । पराग्भूमिषु बाह्यविषयेष्वनिच्छयापि पुनः पुनः भवर्त्तमानमित्यर्थः। पराग्विषयेष्विन्त्यनेन ज्ञानविषयस्य पराक्त्वं ज्ञात्रन्यत्वरूपम् । भ्रमतीत्यनेन पराग्विषयप्रवृत्तिशीलत्वं च मनसो दर्शितम् । तथा च श्रुतिः तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् इति । ततः किं ? तत्राह—एवं चेदिति । मनः आत्मग्रहायोग्यं चेत्प्रत्यक्षादिषट्प्रकारेण भिन्नासन्दर्यीनव्यापारानिखिलप्रमाणानां पद्वीमार्गानुल्लङ्घ्य भवान्व्यवतिष्ठते; मनोऽधीनव्यापाराणि हि चक्षुरादिप्रमाणानि तदगोचरे आत्मनि न प्रवर्तितुमर्हन्तीति भवांस्तदविषय इत्यर्थः । ततोऽपि किं तत्राह—त्वयि गिर इति । भवान् त्वयीत्यादिशब्दा अधिकारिणा अहमेवंविध इति प्रतिपत्तव्यमिति सूचनायेत्युक्तम् । एवमग्रेऽपि । प्रमाणान्तरेण हि शब्दस्य संगतिग्रहो वाच्यः । आत्मनि च मनोव्यापारागोचरे न प्रमाणान्तरप्रवृत्तिरिति न तदधीनः शब्दार्थसंगतिग्रहः संभवतीति भावः ॥ २४० ॥

नन्वेवं लक्षणयापि कथमात्मानं वेदान्तः प्रतिपादयेत्, तस्य विषयतयाऽनात्मत्वप्रसंगादिति चेत्, किं फलव्याप्यतारूपविषयत्वेन तस्यानात्मत्वम्, किं वा वृत्तिव्याप्यत्वेन । आद्ये तथैव तत् । अत एव नास्माभिरपि तथा वर्ण्यत इत्याशयेनाह—

आत्मानं न तु कर्मतामुपनयञ्छब्दो वदेल्लक्षणा-
मार्गेणापि यतः पराग्विषयतन्नास्येष्यते कर्मता ॥
प्रत्यक्त्वा हि विरुध्यते यदि भवेदस्यात्मनः कर्मता
यद्यत्कर्म न तस्यतस्य भवति प्रत्यक्त्वभावो यतः ॥२४१॥

आत्मानमिति । कर्मतां फलव्याप्यतामुपनयन्नापयञ्छब्द

आत्मानं लक्षणातृत्यापि कर्मतामुपनयन्नेव वदेदिति संबन्धः । ननु वेदान्तानामात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वादिन्द्रियवत् कथं तत्र न फलाधायकत्वमित्याशङ्क्याह—यत इति । पराग्विषयवत् घटादेरिवेत्यर्थः । घटादेर्हि जडत्वात् प्रमाणाधीनस्फुरणाश्रयत्वं विना न स्फुटता संभवति । आत्मनस्तु स्वतएव स्फुटत्वात्तदतिरिक्तस्फुरणासंभवाच्च न प्रमाणाधेयस्फुरणाश्रयत्वमिति न फलव्याप्येत्यर्थः । न द्वितीयः । तन्त्वौपनिषदमिति श्रुत्याऽऽत्मन्यपि तत्सिद्धेः । न चैवमप्यदेव तद्विदितादिति श्रुतिविरोधः । तस्याः फलव्याप्यत्वमात्रनिषेधपरत्वात् अन्यथाऽनन्यथासिद्धवर्णितश्रुतिविरोधः स्यादित्याशयेनाह-प्रत्यक्तेति । हिरवधारणे । अस्यात्मनो यदि कर्मता भवेत्तर्ह्येव प्रत्यक्ता विरुध्यत इति संबन्धः । एवं च वृत्तिव्याप्यत्वे न दोष इति भावः । तथैव नियममाह—यद्यदिति । यतो यद्यदिति संबन्धः ॥ २४१ ॥

एवं प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणागोचरत्वमुक्त्वा तेनैव चक्षुराद्यगोचरत्वमपि सिद्धवत्कृत्य, अग्राह्यमित्यादिश्रुत्यनुरोधेन न्यूनतापरिहाराय च कर्मेन्द्रियागोचरत्वमप्याह—

वागादेः खलु बाह्यवस्तु विषयो नात्मा यतो नात्मनि
व्यापारं करणस्य कस्यचिदपि प्रेक्षामहे न्यायतः ।
यत्किंचित्करणं जगत्त्रयगतं तत्प्रत्यगात्मेक्षितं
बाह्ये वस्तुनि वर्ततेऽनुभवनं तत्र प्रमाणं मतम् ॥२४२॥

वागादेरिति । आदिपदेन पाण्यादिग्रहणम् । खल्विति सकलवादिप्रसिद्धिमाह—बाह्यवस्त्विति । वक्तव्यादिरूपशब्दादीत्यर्थः । आत्मा विषयो नेत्यनुषङ्गः । कुतस्तत्राह—यत इति । यतो न्यायेन आत्मनि कस्यचित्करणस्य वागादिमध्ये कस्यापि करणस्य व्यापारं न प्रेक्षामहे इति संबन्धः । किं वागादिः स्वस्य

प्रसिद्धप्रवचनादिव्यापारेणात्मानं विषयीकरोति, उत व्यापारान्तरेण । नाद्यः, तस्यात्मन्यसंभवात् । न हि शब्दादिविलक्षणे वागादेर्वचनादानादिगोचरत्वं संभवति । न द्वितीयः, तेन विनाऽनुपपत्त्यभावेन तदसिद्धेरित्यर्थः । किं च जगति यावत् किंचित्करणमस्ति तस्य सर्वस्य नात्मा गोचरः, सर्वं हि करणं प्रत्यगात्माधिष्ठितं बाह्यमेव विषयीकरोतीति सर्वेषामनुभवसिद्धमित्याह—यत्किं चिदिति । ईप्सितम् अधिष्ठितम् । तत्र वस्मिन्नर्थे ॥ २४२ ॥

मनोव्यापारागोचरत्वेन तदधीनव्यापारनिखिलप्रमाणागोचरे आत्मनि संगतिग्रहासंभवात्तद्गोचरनिमित्ताभावाच्च न मुख्यवृत्त्या शब्दप्रवृत्तिरित्युपपादितमुपसंहरति—

प्रत्यग्रूपमतो न शब्दविषयो बुद्धेरवेद्यं यतो
बुद्धिर्यत्र हि विद्यते स विषयः शब्दस्य नात्मन्यसौ ॥
तेनात्मानमसौ न गोचरयितुं शब्दः क्षमो मुख्यया
वृत्त्या वेतरयापि तेन न तथा तस्यात्मनः कर्मता ॥२४३॥

प्रत्यग्रूपमिति । प्रत्यग्रूपं यतो बुद्धेर्मनसोऽवेद्यं ततः शब्दविषयो नेति संबन्धः । बुद्ध्यविषयोऽपि शब्दविषयः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—बुद्धिरिति । शब्दस्य बुद्धिवृत्तिकरणत्वात्तद्गोचर एव वृत्तिरित्यर्थः । ततः किं तत्राह—नात्मनीति । असौ बुद्धिः । ततोऽपि किं तत्राह—तेनेति । येन बुद्धिरात्मनि न प्रवर्तते तेनोक्तन्यायेन संगतिग्रहासंभवादसौ शब्द आत्मानं मुख्यया वृत्त्येतरया लक्षणया वा गोचरयितुं न क्षम इति सम्बन्धः । लक्षणया तद्गोचरत्वनिषेधश्चात्मनः फलव्याप्यत्वाभावाशयेन । तमेवाह—तेनेति । येनात्मनः सर्वप्रमाणफलरूपत्वान्न फलव्याप्यता तेनेत्यर्थः ॥ २४३ ॥

नन्वात्मनः फलव्याप्यत्वाभावे शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वं नास्तीत्यज्ञेयं ब्रह्म स्यात्। एवं च तं त्वौपनिषदमिति श्रौती, शास्त्रयोनित्वादिति सौत्री च तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वप्रतिज्ञा न सिद्ध्येदिति उक्ता व्यवस्थां दृढीकर्तुं शङ्कते—

नन्वज्ञेयमिदं भवेद्यदि मम प्रत्यक्स्वरूपं ततः
प्रामाण्यं कथमस्य वेदशिरसस्तत्र प्रतिज्ञायते ॥
यन्मेयं न भवेत्कदाचिदपि तद्वेदान्तवेद्यं भवे
दित्येतद्वचनं पराहतपदं वक्तुं न युक्तं बुधैः ॥ २४४ ॥

नन्विति चोद्ये। इदं प्राङ्निर्धारितस्वभावं ममेदं प्रत्यक्स्वरूपमिति सम्बन्धः। ततस्तर्हि। तत्र इत्थंभूते मम स्वरूपे। प्रतिज्ञायते श्रुतिसूत्रकाराभ्यामिति शेषः। कथंशब्दसूचितं दूषणमेव व्यनक्ति—यन्मेयमित्यादिना। अथ वा फलाव्याप्यत्वेऽपि ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वान्न प्रतिज्ञाबाध इत्याशङ्क्य तर्हि घटादिवच्छास्त्रोत्थवृत्तिचैतन्याविषयत्वं स्यादन्यथा चिदचित्संवलितप्रमाविषयत्वाभावाद्ब्रह्म मेयं न भवेदिति तत्र प्रामाण्यप्रतिज्ञा कथं न स्यादित्येतेत्याह—यन्मेयं न भवेदिति। कदाचिदपि यन्मेयं नेति सम्बन्धः। पराहतानि अन्योऽन्यं विरुद्धानि पदानि यस्मिंस्तत्तथा॥२४४॥

ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया चिदन्तराभावाच्च चैतन्याविषयत्वेऽपि शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यप्रतिज्ञा न विरुध्यत इति परिहरति—

नैतद्वस्तुनि कल्पितस्य जगतो वाक्यप्रसूतप्रमा
बुद्धिर्मूलघातीष्यते तत्र निजस्याकारमात्रग्रहात् ॥
कर्मत्वं न करोति वाक्यजनिता बुद्धिः स्वरूपे तत्र
स्वाकारग्रहणेन केवलमियं संसारमूलं दहेत् ॥ २४५ ॥

नैतदिति। त्वदुक्तं दूषणं नेत्यर्थः। कुतः ? यतो वाक्य-प्रमूतप्रमारूपा बुद्धिर्वस्तुनि कल्पितस्य जगतो यन्मूलमज्ञानं तद्धरति नाशयतीति मूलपदं गिष्यते। ततश्च निवर्तकत्वेन तत्र शास्त्रप्रामाण्य-मुपपद्यत इति भावः।

ननु बुद्धिरूपाया अपि प्रमायाः स्वगोचराविषयाज्ञानादिनिव-र्तकस्वभावत्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयप्रमाविषयत्वाभावे कथं तस्यास्तन्नि-वर्तकत्वमिति चेत्। न। अस्त्येव हि ब्रह्मणो घटादिवद् वृत्तिविष-यत्वं स्वप्रकाशस्याप्यजातीयविषयत्वस्येच्छाविषयत्ववत् मदीयादेर्ज्ञा-नविषयत्ववच्चाविरोधात्। चैतन्यांशविषयत्वं तु स्वप्रकाशे विरुद्धमेव। न च तत्र तन्मानमस्ति तथापि प्रकृते न काचित्क्षतिः, अविद्या-विषयस्य पूर्णचैतन्यस्यैव प्रकाशमानस्याविद्यानिवर्तकत्वोपपत्तेः। त-दाकारसाक्षात्कारवृत्त्या ह्यनभिव्यक्तिरूपावरणनिवृत्तौ प्रकाशमान-चैतन्यस्यैव सर्वत्राविद्यादिनिवर्तकत्वमिति वृत्तौ तदाकारतामात्र-मपेक्षितं तदेवाहस्तीत्याह—तथ निजेति। निजो यः स्वस्वभाव-भूतश्चैतन्याद्वयानन्दघन आत्मा तदाकारमात्रग्रहादित्यर्थः। मात्रप-देनाहङ्कारादि व्यावर्त्यते। नन्वज्ञानस्य घटादौ स्वगोचरकर्मक-ज्ञानान्निवृत्तेरिहाप्यज्ञानत्वेनात्तब्रह्मगोचरज्ञाननिवर्त्यत्वमनुमीयतइ त्याशङ्क्य जडगोचरत्वं तत्रोपाधिरित्याशयेनाह—कर्मत्वं न करो-तीति। किं चाविद्यानिवृत्तेरविद्याविषयस्य प्रकाशमात्रेण तदाकारवृत्त्यभिव्यक्तेनोपपत्तौ न कर्मत्वं तत्प्रयोजकमित्यप्रयोज-कत्वं हेतोरित्यभिप्रेत्याह—तत्र स्वाकारग्रहणेनेति। केवलं क-र्मत्वरहितं यथा स्यात्तथेयं तत्र स्वाकारग्रहणेनेति संबन्धः। एवं च वेदान्तादिजन्यवृत्त्याकारमात्रतया ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमेव न तु घटादिवत्फलव्याप्यं नापि धर्मवद् वृत्तिचैतन्याविषय इति भावः॥ २४५॥

ननु तदाकारवृत्तिव्यक्तचैतन्याविषयत्वं विनाऽविद्यादिनिवृत्ति-

मात्रेण, परीक्षकाणां न प्रामाण्यं संमतमित्याशङ्क्य मीमांसकानां तावत्तत्संमतमित्याह—

संविद्व्युत्पादकं यद्वचनमभिमतं कर्ममीमांसकाना
तत्कर्मत्वं न तावत्क्षिपति घटपटाद्यर्थसंवित्स्वरूपे ॥
किं त्वज्ञानाद्यनुत्त्या फलवदभिमतं तत्र शिष्यस्य तद्वत्
सर्वं वेदान्तवाक्यं फलवदिदमपि प्रत्यगात्मस्वरूपे ॥२४६॥

संविद्व्युत्पादकमिति । कर्ममीमांसकानां तावत्संविद्व्युत्पादकं तत्स्वरूपज्ञापकं वचनं ज्ञानं ज्ञातता वा स्वप्रकाशमित्यादिवाक्यमभिमतं, तद् घटपटाद्यर्थस्य या संवित्तत्स्वरूपे कर्मत्वं ज्ञाततां तद्विषयज्ञानं वा न क्षिपति न जनयति। ज्ञाततायाः ज्ञानस्य च स्वयंप्रकाशत्वेन तत्र ज्ञातताान्तरस्य ज्ञानान्तरस्य वाऽयोगात्। ज्ञानस्य परोक्षज्ञानविषयत्वोपगमे वाऽपरोक्षविषयत्वस्वप्रकाशत्वविरोधादित्यर्थः। किं तर्हि तत्र प्रमाणकृत्यमिति तत्राह—किंत्वित्यादिना। तत्र शिष्यस्य सदाकारज्ञानजननद्वारा ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वादिसंशयादेरपनुत्त्या निवृत्त्या फलवदभिमतमिति यद्वत्तद्वदिति संबन्धः ॥ २४६ ॥

लोकेऽप्याह—

अकार्यस्वरूपस्य कार्यत्वमिष्टं
यथा कारकैर्मूर्तमुत्सारयद्भिः ॥
तथैवाप्रमेयस्य मेयत्वमस्य
प्रमाणैस्तमस्तज्जमुत्सारयद्भिः ॥ २४७ ॥

अकार्येति। यथाऽसाध्यस्वरूपस्य कूपगगनादेरावरणापनयमृत्पाषाणाद्युत्सारयद्भिरपसारयद्भिः कारकैः कर्तृकरणादिभिः कार्यत्वं साध्यत्वमिष्टं तथैवाप्रमेयस्येति संबन्धः। लोके हि देवदत्ता-

दिकर्तृभिः कुदालादिभिः कूपः साध्यते । कूपश्चावच्छिन्नं नभ एव तदन्यस्यानिरूपणात् । न च नभसः स्वरूपेणोपाधिद्वारा वा साध्यता संभवति । मूर्तद्रव्योत्सारणव्यतिरेकेण प्रयत्नसाध्यस्यान्यस्यात्रासंभवात् । एवं च यथा तावतैव कूपाकाशस्य साध्यतावगमः एवमस्याप्रमेयस्याप्यात्मनः प्रमाणैरज्ञानतत्कार्यविलोपात्प्रमेयत्वव्यवहार इति भावः ॥ २४७ ॥

नन्वेवं साङ्गाध्ययनादेवोत्पन्नात्मज्ञानादप्यविद्यानिवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य, दृष्टादृष्टप्रतिबन्धराहित्यस्याभिव्यक्तपूर्णचैतन्यस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वान्नैवमित्याशयेनाह—

वाक्योत्थाखिलबुद्धिवृत्तिरमला यज्ञादिभिर्निश्चला
वेदान्तश्रवणादिभिः स्फटिकवत्स्वच्छा सती तावकम् ॥,
रूपं दर्पणवद्बिभर्ति परमं विष्णोः पदं संनिधे-
रेतस्मादिह कारणादथ भवेत्संसारबीजक्षयः ॥ २४८ ॥

वाक्योत्थाखिलेति । अमला प्रक्षीणदुरिता । यज्ञादिभिरमलेति सम्बन्धः । निश्चला संशयादिरहिता । अत एव स्वच्छा । संनिधेः संनिपातादेव । विष्णोः पदं बिभर्ति । तत्प्रतिबिम्बं गृह्णातीत्येतस्माज्ज्ञानात्मविलासाज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः ॥ २४८ ॥

आर्थक्रमानुरोधेन द्वितीयं पद्यमवतार्यते । एवं फलाव्याप्ये चैतन्याविषये चात्मनि विधिरूपवेदान्तप्रामाण्यमुपपादितमुपसंहरति—

एवं वेदशिरः प्रमाणमुदितं प्रत्यक्स्वरूपे तव
कर्मत्वं विरहय्य तत न हि नो बाधः प्रतिज्ञागिरः ॥
कर्मत्वं न करोति बोधयति च स्पष्टं वचो वैदिकं
रूपं तावकमेवमस्य भवति प्रामाण्यमत्रात्मनि ॥२४९॥

एवं वेदशिर इति। तावता च श्रुतिसूत्रयोः शास्त्रप्रमाणकत्वप्रतिज्ञापि न विरुध्यत इत्याह-तत्रेति-प्रतिज्ञाविलोपमेव विवृणोति-कर्मत्वं न करोतीत्यादिना ॥ २४९ ॥

एवं सर्वेषां विधिमुखप्रवृत्तवेदान्तानाम् "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादि सर्ववेदस्थानिर्विशेषात्मोपक्रमोपसंहारैक्यादिना "उदरमन्तरं कुरुते" इत्यादिभेदमात्रनिन्दावचनेन "एकमेवाद्वितीयं तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ" इत्यात्मप्रतिपादिकार्थमात्रविषयत्वतदितरपरिहार्यत्ववचनेन च वर्णितन्यायोपोद्बलितेनाखण्डैकरसे तात्पर्यं निरूपितम्। इदानीं निषेधवाक्यमपि पदार्थशोधनद्वारा तत्त्वमस्याद्यनुग्राहकतया तत्रैव पर्यवसन्नमिति वक्तुं प्रथमं नेतिनेत्यस्थूलादिवाक्यमपि तत्त्वमस्यादिना समप्रधानं तदेव वा प्रधानमिति भेदेन केषांचिन्मतमुत्थापयति—

पृष्ठेन पूर्णवपुषा क्रियते प्रतीति-
र्नेतीतिवाक्यजनिता जगतो निषेद्ध्री ॥
प्राधान्यमस्तु विधिना सममेव तस्मात्
तस्याथ वा भवतु तद्वचनं प्रधानम् ॥ २५० ॥

पृष्ठेनेति। "स एष नेतिनेत्यात्मा" इत्यादिवाक्यजनिता प्रपञ्चनिषेद्ध्री प्रतीतिः पृष्ठेन पश्चान्निखिलभेदनिषेधानुपपत्त्या पूर्णवपुषा क्रियते, पूर्णं ब्रह्माऽहमस्मीत्येवमाकारा भवति यस्मात्तस्मात्तस्य निषेधवाक्यस्य विधिना विधिमुखप्रवृत्तेन तत्त्वमादिना समं प्राधान्यमस्तु। अथवा तद्वचनमेव प्रधानं भवत्विति सम्बन्धः ॥ २५० ॥

उक्तमेवार्थद्वयं विवृणोति—

अद्वैतीकरणं निषेधवचनादुत्पन्नबुद्धेरपि
तुल्यं तत्त्वमसीतिवाक्यजनितप्रत्यक्प्रतीत्या सह ॥

आर्थं शाब्दमथापि वा भवतु तात्किं तेन यद्वा विधि-
र्नाकर्तुं शबलार्थगोचरतया निर्भेदमर्थं क्षमः ॥ २५१ ॥

अद्वैतीकरणमिति। प्रत्यग्ब्रह्मैक्याकारतेत्यर्थः। अध्यस्तस-कलप्रपञ्चनिषेधान्यथानुपपत्त्या तदधिष्ठानमद्वयं ब्रह्माहमेवेत्यर्थात्, मरीचिभिरिव, यथा तत्त्वमसीतिवाक्यादित्यर्थः। ननु निषेधवाक्या-र्थानुपपत्त्यैकत्वाद्वयात्माकारं ज्ञानं भवति, अपरत्र शाब्दादेवेति कथ-मनयोः साम्यमित्याशङ्क्य भवत्वेवं विशेषः अविद्यानिवृत्तौ तु तदा-कारतामात्रं तस्यापेक्ष्यते तच्चोभयत्रापि सममेवेति किं शाब्दत्वार्थ-त्वविशेषेणेत्याह—आर्थं शाब्दमिति। अथापि वा अथवेत्यर्थः। द्वितीयपक्षमुपपादयति—यद्वेति। निर्भेदमर्थमाकर्तुं तदाकारज्ञानं ज-नयितुं न क्षमः। कुतः? शबलार्थगोचरतयेति। तत्त्वमस्यादेः शबला-र्थत्वान्नाखण्डार्थज्ञानं ततः सम्भवतीति न ततोऽविद्यानिवृत्तिः स-म्भवति। तत उक्तविधया निषेधवाक्यमेव फलवत्प्रधानमिति भावः ॥ २५१ ॥

ननु शबलार्थस्यापि प्रागुक्तप्रकारेण तत्त्वमस्यादेर्लक्षणयाऽख-ण्डार्थत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्याऽसद्वेऽद्वये वाच्यार्थसम्बन्धासम्भवान्न ल-क्षणा सम्भवतीत्यभिमानेनाह—

सम्बन्धजातविरहान्न च लक्षणाऽस्मिन्
सम्भाव्यते परिहृताखिलदृश्यराशौ ॥
ब्रह्मात्मवस्तुनि ततः प्रतिषेधवाक्य-
शेषत्वमेतु विधिरित्यपि केचिदन्ये ॥ २५२ ॥

सम्बन्धजातविरहादिति। संयोगसमवायतादात्म्यकार्य-कारणतादिसम्बन्धासम्भवादित्यर्थः। ब्रह्मात्मवस्तुनि सम्बन्धजा-

तद्विरहादस्मिंस्तत्त्वमादिवाक्ये लक्षणा च न सम्भाव्यते । सम्बन्धाभावसिद्ध्यर्थं ब्रह्म विशिनष्टि–परिहृतेति । इति यतस्तत इति सम्बन्धः । शेषत्वं शबलार्थतत्त्वपादेरपि निषेध्यभेदाभेदोपस्थापकतया निषेधवाक्यशेषत्वमेतु माभोत्तु, अपिना पूर्वोक्तपक्षसमुच्चयं द्योतयति–केचिदन्य इति । वक्तृभेदव्यपदेश उक्तमतभेदाभिप्रायः । अन्य इत्युत्तरार्थो वा ॥ २५२ ॥

उच्यते । "सम्बन्धजातविरहात्" इत्यसिद्धम्, असंगेऽद्वयेऽध्यासिकाखिलसम्बन्धस्य यथानुभवं सत्त्वात् । किं चैवं सत्यादिवाक्यात्सत्यज्ञानाद्यात्मकब्रह्मासिद्ध्या स एष नेतिनेत्यादिवाक्येन तत्परामर्शेन निषेधोऽपि न स्यात् । अवान्तरवाक्यस्य तत्र लक्षणाभ्युपगमे च किमपराद्धं महावाक्येन तेनेत्याशयेनाह—

वाक्यं मुक्तिफलां धियं जनयति स्पष्टं विधिव्यापृतं
साक्षादेव तत्र स्वरूपकथनान्नैवं निषेधात्मकम् ॥
अध्यारोपितरूपभेदविलयव्यापारनिष्ठं तत्र
स्वाकारग्रहणक्षमां नहि धियं कर्तुं समर्थं यतः ॥ २५३ ॥

वाक्यमिति । विधिमुखेन बोधकं तत्त्वमादिवाक्यमेव भागत्यागलक्षणया तत्र शुद्धचैतन्यस्वरूपानुवादेनाद्वयब्रह्मप्रतिपादनान्मुक्तिफलां धियं स्पष्टं यथा स्यादपरोक्षरूपामिति यावत् । साक्षाज्जनयति नैवं निषेधात्मकामिति सम्बन्धः । साक्षात्तत्र स्वरूपेति वा योजना । अध्यस्ताहंकारस्वरूपव्यापारविषये च साक्षादित्युक्तम् । ननु मा भूयतः साक्षान्मुक्तिफलज्ञानजन्म, अर्थाद्ब्रह्मप्रतीतिरिति चेत्, न । अधीतविधिपरिगृहीतोपनिषद्भ्य एव साक्षादुत्पन्नज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वे सम्भवत्यार्थिकस्य तदयोगात् । औपनिषदमितिश्रुत्या ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्य निषिद्धत्वाच्च । किं चार्थादपि कियद् ब्रह्मेति-

ज्ञानं मुक्तिसाधनं ततो जायते, किंवाऽऽद्यं ब्रह्मेति । नाद्यः, अस्मिन्पक्षे हि तत्त्वमादिना निषेधवाक्येन वा तज्ज्ञानं भवतीति तयोर्वैकल्पिकं साधनत्वं वाच्यम् । एवं च निषेधस्य तत्त्वमादिवाक्यानपेक्षत्वाज्जीवमपि प्रपञ्चवत्तन्निराकुर्यात् । जीवस्वरूपबोधकवाक्यानां त्वंपदशोधनामपि तेनानपेक्षितत्वाच्चतोऽहं ब्रह्मेत्याकारा धीर्निषेधमात्रपर्यवसिता न भवेदित्याशयेनाह—अध्यारोपितेति । आत्मन्यारोपितसमप्रपञ्चतारूपभेदस्य विलये निवृत्तौ यो व्यापारस्तन्निष्ठमित्यर्थः । प्रपञ्चाभावमात्रबोधकमिति यावत् । स्वाकारग्रहणक्षमाम् अहं ब्रह्मेत्याकाराम् ॥ १५३ ॥

नापि द्वितीय इत्याह—

अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिर्नाकारमादास्यते
साक्षादद्वयवस्तुनस्तत्र विभोरज्ञानविच्छेदिनः ॥
अज्ञातस्य हि वस्तुनो न हि धिया स्वाकारसंवेदनं
मुक्त्वा तद्विषयस्य विभ्रमकृतो ध्वान्तस्य विध्वंसनम् १५४॥

अस्थूलादिवच इति । अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिसमस्तद्वैतनिषेधवचनादुत्पन्नं ज्ञानमित्यर्थः । साक्षादित्यपीदित्यस्याप्युपलक्षणम् । अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिरज्ञानविच्छेदिनो विभोरद्वयवस्तुनस्तत्त्वाकारं साक्षाद्वा अर्थाद्वा नादास्यते न ग्रहीष्यतीत्यर्थः । वृत्तिव्यक्तस्वरूपस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वमित्याशयेनाज्ञानविच्छेदिन इत्युक्तम् । मा भूत्तदादानमित्याशङ्क्योद्देशसिद्धिस्तदा न स्यादिति सामान्यन्यायेनाह—अज्ञातस्य हीति । हि यतोऽज्ञातस्य वस्तुनो धियाऽन्तःकरणवृत्त्या स्वाकारसंवेदनम्, आवृतस्वरूपविशेषस्फुरणं मुक्त्वा तद्विषयस्य वस्तुविषयस्य विभ्रमकृतो विभ्रमहेतोर्ध्वान्तस्याज्ञानस्य विध्वंसनं निवर्तनं हि भवति । अज्ञाने हि

स्वविषयस्फुरणानिवर्तते न त्वन्यस्फुरणात् । स्फुरणमन्तरेण वा निषेधमात्रात्, अतिप्रसङ्गात्। स्फुरणं च प्रमाणजन्यवृत्त्यधीनमित्यागृतगोचरप्रमाणवृत्तिरावश्यकीति भावः ॥ २५४ ॥

ततः किमित्याशङ्क्योक्तन्यायस्य विशिष्टे दृष्टान्तं दर्शयन्दार्ष्टान्तिके तदभावे दुःखोपशमो न स्यादित्याह—

रज्ज्वज्ञानविजृम्भितस्य फणिनो रज्जुप्रकाशक्षमं
विज्ञानं विरहय्य न प्रशमनं दृष्टं निषेधे कृते ॥
तद्वत्प्रत्यगविद्यया विरचितं संसारदुःखं न तत्
संवित्तिं विरहय्य शाम्यति धिया नेतीति शब्दोत्थया२५५॥

रज्ज्वज्ञानेति । रज्ज्वज्ञानादारोपितस्य सर्पस्य नायं सर्प इति निषेधे कृतेऽपि रज्जुरियमिति तदधिष्ठानावृतविशेषज्ञानं विना तदज्ञानस्य प्रशमनं न दृष्टं, नास्ति यद्वत्तद्वदिति सम्बन्धः । जीवस्य नित्यमुक्ताद्वयब्रह्मरूपाज्ञानात्संसार इति तत्प्रकाशं विना तदज्ञानतन्मूलसंसारनिवर्तनं भवेदिति नाद्वयं ब्रह्मेति ज्ञानं मुक्तिसाधनं ततो निषेधस्य न तत्त्वमादिनाम्यम् । एतेन तदेव प्रधानमिति पक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः ॥ २५५ ॥

किं तर्ह्यस्थूलादिवचःकृत्यं मुक्तिसाधनज्ञानस्य विधिवाक्यादेव सिद्धत्वादित्याशङ्क्य पदार्थशोधकतया तस्य तत्त्वमादिवाक्यशेषत्वमाह—

अस्थूलादिवचो निषेधकनया भेदस्य संशोधनाद्
वाक्यार्थान्वयसिद्धये तु घटते वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोः ॥
एवं तत्त्वमसीतिवाक्यगतयोस्तत्त्वंपदोक्तार्थयोः
संशुद्ध्यैव तु नेतिनेति वचनं मोक्षाय साक्षान्न तु ॥२५६॥

अस्थूलादिवचो निषेधकतयेति। भेदस्य निषेधकतया वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोः संशोधनादस्थूलादिवचो वाक्यार्थान्वयसिद्धये अखण्डवाक्यार्थसिद्धये यत्ने व्याप्रियत इति सम्बन्धः। वाच्यार्थाभ्यां लक्ष्यौ यावर्थौ प्रत्यग्ब्रह्मस्वरूपभूतौ तयोः संशोधनादित्यर्थः। तत्संशोधनं च चैतन्यानन्दैकरसस्य विनिश्चयः। वाच्यार्थश्च लक्ष्यार्थश्च तयोरिति वा। वाच्यार्थे न वाक्यतात्पर्यमपि तु लक्ष्यमात्र इति निश्चय एव तयोः संशोधनम्। एवं च निषेधवाक्यं विधिवाक्यशेषमेव न विपरीतम्, न वा निषेधवाक्यमपि प्रधानमित्याशयेनाह–एवमिति। मोक्षाय भवतीति शेषः। साक्षान्न तु साक्षान्मोक्षाय नैव भवतीत्यर्थः॥ २५७॥

एवं निषेधवाक्यस्याज्ञानमपञ्चनिषेधप्रतिपादनद्वारा तत्त्वमस्याद्यन्तर्भावो दर्शितः। अन्ये तु तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानसामर्थ्यसिद्धद्वैतनिषेधस्यानुवादविषया द्वैतनिषेधवाक्यं महावाक्यानुग्राहकम्। द्वैतनिषेधानुवादादपि महावाक्यस्याद्वैततात्पर्यसिद्धेरित्याहुस्तदप्यनुमोदते—

अन्ये पुनर्विधिवचोजनितात्मबुद्धि-
सामर्थ्यसिद्धमनुवक्ति निषेधवाक्यम्॥
द्वैतोपमर्दमिति शासति शिष्यवर्गं
तच्च प्रशस्तमनवद्यमभीष्टमेव॥ २५७॥

अन्य इति। सामर्थ्यसिद्धमिति। तत्त्वमस्यादिवाक्येनाहमद्वयानन्दं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधे जाते अहं चेदित्थंभूतस्तर्हि कालत्रयेऽपि मयि द्वैतं नास्तीति द्वैताभावो निश्चीयत इति तमनुवदति निषेधवाक्यं न तु तं प्रतिपादयतीत्यर्थः। तत्प्रशासनम्। निषेधवाक्यस्य तत्पक्षे पृथक् तात्पर्याभावेन तात्पर्यलाघवात्प्रशस्तं समीची-

ननु । अत्राधिगतत्वाद्यानवद्यम । प्रपञ्चनिषेधमन्तरेणापि दृश्यत्वादिना सिद्धतन्मिथ्यात्वमात्रेण वाक्यस्याद्वयब्रह्मप्रतिपादकत्वोपपत्तेः । अत एवाभीष्टमेवेत्यर्थः ॥ २५७ ॥

विधिसामर्थ्यसिद्धं निषेधानुवादं लौकिकदृष्टान्तेनाप्याह—

दृष्टश्च रज्जुविधिनावगतार्थवस्तु-
सामर्थ्यसिद्धभुजगप्रशमानुवादः ॥
रज्जुरतवाग्रत इयं न भुजङ्गमोऽय-
मित्यत्र तद्वदिह योजयितव्यमेतत् ॥ २५८ ॥

दृष्टश्चेति । रज्जुविधिना इयं रज्जुरितिवाक्येन । वस्त्विति स्वरूपपरम् , तवाग्रे स्थितेयं रज्जुर्नायं भुजङ्गम इत्याप्तवाक्ये इयं रज्जुरिति वाक्यसामर्थ्यसिद्धभुजङ्गाभावस्य नायं भुजङ्गम इत्यनुवादि यद्वत्तद्वदिहापीत्यर्थः ॥ २५८ ॥

एवं निषेधवाक्यस्य निर्विशेषे महावाक्यतात्पर्यमित्यनुकूलतया तच्छेषत्वं, मुक्तिफलज्ञानप्रसवस्तु तत्त्वमादेरेवेत्युक्तम् । अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह—

अस्यैव तत्त्वविनिवेदनशक्तिभाजः
संसारमूलविनिवृत्तिफलप्रसूतौ ॥
सामर्थ्यमस्ति षड्भिः परिबृंहितत्वा-
द्वेदान्तभूमिगतपक्षविधार्थवादैः ॥२५९ ॥

अस्यैवेति । तत्त्वमादेरेवेत्यर्थः । तत्त्वविनिवेदनशक्तिभाजः तत्त्वं परमार्थमद्वस्तु तद्यथावन्निवेदनशक्तिभाज इत्यर्थः । संसारमूलस्य विनिवृत्तिः फलं यस्य ज्ञानस्य तत्प्रसूतावित्यर्थः । अस्यै-

व तत्सामर्थ्ये युक्तिमाह—पडुभिरिति । समर्थैरित्यर्थः । परिबृंहितत्वात् उपोद्बलितत्वात् । वेदान्तभूमिषु गताः अवगताः पठिता इति यावत् । पञ्चविधा ये अर्थवादा भूतार्थवादास्तैरित्यर्थः । अर्थवादानां हि विधिनैकवाक्यत्वमिति प्रसिद्धं, वेदान्तभागे च सन्ति वक्ष्यमाणाः पञ्चविधार्थवादास्तैश्च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यैवाज्ञातज्ञापकत्वतया विधिस्थानीयस्योपोद्बलनं दृश्यते, न तु निषेधवाक्यस्येति तत्त्वमादेरेवार्थवादान्वितस्य फलवत्प्रमितिजनकत्वमित्यर्थः ॥ २५९ ॥

तानेवार्थवादान्दर्शयंस्तत्त्वमादेस्तदनुग्रहात्पुरुषार्थसाधनज्ञानहेतुत्वं युज्यते न तु निषेधस्येत्याह—

सृष्टिस्थितिप्रलयसंयमनप्रवेश-
व्यापारजातकथनच्छलतः प्रवृत्तैः ॥
सानुग्रहादवगतिः खलु तत्त्वमादे-
र्वाक्यात्परस्य घटते न ततोऽपरस्मात् ॥ २६० ॥

सृष्टिस्थितीति । सृष्टिर्वियदादेः सर्जनम्, स्थितिस्तस्य तत्रैव स्थितिस्तत्पालनमिति यावत् । प्रलयस्तस्य तत्रैव लयस्तत्संहरणमिति यावत् । संयमनं नियमनं तत्त्वम् । प्रवेशो जीवरूपेण प्रतिफलनं त एव व्यापारास्तेषां जातं समूहस्तत्कथनच्छलतस्तद्व्याजेन प्रवृत्तैरर्थवादैः कृतो योऽनुग्रहस्तत्सहिताच्चत्त्वमादेर्वाक्यादिति योजना । वेदान्तेषु हि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः" इत्यादयः श्रूयन्ते । ते चार्थवादा एव । निर्गुणब्रह्मप्रकरणगतत्वात्, स्वतः प्रयोजनशून्यतया वेदान्तार्थशेषत्वाच्च तत्र सृष्ट्यादित्वेन कारणस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चभेदनिषेधः कार्यकारणान-

न्यस्तन्यायेन सिद्ध्यति । नियमेन नियन्तुः कारणस्य चैतन्यम्, प्रवेशेन तस्य जीवाननन्यत्वमित्येभिरद्वयचैतन्यात्मकप्रत्यग्ब्रह्माभेदपरतत्त्वमा-देरेवार्थदृढीकरणात्तस्यैव तत्कृतोपकारभाक्त्वं न तु निषेधवचनस्य कथमपि । तत्र सृष्टिस्थित्योः कथंचिदत्र निषेध्यप्रसञ्जकतया तद-नुग्राहकत्वेऽपि प्रलयादीनां तदनुपयोग एव । एवं संयमनादिविशे-षोपन्यासस्येति तत्त्वमादेरेव वाक्यात्तदर्थस्याद्वयब्रह्मणोऽवगतिर्घटते न ततोऽपरस्मान्निषेधादित्यर्थः ॥ २६० ॥

एवं सूत्रकारस्याभिप्रायादपि विधिवाक्यस्यैव प्राधान्यं निश्चीयत इत्याह—

सूत्रं तत्तु समन्वयादिति विधिव्यापारनिष्ठं वचो
मोक्षायेति निवेदनाय कृतवान् वेदान्तवेदी मुनिः ॥
न्यायेनाकलयन्नशेषवचनव्यापारमूरीकृत—
स्वातन्त्र्यः सकलेऽपि वेदशिरसि स्वैरं चरन्नीश्वरः ॥२६१॥

सूत्रमिति । वेदान्तवेदी वेदान्तानां सम्यगर्थवेदनशीलः, अ-नेनास्य तद्विषयेऽज्ञानादिराहित्यं सूचितम् । मुनिर्बादरायणः "तत्तु समन्वयात्" इतिसूत्रं कृतवानिति सम्बन्धः । किमर्थमिति तदाह—वि-धीत्यादि निवेदनायेत्यन्तम् । स हि भगवांस्तत्तु समन्वयादिति सूत्रे तत्पदेन निर्विशेषाद्वयं सत्यज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं प्रति-ज्ञाय तत्र समन्वयादिति हेतुं दर्शयति न तु निषेधा-दिति । न हि निषेधवाक्यसमन्वयमात्रात्सत्यज्ञानानन्तानन्दं ब्रह्म सिद्ध्यतीति विधिव्यापारमेव वचनं ब्रह्मणि प्रमाणमिति दर्शितवानित्यर्थः । ननु स च केन बलेनैवमुक्तवानित्याशङ्क्योक्त-न्यायेनेत्याह—न्यायेनेति । आकलयन्नशेषव्यापारं निश्चिन्वन्,

तस्याप्यखिलवचनव्यापाराकलने सामर्थ्यमाह—ऊरीकृतस्वातन्त्र्यः स्वतः स्वीकृतस्वातन्त्र्यः । अत एव तस्येश्वरत्वं स्मर्यते—"को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद् भवेत्" इति । अत एव सकलेऽपि वेदशिरसि सर्ववेदान्तार्थे स्वैरं चरन् स्वत एवावगच्छन् अशेषवचनेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २६१ ॥

एवं वाक्यतात्पर्यनिरूपकमन्वयसूत्रवलाद्विधिप्राधान्यमुक्तम् । संप्रति तत्पदार्थशोधनप्रस्तावे एव सूत्रकारस्य प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति "ततो ब्रवीति च भूयः" इत्यादिसूत्रेण निषेधवाक्यविचारादपि निषेधवचनं विधिवत्प्रधानमेवेत्याह—

वाक्यार्थान्वयितत्पदार्थकथने नेतीति वाक्यं पुनः
साक्षात्सूचयति स्म सूत्रकृदतस्तत्तत्परं निश्चितम् ॥
एवं हस्ततलार्पितामलकवत् तात्पर्यसंवेदने
सत्यन्याद्गुदीरयन्ति यदि तत्क्षन्तुं कथं शक्नुमः ॥२६२॥

वाक्यार्थेति । पुनरपि सूत्रकृन्नेतीति वाक्यं साक्षात्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थान्वयी यस्तत्पदार्थस्तत्कथने तच्छोधनार्थं प्रतिषेधतीत्यनेन सूचयति स्म यतोऽतस्तन्निषेधवाक्यं तत्परं तत्पदार्थपरं न तु वाक्यार्थपरमित्यर्थः । सूत्रकारो ह्युदाहृतसूत्रेण "अथात आदेशो नेतिनेति" इति वचनं मूर्तादिकं कारणब्रह्मस्वरूपमेव प्रतिषेधति न तु रूपि ब्रह्मेतिप्रतिपाद्यं तत्पदार्थमेव शोधयामासेति न तत्स्वरूपमिति भावः । ननु विधिर्वा प्रधानमस्तु निषेधो वा किं तत इत्याशङ्क्य निषेधप्राधान्येऽपसिद्धान्तः स्यादित्याशयेनोपसंहरति—एवमिति । स्पष्टम् ॥ २६२ ॥

ननु तत्पदार्थसंशोधनस्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्याद्यवान्तरवाक्यैरेव सिद्धत्वात्किं तदर्थं निषेधवाक्यविचारेणेत्याशङ्क्या-

नन्तपदार्थदृढीकरणाय तदपेक्षितमित्याह—

सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यभिहिते संभावनाऽऽनीयते
नास्थूलादिवचःसमुद्भवधिया द्वैतोपमर्दं विना ॥
तेनावान्तरवाक्यलक्ष्यविषयां बुद्धिं दृढीकुर्वता
सर्वद्वैतनिषेधकेन वचसा वाक्यार्थधीर्जन्यते ॥ २६३ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमिति। सत्यादिरूपेणाभिहितेऽपि न संभावनाऽऽनीयते इति संबन्धः। आनीयत इति पदम्। अनन्तमाकाशमितिवत् अन्यथासिद्धिशङ्कासंभवादित्यर्थः। अस्थूलादि—विनान्तमादौ योजनीयम्। फलितमाह—तेनेति। येन निषेधवाक्यानां सत्यादिवाक्यार्थानन्त्यसंभवबुद्धिहेतुत्वं तेनेत्यर्थः। अवान्तरवाक्येन सत्यादिवाक्येन या लक्ष्याऽनन्तब्रह्मविषया बुद्धिस्तां दृढीकुर्वता वाक्यार्थधीः तत्त्वमादिवाक्यार्थधीः परंपरया जन्यत इत्यर्थः॥ २६३ ॥

नन्वेवं तत्पदार्थसंशुद्धावप्यनस्याभयसद्धर्मकलुषीकृतजीवस्वरूपस्य कथमखण्डवाक्यार्थप्रवेश इत्याशङ्क्य शुद्धं तत्पदार्थमनुवदंस्त्वस्यापि ज्योतिर्ब्राह्मणतात्पर्येण जाग्रदाद्यवस्थातद्धर्मकामकर्तृत्वादिरहितासंगसाक्षिमात्रतया सिद्धत्वादखण्डमात्मतत्त्वं वाक्याद्वेदीत्याह—

अस्थूलादिवचोनिरस्तनिखिलद्वैतप्रपञ्चं परं
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिवर्जितमिदं प्रत्यक्स्वरूपं तथा ॥
एकीकृत्य परस्परेण पदयोरर्थद्वयं तत्त्वतः
प्रत्यक् चाद्वयमद्वयं च तदिति प्रेक्षस्व निःसंशयम्॥२६४॥

अस्थूलादिवच इति। परं परमात्मतत्त्वम्। तथेति समुच्चये। पदार्थद्वयशोधनफलमाह—एकीकृत्येति। परस्परेण पर-

स्तरम्। पदयोस्तत्त्वंपदयोः। एकीकरणप्रकारमेवाह–तत्त्वत इत्यादिना। निःसंशयं यथा स्यात्तथेत्यर्थः॥ २६४॥

ननु वस्तु शुद्धमपि पदार्थद्वयं पृथगेव तत्कथं निःसंशयं प्रेक्षणं स्यादित्याशङ्क्य पदद्वयलक्ष्ये भेदकाभावान्न कथमपि भेदो न संभवतीति कथं न निःसंशयं प्रेक्षणमित्याशयेनाह—

अद्वैतं परिशोधितं भगवतो विष्णोः परं यत्पदं
तच्छब्देन समर्पितं परिगृहीतादेयमात्मप्रभम्॥
यत्त्वोपाधिविवर्जितं तव निजं साक्षात्स्वरूपं तयो-
रेकत्वं परिवर्जितव्यवधिकं प्रत्यक्षमीक्षस्व भोः॥२६५॥

अद्वैतमिति। भगवतो विष्णोर्यत्परं पदं परिशोधितं सत्यादिवाक्येनेति शेषः। तदेव भागलक्षणया तत्पदेनोपादेयमित्याशयेनाह–परिगृहीतादेयमिति। परिगृहीतमादेयमुपादेयांशो यथा स्यात्तथा समर्पितमित्यर्थः। उपाधिवर्जितमहंकारादिरहितमत एव साक्षादित्युक्तम्। परिवर्जितव्यवधिकं निरस्तपरस्परभेदकम्। एतच्चैकत्वविशेषणमत्यन्ताभेदाभिप्रायम्॥ २६५॥

परिगृहीतादेयमित्यनेन सूचितं सत्याद्यवान्तरवाक्यसिद्धं परमं पदं तत्र सत्यादिपदानामनृतादिव्यवच्छेद एव प्रातिस्विकं प्रयोजनमिति दर्शयन्ननृतादिव्यावृत्तिमुखमखण्डवाक्यार्थमपञ्चनमुपसंहरति—

अनृतजडविभक्तदुःखतुच्छा-
सहनवपुः परमं पदं मुरारेः॥
परिहृतसकलप्रपञ्चमात्मा
तव तदवेहि तमो निरस्य वाक्यात्॥ २६६॥

अनृतजडेति। विभक्तेत्यनन्तपदव्यवच्छेद्यं परिच्छिन्नमुक्त-

म, तुच्छेति सत्यद्वयावर्त्यम् । एतानन्तवादीन् सहत इत्यसहनम् एतद्विलक्षणमिति यावत् । एवंविधं वपुर्यस्य तादिसर्थः । तमःपदार्थाविवेकं तद्विवेचनेन निरस्य परसप्रज्ञानानन्तानन्दसद्रूपं परिहृतसकलप्रपञ्चद्वयं मुरारेः परमं पदं तत्त्वमात्मेति तत्त्वमादिवाक्याद्वेद्येति सम्बन्धः ॥ २६६ ॥

एवमखण्डवाक्यार्थं निरूप्य तस्यातिसूक्ष्मतया पुनः सन्दिहानं प्रति "उपससाद चतुष्टयसाधनः" इत्यनेन साधनमध्यस्थतयोक्तायामपि श्रद्धायां तस्याः प्राधान्येन कर्त्तव्यतामभिप्रेत्य तत्र प्रमाणमाह—

श्रद्धत्स्व सोम्येति हि शास्ति शास्त्रं
श्रद्धाधनत्वश्रुतिरस्ति चान्या ॥
श्रद्धा तु यस्येत्यपरं च वाक्य-
मधीयते संशयकृत्तनाय ॥ २६७ ॥

श्रद्धत्स्वेति । छान्दोग्ये "यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्य" इत्यतिसूक्ष्मस्य जगन्मूलस्य ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतया तद्विज्ञानसाधनं श्रद्धामिदं वाक्यं विधत्ते । तथा बृहदारण्यके "श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्याह । तदिदमाह—श्रद्धाधनत्वश्रुतिरिति । "एवं यस्य स्याच्छ्रद्धा न विचिकित्सास्ति" इति संशयनिरासायेऽपरमपि वाक्यं छन्दोगा अधीयते । ततस्त्वं वर्णितेऽखण्डवाक्यार्थे संशयनिरासाय श्रद्धां कुर्वित्यर्थः ॥ २६७ ॥

एवं तमो निरस्येत्यज्ञानस्य, संशयकृत्तनायेति संशयस्य च निरासं सूचयता तयोरनर्थहेतुत्वं सूचितम् । श्रद्धायाश्चानुष्ठेयत्वं सूचयता तदभावस्यापि तत्सूचितं तत्त्रितयं भगवतोऽपि संमतमि-

स्याह —

अज्ञो विनश्यति पुमानतिमूढभावा-
दश्रद्धयोपहतबुद्धिरतोऽपि कष्टः ॥
कष्टाच्च कष्टतर एव तु संशयात्मा
दुःखी सदेति भगवानपि वासुदेवः ॥२६८॥

अज्ञो विनश्यतीति । अविवेकी परमपुरुषार्थाद् भ्रश्यतीत्यर्थः । अतिमूढभावात्स्वपदार्थाविवेकात् । अज्ञोऽपि यदि वैदिकं कर्म श्रद्दध्यात्तस्य कदाचिज्ज्ञानं भवेदपि पुरुषार्थो न त्वश्रद्दधानस्य, तस्य नास्तिक्यप्रसङ्गेनानर्थसम्भवादित्याह–अश्रद्धयोपहतबुद्धिरिति । बुद्धिर्वैदिकी । कष्टः अतिदुःखीत्यर्थः । यदि कश्चिच्छ्रद्धामपि संपाद्य विवेकादिसाधनचतुष्टयो भूत्वा संन्यस्यानिश्चयरूपापातज्ञानेन कृतार्थं मन्यमानः श्रवणादिकं नानुतिष्ठति, असावन्ततः संदिग्धात्मोभयपुरुषार्थसाधनशून्यत्वात् सर्वथा भ्रष्ट एवेत्याह–कष्टाच्चेति । "अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः" इति श्रीभगवान्वासुदेव आहेत्यर्थः ॥ २६८ ॥

नन्वग्निहोत्रादिवाक्यार्थनिश्चयानन्तरमिवाद्वैतवाक्यार्थसाक्षात्कारानन्तरमपि किं कर्तव्यतान्तरमस्तीति शङ्कमानं प्रति तदनन्तरमेवाद्वयं निरतिशयानन्दं ब्रह्म भासते कर्तृकरणादिसाधनाभावाच्च तदधिकश्रेयसोऽभावाच्च नैवास्तीत्याह—

रूपं तावकमुज्झितद्वयमभूदद्वैतमेवाञ्जसा
तच्चाद्वैतमपास्य मोहजनितं पारोक्ष्यमात्मा ह्यभूत् ॥
एवं वेदशिरःपदान्वयवशादेकत्वमेकान्ततः
सिद्धं प्रत्यगनन्तयोरिति तत्र श्रेयः समाप्तिं गतम् ॥२६९॥

रूपं तावकमिति । तावकं रूपं स्वरूपमुज्झितद्वयं परित्यक्ताहङ्कारतद्धर्मादिद्वैतं यथा स्यात्तथा अञ्जसा स्वभावतोऽद्वैतमेव पूर्णं ब्रह्मैवाभूत्तच्चाद्वैतं मोहजनितं पारोक्ष्यमपास्याऽसौ तदात्माऽभूदीति सम्बन्धः । हीति वैदिकप्रसिद्धौ । एवं च सति तत्त्वमस्यादिवाक्यादहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कार उदिते पूर्णपुरुषार्थलाभ इत्याह—एव वेदशिर इति । तत्र श्रेय इति । तावतैवेति शेषः । समाप्तिं गतं निरवशेषं प्राप्तमित्यर्थः । प्रतीचः परमानन्दाद्वयब्रह्मप्राप्तेरेव श्रेयःसमाप्तित्वात् । "सा काष्ठा सा परा गतिः" इति श्रुतेः । "आत्मलाभान्न परं विद्यते, एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत" इति स्मृतेश्च । अग्निहोत्रादिज्ञानमात्रात्तु नैवंविधपुरुषार्थलाभ इति तत्रानुष्ठानापेक्षेति भावः ॥ २६९ ॥

एवं वेदान्तानामखण्डे ब्रह्मणि समन्वयो दर्शितः, अखण्डार्थतायाश्च वाक्यस्य लोकवादिप्रसिद्धिर्दर्शिता । इदानीमन्तेऽपि तदर्थ्यार्थे वादिप्रसिद्धिं दर्शयति, तत्रादावेकपदलक्षणया वैशेषिकमते तामाह—

सम्बन्धः समवाय इत्यपि पदे वैशेषिकोच्चारिते
नाखण्डव्यतिरिक्तवस्तु वदितुं शक्तोऽनवस्थाभयात् ॥
पञ्चानां समवायितेति वचनव्याघातभीतेरपि
सम्बन्धान्तरमस्य नाभिमनुते वैशेषिकः कातरः ॥२७०॥

सम्बन्ध इति । सम्बन्धविशिष्ट इत्यर्थः । समवायपदेन वैशेषिकप्रसिद्धो नित्यः सम्बन्धः कथितः । कुतो न शक्तस्तत्राह—अनवस्थाभयादिति । वैशेषिकैर्हि ययावयव्यादिसम्बन्धः समवाय इत्युच्यते, तत्र समवायस्यासम्बद्धत्वान्न तत्कृतावयवादिविशिष्टबुद्धिः स्यात् । न च समवायस्यापि समवायान्तरासम्बद्धत्वमिति वाच्यम् । स्वस्य स्वविशिष्टत्वासम्भवेन समवायान्तराभ्युपगमे तस्य तस्यापि समवाया-

न्तरमभ्युपेयमितरनवस्था स्यादिति चोद्यपरिहाराय स्वरूपसम्बन्धा-भिप्रायेण सम्बद्धः समवाय इत्युच्येत, तत्र सम्बद्धपदं समवायस्व-रूपमात्रे लक्षणया वर्तते समवायपदमपि तत्रैवेति कथं नाखण्डार्थता तदभ्युपेयेति भावः । न केवलं समवायान्तराभ्युपगमेऽनवस्था किं तु तेषामभ्युपगमविरोधोऽपि स्यादित्याह–पञ्चानामिति । वच-नस्य स्ववचनस्य व्याघातमर्यादिरित्यर्थः । अस्य समवायस्याश्रयवाश्र-यविगुणगुणिक्रियाक्रियावज्जातिव्यक्तिविशेषनित्यद्रव्याणां पञ्चयु-ग्मानामेव समवाय इति हि ते वदन्ति, तस्यैवं व्याघातः स्यात्, तत्प-रिहाराय समवाये समवायान्तर कातरः स्वसिद्धान्तसंरक्षाव्याकुल-चित्तो वैशेषिकः कथमङ्गीकुर्यादित्यर्थः ॥ २७० ॥

प्राभाकरमतेऽप्यखण्डार्थतामसिद्धिमाह—

शब्दो गकार इति लौकिकमस्ति वाक्यं
विस्पष्टमस्ति च पदद्वयमत्र वाक्ये ॥
प्राभाकरे च समये न गकारमात्रा-
दन्यत्पदद्वयनिगद्यमभीष्टमस्मिन् ॥ २७१ ॥

शब्दो गकार इति । अस्त्वेवंविधवाक्यस्य लोकप्रसिद्धि-स्तस्यापि संसृष्टार्थतैव किं न स्यात् तत्राह–प्राभाकरे चेति । प्राभाकरे समये चास्मिन्वाक्ये पदद्वयनिगद्यं शब्दो गकार इति प-दद्वयप्रतिपाद्यमन्यन्नाभीष्टमिति संबन्धः । अस्मिन्पदद्वयात्मक एतद्वा-क्ये शब्दो गकार इति वाक्ये हि प्रयुक्तपदद्वयेन प्राभाकरैर्गकार-व्यक्तिमात्रमभिधेयमित्यङ्गीकृतमितीदं वाक्यमखण्डार्थमभ्युपेयमिति भावः ॥ ७२१ ॥

ननु द्रव्यं घट इतिवाक्यमिव शब्दो गकार इतिवाक्यमपि प-रापरजातिद्वयविशिष्टमेवं प्रतिपादयिष्यतीति नाखण्डार्थमिति त-

प्राह—

शब्दत्वजातिवचनो न हि शब्दशब्दः
श्रोत्रोपलम्भनतया तु निबन्धनेन ॥
वर्णान्ब्रवीति न हि जातिरिहाभ्युपेता
साक्षाद्गकारमयमाह गकारशब्दः ॥ २७२ ॥

शब्दत्वजातिवचन इति। गत्वजातेरप्युपलक्षणम्। शब्दशब्दः शब्द इति शब्दः, एतच्च गशब्दस्याप्युपलक्षणम्। शब्दशब्दस्य जातिवचनत्वाभावे व्यक्त्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यां कथं वृत्तिरित्यत आह—श्रोत्रोपलम्भनतयेति। श्रोत्रोपलभ्यत्वेन तटस्थेनोपाधिनेत्यर्थः। निबन्धनेन निमित्तेन। नन्पाध्यपेक्षया जातिर्लघीयसीति, सत्यं, किं तु जातेः संस्थानव्यङ्ग्यत्वनियमेनाद्रव्ये शब्दे तदसंभव इत्याह—न हि जातिरिति। अत एव गत्वमपि न जातिरिति गकारशब्दोऽपि साक्षाद् गकारव्यक्तिमेवाह। सा च व्यक्तिरेका संभवतीति नानन्त्यव्यभिचारदोषोऽपीत्याशयेनाह—साक्षाद् गकारमिति। भामाकरैरद्रव्यवृत्तिजात्यनभ्युपगमाच्छ्रोत्रग्राह्यत्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तच्छब्दाप्रतीतेर्गकारशब्दस्य चैकगकारमात्रनिष्ठत्वादधिकार्थाभावाचस्याखण्डार्थतैव वक्तव्येति भावः ॥ २७२ ॥

भामाकरं प्रत्यखण्डार्थप्रसिद्धिमर्थनमुपसंहरति—

तस्मादखण्डविषये वचने विवादं
भामाकराः परिहरन्तु न चेदशक्यम् ॥
निर्वोढुमेतदिह वाक्यमितोऽन्यथा चे-
दस्यार्थकल्पनमभीप्सितमिष्टहानिः ॥ २७३ ॥

तस्मादिति। यस्मादुक्तविषयाऽखण्डार्थता तैरभ्युपेया त-स्मादित्यर्थः। परिहरन्तु त्यजन्तु। चेद्यदि न परिहरेयुः, इह तर्ह्येतदुदाहृतवाक्यं निर्वोढुमुपपादयितुमशक्यम्। यदि परापरजातिनिबन्धनं पदद्वयसामानाधिकरण्यं तैरभ्युपगम्येत तर्हि तत्सिद्धान्तक्षतिरित्याह—इत इति। उक्तप्रकारादित्यर्थः। अस्य प्रस्तुतवाक्यस्य इतोऽन्यथार्थकल्पनमभीप्सितं चेदिष्टहानिरिति सम्बन्धः॥ २७३॥

अखण्डार्थत्वे प्रागुदाहृतानामपि पाणिनिसंमतिमन्वे पुनरप्युदाहरति तस्यान्यथासिद्धत्वशङ्कानिरासाय—

प्रातिपदिकान्यनतिरिक्तविषयाणि
प्राह भगवान्प्रथमशब्दितविभक्त्या॥
पाणिनिरतः सकलतर्कसमयज्ञो
वष्टि वचसोरनतिरिक्तविषयत्वम्॥ २७४॥

प्रातिपदिकेति। भगवान्पाणिनिः प्रातिपदिकानि विभक्तिवर्जितहस्तादिशब्दान् प्रथमशब्दितविभक्त्या प्रथमेत्युक्तया विभक्त्या स्वादिरूपयाऽनतिरिक्तविषयाण्येकार्थविषयाणीति प्राहेति संबन्धः। पाणिनिः खलु "प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा" इति तदर्थे प्रथमां विभक्तिं विधत्त इति प्रकृतिप्रत्ययात्मकं तद्वाक्यमखण्डार्थम्। न चैवं विभक्तेस्तत्पर्यायत्वं तत्सिद्धानुवादत्वं चेति न तयोर्वाक्यतेति वाच्यम्। तथा सहैव प्रातिपदिकस्य प्रयोगनियमेन स्वार्थप्रतिपादकत्वेन च तदुभयाभावात्। यस्मादयं पाणिनिः प्रातिपदिकप्रथमयोरेकार्थत्वमाह, अतोऽयं सकलन्यायाभिज्ञोऽन्यत्राप्यपर्यायपदयोस्तादृशपदानां चानतिरिक्तविषयत्वं वष्टीच्छतीत्युपसंहरति—अत इति॥ २७४॥

किं च लोकेऽपर्यायपदवद्वाक्यप्रयोगस्यैकार्थे दर्शनात्र वादिभि-

विवादः कार्य इत्युपसंहरन्नाह—

इयं घटव्यक्तिरितीदृशेषु च
प्रसिद्धमेवैकरसार्थगोचरम् ॥
पदद्वयं लोकवचःसु तेन च
प्रशस्यते नात्र विवादसंग्रहः ॥ २७५ ॥

इयं घटव्यक्तिरिति । इयं घटव्यक्तिरित्येवमादिषु लोकवचःसु पदद्वयमेकरसार्थगोचरमेवेति प्रसिद्धं येन तेनास्मिन्नर्थे विवादसंग्रहो नैव प्रशस्यते न युज्यते वादिनामिति शेषः । इयमिति पुरःस्थितवस्तुमात्रं परामृश्य तस्य घटव्यक्त्यभेदमात्रं विवक्षितमिदं वाक्यं प्रतिपादयतीति तदेकरसार्थमित्यर्थः ॥ २७५ ॥

एवं वेदान्तानामखण्डैकरसे श्रुतिन्यायाभ्यां तात्पर्यं निरूपितम् । इदानीं "किं च प्रमाणान्तरमपेक्ष्य गिरः प्रवृत्ताः सिद्धेषु वस्तुषु जगत्युपलब्धपूर्वा" इत्यनेन सिद्धवस्तुविषयवाक्यस्य मानान्तरसंवादायत्तार्थतत्त्वनिश्चयतया, वेदान्ता यदि सिद्धब्रह्मपराः स्युस्तर्हि मानान्तरसापेक्षाः स्युः लौकिकसिद्धवाक्यवदिति यदुक्तं, तन्न । मानान्तरयोग्यार्थत्वोपाधेः । न च तदपि सिद्धार्थत्वेन वेदान्तेष्वनुमेयमिति साधनव्यापकत्वोपाधेरिति वाच्यम् । यतो न यत्परिनिष्ठितं तत्प्रमाणान्तरयोग्यमिति नियमोऽस्ति, येन तत्प्रमाणवेदान्ते मानान्तरसापेक्षता स्यादित्याशयेनाह—

न च प्रमाणान्तरयोग्यतायां
प्रयोजकं स्यात्परिनिष्ठितत्वम् ॥
यतः प्रमाणान्तरयोग्यतायां
प्रयोजकं रूपरसादिमत्त्वम् ॥ २७६ ॥

न च प्रमाणान्तरेति । प्रयोजकं गमकं व्याप्यमिति या-

वत् । परिनिष्ठितत्वं सिद्धत्वम् । कुत इत्यत आह–यत इति । रसः आदिर्यस्य स्पर्शादेः सः, रूपं च रसादिश्च रूपरसादी, तावस्य स्तः स रूपरसादिमान् तस्य भावस्तत्त्वमित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । रूपादिविशेषो हि द्रव्ये प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रवृत्तौ मूलं रूपाद्यर्थादिविशेषश्चानुमानादेरित्यर्थः ॥ २७६ ॥

फलितमाह—

ततस्तु रूपादिविहीनरूपे
प्रमान्तरागोचरचित्स्वरूपे ॥
वचः प्रमाणान्तरनिस्पृहं सत्
प्रमाणमत्रात्मनि निर्विवादम् ॥ २७७ ॥

तत इति । यतो रूपादिमत्त्वमेव शब्दातिरिक्तप्रमाणप्रवृत्तौ मूलं ततस्तद्रहिते अत एव प्रमाणान्तरायोग्येऽस्मिन् चैतन्यात्मनि सापेक्षत्वानुमानस्योक्तोपाधिदुष्टत्वेन वेदान्तवाक्यं प्रमाणान्तरनिरपेक्षं सन्निःसंदिग्धं प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ २७७ ॥

किं च लोके मानान्तरस्यान्यथासिद्धत्वान्न तत्सिद्धार्थशब्दप्रामाण्यनिमित्तमित्याह—

लोकप्रसिद्धपदगोचरतानिमित्त-
मन्यप्रमाणविषयत्वमिह प्रसिद्धम् ॥
लोकप्रसिद्धपदगोचरता न चास्मिन्
ब्रह्मात्मनीति च तदत्र निवारणीयम् ॥ २७८ ॥

लोकप्रसिद्धेति । लौकिकमानसिद्धा या पदगोचरता तन्निमित्तं तद्व्यापकमित्यर्थः । ततः किं तत्राह–लोकप्रसिद्धपदेति । अस्मिन्निर्विशेषे वेदान्तलक्ष्ये । फलितमाह–इति चेति । तदन्यप्रमाणविषयत्वं सर्वपदलक्ष्ये ब्रह्मणि संगतिग्रहस्यानपेक्षत्वान्न तन्नि-

मित्तमानान्तरापेक्षा तत्र शब्दस्येति भावः ॥ २७८ ॥

एवं स्वपक्षे शब्दस्य लक्ष्ये ब्रह्मणि मानान्तरनिरपेक्षं प्रामाण्यमुपपाद्य येषां वादिनां कार्यमेव वेदार्थस्तच्च लिङाद्यभिधेयमिति मतं तेषामिदं सापेक्षत्वदूषणं दुष्परिहरमित्याशयेनाह—

लोकप्रयुक्तपदगोचरताऽस्ति कार्ये
तेनाऽस्तु कार्यपरवाक्यमशेषतस्ते ॥
मानान्तरेषु परतन्त्रतयाऽप्रमाणं
स्वार्थे न दूषणमिदं श्रुतिमस्तकेषु ॥ २७९ ॥

लोकप्रयुक्तेति । मानान्तरसिद्ध एव संगतिग्रहो वक्तव्य इति कार्ये लोकप्रयुक्तपदगोचरताऽस्तीत्युक्तम् । फलितमाह–तेनेति । लोकप्रयुक्तपदगोचरत्वेन ते सापेक्षत्वप्रसङ्गेन सिद्धे वेदाप्रामाण्यमभ्युपेत्य कार्ये तत्प्रामाण्याभ्युपगन्तुस्तवाशेषतोऽशेषेषु मानान्तरेषु परतन्त्रतया मानान्तरापेक्षया स्वार्थेऽप्रमाणमस्तु स्यादिति संबन्धः । अप्रमाणमिति पदच्छेदः । स्वपक्षे चोक्तविधया नेदं दूषणमस्तीत्याह–न दूषणमिति । मानान्तरायत्तं स्वार्थे प्रामाण्यमित्येवंरूपमिदं दूषणं श्रुतिमस्तकेषु वेदशिरस्सु न, ब्रह्मपदस्य लिङादिपदवल्लौकिकपदत्वाभावादित्यर्थः ॥ २७९ ॥

यत्पुनरुक्तं "किं च क्रियापदमपेक्ष्य पदानि वाक्यभावेन सम्यगिह संगतिमाप्नुवन्ति" इत्यादिना वेदान्तेषु क्रियापदाभावान्न तन्निमित्तः पदानां परस्परं समन्वय इति कुतस्ततो वाक्यार्थप्रमितिस्तत्राह—

न च क्रियाकारितसंहतीनि
पदानि लोके नियमेन वक्तुम् ॥
समीहते पक्वमतिः पदानां
क्रियां विनाऽप्यन्वयदर्शनेन ॥ २८० ॥

न च क्रियाकारितेति । क्रिया तिङन्तं पदं तन्निमित्ता संहतिः समन्वयो येषां पदानां तानि, समीहते इच्छति, वक्तुं न समीहत इति सम्बन्धः । पक्षपातिः लौकिकन्यायाभिज्ञः । कुत इत्यत आह–पदानामिति ॥ २८० ॥

तदेव दर्शनमुदाहरति—

महीभुजोऽयं पुरुषो मनस्वी
वनस्पतेस्तत्फलमित्यपीह ॥
क्रियां विनाऽप्यन्वयवन्ति लोके
पदानि दृष्टानि बहूनि वक्तुः ॥ २८१ ॥

महीभुजोऽयमिति । कस्यायं पुरुषः कस्येदं फलमिति तत्संबन्धिविशेषमात्रजिज्ञासायामयं मनस्वी पुरुषो महीभुज इत्यादिना सम्बन्धिविशेषमात्रनिष्ठोऽयं प्रयोग इति क्रियापदापेक्षाभावात्तन्निमित्तस्तत्पदसमन्वयः । लोके वक्तुः पदानि वक्त्रा प्रयुक्तानि बहूनि पदानीति संबन्धः । आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिमत्त्वं हि पदानां परस्परान्वये निमित्तं न क्रियापदं न वा तद्विशेषः । तस्याप्याकाङ्क्षादियुक्तस्यैवान्वयित्वेन लाघवेन तावन्मात्रस्यैव तत्प्रयोजकत्वादतो वेदान्तपदानां परस्परान्वये न किंचिद्बाधकमिति भावः ॥ २८१ ॥

एवं तात्त्विकं परिहारमुक्त्वा तदभ्युपगम्याप्याह—

क्रियापदं वेदशिरःस्वपीष्यते
विवक्षितार्थानुगुणं तु तन्मतम् ॥
विवक्षितार्थप्रतिपत्तिघाति तु
क्रियापदं स्वीकृतमप्यनर्थकम् ॥ २८२ ॥

क्रियापदमिति । न चैवं वेदान्तानामपि क्रियानिष्ठत्वमतश्च इत्या·

ह—विवक्षितार्थेति । परं तु तत्क्रियापदं वेदान्तेन प्रतिपिपाद-यिषितोऽर्थोऽखण्डैकरसं ब्रह्म तदनुगुणं तत्र वेदान्तप्रामाण्याविरोधीत्यर्थः । अनुगुणपदव्यावर्त्यमाह—विवक्षितार्थप्रतिपत्तीति । उपासीतेत्यादि क्रियापदं स्वीकृतं पठितमपि तत्रानर्थकमित्यर्थः ॥ २८२ ॥

विवक्षितार्थानुगुणं क्रियापदं वेदान्ते किमस्तीत्यपेक्षायामाह—

अस्त्यस्म्यसीति च पदं प्रचुरं क्रियाया
वेदान्तवाक्यगतमादरतः पठन्ति ॥
तन्मात्रतः सकलवेदशिरःपदानां
संघातसिद्धिरिति वेदशिरोनिषण्णाः ॥ २८३ ॥

अस्त्यस्म्यसीति । "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसि" इत्यादौ क्रियायाः पदमस्तीत्यादितिङन्तपदमित्यर्थः । प्रचुरमनेकमिति पदविशेषणम् । अस्यावेदत्वशङ्कानिवृत्तये आदरत इत्युक्तम् । फलितमाह—तन्मात्रत इति । वेदशिरोनिषण्णाः समन्वयसूत्रकृद्बादरायणभगवत्पादप्रभृतयः ॥ २८३ ॥

नन्वेवं वेदान्तानामस्त्यर्थनिष्ठत्वेन सैव मानान्तरसापेक्षता स्यात्, अस्त्यर्थो हि सत्ता, सा च प्रमाणविषयत्वमेव न तदतिरिक्तसत्ता जात्यादि सत्तादेरसत्त्वप्रसङ्गात् । तथ्य सदात्मकब्रह्मणो मानान्तरविषयत्वमावश्यकमिति भामाकराः, तदनुवदति—

यत्तु प्रमाणमनुभूतिरिति प्रमाण-
सामान्यलक्षणमनूद्य पुनर्वदन्ति ॥
सत्ताप्रमाणघटनां प्रति योग्यताऽतो
नास्त्यर्थनिष्ठवचनेष्वनपेक्षतेति ॥ २८४ ॥

यत्त्विति । तदुक्तविधया तन्मतमनुपपन्नमिति दूषयितुं तदुक्तं प्रकारमाह–प्रमाणमनुभूतिरिति । अनुभूतिः प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा पश्चात्प्रमाणविषयत्वं प्रति योग्यता सत्येति यद्वदन्ति तद् दुर्घटमित्यग्रिमेण सम्बन्धः । तेषामेव वदतामाशयमाह–अतो नेति । अनपेक्षता न स्यादिति संबन्धः ॥ २८४ ॥

दुर्घटत्वमेवाह–

तद् दुर्घटं न खलु संविदियं स्वयोग्या
न ह्यात्मनि स्थितिमुपैष्यति योग्यताऽस्याः ॥
वस्त्वन्तरोपनिहितस्वपदत्वहेतो-
र्न ह्यात्मरूपदहने दहनस्य शक्तिः ॥ २८५ ॥

न खल्विति । किं संविद्विषयत्वं सत्त्वमुत तद्योग्यता । नाद्यः, तत्पूर्वमर्थस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । द्वितीये च संविदि साऽस्ति वा न वा । आद्ये किं स्वविषयत्वस्य योग्यता किं वा संविदन्तरविषयत्वस्य । द्वितीये संविदोऽस्वप्रकाशत्वापत्तिरित्यभिप्रेत्याद्याभावे हेतुमाह–न हीति । अस्याः संविदो योग्यता पूर्वोक्तरूपितविषयत्वस्य योग्यता आत्मनि स्वस्मिन् स्थितिं नोपैष्यति न युज्यत इत्यर्थः । कुतो न युज्यते तत्राह–वस्त्वन्तरेति । स्वस्मादन्यस्मिन्नेव घटादावुपनिहितमुपाश्रितं यत्स्वपदत्वं स्वविषयत्वं तस्माद्धेतोरित्यर्थः । संविद्विषयत्वस्य तदन्यत्वव्याप्तत्वनियमात्तस्यां तन्न संभवतीत्यर्थः । संविदः स्वगोचरत्वाभावे दृष्टान्तमाह–न हीति । आत्मरूपदहने स्वभस्मीकरण इत्यर्थः ॥ २८५ ॥

संविदि सा योग्यता नेति द्वितीयं पक्षमनूद्य प्रतिक्षिपति–

संवित्प्रमाणघटनां प्रति योग्यतां चे-
न्नेयं बिभर्ति न सती भवितुं समर्था ॥

तद्योग्यतैव यदि मातृघटादिसत्ता
तस्याप्यसत्त्वमिति शून्यमुपाजिहीथाः ॥ २८६ ॥

संविदप्रमाणेति । घटानां संबन्धं विषयत्वमिति यावत् । संविदि प्रमाणविषयत्वयोग्यताऽभावे इयं सती न स्यात् । प्रमाणविषयत्वयोग्यताया एव स्वरूपेण वस्तुनः सत्तारूपत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यसती सेति चेन्न । तदननुभवप्रसङ्गात् । किं चैवं तदधीनसत्त्वं सर्वमेवासत्स्यादित्याह—तद्योग्यतैवेति । शून्यमुपाजिहीथाः, त्वमपि शून्यवादी भविष्यसीत्यर्थः ॥ २८६ ॥

यतो मानयोग्यता न सत्त्वम् अत इत्युपसंहरति—

वस्तुस्वभाव इति सत्त्वमतो गृहाण
तच्च द्विधेति वितथाऽवितथस्वभेदात् ॥
सत्त्वं द्विरूपमितरेतरसंकरेण
सच्छब्दवाच्यमिति च व्यवहारकाले ॥ २८७ ॥

वस्तुस्वभाव इति । बाधायोग्यवस्तुस्वभाव इत्यर्थः । अतः सत्त्वं वस्तुस्वभाव इति गृहाणाङ्गीकुर्विति संबन्धः । ननु किमात्मवस्तुनः स्वभावः किं वा प्रपञ्चस्योतोभयस्य वा । नाद्यद्वितीयौ प्रपञ्चात्मनोस्तदभावप्रसङ्गात् । तृतीये तु द्वैतापात इत्याशङ्क्याकाशादावस्तित्वेऽप्यनादावुक्तमनुस्मारयन्नाह—तच्च द्विधेति । गृहाणेत्यनुषङ्गः । द्वैविध्यमेवाह—वितथेति । वितथमसत्यं वस्तुतो व्यवहारकाले सदवितथं परमार्थसदिति भेदादित्यर्थः । नन्वेवमसच्छब्दस्यानेकार्थतापत्तिरित्याशङ्क्याह—इतरेतरेति । संकरेण मिश्रेण । तृतीयेऽर्थभावे । प्रबलात्मना तत्सच्छब्दवाच्यमिति गृहाण अतो नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ २८७ ॥

तर्हि सत्यत्वे आत्मा द्विरूपः स्यादित्याशङ्क्य प्रागुक्तमेवार्थं

स्मारयति—

उत्सृज्य तत्र वितथांशमथेतरस्मिन्
संवित्स्वरूपपरमार्थमति स्वरूपे ॥
बुद्धिं कुरु प्रणिदधत्प्रणयेन मूर्ध्ना
ब्रह्माहमस्मि परमार्थसदित्यजस्रम् ॥ २८८ ॥

उत्सृज्येति। तत्र वाक्ये इतरस्मिन्स्वरूपे इति संबन्धः। तत्स्वरूपमाह—संवित्स्वरूपेति। एतच्च परमार्थत्वे हेतुतयोक्तम्। एवंभूतस्वरूपे मूर्ध्ना प्रणयेन श्रद्धया प्रणिदधत् चित्तं मस्तकप्रवणं कुर्वन् परमार्थमद्वयब्रह्माहमस्मीति बुद्धिमजस्रं कुर्विति सम्बन्धः। तथा च नोक्तदूषणमिति भावः ॥ २८८ ॥

यदुक्तं "मानान्तरं यदि न चेच्छति शब्दशक्तेस्तत्र ग्रहः कथमिति प्रतिपादनीयम्" इति तत्राह—

ब्रह्म स्वयंप्रभमतः शबलेषु तस्य
मानान्तरानधिगतेष्वपि शब्दशक्तिः ॥
रूपेषु वृद्धजनसंव्यवहारहेतोः
शक्या ग्रहीतुमुदितेन पथाऽनभिज्ञैः ॥ २८९ ॥

ब्रह्म स्वयंप्रभमिति। ततः किं तत्राह—अतः शबलेष्विति। एतच्चाहमादिपदवाच्यपरिसमाप्त्यहंकारादृष्टोक्त शबलाभिप्रायम्। सदादिवाच्यघटादिशबलं तु चक्षुरादिग्राह्यम्, ब्रह्मपदवाच्यं च कार्यलिङ्गानुमानतर्केण ब्रह्मपदार्थव्युत्पत्त्या चोपस्थितमेव, तदभिप्रायेणापि शब्दो मानान्तरानधिगतेषु तस्य रूपेष्विति सम्बन्धः। उदितेन प्राग्युक्तेन मार्गेणानभिज्ञैरविवेकिभिः। यद्यपि वाक्यतात्पर्यगम्ये ब्रह्मणि किमपि मानं न

प्रवर्त्तते तथापि तस्य शबलेषु यथाप्रमाणं यथानुभवं च सङ्गतिर्ग्रहीतुं शक्यत इति न तदर्थमपेक्षितप्रमाणेन वेदान्तानामनुवादता न वा संगतिग्रहविरह इति भावः ॥ २८९ ॥

ब्रह्मादिपदव्युत्पत्तावुपायान्तरं सदृष्टान्तमाह—

लोकप्रसिद्धार्थपदान्तराणां
समीपसङ्कीर्तनतोऽपि शक्तिः ॥
ब्रह्मादिशब्दस्य सुखावसेया
यथा हि यूपादिगिरस्तथैव ॥ २९० ॥

लोकप्रसिद्धेति । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" वाक्ये ब्रह्मपदव्यतिरिक्तानां यतो वेत्यादिपदानां लोकप्रसिद्धार्थानां समीपे संकीर्त्तनेनापि तर्कविधयोपस्थिते जगत्कारणरूपेऽद्वयेऽर्थे ब्रह्मादिशब्दस्य शक्तिः सुखावसेया भवति । यथा "यूपं तक्षति यूपमष्टास्री करोति" इत्यादिप्रसिद्धार्थतक्षणादिवाचकपदसमभिव्याहारसामर्थ्यात्तक्षणादिसंस्कारविशिष्टो यूपशब्दार्थः । एवमाहवनीयमादधातीत्यादिवाक्य आधानसंस्कारवानग्निराहवनीयशब्दार्थ इति निश्चीयते तथैवेत्यर्थः ॥ २९० ॥

इदानीं ब्रह्मादिपदानां शक्तिग्रहाभावेऽपि निखिलप्रपञ्चनिवारकनिषेधवाक्यसामर्थ्यान्निष्प्रपञ्चं ब्रह्म सिध्यतीति स्वाभिमतमपि पक्षमाह—

विनाऽपि शक्तिग्रहणं पदानां
परात्मनोर्वाचकमात्रभाजाम् ॥
भवेत्परब्रह्मणि वेदवाक्यात्
प्रतीतिरन्यप्रतिषेधनेन ॥ २९१ ॥

विनाऽपीति। परः परमात्मा आत्मा च तयोर्वाच्यवाचकभावभाजां वाचकत्वयुक्तानां पदानामिति सम्बन्धः। अन्यस्य ब्रह्मातिरिक्तप्रपञ्चस्य नेह नानेत्यादिप्रतिषेधनेनेत्यर्थः॥ २९१॥

ननु न तावद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तरेण प्रतिषेधः सम्भवति, शब्दस्तु शक्तिग्रहमपेक्षत इति कथं विनापि शक्तिग्रहणमित्युक्तमित्याशङ्क्य नञादिपदानां लोकप्रसिद्धार्थत्वेन विनापि ब्रह्मणि पदशक्तिग्रहं तदुपपद्यत इत्याह—

> नञः प्रपञ्चप्रतिपादकस्य च
> प्रतीत्य शक्तिं व्यवहारतः स्थितः॥
> पदस्य शक्नोति परं समीक्षितुं
> श्रुतेः प्रपञ्चप्रतिषेधमार्गतः॥ २९२॥

नञः प्रपञ्चप्रतिपादकस्येति। स्थितः पुमान् नञः पदस्य नाना किं च नेत्यादिनिषेधस्य प्रपञ्चप्रतिपादकस्य च पदस्य व्यवहारतः शक्तिं प्रतीत्येति सम्बन्धः। स्थित इति। अर्थाद्व्यवहारभूमाविति लभ्यते। परं परमात्मतत्त्वं श्रुतेर्वेदान्तवाक्यात्प्रपञ्चप्रतिषेधमार्गतः समीक्षितुं शक्नोतीति योजना। अत्र यदि परमात्मनि शक्तिग्रहो नापेक्ष्यते तर्हीह एव इत्यादिपदैः परमात्मानमनूद्य तत्र कथं प्रपञ्चो निषिध्येत; न हि निरधिष्ठानो निषेधः पर्यवस्यति ततो वा कथमात्मा सिध्येत्। नन्वात्मा स्वप्रकाश इति चेत्तर्हि किं प्रपञ्चनिषेधेनापि। तस्य निष्प्रपञ्चतासिद्धये तन्निषेध इति चेत्, न। तदनूद्य निषेधाभावे कथं तस्य तदापि सिध्येत्। इहेत्यादिपदस्य तत्र सङ्गतिग्रहे किमपराद्धं ब्रह्मात्मादिपदैः। सत्यादिपदलक्षणां विना वर्णितब्रह्मस्वरूपासिद्धेश्चेत्येतन्मतं न ग्रन्थकर्तृसम्मतमिति द्रष्टव्यम्॥ २९२॥

एवमात्मस्वभावस्यैव सत्त्वाचस्य चोक्तविषया मानान्तरायोग्यत्वात्तच्छब्दे ब्रह्मादिपदसंगतिग्रहस्यापि सुकरत्वात्तत्पदब्रह्मणि

वेदान्तप्रामाण्यमबाधितमिति तयोर्मानमेयभावसिद्धिरित्याह—

ब्रह्मास्मीति वचोनिविष्टपदयोर्मानं भवेदन्वयः
साक्षादद्वयवस्तु तस्य च भवेन्मेयं ततस्तद्गतेः ॥
यद्यत्र प्रमितिं करोति भवति प्रामाण्यमत्रास्य च
स्पष्टं दृष्टमिदं हि युक्तिघटितं रूपे यथा चक्षुषः ॥२९३॥

ब्रह्मास्मीति । ब्रह्मास्मीतिपदयोरन्वय इति सम्बन्धः । मानं प्रमितिजननयोग्यः । साक्षादपरोक्षं प्रत्यगभिन्नमिति यावत् । तस्य च ब्रह्मास्मीति वचनस्य, चोऽवधारणे, भवेदेवेति सम्बन्धः । मेयमिति । विषयतायोग्यम् उभयत्र प्रमाणमाह—तत इति । तस्माद्वचन इत्यर्थः । तस्याद्वयवस्तुनः । गतेरवगतेरित्यर्थः । ततश्चायोग्यात् फलानिष्पत्तेः तदुभयं तद्योग्यमित्यर्थः । एतस्याप्रमाणे व्यभिचारमाशङ्क्य प्रमाणसामान्यलक्षणं कथयन् तं परिहरति—यद्यत्रेति । यत्करणं यस्मिन्नर्थे प्रमितिमबाधिताज्ञातार्थावबोधं करोत्यत्रार्थेऽस्य प्रामाण्यं प्रमाजननयोग्यत्वं भवत्येव, इदं हि स्पष्टं दृष्टं युक्तिघटितं च । एतदेवोदाहरणविशेषे दर्शयति—रूपे-यथा चक्षुष इति । यदनधिगतमबाधितं येन निश्चीयते तत्र तत्प्रमाणमिति हि प्रमाणसामान्यलक्षणं, यथा तादृग्रूपादौ चक्षुरादि, नैवमप्रमाणमिति भावः ॥ २९३ ॥

प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रकृते दर्शयन्फलमाह—

मानान्तरानधिगतं परिनिष्ठितं यद्
वेदः समर्पयति चेतसि तत्परः सन् ॥

तथ्यमेव भवतीति समाश्रयस्व
श्रेयस्करो विधिगिरोऽवगतो यथैव ॥ २९४ ॥

मानान्तरानधिगतमिति । यद्ब्रह्म तदन्यद्वा वेदस्तथात्वमेवानपेक्ष्य भूत्वा मानान्तरानधिगतं परिनिष्ठितमपि यद्येतसि समर्पयति बोधयति तत्तथ्यमेवाबाध्यमेव भवतीति समाश्रयस्व यथैव विधिवाक्यादवगतो धर्म इति सम्बन्धः । अत्रोपास्यगुणसंसर्गस्य व्यावृत्तये तत्परं इत्युक्तम् । वेदतात्पर्यगोचरविपरीतग्राहिण एवामानत्वात्तदर्थोऽबाधित एवेति वेदस्तत्र प्रमाणमेवेति भावः ॥ २९४ ॥

ननु कार्ये कार्यवाक्यवद् ब्रह्मवाक्यं तत्र कथं प्रमाणं स्यात् । कार्यत्वस्य शब्दमेयत्वे तद्वचनत्वस्य शब्दप्रमाणत्वे च प्रयोजकत्वात् । न चाकार्यत्वमेव वेदार्थत्वे प्रयोजकम्, एवं वेदस्य प्रमाणत्वेऽपि तद्वचनत्वमेव प्रयोजकमस्तु न कार्यत्वादीति वाच्यम् । प्रयोजकगौरवापातादिति चेन्न । त्वन्मतेऽपि महाजनाश्रितवेदान्तप्रामाण्यतदर्थबाधप्रसङ्गाक्षोभयमपि प्रयोजकं किं त्वदन्यदेवेत्यभिप्रेत्याह—

निष्पन्नमेव यदि वा पुरुषप्रयत्न-
निष्पाद्यमस्तु तदनङ्गमिह प्रमेये ॥
एवं विधिर्भवतु शब्दसमन्वयो वा
प्रामाण्यकारणमिदं न वदन्ति सन्तः ॥ २९५ ॥

निष्पन्नमिति । यदि यदित्यर्थः । वाशब्दश्चार्थे । अस्तु स्यात् । यन्निष्पन्नं स्याद् यच्च पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यं तदुभयमिह वेदप्रमेयत्वेऽनङ्गमप्रयोजकम् । एवं विधिर्वा भवतु शब्दसमन्वयः सिद्धवाक्यं वा इदमुभयं प्रामाण्यकारणमिति सन्तो न वदन्ति ।

अबाधितानधिगतनिश्चायकशब्दत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वादिति भावः ।

अथ वा-चोदनासूत्रबलात् कार्यमेव वेदार्थः, चोदनैव प्रमाणमिति सिद्धं तत्कथं सिद्धवाक्यमपि प्रमाणं तदर्थोऽपि वा वेदार्थ इत्याशङ्क्याह-निष्पन्नमिति । निष्पन्नत्वमित्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वाद्यदि चेतीवार्थे यथा निष्पन्नत्वं वेदप्रमेयत्वेऽनङ्गं तथा तत्पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यत्वमस्त्विति सम्बन्धः । चेत्यपि दृष्टान्तार्थे, शब्दसमन्वयत्वं वेदप्रामाण्यकारणमिति यथा सन्तो न वदन्त्येवमिदं त्वदुक्तमपि न भवतु । इदंशब्दार्थमाह-विधिरिति । विधित्वमित्यर्थः ।

यद्वा-चोदनासूत्रबलात्कार्यत्वादेव वेदप्रमेयत्वादौ न प्रयोजकं किं तु वक्ष्यमाणमेवाबाध्यत्वादि युक्तं प्रमेयम्, प्रमाणमपि तादृगर्थनिश्चायकमेव तच्च सिद्धं कार्यं वा भवतु, न सिद्धत्वादिमात्रं प्रमेयत्वनिमित्तम्, न वा विधित्वादि प्रामाण्यप्रयोजकमित्याशयः । अत्र तन्निष्पन्नत्वादि अनङ्गमेवेति सम्बन्धः । एवमित्यनन्तरं तादृगर्थनिश्चायक इति शेषः । तस्मादबाधितानधिगतश्रोतृसमीहितमेव वेदतात्पर्यगम्यतादृगर्थनिश्चायकत्वेनैव वेदोऽपि प्रमाणम् । अन्यथा भोजनादिकार्येण विषभक्षणादिना वा तुल्यस्य त्वदभिमतकार्यस्य तद्भावप्रतुल्यचोदनायाश्च प्रमेयत्वाद्यनिर्वाहात् । एवं च लाघवादुक्तमेव वेदप्रमेयत्वादौ प्रयोजकम्, चोदनासूत्राशयस्तु उपरिष्टाद् द्रष्टव्य इति ॥२९१॥

यद्यपि वेदः सिद्धं कार्यं च बोधयति तथापि सिद्धत्वादि वेदबोध्यत्वे न प्रयोजकं न वा तदन्यतरबोधकत्वं वेदस्य प्रामाण्ये प्रयोजकमिति न्यायत उक्तं दृष्टान्तेनाप्याह—

नीलैकगोचरतया नियतं न चक्षु-
र्नाप्यस्य पीतविषये नियमोऽस्ति शक्तेः ॥

तद्वन्न वेदवचसामपि शक्तियोगः
कार्यादिवस्तुषु कथंचन पक्षपाती ॥ २९६ ॥

नीलैकगोचरतयेति । अस्य चक्षुषः । पक्षपाती कार्यमात्रगोचरः सिद्धमात्रगोचरो वा नेति सम्बन्धः ॥ २९६ ॥

उक्तमर्थं जैमिनीयन्यायबलादपि द्रढयति—

यद्बादरायणमतं परिगृह्य पूर्वं
श्रेयस्करेऽनधिगते खलु चोदनायाः ॥
प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य
वस्तुस्वरूपकथनेऽप्यविशिष्टमस्ति ॥ २९७ ॥

यद्बादरायणमिति । परिगृह्याश्रित्य पूर्वं पूर्वतन्त्रेऽस्य समन्वयस्य प्रस्तुतवेदान्तवाक्यस्य पूर्वं बादरायणमतमाश्रित्यानधिगते धर्मे चोदनाया यत्प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य वस्तुस्वरूपकथनेऽप्यविशिष्टमस्ति खल्विति सम्बन्धः ।

पूर्वतन्त्रे हि जैमिनिना "अनुपलब्धेऽर्थे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्"इति सूत्रांशेनानपेक्षत्वेनैव वेदप्रामाण्यं बादरायणस्य मतमित्याश्रित्य धर्मेऽप्युपदेशस्य तथैव प्रामाण्यं व्यवस्थापितं तदिहालौकिकार्थापौरुषेयवेदान्तेष्वप्यस्तीति कथं न ते ब्रह्मणि प्रमाणम् । चोदनासूत्रं तु स्वस्य विचार्यतया प्रतिज्ञातकर्मवाक्यपरायेनैवेति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं जैमिनेरपि सम्मतमन्यथा धर्मेऽपि तन्न निर्वहेदिति भावः ॥ २९७ ॥

तस्मात्सकलप्रमाणप्रमेयसाधारणमेव रूपं वेदतदर्थयोरप्याश्रयणीयं तच्चात्राप्यस्तीत्येवत्याशयेन सर्वप्रमाणप्रमेयसाधारणरूपमुक्तं महाचार्यप्रभृतीनां सम्मतमित्याह—

मानान्तरानधिगतं त्ववगम्यमानं
मेयं भवेदिति हि मेयविदो वदन्ति ॥

मानान्तरानधिगते विषयेऽवबोधं

कुर्वत्प्रमाणमिति मानविदां प्रसिद्धिः ॥२९८॥

मानान्तरेति ॥ २९८ ॥

एवं प्रमाणप्रमेयत्वप्रयोजकरूपे सत्यपि यदि वेदान्तो ब्रह्मणि न प्रमाणं ब्रह्म च न प्रमेयं स्यात्तर्हि चोदनाधर्मयोरपि न तदुभयं स्यादिति ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यं बाधकमुखेनोपसंहरति—

एवं सतीह यदि वेदशिरो न मानं

श्रेयस्करे विधिगिरोऽपि न मानता स्यात् ॥

श्रेयस्करे विधिगिरो यदि मानता स्याद्

वस्तुस्वरूपकथनेऽपि समन्वयस्य ॥ २९९ ॥

एवं सतीति । प्रामाण्यप्रयोजकरूपे सतीत्यर्थः । इह ब्रह्मणि न मानता स्यात्ततः प्रयोजनरूपान्तराभावादित्यर्थः । यदि मानता स्यादिति । तेनैव रूपेणेति शेषः । समन्वयस्य मानता स्यादित्यनुषङ्गः ॥ २९९ ॥

एवं सिद्धपरत्वेऽपि वेदान्तानां न सापेक्षत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । नन्वेवमपि सिद्धवस्तुज्ञानेन प्रयोजनासम्भवादध्ययनविध्युपात्तवेदानां कथं तत्र पर्यवसानं स्यादिति शङ्कते—

वस्तुस्वरूपकथने ननु नास्ति पुंसः

किंचित्फलं विधिवचःसु पुनः प्रवृत्तिः ॥

सम्भाव्यते फलमतः किल वस्तुनिष्ठ—

वाक्यं विधिस्तुतिपरं त्विति जैमिनीयाः॥३००॥

वस्तुस्वरूपकथन इति । नन्विति चोद्ये । पुंसोऽध्येतुः । कथं तर्हि फलपर्यन्तमानमित्याशङ्क्य विधायकवाक्यपरत्वेन तत्सिद्धिप्रती-

स्वाशयेन विधीनां स्वतःफलं सम्भावयति—विधिवचःस्विति । प्रवृत्तिरर्थभावना । फलं शब्दभावनाभाव्यम् । ततश्च तस्याः पुरुषार्थभाव्यनिष्ठत्वाद्विधीनां फलवत्त्वमित्यर्थः । कथं तर्हि वेदान्तानां तदेकवाक्यतासिद्धे ब्रह्मणि विध्यसम्भवात्तस्य भावार्थैकगोचरत्वनियमादित्याशङ्क्य कर्मविधिनाऽर्थवादानामिव कर्त्रादिस्तावकतया तदेकवाक्यतामाह—अतः किलेति । यतो वेदान्ताः स्वतोऽफलाः विधिश्च फलवानत इत्यर्थः । तुरवधारणे । परमेवेत्यर्थः । ततश्च सिद्धे ब्रह्मणि प्रमाणाभावान्न तत्सिध्यतीति भावः ॥३००॥

मैवं, वेदान्तानां स्वातन्त्र्येणैव निरस्तनिखिलदुःखनिरतिशयानन्दब्रह्मावाप्तिफलमस्त्वादिति परिहरति—

स्यादेतदेवमनवद्यपुमर्थसिद्धि-
र्वेदान्तवेद्यविषयावगतौ न चेत्स्यात् ॥
स्वाराज्यमत्र कवलीकृतभोगभूमि
संपूर्णमस्य विदुषो भवतीति दृष्टम् ॥ ३०१ ॥

स्यादेतदिति । वेदान्तवेद्यविषयावगतौ सत्यामनवद्यपुमर्थसिद्धिः साक्षान्न स्याच्चेदेवं त्वदुक्तविधयैतत्कर्मशेषत्वं स्यात् , न चैतदस्तीत्यर्थः । ननु सिद्धज्ञानात्प्रवृत्त्याद्यसंभवात्फलमात्रं न संभवति कुतोऽनवद्यपुमर्थलाभस्तत्राह—स्वाराज्यमिति । स्वस्वरूपसौख्यमित्यर्थः । अत्र सिद्धब्रह्मसाक्षात्कारे सति । तस्य निरतिशयत्वमाह—कवलीकृतेति । ब्रह्मादीनां या भोगभूमयो भोग इति यावत्, ताः कवलीकृताः स्वान्तर्गमिता येन स्वाराज्येन तत्तया अत एव संपूर्णमनवच्छिन्नम् । दृष्टम् "स एको ब्रह्मण आनन्दः" इत्यादिश्रुताविति शेषः । ब्रह्मविद्भिरिति वा । एवं च वेदान्तानां फलप्रतिलम्भार्थं न प्रवृत्त्याद्यपेक्षेति न विध्येकवाक्यत्वं न चाऽद्वैतब्रह्मणो विमानत्वमिति भावः ॥ ३०१ ॥

। नन्वाज्यावेक्षणादिवदात्मज्ञानमपि ज्ञानत्वात्पराङ्गं वाच्यं तत्कुतस्तावन्मात्रात्पुमर्थलाभस्तत्राह—

यस्यापि विप्लुषि कृतार्थतया निषण्णाः
शक्रादयो जलचरा इव सागरस्य ॥
प्रत्यक्स्वभावकमपास्तसमस्तदुःखं
तद्वैष्णवं सुखमवाप्नुवतः किमन्यत् ॥ ३०२ ॥

यस्यापीति । यस्य ब्रह्मसुखस्य विप्लुषि अतिक्षुद्रांशेऽपि शक्रादयस्त्रिलोकीश्वरप्रभृतयः कृतार्थतया निषण्णाः स्वरूपानन्दैकलेशभूतं त्रिलोकीशासनादिसंभवं सुखं प्राप्य वयं कृतार्था इति मन्यमाना नान्यदपेक्षन्त इत्यर्थः । तत्प्रत्यक्स्वभावकत्वादिविशिष्टं वैष्णवं विष्णोः परमं पदं सुखमवाप्नुवतो विदुषः किमन्यत्कर्तव्यं स्यात् । "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत्" इति श्रुतेः । आज्यावेक्षणं तु क्रतुप्रकरणे विहितमिति पराङ्गं, नैवमात्मज्ञानं तत्प्रकरणे विहितमिति स्वतन्त्रम् । एतच्च भट्टपादानामपि संमतम् । "सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते ॥ पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारितम्" इति तदुक्तेरिति भावः । तथा सुखैकलेशप्राप्तिमात्रेण कृतार्थत्वे दृष्टान्तमाह–जलचरा इति । सागरस्य विप्लुषि कृतार्थतया निषण्णा जलचरा इवेत्यर्थः ॥ ३०२ ॥

नन्वात्मैवं सुखरूपश्चेत्किमित्यस्माभिस्तथा नानुभूयत इत्याशङ्क्याज्ञानेनावृतत्वात् अस्माभिर्नानुभूयते, विद्योत्पत्तिमात्रेणाज्ञाननिवृत्तेः पूर्णसुखानुभव उपपद्यत इत्याशयेनाह—

अज्ञानमात्मविषयं भवहेतुभूतं
प्रच्छादकं च परमात्मसुखस्य तूर्णम् ॥

त्र्यन्तवाक्यजनितात्ममतिर्विपाक-

मासाद्य हन्ति यदि तत्र किमर्थनीयम् ॥ ३०३ ॥

अज्ञानमिति । तत्र मानमाह—आत्मेति । आत्मविषयं साक्षिसिद्धम् । तस्यानर्थहेतुत्वमाह—भवहेतुभूतमिति । भवः संसारस्तद्धेतुमित्यर्थः । पुरुषार्थप्रतिबन्धकत्वमाह—प्रच्छादकं चेति । परमात्मसुखस्य प्रच्छादकं चेति संबन्धः । त्र्यन्तो वेदान्तः । तूर्णं प्रतीति हन्तीति संबन्धः । आपातज्ञानं व्यवच्छेत्तुमाह—विपाकमिति । श्रवणादिनिमित्तां स्वविषयप्रतिष्ठामित्यर्थः । तथा च ज्ञानमात्रेण कृतकृत्यतेति भावः ॥ ३०३ ॥

ननु सर्वत्र साध्यस्यैव पुरुषार्थत्वं दृष्टं न तु प्राक्सिद्धस्य, ब्रह्मसुखं च नित्यसिद्धमिति कथं तस्य प्रेक्षावदभिलाषास्पदत्वमित्याशंक्य लोके प्राक्सिद्धस्याप्यज्ञातस्य प्रेक्षाविषयत्वं दृश्यते । ज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तौ चेष्टं प्राप्तमित्यनुभवोऽपि, एवं प्राप्तेऽप्यज्ञाते ब्रह्मसुखे प्रेक्षावतां प्रेप्सा, तन्निवृत्तौ कार्तार्थ्यं चोपपद्यत इति श्लोकद्वयेनाह—

करमुष्टिनिविष्टमुत्तम

कनकं प्रस्मरणादलब्धवत् ॥

प्रतिभाति तदाप्तवाक्यतः

प्रतिपत्त्या लभते यथा जनः ॥ ३०४ ॥

करमुष्टिनिविष्टमित्यादिना । मुष्टौ कृतमित्यर्थः । प्रस्मरणाद् विस्मरणादाप्तवाक्यतो मुष्टिं विमुच्य पश्येत्याप्तवचनात् प्रतिपत्त्या तल्लभत इति संबन्धः ॥ ३०४ ॥

परमात्मपदं पराकृतद्वितयं प्राप्तमपि स्वभावतः ॥

अनवाप्तवदेव लिप्सते लभते चैवमयं प्रमाणतः ॥३०५॥

परमात्मपदमित्यादि दार्ष्टान्तिकम् एवमित्यादौ योजनीयम्। स्व-भावतः प्राप्तमपीति संबन्धः। अनवाप्तवत् अप्राप्तहिरण्यवत्स्वादिवत्। लिप्सते आप्तुमिच्छति। प्रमाणतः ब्रह्मसाक्षात्कारात्। न हि सु-खस्य कृतिसाध्यत्वमपि पुरुषार्थत्वप्रयोजकं, गौरवात्तस्य दुःखादि-साधारणत्वाच्च किं तु स्वस्य प्रकाशमानसुखत्वं, तच्च नित्यसिद्धा-त्मसुखेऽप्यस्ति। न च ज्ञानवैयर्थ्यं तदावरणनिवृत्तये तदपेक्षणादि-ति भावः॥ ३०५॥

एवमबाधितानधिगतब्रह्मप्रतिपादकानामनतिशयानन्दब्रह्मप्राप्ति-पर्यवसायिना वेदान्तानां धर्म इव चोदनाया ब्रह्मणि प्रामाण्यमनप-वाद्यमित्युपपादितम्।

ननु सत्यमीदृशं ब्रह्म वेदान्तेभ्योऽवगम्यते परं तु कार्यपरेभ्य-स्तेभ्यो न तु केवलसिद्धपरेभ्यः। लोके शब्दानां सिद्धे सङ्गतिग्र-हासंभवेन वेदस्याप्यतदर्थत्वात्। कार्ये च सङ्गतिग्रहस्योक्तत्वात्। आत्मेत्येवोपासीतेति ह्यात्मोपासनं विधीयते, तत्र च रात्रिसत्रन्या-येन "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्याद्यर्थवादावगतब्रह्मभवनकामो नि-योज्यः कल्प्यते। ब्रह्मभवनकामस्य च कथंभूतयाऽवगत उपास-नाविषयनियोगः स्वस्य साक्षात्कर्तव्यत्वायोगात्स्वसिद्ध्यर्थं स्ववि-षयोपासनस्यानुष्ठानमाक्षिपति। तच्चाज्ञातं नानुष्ठातुं शक्यमिति त-ज्ज्ञानाय विषयतया तद्विषयरूपाद्वैतात्मानमप्युपासनानियोगोऽपेक्ष-ते। ततः कोऽसावात्मेति तदाकाङ्क्षायां सत्यादिवाक्यमुपासनानि-योगपर्यवसायत्वेन—मन्त्रा इव विधिपरा देवताविग्रहम्—आत्मानं बोध-यतीति तस्य कार्यपरवेदान्तात्सिद्धिरिति। मैवम्। सिद्धेऽपि शब्दा-नां संबन्धग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वान्मोक्षकामं प्रत्युपासनाविध्यसंभवात्। तथा हि—किमुपासनं प्रधानकर्मतया विधीयते, गुणकर्मतया वा? आद्ये उपासनजन्यापूर्वस्य कोपयोग इति चिन्तनीयम्। न तावद् ब्रह्मैक्ये तस्योपयोगः, तस्य नित्यसिद्धस्य तदसाध्यत्वात्। ना-

प्यविद्यानिवृत्तौ, तस्या अपि ज्ञानैकफलत्वात् । नाप्यात्मसाक्षात्कारे, तस्य श्रवणादिविधिफलतया तदफलत्वात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्साधनत्वसिद्ध्या तत्र प्रवृत्तिसंभवाद्विधिवैयर्थ्याच्च । अवघातादौ च नियमापूर्वमस्तीति न विधिवैयर्थ्यं, प्रकृतेऽपि तथास्त्विति चेच्चक्षुरुपासनाया अपूर्वद्वारा मुक्तिफलता न स्यादिति न प्रधानकर्मता । किं तु सिद्धान्त इव निदिध्यासनस्यात्मज्ञानार्थतयाऽऽत्मशेषतैव स्यात् । अत एव न गुणकर्मतयापि तद्विधिः । किं च गुणकर्मणः फले प्राप्तिरुत्पत्तिर्वा संस्कारो विकारो वा स्यात् । न चैषामन्यतमोऽपि ब्रह्मण्युपासनया संभवतीति व्यतिरेकदृष्टान्तेन सह दर्शयति—

न स्वाध्यायवदाप्यता न च पुनस्त्रेताग्निवज्जन्यता
न व्रीह्यादिवदस्य संस्कृतियुजा नो सोमवद्विक्रिया ॥
पाठाधानजलोक्षणाभिषवणैः कूटस्थरूपं हि तद्
ब्रह्मापास्तविकारजन्ममरणं निःश्रेयसं साधनैः ॥३०६॥

न स्वाध्यायेत्यादिना । अस्य ब्रह्मणः साधनैर्न "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विहितस्वशाखाध्ययनेन स्वाध्यायस्येवाप्यता प्राप्तिः संभवति । स्वाध्याये च सा अध्येत्रधीनोच्चारणक्षमता । नापि "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इतिविहिताधानेन गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपाग्नित्रयस्येवोत्पत्तिः । नापि "व्रीहीन्प्रोक्षति" इत्यादिना विहितप्रोक्षणेन व्रीह्युलूखलादेरिव संस्कृतिः संस्कारस्तत्कृतातीन्द्रियातिशयस्तया युजा संबन्धः । नापि "सोममभिषुणोति" इति विहितेन कुट्टनरूपाभिषवणेन सोमस्येव विक्रियाऽन्यथाभावः । पाठोऽध्ययनम् । उक्षणं प्रोक्षणम् । एषां चतुर्णां पाठादीनां यथाक्रमं स्वाध्यायाद्याप्यतादिभिः संबन्धः । अत्र साधनैरिति बहुक्तं पूर्वपक्षे मनोमयादिब्रह्मोपासनाद्यभिप्रायेण । कुतो

ब्रह्मणि तदसंभव इत्यत आह–कूटस्थेति । हिहेतौ । यतो ब्रह्म कूटस्थादिरूपमत आप्यताद्यस्य नेति संबन्धः । कूटस्थपदसूचितं निर्विकारत्वमजन्यत्वं च, अपास्तेति दर्शितम् । अन्येऽपि भावविकारा निरस्ता इति सूचयितुं मरणग्रहणम् । ब्रह्मपदेन तस्य सर्वात्मत्वं दर्शयता आप्यत्वं निरस्तम् । निःश्रेयसमिति परमप्रयोजनरूपतयो-पयुक्तोपयोक्ष्यमाणताऽभावात्संस्कार्यत्वं निरस्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३०६॥

ननु "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति तस्याप्यत्वं श्रूयते । न च ब्रह्मैव सन्निति तस्य प्रागपि सत्त्वात्प्राप्तिक्रियासाध्यत्वमिति वा-च्यम् । क्रियापदानुरोधेन ब्रह्मैवेत्यस्य भाविपरत्वकल्पनात् । न चैवमपि तस्य सर्वगतस्य घटेनाकाशस्येव न क्रियथाऽऽप्यत्वमिति वा-च्यम् । "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" इतिश्रुतिसिद्धावि-कृतब्रह्मदेशस्याप्यत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—

ब्रह्मैव सन्निति वचः प्रथमश्रुतत्वा-
दप्येतिशब्दमुपसंहरणस्थमुच्चैः ॥
प्रत्याययत्स्वविषयादुचिताद् बलीयो
ब्रह्मात्मनोरनतिरेकमसाध्यमाह ॥ ३०७ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । उपसंहरणस्थमेतद्वाक्यान्ते श्रूयमाण मप्येतिपदं स्वार्थादुचितान्मुख्याद् ब्रह्मैव सन्निति सावधारणं प्रथमश्रुतत्वात्तथैव बुद्धिमुत्पादयदसंजातविरोधितया बलीयो भूत्वाऽन्ते श्रुतमप्येतिशब्दं मुख्यार्थात् प्रच्यावयति एकस्मिन्वाक्ये उपक्रमानु-रोधेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् । यथा "त्रयो वेदा अजायन्त" इत्यर्थ-वादोपक्रमगतवेदशब्दानुरोधेन "उच्चैर्ऋचा क्रियते" इति परमपठिते विध्युद्देशगतमपि मन्त्रवाचि ऋगादिपदं वेदपरतया नीतमतो ब्रह्मा-त्मनोरत्यन्तमभेद इति नानया श्रुत्या तदाप्यत्वसिद्धिरित्यविद्यानि-वृत्त्याऽप्राप्तत्वभ्रान्तिध्वंस एव तथोपचर्यते । अविकृतं ब्रह्म। च

सर्वत्र सदास्पेरासङ्गत्वेन तस्य सर्वक्रियाशून्यत्वात् अत एव श्रुतिः—"अत्र ब्रह्म समश्नुते" इति । तस्योदुर्ध्वदेशस्यत्वश्रवणं तूपासनार्थमिति ॥ ३०७ ॥

ननु नामपदमाख्यातान्तपदं प्रति गुणभूतं, भूतार्थस्य भव्यशेषत्वेन तत्पदयोरपि तथाभावस्य वक्तव्यत्वात् । एवं "गुणे त्वन्याय्यकल्पना" इति प्रसैव सन् इति नामपद एव लक्षणोचिता न त्वाख्यातान्तेऽप्येतिपदे इत्याशङ्क्य नामपदमपि विधेयसमर्पकं क्रियापदकार्यं कुर्वत् क्रियापदमेवेति न नामत्वं गुणत्वनिमित्तम् । एवमविधेयार्थक्रियापदमप्यर्थान्नामैवेति न प्रधानत्वनिमित्तमित्याशयेन दृष्टान्तं सार्द्धश्लोकेनाह—

> आग्नेय इत्याद्यपि ताद्धितान्त-
> मष्टाकपालादिसमन्वितं सत् ॥
> आख्यातशब्दस्य धुरं बिभर्ति
> भव्यार्थसंवित्तिनिबन्धनत्वात् ॥ ३०८ ॥

आग्नेय इत्यादिना । "आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति" "अग्नीषोमीयमेकादशकपालम्" इत्यादिवाक्ये "अग्निर्देवतास्य" इत्यादिव्युत्पत्त्याऽग्न्यादिदेवतासंबन्धिद्रव्याभिधायकमाग्नेय इत्यादितद्धितान्ते पदमष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यादिव्युत्पत्त्याऽष्टाकपालादिसंयुक्तपुरोडाशवाचकाष्टाकपालादिपदेन हविर्विशेषबोधकेनान्वितं सदाख्यातशब्दस्य विधेयबोधकस्य धुरं कार्यं बिभर्ति करोति । कुतस्तत्राह—भव्यार्थेति । साध्यार्थस्य संवित्तिजनकत्वादित्यर्थः । आग्नेयादिपदं हि देवतार्थतद्धितान्तं द्रव्यदेवतासंबन्धमभिधत्ते, स च संबन्धो याग निष्पाद्य इति यागोऽपि तेन प्रतीयत इति तद्द्वाराख्यातेन विधीयते अगत्यप्रधानमित्यर्थः ॥ ३०८ ॥

आख्यातमेव सदिदं भवतीति नाम
भव्येतरार्थमपि जन्मनिबन्धनत्वात् ॥
अप्येतिशब्दमपि तद्वदिमं प्रतीमो
भव्येतरार्थगतबुद्धिनिबन्धनत्वात् ॥ ३०९ ॥

एवं तस्मिन्नेव वाक्ये भवतीतीदं पदं क्रियापदमेव सदर्थको नाम । तत्र हेतुर्भव्येतरेति । भवत्यर्थस्य सत्ताया अविधेयत्वात् तस्मात् सद्दशायेवेति न प्रधानमिति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह—अप्येतीति । अप्येतिशब्दोऽपि न भव्यार्थः संभवति, ब्रह्मभावस्य जीवे साध्यत्वेऽनित्यत्वेनापुमर्थत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मातिरिक्तब्रह्मभावस्यासंभवाद् ब्रह्मणश्चानाद्यनन्तत्वात्, अतो न प्रधानम् । ब्रह्म तु सकलशेषि तत्पदमेव प्रधानम् । भूतभव्यन्यायोऽपि प्रकृते नावतरति उक्तन्यायेन प्रकृते भव्यासंभवादित्याशयः ॥ ३०९ ॥

अप्येतिशब्दस्याभव्यार्थत्वे सिद्धमाह—

ब्रह्मैव सन्निति गिरं प्रति शेषितायै
नाप्येतिगीरियमलं कथितोपपत्तेः ॥
आख्यातमेव खलु नामपदस्य शेषि
नाख्यातमेतदनृतत्वनिवेदकत्वात् ॥ ३१० ॥

ब्रह्मैव सन्निति । शेषितायै नालमिति योजना । शेषिता प्राधान्यम् । अत्र हेतुमाह—कथितोपपत्तेरिति । भव्यार्थत्वासंभवादियुक्तोपपत्तेरित्यर्थः । परोक्तं शेषिताप्रयोजकमनुवदन्नत्र तथा-स्तीत्याह—आख्यातमेवेति । एतद् अप्येतिपदम् ॥ ३१० ॥

प्रकृतमुपसंहरति—

ब्रह्मैव सन्निति ततः प्रथमश्रुतं स-
दप्येतिशब्दमपसारयति स्ववाच्यात् ॥

अस्याङ्गभावविरहादमुना सहातो
ब्रह्मात्मनोरनतिरेकमुशन्ति धीराः ॥ ३११ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । तत इति । अस्य ब्रह्मेतिशब्दस्यामुनाऽस्येतिशब्देन सहाङ्गभावस्य शेषत्वस्य विरहादित्यर्थः । फलितमाह—अतो ब्रह्मात्मनोरिति । अनतिरेकमभेदम् । उशन्ति इच्छन्ति । धीराः—भेदवादिभिर्बहुधाऽभिभूयमाना अपि श्रुतिप्रामाण्यविदार्ढ्याद् ब्रह्मैकनिष्ठाः ॥ ३११ ॥

भव्यार्थत्वासम्भवाद्ब्रह्मेतिशब्दस्य नात्र भूतभव्यन्यायावतार इत्युक्तम् । किं चायं न्यायः कर्मसमभिव्याहृतभूतविषयो न तु सिद्धब्रह्मविषयोऽपि, प्रत्युत विपरीतं, विविदिषावाक्यानुसारेण "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः" इति सौत्रन्यायेन च कर्मण एव ब्रह्मशेषत्वावगमादित्याशयेनाह—

भव्याय भूतमिति किं च विधिप्रधाने
काण्डे नयोऽयमिह तद्विपरीतमाहुः ।
भूताय भव्यमिति भूतपरं हि सर्वं
वेदावसानमिति सूत्रकृदाचचक्षे ॥ ३१२ ॥

भव्याय भूतमिति । विधिः प्रधानं प्रतिपिपादयिषितो यस्मिन्काण्डे तस्मिन् । इह ब्रह्मकाण्डे । तद्विपरीतं भूतभव्यन्यायविपरीतम् । तद्वैपरीत्यमेवाह—भूताय भव्यमिति । हिर्हेतौ । यतो भूतपरं सत्यसिद्धब्रह्मपरं वेदावसानं वेदान्तं सूत्रकृदाचचक्षे समन्वयसूत्रप्रमुखैः सूत्रैरुक्तवान् अतो भाष्यकारादय एवमाहुरित्यर्थः ॥३१२॥

भव्यस्य भूतशेषत्वे सिद्धमाह—

ब्रह्मैव सन्निति ततोऽपि बलिष्ठमेत-
दस्येतिशब्दमवसानगतं व्यपेक्ष्य ॥

तस्मादमुष्य परिपीडकमेतदेव
ब्रह्मैव सन्निनिपदं गुणकल्पनार्थे ॥ ३१३ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । ततोऽपीति । ततोऽपि भूताय भव्य-मित्युक्तन्यायादपि एतद् ब्रह्मैव सन्निनिपदमवसानगतमप्येतिशब्द-मपेक्ष्य बलिष्ठमिति सम्बन्धः । ततः किं तत्राह—तस्मादिति । अमुष्याप्येतिशब्दस्य गौणत्वकल्पनार्थं एतद् ब्रह्मैव सन्निनिपदमेव परिपीडकं मुख्यार्थप्रशकर स्यादिति शेषः ॥ ३१३ ॥

तस्माद् ब्रह्मणः क्रियासाध्यत्वादुपासनादिक्रियासाध्यत्वं न स-म्भवतीति न पराभिमतसमुच्चयस्यापि तत्रावकाश इत्याह—

निःश्रेयसं न खलु साध्यमतः क्रियाभि-
र्ज्ञानेन वा द्वयसमुच्चयवर्त्मना वा ॥
उत्पत्तिराप्तिविकृती न च संस्कृतिश्च
यस्मान्न सम्भवति वर्णितवर्त्मनेह ॥ ३१४ ॥

निःश्रेयसमिति । अत उक्तयुक्तिभिः । क्रियाभिः केव-लोपास्त्यादिक्रियाभिः । ज्ञानसाध्यत्वमपि नित्यसिद्धत्वादस्य न सम्भवति किमु वक्तव्यं क्रियासाध्यत्वं न सम्भवतीत्याशयेनाह—ज्ञानेन वेति । द्वयसमुच्चयवर्त्मना ज्ञानक्रियासमुच्चयरूपोपायेन । तत्र प्रागसूचितमेव फलासम्भवं दर्शयति—उत्पत्तिरित्यादिना । उत्पत्तिर्न सम्भवतीत्यनुषङ्गः । आप्तिविकृती न सम्भवत इत्यर्थः । एतच्च "न स्वाध्यायवदाप्यता" इतिश्लोके दर्शितमित्याह—वर्णितव-र्त्मनेति ॥ ३१४ ॥

एवं किं च "प्रतीचोऽनिष्टनिवृत्तिविहीनवस्तुतत्त्वप्रतीतिजनकत्वात्" इत्यादिना परिसिद्धवस्तुज्ञानात्प्रत्यगात्मप्रमाणत्वात्कृत्स्नवेदान्तानां न फ-लपर्यवसानमित्युक्तम् । तत्र प्रवृत्त्याद्यभावेऽपि निरतिशयपुरुषार्थ-

पर्यवसानं तेषामुपपादितम् । इदानीं मद्गृत्त्यादिराहित्यमात्रस्यादोष-त्वमुपसंहरन्न केवलं तदभावस्यादोषता अपि तु अनुष्ठानजन्यपापाभावात्स गुण एवेत्याह—

तस्मात्प्रवृत्तिविनिवृत्तिविवर्जितत्वं
ब्रह्मात्मवस्तुविषयावगतेर्न दोषः ॥
सर्वप्रवर्त्तकनिवर्त्तकमूलदाहात्
स्वाराज्यहेतुरिति भूषणमेव तन्नः ॥ ३१५ ॥

तस्मात्प्रवृत्तीत्यादिना । सर्वे ये प्रवर्त्तका रागादयो निवर्त्तकाश्च द्वेषादयस्तेषां मूलमज्ञानं तदाश्रितवासनादि च तन्निवृत्तेरित्यर्थः । तत्र प्रवृत्त्यादिविवर्जितत्वम् । नोऽस्माकं कृतकृत्यानाम् ॥ ३१५ ॥

ननु वेदान्तानामनवगतार्थबोधकत्वमेव न सम्भवति यद्बलासिद्धेऽपि तेषां प्रामाण्यं भवेत्, स्वप्रकाशेऽज्ञाततायाः एवासम्भवादित्याशङ्क्याह—

अज्ञातताऽपि घटतेऽत्र दृशोऽनुभूते-
र्जानामि नाहमिति दृश्यपि दृश्यते हि ॥
अज्ञातताऽनुभवनं न च वास्तवं त-
दज्ञाततोह्यहति कल्पिततां हि तस्याः ॥ ३१६ ॥

अज्ञाततेति । अत्रास्मन्मते तद्विषयाज्ञाने वेदान्तवेद्यमात्मानं न जानामीत्यनुभवं प्रमाणयति—अनुभूतेरिति । अज्ञाने प्रमाणव्यापाराभावात्तदनुभवासिद्धिमाशङ्क्याह—जानामीति । दृग्रूपेऽप्यात्मनि नाहं जानामीत्यज्ञाततानुभवनं दृश्यते हीति सम्बन्धः । अस्ति खलु सर्वेषामहमिदं न जानाम्यात्मानं न जानामीति चाज्ञानापरोक्षानुभवः, स च न प्रमाणजन्यः, लिङ्गादेरपरोक्षज्ञानासम्भवात्,

चक्षुरादेश्चान्तरज्ञानायोगात्, मनसश्च प्रमातृतयाऽप्रमाणत्वात् । मनो-व्यापारविरहदशायामपि तदनुभवाच्च तत्साक्षिमात्रभास्यमित्यर्थः । साक्षिसाध्यत्वसाधनफलमाह । अथवा, इतोऽपि, तत्साक्षिभास्यमे-वेत्याह–न च वास्तवमिति । तदज्ञानतानुभवनं वास्तवं प्रमाणं न भवति अतः शुक्तिरजताद्यनुभवनदज्ञानानुभवनमपि साक्षिरूपमित्य-र्थः । ननु विषयबाधं विना कथमनुभवस्याप्रमाणत्वमित्याशङ्क्याह— अज्ञातमेति । तथा दृशोऽज्ञानता स्वरूपां कल्पनामुद्वहति प्राप्य-तीति सम्बन्धः । अज्ञानस्यापि शुक्तिरजतादिवद् दृश्यत्वात्स्वप्रका-शात्मनि वस्तुतोऽयोगाच्च सा कल्पिता भवतीत्यर्थः ॥ २१६ ॥

नन्वात्मानं न जानामीत्यनुभवः सिद्धान्तेऽनुपपन्नः, तस्य हि ज्ञानाभावो विषयः, न चात्मनि स्वप्रकाशतया स्वसत्तानिश्चये ज्ञानाभावः सम्भवति, आत्मनो नित्यत्वात् । न च वृत्तिरूपज्ञानाभा-वोऽस्तीति वाच्यम् । तथापि तज्ज्ञानाभावासम्भवात् । न हि वृत्तिज्ञानं न वाऽऽत्मा तदधीनप्रकाशो येन तदभावादात्मनोऽस्फुरण-मज्ञानं भवेत् । अन्यथा वृत्तिं विना नित्यं प्रकाशमाने साक्षिणि शु-क्तिरजतादौ च न जानामीत्यनुभवप्रसङ्गः । तस्मादात्मनि सिद्धा-न्ते न जानामीत्यनुभवो न सम्भवतीति न तद्बलादज्ञानसिद्धिरिति । चेद्, सत्यम् । अस्ति तावदात्मन्यप्यनुभवः, सर्वजनप्रसिद्धः स च त्वदुक्तविषयाऽभावविषयो न भवतीति स्वप्रकाशात्मावरणरूपं तद्वि-षयाज्ञानमनुभवबलादभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा सुषुप्त्यादावात्मनोऽ-स्फुरणं न स्यात् ।

किं च वियदादिप्रमाणस्वभावा तत्प्रकाशिः का चिदभ्युपेया, सा च न पराभिमतप्रधानादिः, अद्वयात्मपरिणामित्वाद्दूरीयादिदृत्वात्स्य-स्यास्पर्शेनैव बाध्या, सैवात्मप्रकाशावरणं तदन्यस्मिंस्तस्मिन् गौरवात् प्रमाणाभावाच्च । अज्ञानमप्यावरणस्वभावमिति सैव प्रकृतिरज्ञान-

मित्यपि सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—

अज्ञानमित्यजडबोधतिरस्क्रियात्मा ।
जाड्यं च मौढ्यमिति च प्रकृतिः प्रसिद्धा ॥
सा चातिदुस्थितवपुर्दृशमद्वितीया-
मालिङ्गति स्म घृतपिण्ड इवाग्निमिद्धम् ॥ ३१७ ॥

अज्ञानमित्यजडबोधेति । याऽजडबोधस्य तिरस्क्रियाऽऽत्मावरणस्वरूपा प्रकृतिः साऽज्ञानमिति प्रसिद्धेति संबन्धः । एवं चात्मानं न जानामीत्यनुभवे नानुपपत्तिरिति भावः । ननु नञर्थतयाऽनुभूयमानमज्ञानं कथं भावरूपं स्यादिति चेत् । न । आत्मन्युक्तविषयाऽभावासंभवेन ज्ञानविरोधिभावरूपेणाज्ञानमित्यभ्युपगन्तव्यत्वात्, यथा पापमधर्म इत्यभ्युपगम्यते । ननु तत्र पापशब्देन महाजनव्यवहाराद्भावत्वं तस्य निश्चितमिति चेत्तर्हि इहापि भावार्थतया सकलप्रसिद्धजाड्यमौढ्यव्यवहाराभ्यां भावत्वं निश्चीयतामित्याशयेनाह—जाड्यं चेति । प्रकाशविरोधिस्वरूपविशेष इत्यर्थः । न च ज्ञानान्यत्वं ज्ञात्रन्यत्वं वा जाड्यमिति न तद्भावरूपमिति वाच्यम् । अन्यत्वस्यानुगतस्यैकस्यासंभवेन वक्ष्यमाणजडानुगतबुद्धेरयोगात् । यद्यप्यज्ञानं जडमेव तथापि जडप्रपञ्चानुगततया जाड्यमिति तद्व्यवहार उपपद्यते, मौढ्यमिति च पुरुषगतं मोहात्मकाज्ञानमेव व्यवह्रियत इति तद्भावरूपमिति भावः ।

ननु "अजडबोधतिरस्क्रियात्मा" इत्ययुक्तं, न हि प्रकाशमानस्याद्वयस्य द्वितीयेनाप्रकाशमानता संभवतीति चेत् । किं वस्तुभूतेन द्वितीयेन वस्तुसद् प्रकाशमानत्वं न संभवतीति वदसि, किं वाऽनिर्वचनीयेनानिर्वचनीयम् । आद्ये मदिष्टसिद्धिः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः । अनुभवसिद्धमप्यनुपपन्नमिति चेत् । अत एवानिर्वचनीयम्, उपपन्नत्वेऽनिर्वचनीयत्वायोगादित्याशयेनाह—स चेति । अतिदुःस्थि-

तद्वपुः दुर्निरूपस्वरूपाऽनिर्वचनीयेति यावत् । यतोऽद्वितीयां दृश-मालिङ्गति, आश्रियावृणोति स्पेति तदुभयस्य दुर्घटत्वं द्योतयति । न ह्यद्वितीये द्वितीयं प्रकाशमाने अप्रकाशमानत्वं च वस्तुमर्हतीति भावः । स्वविरोध्याश्रयणमतिदुःस्थितमित्यत्र दृष्टान्तमाह—घृतपिण्ड इति । इद्धं दीप्तं ज्वलन्तमिति यावत् ॥ ३१७ ॥

ननु यद्यज्ञानस्यात्माश्रयस्तदा तद्विषयोऽन्यो वाच्य इत्यात्मावरणं तत्र स्यात् । घटादिज्ञानादावाश्रयविषययोर्भेददर्शनादज्ञानेऽपि तस्य वक्तव्यत्वात्, अन्यथाऽऽत्मा तदाश्रयो न स्यादित्याशङ्क्य तमस्त्वाद्ब्रह्म तमोवदेकाश्रयविषयम्, तमस्त्वं च तस्य श्रुतिपुराणादौ तमःशब्दतत्पर्यायैर्व्यवहारात्सिद्धमित्याशयेनाह—

चिद्वस्तुनश्चिति भवेत्तिमिरं तमिस्रं
तामिस्रमन्धतमसं जडिमा तमिस्रा ॥
माया जगत्प्रकृतिरच्युतशक्तिरान्ध्यं
निद्रा सुषुप्तिरनृतं प्रलयो गुणैक्यम् ॥ ३१८ ॥

चिद्वस्तुन इति । चिद्रूपं यद्वस्तु परमार्थतत्त्वस्य वा स्वरूपभूता चित् तस्या तिमिरं भवेदिति योजना । चितीति विषयसप्तमी चिद्विषयमित्यर्थः । लौकिकात्मज्ञानादावाश्रयविषयाभेदेन भेदेन सविषयत्वस्य व्यभिचारादज्ञानमेकाश्रयविषयं भवेदिति भावः । ननु मायाऽऽत्माश्रयाऽऽत्मविषया च श्रुत्यादौ प्रसिद्धा, सा किमेतस्मादज्ञानादन्या, नेत्याह—मायेति । एवं प्रकृतिर्विष्णुशक्तिरिति च श्रुतमज्ञानमेवेत्याह—जगत्प्रकृतिरच्युतशक्तिरिति । आन्ध्यमिति । प्रकाशतिरोधायकत्वादज्ञानमुच्यते । निद्रेति । विविधप्रपञ्चहेत्वज्ञानं प्रकर्षेण लीयन्ते सर्वाणि कार्याण्यस्मिन्निति प्रलयः सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समुदायरूपं गुणैक्यं च तदेवेत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

नन्वहमज्ञ इति जीवाश्रयं तदनुभूयते, एवं विषयोऽपि ब्रह्म न जानामीत्यनुभवाचस्य ब्रह्मैव, तत्कथं "चिद्वस्तुनाश्रिति भवेत्" इत्युक्तं तत्राह—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी
निर्विभागचितिरेव केवला ॥
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो
नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥ ३१९ ॥

आश्रयत्वविषयत्वेति । अज्ञानस्येति शेषः । अज्ञानस्याश्रयत्वं विषयत्वं च भजत इत्याश्रयत्वविषयत्वभागिनी । केवला अद्वितीयैव अत एव निर्विभागा जीवेश्वरविभागरहिता । न चैवं प्रदर्शितानुभवविरोधस्तस्यान्यथासिद्धत्वादन्यथाऽन्योऽन्याश्रयः स्यादित्याशयेनाह—पूर्वसिद्धेति । स्वसत्ताप्रयोजकाज्ञानस्येत्यर्थः । हिर्हेतौ । यतो जीवेश्वरविभागसत्त्वप्रयोजकमज्ञानं ततः पश्चिमस्तत्प्रयोज्यो ब्रह्मविभक्तो जीवस्ताद्विभक्तं ब्रह्म च यथाक्रमं नाश्रयो भवति नापि गोचरः । यद्यपि जीवेश्वरविभागादिरनादिस्तथापि स न वास्तवः, मायिकस्तु सोऽद्वयब्रह्मानवभासदशायामेव भवतीति तदज्ञानाधीनसत्ताक एव । अज्ञाने तु स्वसत्तायां विभागादिसत्त्वं नापेक्षत इति न तत्प्रयोज्यम । एवं चानादिभूतोऽपि जीवब्रह्मविभागोऽज्ञानविकार एव । एतदभिप्रेत्य पूर्वसिद्धेत्याद्युक्तम् । तत्श्चात्मन्यज्ञानसत्त्वम् , अज्ञानस्य विभक्तजीवे चैतन्याश्रयत्वं तदधीनं सत्त्वमित्यन्योऽन्याश्रयः । अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतिस्त्वज्ञानाश्रयपूर्णचैतन्यस्यैवाहंकाराद्युपाधितया तत्रापि तत्संभवादुपपद्यते । अत एवैतदनुभवादहंकाराश्रयं ब्रह्मविषयं तदिति प्रत्युक्तम् । अज्ञानस्य केवलजडस्याचित्त्वानुपपत्तेश्च । एवं विषयोऽपि पूर्णं ब्रह्मैवेति वक्ष्यत इति चिद्वस्तुनाश्रितीत्युपपन्नामिति भावः ॥ ३१९ ॥

एवं स्वतःस्फुरणरूपात्मनि ज्ञानाभावासंभवात्तदावरणस्वभावमज्ञानं स न संभवतीत्युक्तम्। इदानीं लोकेऽप्यज्ञानमनुभूयमानं स न संभवति। यद्यपि वृत्त्यधीनप्रकाशस्य घटादेर्वृत्त्यभावेनास्फुरणं संभवति तथापि तस्यानावरणत्वादावरणविषयस्य न जानामीत्यनुभवस्य स विषयो न भवितुमर्हतीत्याशयेनाह—

नाभावताऽस्य घटते वरणात्मकत्वा-
न्नाभावमावरणमाहुरभावशौण्डाः ॥
अज्ञानमावरणमाह च वासुदेव-
स्तद्भावरूपमिति तेन वयं प्रतीमः ॥ ३२० ॥

नाभावतेति। अस्याज्ञानस्य। तत्र हेतुर्वरणात्मकत्वादिति। आवरणस्वभावत्वादित्यर्थः। नन्वभावस्याप्यावरणत्वं किं न स्यात्तत्राह—नाभावमिति। अभावशौण्डाः अभावपदार्थनिरूपणे समर्था वैशेषिकादयः तेऽपि ह्यभावं नावरणमाहुः। आवरणत्वस्य भावधर्मत्वनियमात् ज्ञानाभावस्य विशेषणो नावरणम्। यत आवरणस्य ज्ञानाभावो न प्रयोजकः अतस्तत्प्रयोजकमन्यदेवावरणं वक्तव्यमित्यर्थः। ननु मा भूदज्ञानमावरणमिति चेत्, तन्न। जानामीत्यनुभवविरोधात्। किं चाज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यादिभगवद्वचनमपि तदा विरुद्धं स्यादित्याह—अज्ञानमावरणमिति। ततश्चावरणत्वात् प्रसिद्धमेघाद्यावरणवदज्ञानं भावरूपमिति निगमयति—तद्भावरूपमिति ॥ ३२० ॥

भगवद्वचनेनापि तस्यावरकत्वमाह—

एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-
रज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ॥
येनावृतः कुरुते संप्रमत्तो
घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ ३२१ ॥

एकः शत्रुरिति । येनाज्ञानेनात्र इत्येतत्पदमत्रोपजीव्यम् । घोराण्यतिगर्हितानि पापादीनि, सुदारुणानि दीनदरिद्रस्वापहरणादीनि ॥ ३२१ ॥

एवमजडबोधतिरस्क्रियारम्भत्वं नाभावस्य संभवतीति भावरूपाज्ञानस्यैव तदित्युपपादितम् । इदानीं "जाड्यं च मौढ्यमिति च" इत्युक्तं जाड्यमौढ्यात्मकत्वमपि तस्योपपादयति—

जाड्यं जगत्यनुगतं खलु भावरूपं
मौढ्यं च पुंगतमिति प्रतिभाति तादृक् ॥
जाड्यं च मौढ्यमिति चानुभवप्रसिद्ध-
मज्ञानमाहुरपवर्गपिधानदक्षम् ॥ ३२२ ॥

जाड्यं जगतीति । यद् घटपटादिजडप्रपञ्चे इदं जडमिदं जडमित्यनुगतव्यवहारास्पदं जाड्यं तद्भावरूपं चेतनान्यत्वादेर्भावाभावनिखिलजडानुगतस्यैकस्यासंभवात् । एवं मौढ्यमपि जीवनिकायानुगतं भावरूपम् । ततः किमित्यत आह—जाड्यं चेति । कारणतया जगत्यनुगताज्ञानव्यतिरिक्तानुगतजाड्यकल्पने जीवत्वाद्युपाधितया निखिलजीवसम्बन्ध्यज्ञानान्यमौढ्यकल्पने च प्रमाणाभावादनुभवसिद्धमज्ञानमेव तदुभयमिति तदात्मकमज्ञानं भावरूपमित्यर्थः ॥ ३२२ ॥

इदानीं प्रकृतिरिति प्रागुक्तमज्ञानस्य जगत्प्रकृतित्वमुपपादयितुं प्रक्रमते । तत्रेयं शङ्का, ननु सूत्रकारेण "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इति सूत्रेण ब्रह्मैव जगत्प्रकृतिर्वेदान्तार्थ इति निरूपितं तत्कथमज्ञानं प्रकृतिरिति तत्राह—

साभासमेतदुपजीव्य चिदद्वितीया
संसारकारणमिति प्रवदन्ति धीराः ॥

साभासमेतदिति संसृतिकारणत्वे
द्वारं परं भवति कारणता दृशस्तु ॥ ३२३ ॥

साभासमिति । चैतन्यच्छायायुक्तमित्यर्थः । एतदज्ञानमुपजीव्य घटकतयाऽऽश्रित्य संसारस्य वियदादिप्रपञ्चस्य कारणम् । धीराः कूटस्थब्रह्मनिष्ठाः । ब्रह्म हि स्वस्य निष्प्रपञ्चताख्यां शुद्धिमपरित्यजदेव संसारकारणमिति वक्तव्यं "कूटस्थमचलं ध्रुवं, निष्कलं निष्क्रियम्" इत्यादिश्रवणात् । तादृशकारणत्वं प्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठानतयैव निर्वहति, सर्पाधिष्ठानरज्ज्वादेस्तदानीमपि स्वरूपादिप्रदर्शनात् । विभ्रमाधिष्ठानत्वं च विवर्त्तमानाज्ञानमनुपजीव्य न सिध्यति स्वस्यैव तथा परिणामे पूर्वरूपनाशप्रसङ्ग इति ब्रह्मकारणतासिद्ध्यर्थमज्ञानमपि जगत्प्रकृतिरिति स्वीकर्त्तव्यमिति भावः ।

नन्वज्ञानं चेज्जगत्प्रकृतिस्तर्हि तदेव जगदुपादानमस्तु, ब्रह्मकारणताश्रुतिस्तु तस्य निमित्ततयाऽप्युपपद्यते इत्याशङ्क्य किं स्वतन्त्रमज्ञानं प्रपञ्चनिदानं स्यात् किंवाऽऽत्मपरतन्त्रम् । नाद्यः, जडस्य स्वातन्त्र्यायोगात्, तत्तत्कार्ययोः(१)सत्तास्फूर्त्त्यभावप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीये आह—**साभासमेतदिति** । आत्मनश्चाज्ञानेन इत्याभासं स्वप्रकाशमनवच्छिन्नं ब्रह्म तत्सहितं तत्तादात्म्यापन्नं साभासमज्ञानमित्यर्थः । अध्यस्तस्य हि अधिष्ठानमेव स्वरूपमिति तयोर्निकृष्टं कारणं न भवितुमर्हति किं तु दृशः संसृतिकारणत्वे विवर्त्ताधिष्ठानत्वे परं केवलं द्वारमुक्तविधया घटकं भवति, श्रुतिमत्कारणता तु दृश एवेति भावः ॥ ३२१ ॥

ननु सांख्यादिभिः साधर्म्यादिना जडमेव जगत्कारणमनुमानादङ्गीकृतं तद्वदस्याऽप्यङ्गीकर्त्तुमुचितमित्याशङ्क्य "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इतीक्षितुरेवोपादानत्वविषयश्रुतिमाश्रित्य बादरायणेन सांख्यवै-

(१) तत् अज्ञानं तत्कार्यं च तयोः ।

सांख्यादिपक्षस्य निरस्तत्वान्नेत्याह—

यावद् दृशोऽन्यदिह संसृतिकारणं तद्
वेदान्तवादिसमये न मतं जडत्वात् ॥
यद्यज्जडं भवति संसृतिकारणं त-
न्नेति स्फुटं वदति सूत्रकृदत्र यस्मात् ॥ ३२४ ॥

यावद् दृशोऽन्यदिति । इह जगति दृशोऽन्यद् यावत्तद्वेदान्तवादिसमये संसृतिकारणं मतमिष्टं न, कुतो जडत्वाद्रज्जुसर्पवत् । न चासमयोजकम् । श्रुतिन्यायवित्सूत्रकारेणोक्तत्वादित्याशयेनोक्तश्रुतेरनुग्राहकन्यायमूलं व्याप्तिमाह—यद्यज्जडमिति । स्फुटं वदतीति । "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्यादिसूत्रैरिति शेषः । अत्र वेदान्तशास्त्रे । अत्र जगति यद्यज्जडमिति वा सम्बन्धः ॥ ३२४ ॥

किं च "रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्" इत्यादिना सूत्रकारेण प्राधान्येन जडकारणत्वनिराकरणादपि चेतनं ब्रह्मैवोपादानमुपेयमित्याह—

अजडकारणभावनिबन्धनं
सकलमेव जडं न तु कारणम् ॥
इति हि वेदशिरस्सु विचक्षणाः
कपिलपक्षनिराकरणे जगुः ॥ ३२५ ॥

अजडकारणेति । अजडकारणस्य भावः सत्ता तया निबध्यते उत्पाद्यते इत्यजडकारणभावनिबन्धनमित्यर्थः । यद्वाऽजडस्य चिदात्मनः कारणभावे कारणत्वव्यवहारयोग्यत्वे निबन्धनं द्वारं सकलमेव जडमविद्यादि न तु तत्कारणं स्वयमिति शेषः । कापिलादिपक्षनिराकरणं उद्दिश्य इत्यर्थः ॥ ३२५ ॥

एवं सद्वयं ब्रह्मैवाविद्यातद्विवर्ताधिष्ठानतया श्रुतिसंमतं जगन्निदानम् अविद्या च तद्घटकतयैव, जगत्प्रकृतिरिति वेदान्ततन्त्र-

ण्यानां मतमुक्त्वा मतान्तरमनुवदति—

> शबलमात्मपदेन निगद्यते
> सकलमात्मजमित्यपि च श्रुतिः ॥
> शबलमात्मपदं जगतस्ततः
> प्रकृतिरित्यपरे तु जना जगुः ॥ ३२६ ॥

शबलमात्मपदेनेति । "आत्मन आकाशः संभूतः" इत्यादिवाक्ये आत्मादिपदेनाविद्याशबलं वस्तु निगद्यतेऽभिधीयते । ततः किं तत्राह—सकलमात्मजमिति । वियदादिसमस्तमात्मजमात्मनः संभूतमित्यपि च श्रुतिर्दर्शयतीति शेषः । ततोऽपि किं तत्राह—शबलमात्मपदमिति । शबलात्मस्वरूपमित्यर्थः । यतः श्रुतिः सकलमात्मपदनिगद्याच्छबलात्संभूतमिति दर्शयति ततः शबलमात्मपदं प्रकृतिरिति संबन्धः ॥ ३२६ ॥

एवं शबलस्य जगत्प्रकृतित्वमुक्त्वा तन्मत एव तत्कर्तृत्वतो विशेषं सदृष्टान्तमाह—

> सुकृतदुष्कृतकर्मणि कर्तृतां
> मतिगतात्मचितिप्रतिबिम्बकम् ॥
> व्रजति तद्वददः परमात्मनो
> जगति याति तमःप्रतिबिम्बकम् ॥ ३२७ ॥

सुकृतदुष्कृतेति । पुण्ये विहिते कर्मणि दुष्कृते प्रतिषिद्धे चेत्यर्थः । मतिरन्तःकरणं तत्र यदात्मचैतन्यप्रतिबिम्बकं जीवभावमापन्नमित्यर्थः । कर्तृतां व्रजति यद्वत्तद्वदिति संबन्धः । अदस्त्यापि कर्तृतामित्यनुषङ्गः । तमोऽज्ञानं तत्र प्रतिबिम्बकम् । यथा पुण्यपापयोर्जीवभावमापन्नान्तःकरणे प्रतिबिम्बचैतन्यमेव कर्तृ "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इत्यादिन्यायात् तच्छबलापीति तन्मतम्, तद्वज्जगतोऽ-

पि तमःप्रतिबिम्बकं चैतन्यमेवेश्वराभिधानं कर्तृ भवति न तमोविशिष्टमित्यर्थः ॥ ३२७ ॥

उक्तदृष्टान्तेनैव शबलोपादानत्वमपि द्रढयति—

सुकृतदुष्कृतयोः शबला यथा
भवति कारणमात्मचितिस्तथा ॥
गगनवायुपुरःसरकारणं
परमचेतनताशबलाकृतिः ॥ ३२८ ॥

सुकृतदुष्कृतयोरिति । शबलाऽन्तःकरणशबलात्मचितिरिति सम्बन्धः । कारणं भवतीत्यनुषङ्गः । परमचेतनता परमात्मचैतन्यम् ॥ ३२८ ॥

यद्यपि सृष्ट्यादिवाक्यगतात्मादिपदेनौचित्येन शबलमेवाभिधीयते तथापि लक्षणया शुद्धं परमेव तद्वाच्यमिति न ततः शबलस्य कारणता सिद्ध्यतीति समाधत्ते—

शबलताकवलीकृततावशात्
परमचेतनतैव निगद्यते ॥
शबलमात्मपदेन न कथ्यते
शबलमात्मनि वृत्तिनिबन्धनम् ॥ ३२९ ॥

शबलताकवलीकृतेति । शबलतया शबलस्वरूपेण कवलीकृतता अवच्छिन्नता या तद्द्वारकसम्बन्धवशादिति यावत् । परमचेतनता सर्वोपाधिविवर्जितं चैतन्यं तदेव तत्र जिज्ञास्यत्वान्निगद्यते लक्षणया ज्ञाप्यते । आत्मपदेन न शबलं कथ्यते तात्पर्येणेति शेषः । शबलस्य वस्तुनोऽनात्मत्वादित्यर्थः । तर्हि शबलाभिधानस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य लक्षणासिद्धिरेवेत्याह—शबलात्मनीति । आत्मादिपदस्येति ॥ ३२९ ॥

यत एतस्मिन्वाक्ये आत्मादिपदैरात्मलक्षणार्थं शबलमुपस्था-प्यते ततः शबलमेव तदर्थं इति तेषां भ्रमो न तु वस्तुतस्तथेत्युक्त्वा नुवादपूर्वकमाह—

शबलतापरिधानसमन्वयात्
परमचेतनतात्मगिरःपदम् ॥
भवति तेन जनस्य तु विभ्रमः
शबलमात्मगिरःपदमित्ययम् ॥ ३३० ॥

एतदुक्तं भवति—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"इति लक्षणवाक्ये ज्ञान-स्वरूपं ब्रह्मणः प्रतिज्ञातम् । 'यो वेद निहितं गुहायाम्"इत्युत्तरवाक्ये गुहामवेशेन तस्य प्रत्यग्भावं दर्शयन्त्या श्रुत्याऽऽनन्त्योपपादनाया-त्मनो नानात्वं निरस्तम् । ततस्तस्य विजातीयगगनादेर्भेदापनिनी-षया सृष्टिरुपन्यस्यते । तदा खलु कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन कार्यस्य वस्तुतः कारणमात्रत्वं सिद्ध्यतीत्युपपद्यतेऽदानन्त्यम् ,एवं च यत आ-काशादि सम्भूतं तत्तस्मादेतस्मादात्मन इति प्रत्यगभिन्नानन्यमिति दर्शयन्ती श्रुतिरद्वैतमात्मानमेवाभिमिनीते न ततः शबलकारणता भि-व्यनीति ॥ ३३० ॥

नन्वेवं सति प्रत्यक्षादिदृष्टे मृत्सुवर्णादेर्घटकुण्डलादिकारणत्व-मपि स्वपक्षे न स्यादिति चेत्, सत्यम् । सर्वत्रापि मृदाद्यधि-ष्ठानं सर्वकार्यानुगत सत्त्वं मृदादिशबलद्वारा घटादिकारणं न,तु केवलमृदादिरूपस्याधिष्ठानात्मतया ततः पृथग्भूय कारणत्वायोगा दित्याशयेनाह—

बहु निगद्य किमत्र वदाम्यहं
शृणुत संग्रहमद्यपशासने ॥

सकलवाङ्मनसातिगता चितिः
सकलवाङ्मनसव्यवहारभाक् ॥ ३३१ ॥

यत्तु निगद्येति। अत्रास्मिन्नर्थे बहुभाषणेन किं प्रयोजनम्? अद्य-
यशास्त्रेऽहं सिद्धान्तसंग्रहं वदामि तं शृणुवेति सम्बन्धः । तत्संग्रह-
मेव निर्गुणसगुणभेदेनाह—सकलेति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

ननु यदि मायाशबलस्य कारणतां श्रुतिर्न प्रतिपादयति कुत-
स्तर्हि मायाप्रकृतित्वसिद्धिस्तत्राह—

चित्रायागः पशुफल इति श्रूयमाणेऽपि चित्रा-
ऽपूर्वं द्वारं पशुफलतयाऽऽक्षिप्यते तत्र तद्वत् ॥
चैतन्यात्मा जगदुदयकृच्छ्रूयतेऽत्रापि पश्चा-
न्मायादीनां भवति जगति द्वारभावः फलेऽस्मिन् ॥३३२॥

चित्रायाग इति । "चित्रया यजेत पशुकामः" इति पशु-
फले यागे श्रूयमाणेऽपि श्रुतेऽपि क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरभा-
विपशुसाधनतानुपपत्त्या चित्राभिन्नितयागजन्यं पशुफलसाधनतया-
ऽपूर्वं तत्र कर्मकाण्डे यद्वदाक्षिप्यते कल्प्यते, तद्वदत्रापि काण्डे चैत-
न्यात्मा जगदुदयकृदिति श्रूयते, श्रुतेऽपि तस्य निर्विकारस्य जग-
त्कारणत्वानुपपत्त्या पश्चादस्मिन्जगति फले कार्ये मायादीनां द्वार-
भावो भवति भवेदिति कल्प्यते । कूटस्थब्रह्मणः श्रुतिप्रदर्शितकार-
णत्वादिसंरक्षणार्थं जडप्रपञ्चोपादानतयाऽनुमितमज्ञानं तद्द्वारकतया-
ऽऽश्रितमिति न तदसिद्धिरिति भावः ॥ ३३२ ॥

शबलकारणत्वं न श्रुतिसम्मतमित्यत्र ब्रह्मविदामभ्युपगमं
लिङ्गमाह—

कारणत्वमुपलक्षणं चिते-
र्ब्रह्मणो न खलु तद्विशेषणम् ॥

इत्यपीदमुपपद्यते तदा
चेतना भवति कारणं यदा ॥ ३३३ ॥

कारणत्वमिति । जगत्कारणत्वे हि चिद्रूपब्रह्मणो गृहस्येव काकसम्बन्ध उपलक्षणं तटस्थलक्षणं न खलु तद्विशेषणमिति यद्ब्रह्मविद्भिरभ्युपेतमिदमपि तदोपपद्यते यदा चेतनात्मा कारणं भवेदिति सम्बन्धः ॥ ३३३ ॥

ननु शबलकारणत्वमपि तदुपलक्षणं किमिति न भवेदित्याशङ्कालक्ष्यवृत्तिधर्मस्य तदनुपपत्तेरित्याह—

अन्यदेव यदि कारणं भवेत् कारणत्वमुपलक्षणं कथम् ॥
चेतनस्य घटतेऽन्यगामिना वस्तु नान्यदुपलक्ष्यते यतः॥३३४॥

अन्यदेवेति । शुद्धब्रह्मणोऽन्यच्छबलमेवेत्यर्थः । चेतनस्य ब्रह्मणः कथं घटत इति सम्बन्धः। कुत इत्यत आह—अन्यगामिनेति । लोकेऽलक्ष्यवृत्तिधर्मस्य लक्षकत्वादर्शनात् । शुद्धं ब्रह्म शबलवृत्तिधर्मेण लक्षितुं न शक्यते यतस्ततो ब्रह्मैव श्रुतिसंमतमुपादानं, मायापारतन्त्र्याधिकं, तच्छ्रुत्याऽनूद्यते ततो भावरूपेण सेति भावः ॥ ३३४ ॥

एवं प्रसङ्गान्मायाप्रकृतित्वचिन्तां परिसमाप्य प्रकृतमनवगतार्थविषयतया सिद्धेऽपि वेदान्तप्रामाण्यसमर्थनमुपसंहरति—

अनवबुद्धमतः श्रुतिमस्तकैर्विषयतामुपपादयितुं क्षमम् ॥
अनुभवात्मपदं तमसा यतः पिहितमेतदिह प्रतिभासते॥३३५॥

अनवबुद्धमिति । यतः अनुभवात्मस्वरूपमुक्ताविषयया तमसा पिहितं मामहं न जानामीति प्रत्यक्षतोऽपि इह साक्षिणि प्रतिभासतेऽतोऽनवबुद्धमेतत् श्रुतिमस्तकैर्विषयतामुपपादयितुं क्षममिति सम्बन्धः ॥ ३३५ ॥

यदुक्तं प्राक् "अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयम्" इत्यादिना ऽनिर्वचनीयं किंचिद्वस्त्वस्तीति तदिदानीमाशङ्क्य निराक्रियते । ननु स्वप्रकाशब्रह्मणः कथमनवबुद्धत्वं विरोधात् । न च तत्कल्पितमनिर्वचनीयमिति न विरोध इति वाच्यम् । तस्यैव गगनकमलप्रायत्वादित्याशङ्क्य लोके सर्वानुभवसिद्धत्वान्मैवमित्याह—

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमस्मि-
न्नाबालवृद्धमविवादपदं प्रसिद्धम् ॥
स्वप्ने तथा च भगवानपि वक्ष्यतीदं
सन्ध्येऽस्ति सृष्टिरिति पक्षनिराससिद्ध्यै ॥ ३३६ ॥

अज्ञानकल्पितमिति । अस्मिन् लोके आबालवृद्धं बालवृद्धमभिव्याप्य सर्वेषामित्यर्थः । शुक्त्यादौ रजतादिर्हि लोके सर्वैरनुभूयते स न तावज् ज्ञानद्वयं ततो रजतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्ज्ञानस्य स्वविषये एव प्रवर्तकत्वादिति भ्रमसिद्धौ वक्ष्यमाणविधया सोऽनिर्वचनीयविषय इति भावः । किं च सूत्रकारोऽपि स्वप्ने प्रतीयमानस्य रथादेः सत्यत्वनिरासायानिर्वचनीयत्वं वक्ष्यतीति प्रसिद्धिरित्याशयेनाह—स्वप्न इति । यथा लोके प्रसिद्धं तथैवेत्यर्थः । वक्ष्यति परार्थपाद इति शेषः । इदमनिर्वचनीयत्वम् । सन्ध्येऽस्ति सृष्टिरित्यनेन "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" इति सूत्रमुपलक्षयति । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिः सृज्यमानो रथादिरस्ति सती, यतो "अथ रथान् रथयोगान्" इति श्रुतिः सृष्टिमाहेति सूत्रेण कृतपूर्वपक्षस्य निरासार्थं "मायामात्रम्" इत्यादिसूत्रेणानिर्वचनीया सेत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ ३३६ ॥

ननु गुरुर्वेदान्तादेरन्यस्य वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे कथं ततोऽद्वैतप्रमावगमोऽन्यद्वा किंचित् कार्यं भवेदिति चेन्न, स्वप्ने तथाभूतादपि

सत्यविचित्रकार्यदर्शनादेवं जाग्रत्यपि तत्प्रसिद्धिमित्याह—

मिथ्याशुषिः सवितृमण्डलमध्यवर्ती
प्रत्यक्षदृष्टिपथमापतितोऽचिरेण ॥
द्रष्टुः शरीरकरणप्रविभागरूपं
मृत्युं निवेदयति सत्यमिति प्रसिद्धम् ॥ ३३७ ॥

मिथ्याशुषिरिति । शुषिरं छिद्रम् आपातितः प्राप्तः सवितरि स्वनाभिच्छिद्रवत्कल्पितं शुषिरं प्रत्यक्षदृष्टिविषयोऽचिरेण द्रष्टुर्मृत्युं मरणं निवेदयति । मृत्युमेवाह—शरीरेति । स्थूलशरीरात्करणसमूहस्य लिङ्गशरीरस्य प्रविभागरूपम् उत्क्रमणरूपम् । सोऽपि तर्हि मिथ्येत्याशङ्क्य व्यावहारिक इत्याह—सत्यमिति । एतच्च ऐतरेयकब्राह्मणेन "चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्" इत्युपक्रम्य "छिद्र इवादित्यो दृश्यते" इति श्रुतिप्रसिद्धमनुभवसिद्धं च, नात्र विमतिरिति भावः । वस्तुतः कारणत्वे कार्यत्वे च सर्वसंमतिप्रमाणसिद्धलक्षणः स्वरूपविशेष एवापेक्षितस्तावतैवानन्यथासिद्धत्वादेः कारणत्वशरीरस्योपपत्तेः, न स्वबाध्यत्वमप्यपेक्षितम्, तदन्तेऽनुपपत्त्यभावादस्माकं प्रपञ्चे तदसंप्रतिपत्तेश्च । आत्मा तु कूटस्थो न वस्तुतः कस्यापि कारणम्, अपूर्वमनपरमिति श्रुतेः । मिथ्याकारणत्वं तु प्रपञ्चमिथ्यात्वं विना न सिध्यतीति न सत्यं कारणस्य कोचिदपि वल्हमिति सवितृशुष्यादेर्मृषावस्तुनोऽपि मरणादिनिवेदकत्वमुपपद्यते । ननु तच्छुषिरज्ञानमेव तत्सूचकं न तु तदिति चेत्तर्हि सर्वत्रापि ज्ञानमेव कारणं तच्च जीवस्येश्वरस्य वाऽस्तु न वस्त्विति स्यात् । ज्ञानमात्रस्यातिप्रसक्तस्य कारणत्वानुपपत्त्या विषयविशिष्टस्यैव कारणत्वाच्च सोऽपि कारणमिति भावः ॥ ३३७ ॥

किं च ग्रन्थकारोऽप्युक्तन्याय "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्" इत्यादिश्रुतिं च पश्यन्मिथ्या स-

अपि स्त्रीदर्शनकुञ्जरारोहणसुरापानादिदर्शनरूपः स्वप्नः शुभाशुभफलयोरागमस्य प्राप्तेः सूचकः स्यादिति "सूचकश्च हि श्रुतेः" इत्यादिसूत्रेणाहेति तस्यापि सत्यत्वमेवेदमित्याह—

स्वप्नः शुभाशुभफलागमसूचकः स्यान्
मिथ्याऽपि सन्निति च सूत्रकृदाह यत्नात् ॥
गुर्वादि सर्वमिदमद्वयबुद्धिहेतु—
मायानिबन्धनमिति प्रतिपादनाय ॥ ३३८ ॥

स्वप्नः शुभाशुभेति । यत्रोऽत्र उक्तन्यायाद्यनुसंधानम् । ननु ब्रह्मविचारमध्ये किमिदं सूत्रकारस्य स्वप्नफलनिरूपणमित्याशङ्क्य तदाशयमाह—गुर्वादीति । मायानिबन्धनमपीदं गुर्वादि अद्वयबुद्धिहेतुरिति प्रतिपादनायेति सम्बन्धः ॥ ३३८ ॥

ननु स्वप्नादिविषयस्य मृषात्वमसंभावितमिति चेन्न, शुक्त्यादौ रजताद्यर्थिप्रवृत्त्यादिबलाद् भ्रान्तिस्तावदस्तीत्युक्तम् । तत्र भ्रान्तिर्नाम रजताद्याकाराऽविद्यावृत्तिः, तदवच्छिन्नं साक्षिचैतन्यं भ्रान्तिप्रतीतिः । सा किं सविषया निर्विषया वा, आद्ये तद्विषयः किं सन् उत असन् उभयात्मकः । आद्येऽपि किं तत्रैव सन्नन्यत्र वा । नान्त्यः अन्यत्र सतोऽत्रापरोक्षप्रतीत्यसम्भवात्तद्देशेन्द्रियसंनिकर्षस्य संयोगादेरसम्भवात् । न प्रथमः, नेदं रजतमित्यादिरूपेण बाधायोगात् । नाप्यसन्, असतोऽपरोक्षप्रतीत्यनुपपत्तेः । नापि तृतीयः । विरोधेनैकस्य सदसदात्मकत्वासम्भवादित्याशयेनाह—

भ्रान्तिप्रतीतिविषयो न च सन्न चास—
न्नाकाशतत्कुसुमयोर्न हि साक्षि नापि ॥
तस्या भवेत्सदसदात्मकगोचरत्वं
न ह्यस्ति तत्किमपि यत्सदसत्स्वरूपम् ॥ ३३९ ॥

भ्रान्तिप्रतीतीति । सदसदेकैकविषयत्वे भ्रान्तिरपि सा न स्यादित्याह—आकाशेति । यतः सा भ्रान्तिराकाशतत्कुसुमयोर्नास्ति अतो भ्रान्तिप्रतीतिविषयो न च सन्न चासन्निति पदयोजना । परीत्याऽऽकाशेत्युक्तं, न ह्याकाशे सति आकाश इति ज्ञानं तत्कुसुमेऽसत्यन्नासत्यसदिति ज्ञानं भ्रमो भवतीत्यर्थः । तृतीयेऽपि एकस्य सदसद्विषयत्वानुपपत्तेः भ्रान्तित्वानुपपत्तिस्तुल्येत्यभिप्रेत्याह—नापीति । भ्रान्तेः सदसदात्मकविषयत्वाभावे विषयाऽसम्भवमपि हेतुमाह—न ह्यस्तीति । विरुद्धसमुच्चयस्य क्वाप्यदृष्टत्वादिति भावः ॥ ३३९ ॥

इदानीं भ्रान्तिरविषयेति पक्षं प्रतिक्षिपति—

आलम्बनं च विरहय्य न विभ्रमस्य
ज्ञानात्मनो भवति जन्म कदाचिदत्र ।
सिद्धं ततः सदसती व्यतिरिच्य किंचि-
दालम्बनं भ्रमधियः सकलप्रवादे ॥ ३४० ॥

आलम्बनमिति । विरहय्य वर्जयित्वा । भ्रमस्य निर्विषयत्वाभावे हेतुतया तं विशिनष्टि—ज्ञानात्मन इति । अत्र लोके । तथा च ज्ञानस्य सविषयत्वनियमाद् भ्रमज्ञानस्याविषयत्वमनुपपन्नमिति भावः । अतः परिशेषाद् भ्रान्तिविषयोऽनिर्वचनीय एव सर्वैरप्यभ्युपगन्तव्य इत्युपसंहरन्नाह—सिद्धं तत इति । व्यतिरिच्य विहाय । किंचित् सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयम् । तदालम्बनं सिद्धमित्यर्थः । विषयस्यानिर्वचनीयत्वेन विषयिणोऽप्यनिर्वचनीयत्वमपि सिद्धमन्यथा तद्विषयत्वायोगादिति भावः । न च सदसत्समुच्चयवद्विलक्षणसमुच्चयरूपमनिर्वचनीयत्वमपि विरुद्धमिति वाच्यम् । अनिर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वेन विरोधस्यालङ्कारत्वादिति भावः ॥ ३४० ॥

यत्तु "वाक्यं प्रमूतमतिरिन्द्रियजन्यधीवत्कार्यापरोक्ष्यजननी भवितुं समर्था" इत्यादिना वेदान्तवाक्यस्य ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानजनकत्वायोगादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानस्य प्रमात्वायोगाच्च न तत्र तत्प्रामाण्यमित्युक्तं तद्दूषयति—

ब्रह्मात्मवस्तु निरवद्यचिदेकरूपं
वह्न्युष्णतावदपरोक्षवपुः स्वभावात् ।
निर्दोषवेदशिरसो वचनादतोऽस्मिन्
ब्रह्मात्मवस्तुनि भवेदपरोक्षबुद्धिः ॥ ३४१ ॥

ब्रह्मात्मवस्त्विति । अवद्यं सदापरोक्ष्यप्रतिबन्धको वास्तवो मलस्तद्रहितमित्यर्थः । चिद्रूपमपि दृश्यांशसंवलितं चेत्स्यादपि कदाचित्परोक्षमित्यत एकेति विशेषणम् । वह्नेरौष्ण्यं यथा स्वभावस्तथा । यथा स्वभावाद्वह्निरुष्णस्तथा स्वभावादपरोक्षवपुरित्यर्थः । ततः किं तत्राह—निर्दोषेति । अनेन वेदान्तेभ्यः प्रमासंभवात्तज्जन्यज्ञानस्य भ्रान्तित्वमिष्टमिति न मन्तव्यमिति दर्शितम् । अपौरुषेये वेदान्ते भ्रान्त्यादिमूलत्वाभावान्निर्दोषत्वं च सर्वसंप्रतिपन्नमेव यतो निरवद्यचिदेकरूपं ब्रह्मात्मवस्तु स्वभावादपरोक्षवपुस्ततोऽस्मिन् ब्रह्मात्मवस्तुनि निर्दोषवेदशिरसोऽपरोक्षबुद्धिर्भवतीति संबन्धः । ज्ञानापरोक्षत्वं ह्यपरोक्षविषयत्वेनैव न त्विन्द्रियजन्यत्वेन, सुखादिज्ञानस्य नित्यसाक्षिरूपस्यापरोक्षस्यापीन्द्रियजन्यत्वाभावेनापरोक्षविषयत्वस्यैव तत्र तत्प्रयोजकत्वात् । प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चापरोक्षचिन्मात्रत्वाद्यत्साक्षादपरोक्षादिति श्रुतेश्च नित्यापरोक्षमेवेति तत्र वेदान्ताज्जातं ज्ञानं शब्दप्रयुक्तमपि विषयमहिम्नाऽपरोक्षमेव भवतीति नोक्तदूषणमिति भावः ॥ ३४१ ॥

यच्चोक्तं "नैतत्प्रमाणमपनेतुं सतो न तावत्" इत्यादिना स्वप्रकाशे ब्रह्मणि यथा भावरूपं प्रमाणापेक्षं स्फुरणं न संभवत्येवं सदादि-

स्वभावस्याविद्यादेर्निवृत्तिरपि न सम्भवतीति स्पर्थं तत्र वेदान्तप्रमाणमपि तद्व्येव सत्यनवकाशमिति तद् दूषयति—

सा चोपनेयरहिते विषयिण्यनन्ते-
ऽनिर्वाच्यमग्रहणमात्रमपाकरोति ।
स्वोत्पत्तिलब्धनिजवस्तुबलेन तत्र
तापत्रयं समुपशाम्यति निर्निमित्तम् ॥ ३४२ ॥

सा चेति । अपरोक्षबुद्धिरित्यर्थः । उपनेय प्रमाणाद्येय स्फुरण तद्रहित इत्यर्थः । विषयिणि चैतन्ये । अनन्ते अपरिच्छिन्ने । एतदपि तदभावे हेत्वन्तरम् । अनिर्वाच्यमिति छेदः । अग्रहणं ग्रहणविरोध्यज्ञानम् । अज्ञानतत्कार्यप्रपञ्चस्य प्रागुक्तन्यायेनानिर्वचनीयत्वात्तस्य च लोके ज्ञानान्निवृत्तिदर्शनाद्वेदान्तजन्यब्रह्मसाक्षात्कारान्निवृत्तिरुपपद्यत इति भावः । अज्ञानमात्रं ज्ञाननिवर्त्यं प्रपञ्चस्तु तन्नाशेनैव नश्यतीति मतेन मात्रपित्युक्तम् । ननु वेदान्तजन्यजडवृत्तेः कथमज्ञाननिवर्तकत्वमिति तत्राह—स्वोत्पत्तीति । स्वोत्पत्त्या लब्धमभिव्यक्तं यन्निजवस्तु स्वरूपं चैतन्यं तद्बलेनेत्यर्थः । नन्वविद्यानिवृत्तिः पुरुषेण नार्थ्यते सुषुप्त्यादावनर्थं विना तिष्ठन्त्यास्तस्याः साक्षात्परम्परया वाऽनर्थत्वाभावादित्याशङ्क्य सुषुप्त्यादौ ततोऽनर्थाभावेऽपि समयान्तरे तत्सम्भवात्तन्निवृत्तिरप्यात्यन्तिकानर्थनिवृत्तिमिच्छद्भिरर्थनीयेति तन्निवृत्तावात्मन्याध्यात्मिकादित्रिविधदुःखस्य विनैव पुण्यापारमन्यदा निमित्तमुपशान्तिर्भवतीति सफलैवात्मनि वेदान्तप्रमाणप्रवृत्तिरित्याह—तत्रेति । अविद्यानिवृत्तौ सत्यां स्वात्मनि वा ॥ ३४२ ॥

यदप्युक्तं श्लोके शब्दानां सङ्गतिग्रहणस्य च प्रवर्तकवाक्याधीनत्वात्प्रवर्तककार्यान्वित एव गवादिपदसङ्गतिग्रह इति वेदोऽपि

कार्यपर एव न सिद्धब्रह्ममात्रपर इति, तद् दूषयितुमनुवदति—

वाक्यात्प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपभाजः
पुंसः प्रवृत्तिमुपलभ्य धियोऽनुमानात् ॥
कार्यान्विते शिशुरवैति पदस्य शक्ति-
मित्युच्यते यदि तु तत्र वयं वदामः ॥ ३४३ ॥

वाक्यादिति। प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपं प्रवर्त्तकनिवर्त्तकस्वरूपं कार्यं तद्भाजस्तद्गोचरादित्यर्थः। गामानय परिहर सर्पमित्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यात्पुंसः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिं निवृत्तिं चोपलभ्य पश्चाद्धियः कार्यधियोऽनुमानात्कार्यान्विते पदस्य शक्तिं शिशुर्व्युत्पित्सुरवैति अवगच्छतीति योजना। तुरवधारणे। कार्यान्विते एवेति संबन्धः। सिद्धान्ती तद्दूषणं प्रतिजानीते—तत्रेति। दूषणमिति शेषः॥ ३४३॥

कार्यान्वितसंगतिवादिना किं योग्येतरत्वमपि तद्विशेषणमाश्रयणीयमुत न, अन्त्ये अन्वय एव न संभवति, कुतः कार्यान्विय इत्यभिप्रेत्याद्ये योग्येतरान्वित एवावश्यापेक्षिते शब्दस्य वृद्धप्रयोगे शक्तिग्रहणे किं कार्यत्वेनापि विशेषणेनेत्याशयेनाह—

योग्येतरान्वितपदार्थनिवेदने तु
शब्दस्य शक्तिरिह वृद्धजनप्रयोगे ॥
विज्ञायते न खलु कार्यसमन्वितेऽर्थे
कार्याभिधायिषु पदेष्वपि तत्प्रसङ्गात् ॥ ३४४ ॥

योग्येतरेति। अन्वययोग्यं यदितरत् तदन्वितस्य पदार्थस्य निवेदने ज्ञापन इत्यर्थः। योग्यता तु सिद्धस्य कार्येण कार्यस्य च सिद्धेन। तुरवधारणे। कार्यसमन्वितेऽर्थे शब्दस्य शक्तिरित्यनुषङ्गः। नन्वव्यभिचारात्कार्यान्वय एव शब्दार्थ इत्याशङ्क्यासिद्धो हेतु-

रित्याशयेनाह—कार्याभिधायिष्विति । कार्यवाचकलिङ्लोडादिपदेष्वपि कार्यान्विते शक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३४४ ॥

नन्वेतदिष्टप्रसञ्जनमित्याशङ्क्य प्रसञ्जकं प्रसङ्गमनुवदन्नस्यानिष्टपर्यवसानमाह—

कार्यान्वितार्थविषया यदि शब्दशक्तिः
कार्यार्थवाचिषु लिङादिषु कार्यमन्यत् ।
वक्तव्यमापतति तत्र च तत्र चान्यद्
वक्तव्यमेव भवतीत्यनवस्थितिः स्यात् ॥ ३४५ ॥

कार्यान्वितार्थेति । अस्त्वेवमिति चेत्तत्राह—तत्र च तत्र चान्यदिति । येन कार्येणान्विते कार्ये लिङादिपदस्य शक्तिस्तस्यापि कार्यस्य लिङाद्यन्तरगम्यत्वे तत्रापि कार्यान्तरान्विते तस्य शक्तिर्वाच्येति लिङादिपदस्य तदभिधेयकार्यस्य चानन्त्यप्रसङ्गः । एकस्मिन्वाक्ये लिङादिनानात्वं चासम्भवि । प्रकृतलिङादिनैव कार्यान्तरस्याप्यभिधाने तस्यापि कार्यस्याभिधानार्थं कार्यान्तरं वाच्यमिति तदानन्त्यं स्यात् । एकस्यानेकार्थत्वायोगाच्च । न च शब्दानभिधेयकार्यान्विते लिङादेः शक्तिरिति नोक्तदोष इति वाच्यम् । तद्विषयत्वाऽभावेनानन्तकार्यान्वितामिधानप्रसङ्गात् । न च धात्वर्थकार्यान्विते लिङाद्यभिधेयं कार्यमिति न कोऽपि दोषः स्यादिति वाच्यम् । धात्वर्थकार्यतायास्त्वन्मते प्रत्ययार्थकार्योपस्थित्यधीनावगमतयाऽन्याश्रयात् । तस्माल्लिङादेः कार्यान्विते शक्तिरसङ्गतेति भावः ॥ ३४५ ॥

एवं सर्वेषां पदानां कार्यान्विते शक्तिरिति पक्षे दूषिते, अस्तु तर्हि लिङादिव्यतिरिक्तानां कार्यान्विते शक्तिरित्याशङ्क्य तर्हि किं कार्यपदस्यानन्विते कार्ये शक्तिः, किं वा सिद्धान्विते । आद्ये

अन्वितकार्यप्रतीतिराकस्मिकी स्यादित्यभिप्रेत्य द्वितीयमनूद्य मत-माह—

सिद्धान्वितं यदि लिङादिपदानि कार्यं
ब्रूयुर्विनश्यति तदा नियमस्त्वदीयः ॥
यो वर्णितः सकलमेव पदं स्वमर्थं
कार्यान्वितं वदति नान्यदिति स्वशास्त्रे ॥ ३४६ ॥

सिद्धान्वितमिति । यद्येवं नाशप्रसङ्गस्तर्हि तदीयं नियम-माह—यो वर्णित इति । अन्यत् सिद्धान्वितम् । मामांसका हि स्व-शास्त्रे "सर्वमेव हि पदं कार्यान्वितमेव स्वार्थं वदति न सिद्धान्वितम्" इति वर्णयन्ति । तत्र लिङादेः सिद्धान्वितार्थे शक्त्यभ्युपगमे बाधितं स्यात् । किं चैवं पदान्तराणामपि सिद्धान्विते शक्तिप्रसङ्ग इति योग्येतरान्विते पदशक्तिरित्यस्मदुक्तमेव स्यात् । अन्यथा शब्दशक्ति-प्रयोजकद्वैविध्यप्रसङ्ग इति भावः ॥३४६॥

पूर्वं योग्येतरान्विते पदशक्तिरित्ययमेव पक्षः साधुः न तु यो-ग्येतरकार्यान्विते इति, तत्र कार्यत्वविशेषणस्य गौरवादिदुष्टत्वादित्यु-क्तम् । इदानीमुपयोगाभावाच्चैवमेवेत्याह—

योग्येतरान्वितनिमित्तकशब्दशक्ति-
व्युत्पत्तिरेव यदि संभवभागिनी स्यात् ॥
आश्रीयते किमिति कार्यसमन्वितेऽर्थे
शब्दस्य शक्तिरसदर्थविशेषणेन ॥ ३४७ ॥

योग्येतरान्वितेति । भावप्रधानोऽयं निर्देशः, योग्येतरान्वितत्वं निमित्तं प्रयोजकं निरूपकमिति यावत् । यस्याः शब्दशक्तेर्व्युत्प-त्तिरित्यर्थः । योग्येतरान्विते शक्तिग्रह इति यावत् । संभवभागिनी,

स्यात् अबाधिता भवेत् । अनेन कार्यान्वितत्वस्य वैयर्थ्यं द्योतितम् । तदेवाह—असदर्थविशेषणेति । असन् अविद्यमानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं विशेषणमभिमतं यस्य वादिनस्तेनेत्यर्थः । सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायेन सर्वस्यापि विशेषणस्य व्यावृत्तिप्रयोजनत्वात्तच्छून्यं विशेषणं न युक्तमिति भावः ॥ ३४७ ॥

सर्वत्र विशेषणोपादाननिमित्तं दर्शयन्कार्यान्वयित्वस्यासदर्थविशेषणत्वमुपपादयति—

यत्राविशेषितनिमित्तकताविरोधे
किंचिन्निवारकमुदीक्षितमस्तु तत्र ॥
किंचिद्विशेषणविशिष्टमभीष्टशक्ते-
र्वस्तु प्रयोजकमिदं पुनरत्र नास्ति ॥ ३४८ ॥

यत्रेति । यत्राविशेषितमविशिष्टं निमित्तं यस्य तदविशेषितनिमित्तकं तस्य भावस्तत्ता तस्या विरोधे अतिप्रसङ्गादिरूपे बाधे प्रसक्ते सति यदि तन्निवारकं विशेषणमीक्षितं तत्सम्भवतीत्यर्थः । एतावता सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्युक्तं विशेषणोपादानप्रयोजकं दर्शितम् । तत्र किंचिद्विशेषणविशिष्टं वस्त्वस्तु, निमित्तमिति शेषः । यत्र हि यष्टव्यादौ केवलेष्टसाधनताज्ञानादेर्निमित्तत्वे प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गो बाधकोऽस्ति तत्र तत्परिहाराय यत्कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानादि प्रवृत्तिकारणमिति । तादृशस्थले विशेषणमुपादीयत इत्यर्थः । ततः किं तत्राह—अभीष्टेति । अत्र शब्दे, अभीष्टशक्तेर्योग्येतरान्वितगोचरशक्तेः पुनरिदमुक्तं प्रयोजकं कार्यान्वयित्वविशेषणोपादाने निमित्तं बाधकं किंचिदपि नास्तीति मन्तव्यः । शब्दशक्तेर्योग्येतरान्वयिविषयत्वे बाधकाभावान्न कार्यान्वयित्वमपि तद्गोचरविशेषणं कल्पनीयमित्यर्थः ॥ ३४८ ॥

यदुक्तं प्राक् "कार्यान्वियान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्तिः" इति नानेककार्योपपत्तिरिति तत्रापीदं गौरवं दूषणमस्त्येवेत्याह—

कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्ति-
रित्युच्यते यदि तदापि समानमेतत् ॥
अन्वीयमानवचनत्वमतोपपत्तौ
कार्यान्वयान्वयिविशेषणगौरवेति ॥ ३४९ ॥

कार्यान्वयान्वयीति । एतद्गौरवम् । मप्यमेवाह—अन्वीयमानेति । शब्दस्येति शेषः । यस्मिन्मते शब्दस्यान्वीयमानवचनत्वं तस्योपपत्तावित्यर्थः । इतिर्हेतौ, यस्मादेवं कार्यान्वयिविशेषणगौरवं तस्मादेतत्समानमित्यपस्तात्सम्बन्धः ॥३४९॥

नन गामानयेत्यादिवाक्यान्नियमेन कार्यान्वितया गवादिपदार्थप्रतीतेः कार्यान्वय एव शब्दार्थ इति चेत्तर्हि लौकिकं वाक्यं वक्तृज्ञानविवक्षागोचरतयाऽनुमानसिद्धार्थानुवादकमिति वदतस्तव वाक्यश्रवणानन्तरं तयोरपि नियमेन प्रतीतेर्वक्तव्यत्वाद्वक्तृज्ञातविवक्षितकार्यान्वयिनः शब्दार्थतापत्तिः। गौरवान्न तथेति चेन्न। कार्यान्वयित्वमपि तत एव न तथेत्याशयेनाह—

वक्तृज्ञानविवक्षयोरपि भवेच्छब्दार्थता तावके
पक्षे शब्दमनु प्रतीतिरुभयोरस्त्येव यस्मात्तयोः ।
यद्यच्छब्दमनु प्रतीतिपदवीमारोहदुत्प्रेक्ष्यते
तत्तद्वाच्यमिति स्थितौ नहि तयोः शब्दार्थतावर्जनम् ३५०॥

वक्तृज्ञानविवक्षयोरिति । शब्दमनु प्रतीतिः, शब्दं निमित्तीकृत्य प्रतीतिरस्त्येवेति । अन्यथा तद्विषयतया वाक्यार्थस्य सिद्धत्वाभावेन वाक्यस्यानुवादकत्वायोगादित्यर्थः । नन्वेतावता कथं तयोरस्मत्पक्षे शब्दार्थत्वमिच्छतस्तव मते कथं तयोः शब्दार्थतावर्जनं

स्यादित्याह—यद्यच्छन्दमिति। पदमी विषयताम्। उत्प्रेक्ष्यते दृश्यते। यदृच्छन्दानन्तरं प्रतीयत इत्यर्थः। स्थितौ मते। तयोर्वक्तृज्ञानविवक्षयोः। प्राभाकरा हि गामानयेत्यादि लौकिकवाक्यं प्रथमं तात्पर्यज्ञानाभावाद् गवानयनादिसंसर्गं न प्रतिपादयति, किं तु तत एतमयं वेद विवक्षति चेति वक्तृज्ञानादिप्रतीतौ तद्विषयतयाऽर्थेऽपि ज्ञाते वाक्यं पश्चात्तमनुवदतीति वदन्ति। तत्र कथमुक्तविषयौ तयोरपि शब्दार्थतो न स्यात्। न च मानान्तरात्प्रयोगानुपपत्तिरूपाद्वक्तृज्ञानादेः प्रतीतिरित्यन्यलभ्ययोर्न शब्दार्थतेति वाच्यम्। वार्थतदन्वयोरपि लिङ्लोडादिवलात्प्रतीयमानतया न गवादिशब्दार्थतेति तुल्यमेवेति भावः ॥२५०॥

नन्वेवमस्मिन्मते चेत्तर्हि वेदप्रामाण्यहानिः, अपौरुषेयतया वेदस्य वक्तुरभावेन तेन ज्ञातविशेषितकार्यरूपार्थासंभवादित्याशयेनाह—

वेदे वक्तुरभावतस्तदुभयं नास्तीह यस्मादतः
शब्दो वाचकशक्तिमुज्झति निजां तत्र स्ववाच्यं विना ॥
वाच्ये वाचकशक्तिमिच्छति भवाल्लान्यत्र तत्र श्रुते-
रप्रामाण्यमिति स्फुटं तत्र भवेद् बुद्धेरनुत्पत्तितः॥२५१॥

वेदे वक्तुरभावत इति। तदुभयं वक्तृज्ञानं विवक्षा च इह अस्मिन्मते तत्र वेदे स्ववाच्यं विना तदभावात् शब्दो निजां वाचकशक्तिमुज्झतीति संबन्धः। ननु लोके लिङाद्यर्थतया गृहीतकार्याभावेऽपि वैदिकलिङादेर्यथा प्रामाण्यं तथा वक्तृज्ञानाद्यभावेऽपि वेदप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह—वाच्य इति। लोकप्रसिद्ध इति शेषः। वाचकशक्तिं वैदिकशब्दस्यापीति शेषः। अन्यत्र लोकाप्रसिद्धे। प्राभाकरोऽपि वेदे शब्दार्थौ लौकिकाविवेति मन्यते, लिङादेरपि लोकावगतकार्यशक्त्यनुरोधेन वेदे धात्वर्थस्य कार्यत्वायोगात्तदतिरिक्तकार्य एव शक्तिं कल्पयति न स्वर्थान्तरे

इत्येकरूप एवार्थे लौकिकवैदिकोविधिप्रामाण्यं वदति । वक्तृज्ञान-विवक्षयोस्तु सर्वथा वेदेऽसम्भवाद्वेदस्याबोधकतारूपाप्रामाण्यमेव स्यादित्याह—तत्रेति । लोकवेदयोः शब्दार्थैकरूप्ये सतीत्यर्थः । इत्येवं तत्र मते इति शेषः । तत्र तत्र मते श्रुतेरतिस्फुटमप्रामाण्यं भवेदिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः बुद्धेरनुत्पादितेति इति । वक्तृज्ञानविवक्षितकार्यान्वितबुद्धेरसम्भवादित्यर्थः ॥३५१॥

किञ्च कार्यान्वयी शब्दार्थ इति मते 'सोमादिविशिष्टविधिविलोपापत्तिः, सोमेन यजेतेत्यत्र हि सोमविशिष्टयागो विधीयत इति तेऽपि मतं, स तत्र न सम्भवति, त्वन्मते सोमयागशब्दयोः परस्परसम्बन्धाभावेन सोमविशिष्टयागप्रतीत्यभावात् । न चाप्रतीतस्य विधिः सम्भवतीत्याशयेनाह—

न च सोमयागपदयोरुभयो-
रपरस्परेण घटतेऽत्र युजा ॥
पदजातमेतदखिलं हि निजं
विषयं समर्पयति कार्ययुतम् ॥ ३५२ ॥

न च सोमयागपदयोरिति । अत्र भवन्मते । युजा सम्बन्धः । कुतस्तयोः सम्बन्धासम्भवस्तत्राह—पदजातमिति । निजं विषयं स्वाभिधेयम् । सर्वेषां सोमादिपदानां लिङर्थकार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वात् परस्परमन्योन्यं न सम्बन्धो युज्यत इत्यर्थः । न च शब्दाभिहितं कार्यमेव यागसोमयोः क्रियाकारकभावेन संबन्धं घटयतीति वाच्यम् । विषयान्वितस्यैव तस्य लिङादिप्रतिपाद्यतया विशिष्टविषयज्ञानमन्तरेण प्रतीतस्य वैशिष्ट्याक्षेपकत्वायोगात् । एवमन्योऽपि भिन्नपदार्थविशिष्टविधिर्न सम्भवतीति भावः ॥३५२॥

कार्यान्वयान्वयी शब्दार्थ इति मतेऽप्युक्तं दूषणमतिदिशति—

कार्यान्वयान्वयिनि शक्तिरिति स्थितौ च
कार्यान्वयान्वितमतिर्न परस्परेण

संबन्धितामतिरतश्च न सिद्धिमेति
सर्वो विशिष्टविधिरित्यपि दूषणं वः ॥ ३५३ ॥

कार्यान्वयान्वयिनीति । वो युष्माकं कार्यान्वयान्वयिनीति सम्बन्धः । स्थितौ पक्षे । अपिरवधारणे । कार्यान्वयान्वितमतिरेव स्यादिति शेषः । न परस्परेण सम्बन्धितामतिः स्यात्, पदार्थविषयेति शेषः । अत्र सर्वशब्दः पृथग्गुणाद्विशेषणविशेष्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । पूर्वोक्तादिदं मतान्तरमित्येतावतैव तत्रोक्तदूषणस्यातिदेशः, न च तदमामितशङ्काबीजनिराकरणायेति द्रष्टव्यम् ॥३५३॥

स्वमते नायं दोष इत्याह—

योग्येतरान्वितपदार्थगतैव शब्द-
शक्तिः स्थिता यदि पुनर्घटते तदाऽयम् ॥
सर्वो विशिष्टविधिरस्तु तथैव तस्माद्
युक्तं तदेतददितीदमपीह भाष्यम् ॥ ३५४॥

योग्येतरान्वितेति । योग्येनेतरेणान्वितो यः पदार्थस्तद्गोचरेत्यर्थः । स्थिता आश्रिता । उक्तदोषाभावे फलितमाह—तस्मादिति । तथैव योग्येतरान्वितशक्तिरेषाऽस्त्वेवं न केवलं विशिष्टविधिरेवास्मित्पक्षे युज्यते यदेकस्मादपूर्वं तदेतत्तदर्थमिति शबरभाष्यमप्यस्मत्पक्षे युक्तमेवेत्याह—युक्तमिति । इहास्मत्पक्षे ॥३५४॥

ननु विधिश्रुतेः प्रवर्तनालक्षणमेव प्रामाण्यं विशेषतो विशिष्टविधेर्न तु बोधकतालक्षणं तस्य त्वदुक्तविधया नविशिष्टविधिप्रतिपादनासम्भवादिति न विशिष्टविधेरप्रामाण्यमित्याशङ्क्य—

शब्दः प्रवृत्तिजनको न तु बोधकश्चे-
न्नैतत्प्रवर्तकधियो जनकत्वहेतोः॥

इष्टाभ्युपायमतिजन्मनिमित्तभूतः
शब्दः प्रवर्तयति नैष पुनः प्रमासम् ॥ ३५५ ॥

शब्द इति । लिङादिरित्यर्थः । किं ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिं जनयति? नेत्याह–न त्विति । नैवेत्यर्थः । दूषयति–नैतदिति । त्वदुक्तं नेत्यर्थः । यथा प्रत्यक्षादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यं यथा वा शब्दान्तरस्य, एवमेव विधेरपि युज्यते । प्रवर्तकबोधजनकत्वमात्रेण प्रवर्तनालक्षणं, प्रामाण्यमितिष्यवहारस्याप्यबाधादित्याशयेनाह–प्रवर्तकधिय इति । कथं तर्हि विशिष्टविधेर्बोधकतया, प्रामाण्यमित्याशङ्क्य, कार्यमेव लिङर्थ इति पक्षेऽपि योग्येतरान्विते-तिश्लोकोक्तविधया तदुपपत्तिरित्याशयेन सर्वविधिसाधारणप्रकारमाह–इष्टाभ्युपायेति । इष्टसाधनत्वमतिजन्मनिमित्तत्वान्न साक्षाच्छब्दः प्रवर्तक इत्युपसंहरति–प्रवर्तयतीति ॥ ३५५ ॥

गौरवाद्विशिष्टविधिविलोपप्रसङ्गाच्च कार्यान्वितादि शब्दार्थ इति मतमसंगतमिति प्रकृतमुपसंहरति—

तस्मादसंगतमिदं यदुशन्ति केचित्
कार्यान्विनार्थविषयैव तु शब्दशक्तिः ।
तत्र प्रयोगमभिवीक्ष्य तथा प्रतीतिः
कल्प्येति वर्णितनिजेष्टविघातहेतोः ॥ ३५६ ॥

तस्मादिति । इदंशब्दार्थमाह–यदुशन्तीति । केचित्प्राभाकराः । शब्दशक्तिः कल्प्येति यदुशन्तीति सम्बन्धः । तदुक्तं तत्र शब्दशक्तिकल्पनाप्रकारमप्याह–तत्रेति । कार्य इत्यर्थः । प्रयोगमुत्तमवृद्धस्येति शेषः । तथा प्रतीतिः कार्यान्विते शक्तिरिति प्रतीतिः, स्यादिति शेषः । असंगतमित्यत्र प्रागुक्तमेव स्वादिष्टविशिष्टविधिलोपप्रसङ्गादिति हेतुमाह–वर्णितेति ॥ ३५६ ॥

किं च वेदे न लोकवद्वाक्यार्थकार्यान्वितं शब्दार्थः, त्वया तदनभ्युपगमात्। तदतिरिक्तं तु कार्यमपूर्वतया, शब्दैकप्रमाणगोचरमिति तवेष्टमित्यज्ञाते तस्मिन् वैदिकलिङादेः शक्तिग्रहासंभव इत्याशयेनाह—

वेदैकगम्यमिति कार्यमभीष्टमस्मिन्
शक्तिग्रहोऽपि न यदस्य समञ्जसोऽयम् ॥
शक्तिग्रहं च परिहृत्य न बोधकत्वं
शब्दस्य शक्यमिह वक्तुमशङ्कितेन ॥ ३५७ ॥

वेदैकगम्यमिति। कार्यमपूर्वलक्षणं कार्यम्। न समञ्जसं युक्तो न भवति। ननु यथाग्निहोत्रादि धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरस्थायिस्वर्गानुकूलं स्वर्गकामिकार्यं न स्याद्धि स्वर्गकामपदसमभिव्याहारो न स्यादिति तत्समभिव्याहारानुपपत्त्योपस्थिते तस्मिन्संगतिग्रहोऽस्त्विति चेत्तत्राह—अयमपि न समञ्जस इति। उक्तोऽपि सङ्गतिग्रहोपायः सम्यङ् नेत्यर्थः। विधिवाक्यार्थावगमात्प्राग्लोकेऽपि सुखविशेषपरसाधनयोः स्वर्गपदप्रयोगादनिश्चितामुष्मिककार्यतया स्वर्गपदस्य तत्समभिव्याहारमात्रेणालौकिककार्योपस्थित्यप्रयोगात्। तत्रापि, धात्वर्थस्य कार्यत्वे सिद्धे तदनुकूलस्य स्वर्गस्य तदर्थवादेनापि वक्तव्यत्वात्, उक्तार्थावगमश्च तस्यापूर्वत्वव्याहतेश्च नोक्तोपायेन व्युत्पत्तिरिति भावः। शक्तिग्रहासंभवोपपादनफलमाह—शक्तिग्रहमिति। शब्दस्य लिङादेः। इह वेदे। अशङ्कितेन धृष्टेनापि ॥३५७॥

ननु ... तेषामेव

एवमस्य ...

...न्तरेणाः परं परममुत्र तु शब्दशास्त्रः ॥
शक्या ग्रहीतुमतिबुद्धिमनरयपीति
शास्त्रप्रमाणकमदः प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३५८ ॥

शश्वत्स्वयंप्रभमिति। सदा स्वयंप्रकाशमित्यर्थः। बुद्धिर्निश्चयात्मकवृत्तिमदन्तःकरणम्, संकल्पविकल्पवृत्तिमत्तदेव मनः स्तदुभयमतीत्य तिष्ठतीत्यतिबुद्धिमनस्तस्मिन्। वाङ्मनसागोचरस्यापि स्वप्रकाशब्रह्मणोऽहंकारादिशबलस्य साक्षिणा, सत्यादिशबलस्य च सत्यत्वादिनोपस्थितिसंभवेन तत्र गृहीतसङ्गतिकैर्वेदान्तैर्लक्षणया पूर्णब्रह्मणः प्रतिपादनात्तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वं युज्यते, न तथा त्वदभिमतकार्यस्य। न च तदपि लिङादिलक्ष्यमस्त्विति वाच्यम्। तथा त्वयाऽनभ्युपगमात्। वाच्यार्थसंबन्धितया मानान्तरानधिगतस्य जडत्वेन स्वतोऽप्यनुपस्थितस्य तस्य त्वन्मते लक्ष्यत्वायोगाच्च। अस्मन्मते लक्ष्यस्य ब्रह्मणो मानान्तरादनुपस्थितस्यापि स्वप्रकाशत्वेनोपस्थितत्वाद्युज्यत एव लक्ष्यत्वमिति भावः। ब्रह्मादिपदार्थशबलस्य परोक्षत्वादप्रत्यक्षरित्युक्तम्। शबले शक्तिग्रहसंभवस्य फलमाह—इति शास्त्रेति। इति हेतोरदःपदं शास्त्रप्रमाणकं सन्तो बादरायणादयः शास्त्रयोनित्वादिना वदन्तीत्यर्थः ॥ ३९८ ॥

एवं प्रवर्तकवाक्याधीनामेव प्राथमिकीं व्युत्पत्तिमभ्युपेत्य लाघवाद्योग्येतरान्वित एव शब्दार्थो न तु तादृशकार्यान्वित इत्युक्तम्। इदानीं सिद्धार्थकवाक्यादपि प्रथमव्युत्पत्तेः संभवान्न प्रवर्तकवाक्याधीना सा, तत्र च कार्योपस्थित्यभावान्न कार्यान्वयी सर्वशब्दार्थ इत्याशयेनाह—

> जातः सुतः सकलवंशविवर्द्धनस्ते
> विप्रेति वाक्यसमनन्तरमस्य बुद्धिं ॥
> श्रोतुर्मुखाकृतिवशेन तु पुत्रजन्म-
> वस्तुन्यवश्यमनुमीयत एव बालैः ॥ ३५९ ॥

जातः सुत इति। वाक्यसमनन्तरं वाक्यश्रवणानन्तरम्, अस्य श्रोतुर्विप्रस्य मुखाकृतिर्मुखविकासादिस्तद्वशेन तेनैव लिङ्गेन,

सुखधारणे, पुत्रजन्मवस्तुनि पुत्रजन्मरूपवस्तुविषया बुद्धिरनुमीयत इति सम्बन्धः । पुत्रस्ते जात इतिवाक्यश्रवणानन्तरं पितुर्मुखविकासं दृष्ट्वा ज्ञातपुत्रादिपदार्थस्तटस्थोऽयमिदानीमिष्टज्ञानवान्मुखप्रकरवाल्संभवत्वादिति तस्येष्टविषयं ज्ञानमनुमिनोति । तच्चेष्टं वस्तु पुत्रजन्मैवेति पुत्रजन्मवस्तुनीत्युक्तम् । एवं च न सिद्धवाक्यात्परस्मिन् ज्ञानजन्मानुमानं संभवति लिङ्गाभावादित्यसदिति भावः ॥ ३५९॥

एवमपि कथं पुत्रजन्मादिज्ञानसिद्धिस्तत्राह—

भूतार्थनिष्ठवचनादपि शब्दशक्तिः
शक्या ग्रहीतुमुदितेन पथाऽनभिज्ञैः ॥
तत्र प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यमूल-
शक्तिग्रहैकनियमस्य न हेतुरस्ति ॥ ३६० ॥

भूतार्थनिष्ठेति । उदितेन पथा उक्तेन मुखविकासाद्युपायेन पूर्वोक्तलिङ्गेनेष्टज्ञानानुमानानन्तरं किं तदिष्टमिति जिज्ञासमानः "पुत्रस्ते जातः" इति वक्त्रैव प्रदर्शितेन तत्पदानुलिप्तकुङ्कुमाद्यङ्कितवाससा तर्केण स्वस्मिन्सुखनिमित्ततयाऽऽगतं पुत्रजन्मैव तज्ज्ञानविषयामुखप्रसवादीति निश्चित्येदं पुत्रजन्मज्ञानं कुतोऽस्याभवदिति तत्कारणमालोचयन्नस्तुतवाक्यश्रवणानन्तरमेव तज्जन्मदर्शनात्तद्वाक्यमेव पुत्रजन्मज्ञाने निमित्तमिति निश्चित्य सिद्धार्थवाक्यादपि शब्दशक्तिर्ग्रहीतुं शक्यत इति । तत्र लोके । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यं मूलं यस्य शक्तिग्रहस्य स प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यमूलशक्तिग्रहः केवलं तद्गोचरस्य नियमस्य न हेतुरस्तीत्यर्थः ॥ ३६० ॥

नन्वेवं पुत्राद्यनेकपदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थज्ञानस्य पुत्रादिपदसमुदायात्मकवाक्यजन्यत्वनिश्चयेऽप्यस्य पदस्यास्मिन्नर्थे शक्तिरिति कथं

मद्दरया विना निश्चेतुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—

सामान्यतः प्रथममेष पदार्थपिण्डो
वाच्योऽस्य वाचकमिदं पदपिण्डरूपम् ॥
इत्याकलय्य पुनरेष विशेषतोऽपि
शब्दार्थसंगतिमवैति जनस्तटस्थः ॥ ३६१ ॥

सामान्यत इति । संमुग्धाकारेण पदार्थपिण्डः पदार्थसमूहः पदार्थसंसर्ग इति यावत् । अस्य प्रकृतवाक्यस्य । वाचकमस्य वाक्यार्थस्येति शेषः । पुनः सामान्यतो वाक्यतदर्थज्ञानयोर्हेतुहेतुमत्त्वग्रहानन्तरम् । एष व्युत्पित्सुः । विशेषतोऽपि शब्दार्थसङ्गतिं पुत्रादिपदस्य तत्तदर्थविशेषे संगतिम्, अवैति अवगच्छति । सामान्यतोऽर्थसमूहे पदसमूहस्य गृहीतसङ्गतिको हि बालः स्वात्मन्यवगतपुत्रजन्मादिनिष्टसाधनभावः प्रतिपन्नदेवदत्तपुत्रार्तिः देवदत्त तव पुत्र आर्त इति वाक्यश्रवणानन्तरं तस्मिन्नतिमलिन मुखादि दृष्ट्वा पूर्ववदनिष्टज्ञानमनुमाय तस्य च वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य श्रुतार्थविशेषे पुत्रादिपदस्य योग्येतरान्विते पृथक्पृथक् संगतिमवगच्छति अतः प्रथमव्युत्पत्तेः प्रवर्तकवाक्याधीनत्वनियमोक्तिः परस्य भ्रान्तिमूलेति भावः ॥ ३६१ ॥

एवं प्रसिद्धपदसमभिव्याहारादप्रसिद्धपदस्य विनैव कार्यान्वयप्रतीतिं योग्येतरान्विते संगतिग्रहणादपि न शब्दार्थस्य कार्यान्वयित्वनियमः । न च तत्रापि पदान्तरस्य कार्यान्विते प्रथमावगतशक्त्यनुरोधेन कार्यपदाध्याहारोऽस्त्विति वाच्यम् । योग्येतरान्वित एव प्रथम संगतिग्रहोपपादनादित्याशयेनाह—

काष्ठैः स्थाल्यां पचति विविधैरोदनं पूर्णिकेति
श्रुत्वा बालः सपदि मनुते काष्ठशब्दस्य शक्तिम् ॥

दृष्ट्वा तस्मिन्पचनकरणं प्रज्वलत्काष्ठजातं
न्यायोपायादितरवचसां शक्तिषु प्राक् प्रवीणः ॥३६२॥

काष्ठैः स्थाल्यामिति । पूर्णिका दासी । इतरवचसां काष्ठपदव्यतिरिक्तपदाना शेषः । मागेतस्मात्प्रयोगात्पूर्वं का विविधैः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीति श्रुत्वा पचनकरणं प्रज्वलत्काष्ठजातं च दृष्ट्वा तस्मिन्काष्ठे न्यायोपायान्न्यायबलेन तत्तदर्थविशेषे स्थाल्यादिपदानां शक्तेर्निश्चयात्परिशेषादिन्यायेन काष्ठशब्दस्य शक्तिं संपादि मनुत इति संबन्धः ॥ ३६२ ॥

इदानीं प्रथमव्युत्पत्तेः प्रवर्तकवाक्याधीनत्वनियमेऽपि न कार्यान्विते शक्तिः, क्रियातिरिक्तकार्यस्यैव लोकेऽप्रसिद्धत्वादित्याह—

न च किमपि नः कार्यं नाम प्रमाणपथानुगं
यदिह तु पुनर्लिङ्लोडादेरुपैष्यति वाच्यताम् ॥
न खलु ते
व्रजतु ३६३ ॥

न च किमपीति । नः प्रमाणपथानुगमिति संबन्धः । न तावल्लोके धात्वर्थातिरिक्तं कार्यमस्ति । नापि धात्वर्थ एव तत्, तस्य धातुनैवाभिहितत्वेन लिङादिनाऽप्यभिधानायोगात्, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । न च कार्यत्वाकारेण तस्य लिङर्थत्वमिति, वाच्यम् । कार्यत्वस्य कृतिसाध्यतारूपत्वे तस्या अतिप्रसक्तत्वेनाऽप्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकापूर्वपर्यायलिङर्थत्वायोगात् । तस्मात्कार्यं दुर्निरूपमित्यर्थः । ननु शब्दार्थनिरूपणप्रस्तावे किमिदं कार्यखण्डनं तत्राह—यदिहेति । तुरवधारणे पदेऽस्त्यर्थः । कार्यस्य लिङर्थत्वं न सम्भवतीति वक्तुं तदिति नासङ्गतमित्यर्थः । पुनःशब्दोऽप्यङ्गार्थः । ननु यथेदं कर्तव्यमिति कार्यमेवानुभूयत इति

कथं तदप्रमाणकमित्याशङ्क्य कृतिसाध्यतया धात्वर्थस्तदिच्छा वा तदाकारा चिकीर्षाख्या तयाऽनुभूयते न तदतिरिक्तं किं चिदित्याह—न खल्विति । धात्वर्थः क्रिया, आदिपदात् कारकादिग्रहः । कटः कर्तव्यः तृप्तिः कार्येति कारकफलयोरपि कर्तव्यत्वप्रतीतेरितः प्रसिद्धाद्धात्वर्थादेः पृथग् न खलु तत्कार्यं व्यवसीयत इत्यन्वयः । ननु कस्तर्हि प्रवर्तको यो लिङादिनोच्यते शब्दभावनादेर्बालादिव्यवहारादहेतुत्वेन प्रथमप्रवृद्धप्रवृत्त्याऽननुमितस्य लिङर्थत्वकल्पनायोगादित्याशङ्क्य सत्यं श्रेयः साधनत्वमेव ज्ञायमानं बालादिप्रवृत्तौ करणतया क्लृप्तं प्रकृते लिङाद्यभिधेयं कल्प्यमित्याह—प्रजास्विति । इह लोके । श्रेयोहेतुरिष्टसाधनत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः ॥२६३॥

ननु समिधमाहरेत्याचार्यवचनेन माणवकः प्रवर्तते, न च तस्य किं चित्तत इष्टं लभ्यते प्रत्युत दुःखमेव महद्भवति तत्कथं श्रेयोहेतुत्वं प्रवर्तकं येन तल्लिङर्थो भवेदिति तत्राह—

न खलु जगति श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयादृते
पुरुषवचनात् क्वापि प्राज्ञः प्रवर्तितुमर्हति
पुरुषवचनाच्छ्रेयोहेतुप्रतीत्युदयात् पुन-
स्तदनुवशगो रागोत्पत्तौ ततः सहि चेष्टते ॥२६४॥

न खलु जगतीति । पुरुषवचनात् आचार्यादिवचनात् । प्राज्ञः प्रेक्षावान् । माणवकस्यापि बलवच्छ्रेयस्करमाचार्याज्ञापालनमदृष्टं वा तादृशमस्त्येव श्रेय इति तत्साधनत्वमेव तत्रापि प्रवर्तकं यदि तदुभयार्थी माणवको न स्यात्तर्हि न प्रवर्तेतैव, दृश्यन्ते हि दुष्टाः शिष्यास्तथाविधा इति भावः । अस्तु तर्ह्युपवचनाद्राग एव प्रवर्तक इत्याशङ्क्याह—पुरुषवचनाच्छ्रेयोहेत्विति । सत्यं चिकीर्षारूपो धात्वर्थरागः प्रवृत्त्यव्यवहितप्राक्कालेऽस्ति, परन्त्वाचार्यादिवचनादिष्टसाधनत्वज्ञानोदयात्पुनः पश्चाद्रागोत्पत्तिः, ततस्तदनुवश-

गो रागाधीनः स माणवकादिः प्रवर्त्तेत इत्यर्थः । तथा च चिकीर्षा यन्निमित्तेष्टसाधनताज्ञानं तदेव बाह्यचेष्टायामपि कारणमित्यर्थः । ननु श्रेयःसाधनत्वमतीतादिसाधारणं कथं प्रवर्त्तकमिति चेन्न । कृतियोग्येष्टसाधनत्वस्य प्रवर्त्तकत्वेनातिप्रसङ्गाभावादित्युक्तत्वादिति ॥ ३६४ ॥

एवमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्वमुप‌पाद्य तत्र लिङादेः सङ्गतिग्रहं वक्तुं प्रथमं प्रवृत्तिप्रत्यक्षहितप्राक्कालीनचिकीर्षानुमानं तद्धेत्विष्टसाधनताज्ञानानुमानं च व्युत्पित्सोराह—

नयनिपुणधीर्बालश्चेष्टां समीक्ष्य समीहितुः
कृततदुचितव्याप्तिज्ञानः पुरा निज आत्मनि ॥
परतनुगतं श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयोत्थितं
चरितविषये रागं तस्य प्रवर्त्तकमिच्छति ॥ ३६५ ॥

नयनिपुणधीरिति । अनुमाने कुशलधीरित्यर्थः । समीहितुः प्रवर्त्तमानस्य । कृतं तस्यानुमानस्योचितं व्याप्तिज्ञानं येन स कृततदुचितव्याप्तिज्ञानः । निज आत्मनि स्वात्मनि । परस्य प्रवर्त्तमानस्य तनुगतं श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयात्कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानोत्पत्तेः उत्पन्नाच्चज्ञानादुत्थितमुत्पन्नं चरितविषये तादृशेष्टसाधनतयाऽवगतधात्वर्थे तस्य प्रवर्त्तमानस्य रागमिच्छामनुमिनोति । गामानयेत्यादिलिङादिसमभिव्याहृतं वाक्यं श्रुत्वा प्रवर्त्तमानवृद्धस्य गवानयनादिचेष्टां दृष्ट्वा बालः पूर्वं स्वात्मनि प्रवृत्तेश्चिकीर्षाजन्यत्वेन व्याप्तिनिश्चयवान् विमता प्रवृत्तिश्चिकीर्षाजन्या प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वान्मदीयभोजनादिप्रवृत्तिवदिति, मध्यमवृद्धे चिकीर्षामनुमाय, सापि वर्णितश्रेयःसाधनताज्ञानजन्या चिकीर्षात्वान्मम भोजनादिचिकीर्षावदिति कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चानुमिनोतीत्यर्थः ॥ ३६५ ॥

ततः किं तत्राह—

प्रवर्त्तकोत्थाननिबन्धने ततः
समीरितोपायविशेषवस्तुनि ॥
गिरोऽनुमाय प्रतिपत्तिहेतुतां
विशेषसिद्धौ तु समीहते पुनः ॥ ३६६ ॥

प्रवर्त्तकोत्थानेति। ततः परगतरागानुमानानन्तरं प्रवर्त्त्यमिति रागस्योत्थानमुत्पत्तिर्येन तस्य श्रेयःसाधनताविशेषज्ञानस्य निबन्धने विषये समीहितोपायविशेषवस्तुनि कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधने प्रतिपत्तिहेतुतां गिरो लिङादिमद्वाक्यस्यानुमाय पुनर्विशेषसिद्धौ तु लिङादिपदविशेषस्यार्थविशेषे शक्तिसिद्धौ च समीहते वक्ष्यमाणप्रकारेण यत्नवान्भवतीत्यर्थः ॥ ३६६ ॥

नन्वेवमपि किमाख्यातमात्रस्य तत्र शक्तिः किं वा लिङ्लोडादेस्तद्विषयस्यैवेति कथं विवेकस्यमित्याशङ्क्य तमेव यत्नविशेषं दर्शयितुमादौ गवादिपदसाधारणं तद्विवेकोपायमाह—

पदान्तरस्यागमनादिहान्यत-
स्तथा पदस्योद्धरणादितो गिरः ॥
विशेषसिद्धिं लभते प्रयत्नवान्
पदार्थसंबन्धगतां विचक्षणः ॥ ३६७ ॥

पदान्तरस्येति। अन्यतो वाक्यान्तरात् पदस्य प्रागुक्तवाक्ये श्रुतस्य पदस्य। इतो गिरोऽस्माद् वाक्यादुद्धरणात्त्यागाद्विशेषस्य निश्चयं लभते। प्रयत्नवान् प्रयुक्तपदविशेषस्योद्धारे पदार्थविशेषस्य ज्ञानं न भवति अन्यत आनीतपदविशेषज्ञानाच्च पदार्थविशेषस्य ज्ञानं भवति तयोः पदविशेषयोस्तावेवार्थौ भवतस्तज्ज्ञानस्य तदन्वयाद्यनुविधानादिति न्यायानुमन्यानवानित्यर्थः। अत एव विचक्ष-

णो मेधावी । पदार्थसंबन्धगतां पदतदर्थसंबन्धगच्छक्तिस्तवैव विषयां विशेषसिद्धिमिति संबन्धः ॥ ३६७ ॥

उक्तेन सामान्यन्यायेन लिङादिविशेषस्य श्रेयःसाधनतारूपेऽर्थे संबन्धं साधयति—

लङादिशब्देऽपगते लिङादौ
प्रत्यागतेऽभीप्सितसाधनत्वम् ॥
प्रतीयते तेन लिङादिशब्द-
स्तदर्थवाचीति सा वेत्ति बालः ॥ ३६८ ॥

लङादिशब्द इति । येन गामानयतीति प्रयुक्ताद्वाक्याद्गवानयनस्य नेष्टसाधनत्वं प्रतीयते यदा पुनर्लङादि परित्यज्य तत्रैव वाक्ये आनयेत्यादि विधिपदं प्रयुज्यते तदा तत्प्रतीयते तेन स बालो लिङादिशब्दस्तदर्थवाचीति वेत्तीति संबन्धः । एवं च न लिङादिर्लङादिसाधारणाख्यातत्वरूपेण श्रेयःसाधनत्ववाची किं तु लिङ्त्वादिनैवेति भावः ॥ ३६८ ॥

एवं योग्येतरान्विते गवादिपदानां शक्तिः कृतियोग्येष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकं तत्रैव लिङादेः शक्तिर्न तु कार्ये न वा गवादिपदस्य योग्येतरकार्यान्वये गौरवादित्युक्तम् । नन्वेवमतिलाघवादन्वित एव शक्तिरस्तु न योग्येतरान्वित इत्याशङ्क्यैतत् तदस्माकं सिद्धार्थवादिनामित्याह—

योग्येतरान्विततया न च वाच्यताऽस्य
कार्यान्वितत्ववपुषा सुतरां न चेष्टा ॥
किं त्वन्वितत्ववपुषो न विशेषणस्य
किं चित्प्रयोजकमिहास्ति निरूपणायाम् ॥ ३६९ ॥

योग्येतरेति । योग्यता गवादिपदवाच्यता । अस्य गवादेः ।

तर्हि कार्यान्विते शक्तिरिष्टा ? न, तस्यातिगौरवदुष्टत्वादित्याह—कार्यान्वितत्वेति । तर्हि किं शुद्धे पदार्थे शक्तिः, तदपि न, अन्वयप्रतीतेराकस्मिकत्वप्रसङ्गादित्याशयेनाकाङ्क्षापूर्वकमाह—किं त्वन्वितत्वेति । नन्वयोग्येनानितरेणान्वयो न संभवतीति तदपि तत्र विशेषणमिति चेत् सत्यं तेन विना नान्वयप्रतीतिरस्ति तथापि शब्दार्थतायां तन्न प्रयोजकं तेन विनाऽप्यन्वयमात्रस्य शब्दार्थत्वे तद्विशेषणस्य प्रयोजकत्वेनानिरूपणादित्याशयेनाह—न विशेषणस्येति । कार्यत्वस्य वा योग्येतरत्वस्य वेत्यर्थः । प्रयोजकं तदभावे बाधकम् । इह शब्दाभिधेये ।

ननु यत्किंचिदन्विते गवादौ किं गवादिपदस्य शक्तिरुत आनयनादिपदाभिहितान्विते । नाद्यः । वाक्यार्थानियमप्रसङ्गेन कदाचिद् गामानयेति वाक्यादश्वमानय गां बारयेत्यनुभवप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । परस्पराश्रयापत्तेः । आनयनपदेन गोपदाभिहितान्विताभिधाने तदर्थान्वितां गां गोपदमभिदध्यादेवमानयनपदमपीति चेन्न । गवादिपदेन हि स्वस्वार्थे स्मृतिस्तत्संस्कारोद्बोधो वाऽऽधीयत इति वक्तव्यम् । अन्यथा प्रमुष्टसंस्काराणामपि वाक्यार्थानुभवप्रसङ्गात् । संस्कारोद्बोध एव पदाधेय इति तत्त्वम्, अन्यथा पदार्थस्मृतिः संस्कारोद्बोधश्च पदजन्याविति गौरवम् । स्मृतेराशुविनाशित्वेन तत्तत्पदजन्यपदार्थस्मृतिव्यतिरिक्तसकलपदार्थविषयस्मृत्यन्तरप्रसङ्गाद्वाक्यार्थानुभवप्रामाण्या तत्प्रतिबन्धाच्च । संस्कारोद्बोधस्तु यावत्कार्यभावीति नोद्बोधान्तरप्रसङ्गः, यदर्थसंस्कारः पदेनोद्बोध्यते स आसन्न इत्युच्यते । एवमाकाङ्क्षायोग्यसंनिहितान्वितं पदान्यभिदधतीति न परस्पराश्रयः । वाक्योत्थानुभवस्यैवंविधपदार्थान्वयाविषयत्वनियमात्तत्पदोद्बोधितसंस्कारगोचरार्थविशेषानिरूपितान्वयस्य सामान्यान्वयशक्तैरपि पदैरभिधानाद्वाक्यार्थविशेषसिद्धिश्चेति भावः ॥ २६९ ॥

अभिहितान्वयवादिनां मतमिदानीं दूषयितुमनुवदति—

यत्केचिदाहुरभिधाय निजान्पदार्था-
नेतावतोपरतवन्ति पदानि तेभ्यः ।
पश्चाद्विशेषणविशेष्यतया तु तेषां
संसर्गबुद्धिरपराऽवतरिष्यतीति ॥ ३७० ॥

यत्केचिदिति । यदाहुरिति संबन्धः । तदुक्तिमेवाह–अभिधायेति । पदार्थाननन्वितानिति शेषः । एतावता पदार्थमात्राभिधानेन तूपरतवन्ति पर्यवसन्नानि सन्ति न वाक्यार्थानुभवं जनयन्तीत्यर्थः । कथं तर्हि वाक्यार्थबोधस्तेन विना वा कथं श्रोतुः प्रवृत्त्यादिरित्यत आह–तेभ्य इति । पदाभिहितपदार्थेभ्य इत्यर्थः । पश्चात्पदव्यापारोपरमानन्तरम् । तुरवधारणे तेभ्य एवेति संबन्धः । तेषां पदार्थानां विशेषणविशेष्यतया संसर्गबुद्धिरिति संबन्धः । अपरा पदजन्यप्रतीतेरन्या । अवतरिष्यति उत्पत्स्यत इत्यर्थः । पदानां हि पदार्थबोधेनैव पर्यवसानम् । अन्यथा विरम्य व्यापारासद्भावात् । पदाभिहिताश्च पदार्था विशेषणविशेष्यतया परस्परं संसृष्टं स्वात्मानं बोधयन्तीति न वाक्यार्थानुभवस्यानुपपत्तिः, न वा श्रोतृप्रवृत्तेः । न चान्वियमानानामप्रतीतानामर्थानां कथमनुभावकत्वमिति वाच्यम् । परमते शब्दपदादेरिव ज्ञायमानतयाऽज्ञातादेरपि ज्ञानकारणत्वोपपत्तेः अन्यथा पदेष्वपि तदनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात्तथा चानन्तलाघवाच्छब्दार्थ एव पदानां शक्तिरिति भावः ॥ ३७० ॥

सत्यम् अनन्वितार्थशक्तावतिलाघवं तथापि शब्दाद्विशिष्टानुभवस्यानुभवादप्रामाणिकीयं त्वत्कल्पनेत्याह—

तद् दुर्घटं न खलु किंचिदपि प्रमाण-
मस्याः प्रसाधकमुदीरितकल्पनायाः ॥

येनोपलब्धिविषयत्वमुपागतानि
संसृष्टमेव तु पदानि पदार्थमाहुः ॥ ३७१ ॥

तदु दुर्घटमिति। त्वदुक्तं दुरुपपादमित्यर्थः। कुतस्तत्राह—न खल्विति। कुतो न प्रमाणमिति चेत्। येन पदानामेव संसृष्टार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धं तेन त्वदुक्तं विमानमित्याह—येनेति। संसृष्टमेवेति। परस्परमिति शेषः। गवादिपदानि ह्यभियुक्तैर्विशिष्टार्थप्रत्ययोद्देशेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव श्रोतुः पुरुषार्थजनकत्वात्, तदुद्देशेनैव प्रेक्षावतां शब्दप्रयोगाच्छ्रोतारोऽपि तमत्यमेव बुबुत्सन्ते न पदार्थमात्रमिति न पदानां तावतैव पर्यवसानं युक्तमतः किं चिद्गौरवेऽपि प्रामाणिकतया तस्यान्विते पदानां शक्तिरुक्तयुक्त्याऽनुभवकार्यबलेन च कल्पनीयेति त्वदुक्ता कल्पना न प्रामाणिकीति भावः ॥ ३७१ ॥

ननु शब्दात्परंपरया विशिष्टबोधसंभवेनान्विते शक्तिः कल्पनीया तावतैवाभियुक्तप्रयोगाद्युपपत्तेरित्याशङ्क्य शुद्धपदार्थबोधस्य पदस्य चान्वयव्यतिरेकानवगमान्न हेतुहेतुमत्ता सिद्ध्यति। न हि गामानयेतिवाक्यप्रयोगे पदार्थस्मृतिः पृथगनुभूयते येन पदस्य तद्धेतुता सिद्ध्येत्। वाक्यार्थानुभवस्तु ततोऽनुभूयत इत्यन्वित एव शक्तिर्युक्तेत्याह—

नासंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः पूर्वापरत्वप्रमां
मुक्त्वा कारणकार्यतावगतये कश्चित्समर्थस्तयोः ॥
पौर्वापर्यमुदीक्ष्य हेतुफलतां सर्वत्र संगृह्णते
नोचेत्सर्वमसंगतं भवति वः सर्वव्यवस्थाहृतेः ॥३७२॥

नासंसृष्टेति। तयोरसंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः। नियतपूर्वभावित्वं कारणत्वं तादृशापरकालवर्तित्वं कार्यत्व तदेतदुभयं तयोः पूर्वापरत्वज्ञानं विना न संभवतीत्यर्थः। उक्तमेवार्थं सामान्यतोऽ-

न्वयमुखेनाप्याह–पौर्वापर्यमिति । हेतुफलयोरिति शेषः । सर्वत्र दण्डघटादौ । विपक्षे बाधकमाह–नो चेदिति । पूर्वापरत्वज्ञानं विनापि हेतुफलभावग्रहश्चेदित्यर्थः । अप्रमाणत्वे हेतुमाह–सर्वव्यवस्थाहतेरिति । दण्डादिः कारणं घटादिः कार्यमित्येव हेतुहेतुमद्भावस्य व्यवस्थाविलोपप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३७२ ॥

उत्तरार्द्धं विवृण्वन् कार्यकारणव्यवस्थाऽभावेऽनिष्टं प्रसञ्जयति–

पूर्वापरान्वयबलेन हि कारणत्व-
कार्यत्वसंगतिमिह प्रतियन्ति लोके ॥
नो चेद्भवेदनियमो न च तत्र कर्तुं
कार्याणि कारणविशेषमुपाददीरन् ॥ ३७३ ॥

पूर्वापरान्वयेति । पूर्वापरकालान्वयावगतिबलेनेत्यर्थः । अनियमः कार्यकारणभावानियमः । तत्रानियमे कार्याणि घटादिरूपाणि कर्तुं कारणविशेषं दण्डादि कारणं नैव कुलालादय उपाददीरन्नित्यर्थः । अतो वाक्यार्थज्ञानाय प्रयुक्तपदतदर्थस्मृत्योःपौर्वापर्यज्ञानासंभवेन कार्यकारणत्वग्रहासंभवात् पदानां पदार्थमात्रज्ञाने पर्यवसानं कल्पयितुं न युक्तमिति भावः ॥ ३७३ ॥

ननु भवतु पदानां वाक्यार्थज्ञानादृते न पर्यवसानं न चैतावता संसर्गे शक्तिः सिद्ध्यति गौरवात् । लाघवेन पदार्थमात्रे क्लृप्तशक्तिकैः पदैः स्वार्थस्मृतिद्वाराऽऽकाङ्क्षादिसहकारिबलेन संसर्गज्ञानसंभवात् । एवं च शक्तिबलात्पदार्थस्मृतिर्विशिष्टज्ञानं विना पदानामपर्यवसानं संसर्गे च न पदशक्तिरिति द्वयं सिद्धमिति चेत्तत्राह–

पदजातबुद्धिजनिता भवति
व्यतिषक्तबुद्धिरिति तावदिह ॥
न विगानमस्ति भवतामपि चेद्
व्यवधानकल्पनमकारणकम् ॥ ३७४ ॥

पदजातबुद्धीति। पदसमूहबुद्धिजनितेत्यर्थः। व्यतिषक्तबुद्धिरिति। विशिष्टार्थबुद्धिरित्यर्थः। इह वृद्धव्यवहारस्थले। विशिष्टार्थबुद्धिस्तावत् पदजातबुद्धिजनिता भवतीति भवतामपि चेत् न विमानमस्ति तदा पदार्थस्मृतिव्यवधानकल्पनमकारणकमप्रमाणमिति संबन्धः।

अयमाशयः—यदि संसर्गज्ञानं पदजन्यं तर्हि कार्यानुरोधेन पदानां तत्र शक्तिरावश्यकी शक्तेः कार्यैकनिरूप्यतया यथाकार्यं कल्प्यत्वात्, अन्यथा पटजननाशक्ताद्दण्डादिव पटःपदात्संसर्गज्ञानं न जायेत। न च कारणतारूपा तन्निर्वाहिका शक्तिरन्या दण्डादौ; शब्दे चान्याऽभिधारूपा शक्तिः सा च न संसर्गे इति वाच्यम्। दण्डादिशक्त्या सदृशा एव तस्याः स्ववाच्यसम्बन्धानपेक्षशब्दवृत्तित्वेनाभिधात्वे सम्भवति तद्भेदे प्रमाणाभावात्। लाक्षणिकशब्दवृत्तिकारणता तु नैवम्। अन्वयव्यतिरेकनियमाद्यनुपपत्तिकल्प्यत्वाविशेषेण च तदभेद एवोचितः। न चैवमपि पदार्थशक्त्यैव परम्परया संसर्गज्ञानमन्यथासिद्धमिति वाच्यम्। यतस्तथा सति वाक्यार्थे तवापि मते लक्षणैव स्यात्, शक्त्या परम्परासंबन्धस्यैव लक्षणात्वात्, अन्यथा तीरादेरपि तथैव गङ्गादिपदाज् ज्ञानमस्त्विति लक्षणैव लुप्येत। तस्मात्संसर्गे लक्षणामनभ्युपगच्छतस्तत्र शक्तिरवश्यं वाच्येति॥ ३७४॥

नन्वेवमपि "व्यवधानकल्पनमकारणकम्" इत्यनुचितं वाक्यार्थबुद्धेः पदार्थविशिष्टबुद्धितया पदार्थज्ञानजन्यत्वात्तस्य च पदाभिहितस्मृत्यन्यस्यासम्भवात्। किं च वाक्यार्थज्ञाने पदमेव करणमिति तद्व्यापारतयापि साऽवश्यं वाच्येति चेत्तत्राह—

व्यतिषक्तबुद्धिजनकं सकलं
पदजातमित्यनुमतं यदि वः॥

व्यवधानकल्पनविडम्बनया
किमिहाञ्जसैव जनकं भवतु ॥ ३७५ ॥

व्यतिपक्तबुद्धीति । व्यवधानकल्पनैव विडम्बना नटना तयेत्यर्थः । अञ्जसा साक्षाच्छब्दस्यैवेति यावत् । न तावन्मध्ये स्मृतिः कल्पनीया गौरवात् । अन्यत्रापि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यतया प्रकृते तदनपेक्षणात् । न चैवमगृहीतसङ्केतस्यापि वाक्यार्थधीप्रसङ्गः । सम्बन्धज्ञानजन्यसंस्कारस्य पदज्ञानोद्बुद्धस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वावधारणेनातिप्रसङ्गाभावात् । करणव्यापारोऽप्यावश्यकश्चेत्संस्कारोद्बोध एवास्तु । न चैवं संस्कारजन्यत्वेन वाक्यार्थज्ञानस्य स्मृतित्वं स्यादिति वाच्यम् । समानविषयसंस्कारजन्यस्यैव स्मृतित्वाद्वाक्यार्थज्ञाने च तदभावात् । संस्कारकरणकं च ज्ञानं स्मृतिः, करणता च कारणतैव शक्तिविशेषः, वाक्यार्थज्ञाने च वाक्यमेव करणं न संस्कार इति व्यवधानकल्पनमकारणकमेवेति भावः ॥३७५॥

नन्वेवमपि न तदकारणकं विशकलितपदप्रयोगे हि ततः पदार्थस्मृतिरनुभूयत इति पदस्य स्मारकत्वं क्लृप्तम् । अतः संश्लिष्टपदप्रयोगेऽपि पदानामावश्यकी, एव च तत्रैव पदव्यापारः । वाक्यार्थबोधे तु पदार्थानामेवाकाङ्क्षादिमतां हेतुत्वम् । न चैवं वाक्यार्थबोधस्याशाब्दत्वापत्तिः पदार्थोपस्थानानन्तरमपि प्रमाणेनेति वाच्यम् । परम्परया शब्दजन्येऽपि शब्दस्य तात्पर्येण शाब्दत्वोपपत्तेः, अत एव वृद्धानां तदुद्देशेन शब्दप्रयोगोऽपि न विरुध्यते, पदार्थमानत्वमपि वक्ष्यमाणदृष्टान्ते प्रसिद्धमिति नाप्रामाणिकमत्र किंचिदिति चेत्तत्राह—

पारम्पर्यं ह्यगतिकगतिं कारणाद्याश्रयन्ते
नोत्सर्गेण स्फुरति विदुषां यत्र तत्र प्रनाडी ॥

श्रुत्या सोमक्रयमनुगतः साधनत्वेन हित्वा
साक्षाद्भावं ह्यरुणिमगुणः प्रापदेनामशक्तेः ॥३७६॥

पारम्पर्यमिति। यत्र विद्वांसोऽगतिकगतिं मुख्यगतिशून्यानां गतिसदृशं पारम्पर्यमाश्रयन्ते तत्र तेषां विदुषां कारणाद्बलवदनुपपत्तितः सा मनाङ्गी स्फुरति न तूत्सर्गेण स्वभावतः स्फुरतीत्यर्थः। यत्र हि यस्य कारणत्वं प्रमितमथ च साक्षान्नोपपद्यते यथा यागस्य स्वर्गं प्रति कारणता तत्रानुपपत्तिबलाद्धि घान्तराभावनिमित्तं परम्पराकारणत्वं पण्डिता आश्रयन्ते यथा मध्येऽपूर्वकल्पनया यागस्य, नैवमिह संसृष्टज्ञाने स्मृत्या विना साक्षात्कारणत्वे शब्दस्य काप्यनुपपत्तिरस्ति, विशिष्टज्ञानत्वादिप्रयुक्तानुपपत्तेः परिहृतत्वात्। न चान्ते समूहालम्बनैकस्मृतिविषयतावत्पदेभ्यो मध्ये स्मृतिरनुभूयत इत्युक्तम्। एवं पदानामेव स्वतात्पर्यगोचरविशिष्टज्ञानजनकत्वे सम्भवति पदार्थाख्यप्रमाणान्तरमपि न कल्पनीयम्। वक्ष्यमाणदृष्टान्तेऽपि न प्रमाणान्तरं संमतिपक्षमिति वक्ष्यत इति भावः। साक्षात्प्रमितिकरणत्वासम्भवेऽन्यद्वारा तदुपपादनीयमित्यत्र स्वयं दृष्टान्तमाह—श्रुत्येति। साधनत्वेन सोमक्रयमनुगतः सोमक्रयेण संबद्धः। साक्षाद्भावं साक्षात्साधनत्वम्। एनां मनाङ्गीं प्रापयत्। अशक्तेः शक्त्यभावात्। अरुणिमगुणो हि अरुणयेत्यादिवाक्येऽरुणयेति तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयं प्रति साधनत्वेन बोधितः स्वस्यामूर्तत्वेन साक्षात्क्रयसाधनत्वाशक्तेः साक्षाद्भावं विहाय द्रव्यावच्छेदद्वारा परम्परया साधनत्वं प्रापदित्यर्थः॥ ३७६॥

यत्तु पदार्थाख्यं मानं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षिणोऽनुशयमवोचाम तदिदानीं शङ्कते—

श्वेतिमानमभिपश्यतः पुरः शृण्वतस्तदनु हेषितध्वनिम्॥
तद्वदत्र खुरमुद्गरस्वनं श्वेतरूपतुरगोऽटतीति धीः ॥३७७॥

श्वेतिमानमिति। श्वेतं रूपमित्यर्थः। पुरः अग्रे हेषितध्वनिम् अश्वध्वनिम्। अनेनाश्वत्वोपस्थितिरुक्ता। अत्र लोके। खुरमुद्गरस्वनं खुरस्य तीक्ष्णशब्दम्। अनेन च तस्य धावनं सूचितम्। लोके हि अग्रे दूरतः श्वेतरूपं पश्यतोऽश्वध्वनिं खुरशब्दं च श्रुत्वा प्रत्येकमश्वत्वाद्यगच्छतः श्वेतोऽश्वो गच्छतीति बुद्धिर्जायते, सा न तावत् प्रत्यक्षेण, दूरादिदोषेण तस्य तदसमर्थत्वात्। नापि लिङ्गेन विशिष्टार्थव्याप्तलिङ्गाभावात्। न तादृशः शब्दस्तत्रास्ति, ततःप्रत्यक्षमानान्तरासम्भवाच्चक्षुरादिनाऽवगतश्वेतादिरूपपदार्थैरेव श्वेतोऽश्वो धावतीति धीर्यदुद्भवतीत्यर्थः ॥ ३७७ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

तद्वदत्र पदजातबुद्धिभि-
र्बोधिताखिलपदार्थहेतुकः ॥
सर्वशब्दविषयार्थसंगतेः
प्रत्ययो भवति योग्यतादिभिः ॥ ३७८ ॥

तद्वदिति। अत्र वाक्ये पदजातबुद्धिभिः प्रतिपदं क्रमेणोत्पन्नमतिभिर्बोधिता येऽखिलपदार्थास्तद्धेतुकः सर्वेषां गवादिशब्दानां ये प्रतिपाद्यार्थास्तेषां परस्परसङ्गतेः संसर्गस्य योग्यतादिभिराकाङ्क्षायोग्यतासंनिधानैः सहकारिभिः प्रत्यक्षतद्विषयः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। अतः पदार्थमानत्वं लोकप्रसिद्धत्वाच्चास्थितमिति नालौकिकमिति भावः ॥ ३७८ ॥

सिद्धान्ती प्रत्यक्षादिनैवास्य प्रत्ययस्योपपत्तेर्न तदर्थं मानान्तरं कल्पयामीति दूषयति—

नैतत् क्लृप्तनिमित्ततोऽपि घटते संसर्गधीरीदृशी
श्वेतोऽश्वस्त्वरितोऽभिधावतितरामित्यादिकार्योत्थिता ॥

कार्यं क्लृप्तनिबन्धनं यदि भवेन्नास्यापरं कारणं
कल्प्यं तेन पदार्थजातजनिता नैषा मतिर्लिङ्गजा ॥३७९॥

नैतदिति। कुत इत्यत आह—क्लृप्तनिमित्ततोऽपीति। वक्ष्यमाणक्लृप्तप्रमाणात्। ईदृशीत्युक्तमेवाह—श्वेतोऽश्व इति। ननु यथाऽनुमानाद्यवगतं प्रत्यक्षेणाप्यवगच्छन्ति तद्वत्क्लृप्तप्रमाणावगतमपि पदार्थप्रमाणेनावगच्छन्त्विति तत्राह—कार्यमित्यादिना। क्लृप्तं निबन्धनं कारणं यस्य तत्। यत्र ह्युभयमपि क्लृप्तं भवति तत्रैकेनावगतमन्येनाप्यवगम्यतां यत्र तु नैव अथ च क्लृप्तेनैव कार्यं निर्वहति तस्यापरं कारणं न कल्प्यं कार्यस्य तेनैव निराकाङ्क्षत्वात्। ततः किं तत्राह—तेनेति। एषा मतिः श्वेतोऽश्व इत्यादिमतिः। किंप्रमाणजा तर्ह्येषा मतिरत्राह—लिङ्गजेति। लिङ्गेति प्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणम्॥ ३७९॥

"न पदार्थजातजनिता" इत्यादि विवृण्वंस्तर्हि प्रत्यक्षादिसमुदायादेषा मतिरस्त्वित्याशङ्कामपि निराकरोति—

पादार्थं न पृथक् प्रमाणमपरं नानाप्रमाणोद्भवं
नाप्येतत्फलमत्र पक्षयुगले कल्प्यं निमित्तान्तरम् ॥
क्लृप्तं लिङ्गमतोऽपि निर्वहति चेत्संसर्गधीरीदृशी
पादार्थी न पृथक् प्रमा न च फलं नानाप्रमाणोद्भवम् ॥३८०॥

पादार्थमिति। पदार्थसंबन्धि पादार्थं पदार्थसमुदायरूपमिति यावत्। पृथक् प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तम्। अपरं प्रत्येकप्रत्यक्षादिफलादतिरिक्तम्। नानाप्रमाणोद्भवं प्रत्यक्षलिङ्गसमुदायजन्यम्। एतत्फलं संसर्गज्ञानं श्वेतोऽश्वो धावतीत्येवंरूपा प्रमा। उभयत्र दूषणमाह—अत्रेति। अस्मिन् पक्षद्वये इत्यर्थः। पदार्थसमुदायस्य प्रमाणसमुदायस्य च प्राक् प्रमाणत्वेनाक्लृप्तत्वात्तदुभयप्रमाणमत्रैव कल्पनीयमित्यर्थः।

अथ वा पृथक् प्रमाणत्वपक्षे नानाप्रमाणफलत्वं च पक्षद्वये नियामान्तरं कल्प्यं यत इत्यर्थः । तर्ह्यनन्यथासिद्धकार्यबलात्तदन्यतरप्रामाण्यं कल्प्यतामित्याशङ्क्य, अभिद्धो हेतुरित्याह—बलमिति । लिङ्गमिति प्रमाणान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इदमिहाभिप्रेतम् । श्वेतद्रव्येण समीपमिन्द्रियसंनिकर्षसंभवदस्त्येवान्यथा श्वेत इति ज्ञानासंभवात् । अश्वत्वाद्यंशज्ञाने चक्षुषो यद्यपि दोषः प्रतिबन्धकस्तथापि हेषादिना तदनुमाने तद्विशिष्टेन्द्रियेण प्रत्यभिज्ञेव परोक्षापरोक्षरूपा श्वेतोऽश्वो धावतीति धीर्भवितुमर्हति । एवं विमतः श्वेतः अश्वः हेषाकर्तृत्वात्संमतवदिति श्वेतोऽश्व इति विशिष्टज्ञाने, श्वेतोऽश्वो धावति अव्यवधानेन नाना देशेषु दृश्यमानत्वाच्चाक्षुषदेवदत्तवत्, एवं श्वेतरूपे हेषाखुरमुद्रास्वनादिकर्तृत्वसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याप्येतादृशी धीर्भवितुमर्हतीति । न तदर्थां त्वदुक्तकल्पनेत्याशयेनोपसंहरति—पादार्थीति । पदार्थसमुदायकारणिकेत्यर्थः ॥ १८० ॥

एवं योग्येतरकार्यान्विते योग्येतरान्विते वा न पदानां शक्तिरतिगौरवात् । नापि केवलपदार्थे वाक्यार्थप्रतीतेराकस्मिकतापत्तेः । केवलार्थशक्तेभ्य आकाङ्क्षादिसहकृतेभ्यः पदेभ्यो न संसर्गधीजन्म अशक्तात्कार्यासम्भवेन तदा कार्यानुरोधेन शब्दशक्तेरपि तत्रावश्यकत्वात् । कारणताशक्तेरेव स्ववाच्यसम्बन्धानपेक्षशब्दवृत्तित्वेनाभिधाशक्तित्वात् । नापि पदस्मारितपदार्थानामेवाकाङ्क्षादिवशात्परस्परं स्वसंसृष्टविषयज्ञानकारणता, शब्देभ्यः साक्षादेव वाक्यार्थप्रमासम्भवे मध्ये स्मृतिकल्पनायोगाद्वाक्यार्थबोधस्य शब्दाजन्यत्वेऽशाब्दत्वं च स्यात् । न तु परम्परया शब्दमूलत्वेन शाब्दत्वम्, चाक्षुषरूपादिलिङ्गजानुमितेरपि चाक्षुषत्वापत्तेः । पदार्थात्प्रमाणान्तरकल्पनाप्रसङ्गादपि नैते पक्षाः साधव इत्युक्तम् । इदानीं जातिमात्रवाचकशब्देन व्यक्तिरिव पदार्थशक्तपदेभ्यो वाक्यार्थो लक्ष्यताम् एवं च न प्रागुक्तो दोषः कोऽप्यत्र प्रसज्यत इत्याशङ्क्यात्रापि

प्रतिपिपादयिषयानुरोधेन केवलपदार्थशक्तेरयुक्तत्वे स्थितेऽन्वयबोधस्य शब्दलभ्यत्वान्नातीवास्माकमनिष्टमित्याशयेमतदनिराकरणेन द्योतयन्नुपसंहरति—

नासंसृष्टमतो वदन्ति न च तान्याहुः क्रियासङ्गतं
योग्येनान्वितमत्र केवलममून्याहुः स्वमर्थं यतः ॥
एवं सत्यपवर्जितक्रियमलं निष्प्रपञ्चरूपं सदा
संसर्गादिविवर्जितं च वदितुं वस्तुस्वरूपं श्रुतिः ॥३८१॥

नासंसृष्टमिति। वदन्ति पदानीति शेषः। कार्यान्विते शब्दसङ्गतिं निराकृत्य सिद्धान्विते तत्समर्थनफलमाह—एवं सतीति। सिद्धान्वितस्यापि शब्दार्थत्वसम्भवे सतीत्यर्थः। अपवर्जिता परिहृता क्रिया कार्यं यस्मिन् ब्रह्मणि तत्। अलं समर्था ३८१॥

एवमभिहितान्वयादि निराकृत्यान्वितमात्रं शब्दार्थ इत्युक्तम्। ननु कोऽयमभिनिवेशस्तवाभिहितान्वयपक्षेऽपि लक्षणयाऽखण्डब्रह्मसिद्धिसम्भवात्, तावन्मात्रस्यैव तव मते प्रतिपाद्यत्वादित्याशङ्क्यास्तु वा तथेत्याशयेनाह—

अभिहितघटनाऽथ वाऽन्वितानामभिहितिरस्त्वथ वा न पक्षपातः ॥
क्व चिदपि समयेऽस्ति नः कदाचिद्
बहुघटनात्मकवस्तुनिष्ठवाक्ये ॥ ३८२ ॥

अभिहितघटनेति। अभिहितानां घटनाऽन्वय इत्यर्थः। पूर्वोक्तनियमकल्पादस्य कल्पान्तरत्वं द्योतयितुमाद्योऽथ चेति शब्दः, स चादौ योजनीयः। क्वचिदपि समये पक्षपातो नो नास्तीति संबन्धः। नन्वखण्डे ब्रह्मणि नोभयमपि सम्भवतीति कथं तदङ्गीकार इत्याशङ्क्यान्यत्रैव तदङ्गीकार इत्याह—बहुघटनेति। बहूनामर्थानां घटनात्मकं यद्वस्तु प्रतिपाद्यं तन्निष्ठे वाक्ये गामानयेत्यादिलौ-

के ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादिवैदिके चाभिहितघटनेत्यादिसंबन्धः ३८२॥

पक्षद्वयमप्येकेन विशेषणेन व्यावर्त्यमाह—

अभिहितघटना न चोपपन्ना
परदृशि नाभिहितिस्तथान्वितानाम् ॥
अनधिकविकलार्थगोचरत्वा-
न्न तदुभयं श्रुतिमस्तके पदानाम् ॥ ३८३ ॥

अभिहितघटना न चेति । परदृशीत्यमङ्गस्वप्रकाशचिदात्मनो निर्देशात्तस्यान्वितत्वेनानन्वितत्वेन वाऽभिधानायोग्यता ध्वनिता । कुतो नेत्यत आह—अनधिकेति । अधिको विकलश्च न भवतीत्यनधिकविकलः, तादृशः शुद्धचिद्रूपोऽर्थो गोचरो येषां तेषां भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । अथ वाऽधिकोऽन्वितत्वं विकलोऽसि केवलत्वम् । यद्यप्यात्मवस्तु केवलं तथाऽप्यन्वयप्रतियोगितया स्वरूपेण वा नाभिधानयोग्यं स्वप्रकाशत्वादिति विकलोक्त्यभिप्रायो द्रष्टव्यः । उपसंहरति—न तदिति । तत्तस्मात् । उभयम् अभिहितान्वयोऽन्विताभिधानं च ॥ ३८३ ॥

ननु पक्षद्वयेऽपि वाक्यस्याखण्डार्थप्रतिपादने किं कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्याकाङ्क्षायामस्ति कश्चिदित्याह—

अभिहितघटना यदा तदानीं
स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे विधत्तः ॥
परदृशि पुनरन्विताभिधाने
पदयुगलात्स्मृतियुग्ममेव पूर्वम् ॥ ३८४ ॥

अभिहितघटना यदेति । स्मृतिसमबुद्धियुगमिति । भट्टपक्षे हि पदानां पदार्थमात्रबोधे पर्यवसानात्स पदार्थस्यैव लभ्यत इति न स्मृतिः शब्दमात्रकरणकस्य स्मृतित्वायोगात् । किं तु संबन्धावगमकाले प्रसिद्धार्थविषयतयाऽनुवादत्वेन स्मृतिसमेति । पदे

तत्त्वंपदे। तस्मिन्पक्षे स्मृतिसममेव बुद्धियुगं परमात्मनि विषत्तः जनयतः। अन्विताभिधाने तु पदानां शक्त्यान्वयप्रतिपादन एव व्यापारात्पदार्थज्ञानं सम्बन्धिविषयैव पदजमिति न तत्पदकरणकं किं तु प्रसिद्धस्मृतिवत्संस्कारकरणकमेवेति स्मृतिरेवातस्तत्त्वंपदयुगलाद्वाक्यार्थप्रमितेः पूर्वं स्मृतिद्वयमेव भवतीति विशेष इत्यर्थः। एतच्च परमताङ्गीकारेणोक्तमिति द्रष्टव्यम्। अत उभयमतानुरोधेन तत्त्वंपदार्थविषया धीः स्मृतिसमा स्मृतिरेव वेति यथा तथाऽस्तु, एतावताऽप्यखण्डार्थनिष्ठता वाक्यस्य न विहन्येति भावः॥ ३८४॥

एवं तत्त्वंपदजन्यपदार्थबोधे पक्षद्वये विशेषमुक्त्वाऽखण्डवाक्यार्थबोधोत्पत्तौ विशेषमाह—

स्मृतिसमपदजन्यबुद्धियुग्मात्
परदृशि मोहनिवर्त्तनं परेषाम्॥
परदृशि पदजस्मृतिद्वये स्यात्
पदयुगलात्प्रमितेः समुद्भवो नः॥ ३८५॥

स्मृतिसमपदेति। स्मृतिसमे च ते पदजन्ये च ते च बुद्धी तयोर्युग्मं तस्मादित्यर्थः। मोहनिवर्तनं साक्षात्कारः। तत्त्वंपदजन्यस्मृतिसमलक्ष्यपदार्थद्वयज्ञानादेवाभिहितान्वयवादिनामात्मसाक्षात्कारो भवेन्न तु शब्दात्, इतरत्र तु पदजन्यस्मृतिद्वये सति तत्त्वंपदाभ्यामेव वाक्यार्थप्रमितेः समुद्भव इति महान्विशेषः। एवं च न इति वदता साक्षात्कारस्योपनिषज्जन्यत्वेन ब्रह्मणः स्वमते औपनिषदत्वसिद्धेरिदमेव ज्यायः इति दर्शितम्॥ ३८५॥

एवं लोके शब्दानां कार्यान्विते व्युत्पत्तिबलेन वेदान्तानां सिद्धब्रह्मण्यप्रामाण्यमिति मतं निराकृत्य तत्र तेषां प्रामाण्यं स्थापितम्। इदानीं भावनावाक्यार्थवादी क्यंशभावनारूपपुंप्रवृत्तिपर एव सकलोऽपि वेद इत्याशयेन प्रथमं शब्दभावनाया लिङ्गर्थत्वमा-

प्राक्ष्यो—

औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे
लिङ्लोडादेर्लोकतो ज्ञातशक्तेः ॥
पुंसो वेदे प्रेरकत्वेन कल्प्या
लिङ्लोडादेर्भावनैवानृतन्त्रे ॥ ३८६ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रागभावस्य प्रच्युतिरभावः प्रवृत्तिरिति यावत् । तस्याः प्रापके निमित्तेऽर्थे प्रेरणायामित्यर्थः । लोकतो लोके पुंस औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे ज्ञातशक्तेर्लिङ्लोडादेर्वेदेऽर्थवत्त्वेन लिङ्लोडादेर्भावना लिङ्लोडादिव्यापाररूपा भावना कल्प्या । कुत इत्यत, आह—पुंसः प्रेरकत्वेनेति । लिङ्लोडादेरित्यनुषज्जनीयम् । प्रेरकव्यापारः प्रेरणा वेदे च लिङ्लोडादेरेव पुमांसं प्रति प्रेरकत्वात्तद्व्यापार एव भावना तत्र लिङर्थ इत्यर्थः । ननु लोके चेतनानामेव प्रेरकत्वं दृष्टं तत्कथमचेतनलिङादेस्तदिति तत्राह—अनृतन्त्र इति । अपौरुषेय इत्यर्थः । मामयं प्रेरयतीति यद्व्यापारं ज्ञात्वा चेतनः प्रवर्त्तते स व्यापारवान् प्रेरकस्तद्व्यापारश्च प्रेरणा स चापौरुषेये वेदे लिङादिरेव यजेत जुहुयादित्यादितद्व्यापारश्रवणानन्तरमेव पुरुषस्य प्रवृत्तेः स एव प्रवर्त्तक इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । माणवक ! गामानयेत्याचार्यवचःश्रवणानन्तरं प्रवर्त्तमानं माणवकं दृष्ट्वा व्युत्पित्सुरित्यमनुमिनोति विमता प्रवृत्तिः प्रेरणाज्ञानपूर्विका नरान्तरायत्तप्रवृत्तित्वात् मम स्तनार्थिनो रोदनेन प्रेरितया मातुस्तनदानप्रवृत्तिवदिति । स्तनभोजनादिप्रवृत्तिवारणाय नरान्तरेति । तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङादेः शक्तिं कल्पयतीति तथ व्युत्पन्नो लिङादेर्वेदे तद्व्यापार एव भावना तदर्थः सिध्यतीति ॥ ३८६ ॥

ननु किं लोकेऽपि लिङादिव्यापार एव प्रेरणा नेत्याह—

आज्ञाद्यर्थः प्रेरकः पौरुषेये
लिङ्लोड़ादेर्भावना वेदवाक्ये ॥
पुंसोऽभावात्तद्गताज्ञाद्यभावात्
पुंसंबन्धात्प्रेरकास्ते हि वाक्ये ॥ ३८७ ॥

आज्ञाद्यर्थ इति। आदिपदेनाभ्यर्थनादिग्रहः, आज्ञादिरूपोऽर्थ इत्यर्थः। प्रेर्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति प्रेरकः प्रेरणा, लौकिकवाक्यस्य पौरुषेयतयाऽऽचार्यादिपुरुषसम्बन्धात्तत्र स एव प्रेरकस्तद्व्यापाररूपाज्ञादिरेव प्रेरणा, पुंप्रवृत्तेस्तत एव सम्भवेन लिङादेस्तत्र प्रेरकत्वायोगादित्यर्थः। एवं च तद्वैविध्यं सिद्धमित्याशयेनाह–लिङ्लोडादेरिति। ननूक्तव्यवस्थाया किं नियामकमित्याशङ्क्य तयोः सम्भवासम्भवावेव व्यवस्थापकावित्याशयेनाह—पुंसोऽभावादिति। अभावादिति छेदः। तद्गतेति। वेदगतेत्यर्थः। ते पुमांसः आज्ञादयो वा। तथा च न लिङादेः प्रेरणा तत्रास्तीति भावः। एवं च प्रेरणात्मनि लिङादिशक्तेर्लोकवेदयोः समत्वात्र कार्यवादिन इव भावनावादिनो वैयधिकरण्यादिवैषम्यमिति भावः ॥ ३८७ ॥

ननु भावनायाश्चेतनव्यापारत्वेन प्रसिद्धत्वात्कथं लिङ्लोड़ादेर्व्यापारो भावनेत्याशङ्क्य सत्यम्, अर्थभावना तथैव, शब्दभावना तु ततो विलक्षणा ततस्तत्र भावकादिवैलक्षण्यं युज्यत इत्याशयेन तस्या भाव्यं चाह—

लिङ्लोड़ादिर्भावकस्तत्र भाव्या-
नुष्ठेयेऽर्थे पुंप्रवृत्तिः प्रसिद्धा ॥

लिङ्लोडादेः पुंप्रवृत्त्यंशनिष्ठो
व्यापारो यस्तं विदुर्भावनेति ॥ ३८८ ॥

लिङ्लोडादेरिति । भावको भावनाश्रयस्तत्कर्तेति यावत् । तत्र शब्दभावनायां भाव्या साध्या अनुष्ठेये कृतिसाध्ये अर्थे धात्वर्थे पुंप्रवृत्तिः अर्थभावनारूपा पुरुषप्रवृत्तिः सप्तम्यौ च समानाधिकरणे विषयत्वार्थे । यद्यपि धात्वर्थोऽर्थभावनाया न भाव्यः किं तु करणं तथापि तत्साध्य एव ॥ भाव्यानवच्छिन्नायां व्यापाररूपायां तस्यां करणतयाऽन्वेतीति तस्य तत्साध्यत्वानपायादर्थे पुंप्रवृत्तिरित्युक्तम् । प्रसिद्धा धात्वर्थनिष्पत्तिबलात्सिद्धा । तथा च धात्वर्थातिरिक्तार्थभावना नेति शङ्का न कार्येत्यर्थः । ननु क्लेशात्मिकाया प्रवृत्तेर्भाव्यत्वायोगात्स्वर्गादिरेव भाव्यो वाच्यः स चार्थभावनाया एव भाव्यो न शब्दभावनाया अपीत्याशङ्क्याह–लिङ्लोडादेरिति । पुंप्रवृत्तिरूपो यो भाव्योऽशस्तन्निष्ठस्तत्पर्यवसायी, प्रेरणारूपस्य लिङादेर्व्यापारस्य प्रेर्यप्रवृत्तिरूपा सैव भाव्यत्वयोग्येति तन्निष्ठैव शब्दभावनेति भावनावादिनो मन्यन्त इत्यर्थः ॥३८८॥

ननु शब्दभावनाया अपि भावनात्वात्त्र्यंशत्वं वाच्यं तत्र प्रवृत्तिर्यद्यपि प्रथमांशः सिद्धस्तथापि तत्करणमितिकर्तव्यता च न सिद्धे, तत्र न तावच्छब्दः करणं तस्य तत्कर्तृत्वात् । न च तदतिरिक्तं किंचित्करणमस्ति, नापि प्रयाजादिरिव तदितिकर्तव्यता काचिदनुभूयते इत्याशङ्क्य तदुभयमाह—

करणमिह लिङादेर्ज्ञानमेवाङ्गभागः
पुनरभिरुचिहेतुर्दृश्यते च प्रशंसा ॥
विधिरयमिह तन्त्रे जैमिनीये न कार्यं
न च भवति विधिर्नः श्रेयसो हेतुरर्थः ॥ ३८९ ॥

करणमिति । इह शब्दभावनायाम् । लिङादेस्तस्यां गृहीतसंगतिकलिङादेः । अङ्गभाग इतिकर्तव्यता । अभिरुचिहेतुः धात्वर्थानुष्ठानेच्छाहेतुः । प्रशंसा स्तुतिस्तज्ज्ञानमिति यावत् । शब्दभावनाया वाचकत्वेन लिङादिज्ञानानन्तरमेव तच्छ्रावेणां प्रवृत्तिदर्शनेन तद्धेतुतया कल्प्यशब्दभावनाया अपि तदानीमेव भावात्तज्ज्ञानं तत्करणम् । एवमर्थवादादिपदार्थान्वयप्राशस्त्यज्ञानं तत्र रुच्युत्पादनद्वारा शब्दभावनासाध्यप्रवृत्तौ साहाय्यमाचरतीति तत्रेतिकर्तव्यतेति सा त्र्यंशा सिद्धेत्यर्थः । ननु भवतु शब्दभावनाया एवं त्र्यंशता भावनाज्ञानं कुतो भवेत्, लिङादिभिरेवेत्याह-विधिरिति । प्रवर्तकलिङाद्यर्थ इत्यर्थः । अयं भावनारूपः शब्दव्यापारः । तन्त्रे शास्त्रे । नन्वलौकिकजातीयेन किं तेन लोकप्रसिद्धजातीयस्य कार्यस्य श्रेयःसाधनत्वस्य वा लिङाद्यर्थत्वमस्त्वित्याशङ्क्य तस्यापि प्रवर्तकव्यापारतया लोकप्रसिद्धजातीयत्वात् परमते चातिप्रसङ्गोऽस्त्याह—न कार्यमित्यादिना । नोऽस्माकं जैमिनीयानां न कार्यं विधिर्लिङाद्यर्थः, यागाद्यर्थोऽपि श्रेयःसाधनत्वेन न विधिरित्यर्थः ॥ ३८९ ॥

नन्वस्या भावनायाः प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यं वाच्यम्, एवमर्थभावनाया अपि तद्वाच्यतया प्राधान्यमिति कथं प्रधानद्वयमेकवाक्यार्थः स्यादिति तत्राह—

विधिरिह गुणभूतः प्रत्ययार्थोऽपि नित्यं
भवति च पुरुषोत्था भावनाऽस्य प्रधानम् ॥
भवति दशलकारप्रत्ययैः साऽभिधेया
विधिविहितलकारैर्भावना शब्दहेतुः ॥ ३९० ॥

विधिरिति । इहास्मिंस्तन्त्रे प्रत्ययार्थोऽपि लिङाद्यर्थोऽपि विधिः शब्दभावनारूपो गुणभूत एव न प्रधानमित्यर्थः । नित्यं शब्दात्प्रतीतिकालेऽर्थभावनानिष्पादनकाले च, चोऽवधारणे, पुरु-

मोक्षा पुरुषजन्या तद्व्यापाररूपा भावना अर्थभावनैव अस्य विधेरभिधारूपस्य प्रधानम् । यद्यपि शब्दभावना प्रत्ययाभिधेया यद्यपि चान्यः प्रत्ययार्थः प्रधानं, तथापि प्रत्ययार्थतया पुरुषार्थभाव्यतया च प्रधानीभूतार्थभावनां प्रति भावनालिङर्थवादे विधिप्रत्ययार्थो निर्वर्त्यकत्वयाऽपुरुषार्थभाव्यतया च गुणभूत एव ततश्च न प्रधानद्वयप्रयुक्तो दोष इत्यर्थः । ननु प्रत्ययस्य शब्दभावनार्थत्वात्कथमर्थभावनार्थत्वमपि, अनिमित्तानेकार्थताया अन्याय्यत्वादित्याशङ्क्याह—भवतीति । लडादिदशलकारप्रत्ययैस्तत्स्थानविहितनिबादिभिः साऽर्थभावनाऽभिधेया भवति, विधिविहितलिङ्लोड्लेड्भिः शब्दहेतुः शब्दकर्तृका भावना अभिधेया भवतीत्यनुषङ्गः । ओदनं पचतीत्यादिलडादिप्रयोगेऽप्योदनपाकं करोतीत्येवं कृतिप्रतीतेः केवलधातुप्रयोगे च तदभावादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लडादिदशलकाराणामाख्यातत्वसामान्येन तत्र शक्तिर्निश्चीयते । "लः कर्मणि च" इति सूत्रसामर्थ्यादपि तन्निश्चीयते । लिङादीनां तु लिङ्त्वसामान्येन प्रयत्नवाचिनामपि विधिनिमन्त्रणादिसूत्रेण विध्यर्थे पुनर्विधानाल्लिङ्त्वाद्याकारेण तदर्थत्वमविरुद्धम् । दृश्यते ह्येकस्यापि दीपस्य तैजसत्वदहनत्वरूपभेदेन तमोऽपहतिपाकनिवर्त्तकत्वं, तद्वल्लिङादेरप्युभयार्थत्वमिति भावः ॥ २९० ॥

इदानीमर्थभावनायाः पुरुषार्थभाव्यकत्वमाह—

भवति च पुरुषार्थकर्मिकेयं
पुरुषनिमित्तकभावना, न तद्वत् ॥
भवति तु विधिशब्दकर्तृकाऽन्या
न हि निरवद्यपुमर्थता प्रवृत्तेः ॥ २९१ ॥

भवति च पुरुषार्थेति । पुरुषेण अभिलषितोऽर्थः स्वर्गादिः कर्म भाव्यं यस्याः सा तथा । पुरुषो निमित्तं कर्ता यस्या भावनायाः सा पुरुषनिमित्तकभावना । भवति चेति

चकारेण प्रसङ्गाच्च यागादिधात्वर्थः करणं प्रयाजादि चेतिकर्त-व्यतेति दर्शितम्। अथ भावनाया हि समानपदोपात्तमपि यागा-दिधात्वर्थं स्वतोऽपुरुषार्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमपि स्वतःपुरुषे-णाभिलषितं स्वर्गाद्येव भाव्यं कल्प्यते अन्यथा विधेः प्रेरकत्वानुप-पत्तेरिति सा पुरुषार्थभाव्यनिष्ठैव। एवं समानपदोपात्तो यागादि-र्व्यापाररूपायां तस्यां योग्यतया करणत्वेनान्वेति। प्रकरणपाठाद् प्रयाजादिरितिकर्तव्यतयेति त्र्यंशा सेति भावः। शब्दभावना तु न पुरुषार्थभाव्येत्युपसंहरन्नाह—न तद्वदित्यादिना। अन्या शब्द-भावना। विधिशब्दकर्तृका लिङादिशब्दव्यापारात्मिका। ननु शा-ब्दभावनाया अपि परम्परया पुरुषार्थनिष्ठत्वमस्तीत्याशङ्क्य प्रवृत्तेः प्रेरणारूपायास्तस्याः प्रेर्यव्यापारमात्रे पर्यवसानादिति प्रागुक्तमर्थं स्मारयति—न हि निरवधेति॥ ३९१॥

भावनयोरुक्तमेव भाव्यवैलक्षण्यं विशदयति—

अभिमतपशुपुत्रवृष्टिनाक-
प्रभृतिकभाव्यगता हि भावनेयम्॥
अनभिमतसुदुष्करातिदुःखां
नयति तु भाव्यपदं प्रवृत्तिमन्या॥ ३९२॥

अभिमतेति। नाकः स्वर्गः। प्रभृतिशब्देन ग्रामादि गृह्य-ते। अभिमतपश्वादिभाव्यनिष्ठेयमर्थभावनेत्यर्थः। अनभिमता स्व-तोऽनभिलषिता सुदुष्करा बह्वन्तराया एवंभूता चासावतिदुःखा अत्यन्तं दुःखमिश्रिता ता प्रवृत्तिमिति सम्बन्धः। भाव्यपदं भाव्य-स्थानम्। अन्या शब्दभावना अनभिमतत्वादिविशिष्टां प्रवृत्तिं स्व-भाव्यत्वेन कल्पयतीत्यर्थः॥ ३९२॥

नन्वभिहितान्वयवादे यागभावनयोर्भावनयोर्वा कथमुक्तान्वय-बोधः स्यान्न हि यागो भावने च पृथक्पृथगभिहिताः येनाकाङ्क्षा-

चनुरोधेन पश्चादन्वयबोधो भवेदित्याशङ्क्याह—

प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहि-
र्वियतेऽभिहितसङ्गतिश्च नः ॥
प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुन-
र्नित्यमन्वितधियो निमित्तता ॥ ३९३ ॥

प्रत्ययप्रकृतिशब्दत इति । प्रत्ययो लिङ्लोडादिः, प्रकृतिर्धातुः, प्रकृतिप्रत्ययशब्दाभ्यां बहिरन्यत्रैव, चोऽवधारणे, अभिहितसङ्गतिः अभिहितयोः सम्बन्धः । नोऽस्माकं भट्टानां मते प्रकृतिप्रत्ययातिरिक्तयोर्यजेन स्वर्गकामपदयोर्गिरादिनयनादिपदयोश्च परस्परनैरपेक्ष्येणोपस्थितयोस्तथैव स्वस्वार्थाभिधानसम्भवादभिहितयोस्तदर्थयोरन्वयबोध आकाङ्क्षाद्यनुरोधेन भवेत् । प्रकृतिप्रत्ययोस्तु प्रत्येकप्रयोगाभावेन मिलितप्रयोगे मिलितयोरेव तदर्थयोरभिधानमिति तत्रान्विताभिधानमेव, अन्यथा, तत्राप्याकाङ्क्षादिसाचिव्यमपेक्षेत, न च तदस्तीति नोक्तदोष इति तदेतदाह—प्रत्ययप्रकृतीत्यादिना । पुनःशब्दो यस्मादर्थे, प्रकृतिप्रत्ययशब्दयोर्यस्मादन्वितधियोऽपृथग्बुद्धेर्निमित्तता विशिष्टैकबुद्ध्युत्पादकता नित्यं सदैव, अनुभवसिद्धेति शेषः ॥ ३९३ ॥

भावनाद्वयं व्युत्पादितं निगमयति—

भावनाद्वयमतोऽत्रबोध्यते
धातुवाच्यघटितं लिङादिभिः ॥
प्रत्ययार्थगुणवस्तुवाचिनो
धातवः प्रकृतयो हि धातवः ॥ ३९४ ॥

भावनाद्वयमिति । अत उक्तन्यायात् । धातुवाच्यघटितं धात्वर्थकरणकम् । यद्यप्येकैव भावना धातुवाच्यघटिता तथापि प्राणभृत तदपेक्षयेत्यभिप्रेत्य भावनाद्वयं तद्घटितमित्युक्तम् । धातुवा-

त्ययघटितत्वमुपपादयति—प्रत्ययार्थेति। "प्रकृतिप्रत्ययौ प्राधान्येन प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः" इत्यभियुक्तवचनात् प्रत्ययार्थं प्रति गुणभूतार्थवाचिनो धातव इति धात्वर्थघटितैव भावनेत्यर्थः। ननु प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति गुणत्वे धात्वर्थे किमायातमित्याशङ्क्य धातुरपि प्रकृतिरेवेत्याशयेनाह—प्रकृतय इति। यस्मादुपरि प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः, धातोश्च प्रत्ययावधिरिति धातवः प्रकृतय इत्यर्थः।

अथ वा ननु यजेत स्वर्गं भावयेदिति धात्वर्थकरणिकैकैव भावना प्रतीयते न भावनान्तरमतो भावनाद्वयशक्तिर्वाक्यप्रमाणविरुद्धेति तत्राह—भावनाद्वयमिति। धातुवाच्यघटितप्रत्ययप्रतीतिबलादेव तद्गोचरभावनान्तरप्रतीतिरवश्यं वक्तव्या, तस्या भोग्यत्वप्रतीतिमन्तरेण धात्वर्थस्य तत्करणत्वेनान्वयायोगात्। प्रमाणव्याहृतार्थवादादिप्रमाणस्यादेर्वाक्यार्थेऽन्वयाय च भावनान्तरप्रतीतिरवश्यं वाच्येति भावः। शेषं पूर्ववत्॥ ३९४॥

एवं भावनाद्वयं विधिवाक्यप्रतिपाद्यमुपपाद्य तत्रैव सर्वस्य वेदस्य शबरस्वामिवचनेन पर्यवसानमिति दर्शयन्नुपसंहरति—

भव्याय भूतमुपदिश्यत इत्यवोचन्
पूज्यास्ततः सकलमेव तु वेदशास्त्रम्॥
कार्यप्रधानमिति निश्चिनुमोऽस्मदीये
तन्त्रे च कार्यमुदितः पुरुषप्रयत्नः॥ ३९५॥

भव्याय भूतमिति। यद्यपि प्रागिदं वचनमुदाहृत्य ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्याविरोधेन नीतं तथापि भावनावादिनेदानीं तदुपन्यस्तमिति न दोषः। पूज्याः शबरस्वामिनः। वेद एव शास्त्रं वेदशास्त्रम्। कार्यमनुष्ठेयभावना प्रधानं यस्य वेदशास्त्रस्य तत्। ननु कार्यं कृतिसाध्यं गुरोरभिमतं किं न स्यात्तत्राह—अस्मदीय इति। पुरुषप्रयत्न इति। अर्थभावनेत्यर्थः। प्राभाकराभिमतकार्यस्या-

प्रामाणिकत्वाज्जैमिनीयेऽस्मिन् शास्त्रे पुरुषप्रयत्न एव कार्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ३९५ ॥

इदानीं लोकवेदयोर्लिङादीनां विलक्षणार्थत्वकल्पनमयुक्तं, सुतरां वैदिकलिङादीनां स्वकर्तृकव्यापाराभिधायित्वं तस्य दुर्निरूपत्वादपि नैतन्मतं युक्तमिति दूषयति—

अभिदधाति करोति च लिङ्पदं
श्रुतिवचःसु निजामपि भावनाम् ॥
न च करोति न वक्ति च तां पुन-
र्नरवचःस्विति दुःशकमुच्यते ॥ ३९६ ॥

अभिदधातीति । निजां स्वव्यापाररूपां शब्दभावनामभिदधाति वदति करोति निष्पादयति चार्थभावनाम् । अपिशब्देन स्वविशिष्टव्यापारे स्वस्य वृत्तौ स्वारस्यमपि श्रुतिपदमहेन विरोधं घोतयति । तां स्वव्यापाररूपां भावनाम् । नरवचःस्विति । लिङ्पदमित्यनुषञ्जनीयम् । लोके आज्ञादेरेव लिङर्थत्वेन तत्र शब्दभावनाया अभावाल्लौकिकलिङादिर्न तां करोति न च तामभिधत्त इति विभागकथनं दुःशकं दुरुपपादनमयुक्तमुच्यत इत्यर्थः ॥३९६॥

ननु किमिति दुःशकं तदुपपादनादित्याशङ्क्याह—

वक्तृत्वमेव घटते यदि लिङ्पदस्य
सर्वत्र नार्द्धजरतीयमिदं प्रशस्तम् ॥
सामर्थ्यमेकरसमेव यदोपपन्नं
नानारसं न खलु तत्परिकल्पनीयम् ॥ ३९८ ॥

वक्तृत्वमिति । अभिधातृत्वं बोधकत्वमिति यावत् । सर्वत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणे लिङादौ च लोके वक्तृत्वेन स्वार्थबोधनेनैव वैदिकलिङादीनामपि प्रामाण्यं यदि घटेत तदा यथा कस्याश्चित्स्त्रिया यु-

वत्या एव भर्त्रा प्रयोजनानुसारेणार्द्धशरीरेण जरतीत्वमपीच्छति चेदप्रामाणिकं तन्न सिद्ध्यति तथा तत्तुल्यमिदं प्रवर्तनं न प्रमाणम् अन्यत्र प्रमाणेषु तस्यादर्शनेन वैदिकलिङ्गादिष्वपि तदयोगादित्यर्थः। ननु वेदे लिङादेरप्रेरकत्वे कथं पुंसः प्रवृत्तिः स्यात्तत्र प्रेरकान्तराभावादित्याशङ्क्यानुमानादेर्लौकिकलिङादेरिव च स्वप्रवर्तकज्ञाने सति पुरुषः स्वेच्छयैव तां करोति। तदाह श्रुतिः "काममय एवायं पुरुषः स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते" इत्याद्या। स्मृतिरपि "यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्" इति। तथा च प्रमाणं किमपि न प्रवर्चकमित्याशयेनाह—सामर्थ्यमिति। एकरसं प्रत्यक्षादिप्रमाणेन समपेकरूपं स्वप्रमेयज्ञानानुकूलमेव, एकरसमिति प्रेरणानुकूलत्वं वा व्यावर्तयति। नानारसं प्रत्यक्षादिविलक्षणं बोधप्रवृत्त्युभयानुकूलत्वम् ॥ ३९७ ॥

यत्तूक्तमेव घटते, सामर्थ्यमेकरसमिति चोक्तं स्वमनेन वैदिकलिङादेरुपपादयति—

श्रेयोहेतुत्ववाची यदि भवति तदा संभवत्येकरूपा
शक्तिस्तस्याभिधाने न तु भवति तदा कारकोऽयं प्रवृत्तेः ॥
श्रेयोहेतुश्च वाच्यः श्रुतिवचसि तदा पौरुषेये च तुल्यः
क्लृप्तश्चासौ न कल्प्यः श्रुतिवचसि यथा भावना लिङ्गनिबद्धा॥

श्रेयोहेतुत्ववाचीति। वैदिकलिङादिरिति शेषः। तदा तस्य लिङादेरभिधाने स्वार्थबोधने एकरूपा शक्तिर्भवति। एवं सति प्रमाणरूपस्य वेदस्य कारकत्वदोषोऽपि परिहृतः स्यादित्याह—न तु भवतीति। अयं लिङादिः तदा श्रेयोहेतुत्ववाचित्वे प्रवृत्तेः कारको न भवति प्रवर्चको न भवति, तस्याः श्रेयोहेतुत्वज्ञानेनान्यत एव सिद्धत्वादित्यर्थः। ननु श्रेयोहेतुत्वज्ञानं वा लिङ्व्यापारः

कल्प्यतां प्रवर्त्तना वा को विशेष इत्याशङ्क्याह—श्रेयोहेतुश्चेति। यदा लिङादेः श्रेयोहेतुः श्रेयोहेतुत्वं वाच्यं भवति तदा सः श्रुतिवचसि पौरुषेये च तुल्यस्तथा च लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधनं नापूर्वमिति न प्रेरणातौल्यं तस्येत्यर्थः। किञ्च मन्मते यागमनिषेत्यादिवाक्ये लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधकत्वं क्लृप्तं न तु शाब्दभावनाबोधकत्वं न चान्यत्र धात्वर्थे वा त्वन्मते श्रेयोहेतुत्ववत् शाब्दभावना क्वचिदपि क्लृप्ताऽस्तीति प्रमेयस्वरूपं प्रमाणस्य तद्बोधकत्वं च अलौकिकमेव कल्प्यं, तच्चायुक्तं क्लृप्तेनैवोपपत्तावित्याह—क्लृप्तश्चेति। अतो श्रेयोहेतुः प्रमाणस्य तद्बोधनव्यापारश्च। लिङ्निबद्धा लिङ्व्यापाररूपेत्यर्थः।

इदमत्राभिप्रेतम्। अस्ति तावत्प्रेक्षावतामपि भोजनादौ प्रवृत्तिः, सा तावच्छब्देन वा पुंसा वा केन चित्प्रेर्यमाणस्य न भवति, अपि तु हितसाधनत्वज्ञानादिति मतोऽपि संप्रतिपन्नम्। बालस्य स्तन्यदाने मातृप्रवृत्तिरपि तादृष्टमावश्यकं च बालजीवनाद्युद्दिश्यैव न तु तत्प्रेरणयैव, भोजनादौ क्लृप्तहेतोरेव तस्याः कल्पयितुमुचितत्वाच्च। अतः प्रवर्त्तनायाः क्वापि प्रवृत्तिहेतुत्वस्याक्लृप्तत्वान्न प्रामाणिकप्रवृत्त्या तदनुमानमिति न लिङादेः प्रवर्त्तनासामान्येऽपि लोकतः शक्तिः सिद्ध्यति,अपि तु श्रेयोहेतुत्व एवेति कथं वैदिकलिङादिः प्रवर्त्तनां प्रतिपादयेत्, तदभावे वा कथं तस्य प्रवर्त्तनाव्यापारः कल्प्यः। व्यापारोऽपि निरवयवे विभौ शब्दे परिस्पन्दो वा न संभवति, न चान्यः कश्चित्तद्व्यापारो निरूपयितुं शक्यः। एवं शाब्दभावनात्वविशेषोऽपि लिङादितो न सिद्ध्येत् तस्य प्रवर्त्तनासामान्यानिष्टत्वात्। वाच्यार्थप्रत्यभिज्ञयाऽन्यतोऽनवगते तस्मिन् लक्षणानुपपत्तेश्च। तस्मादप्रामाणिकमिदं कल्पनमिति श्रेयोहेतुत्वमेव सर्वत्र लिङाद्यर्थ इत्यर्थ इति ॥ २९८ ॥

एवं लिङ्त्वाद्याकारेण शाब्दभावना लिङाद्यर्थ इति भाट्टमतं

निराकृत्य लत्वाकारेणाख्यातार्थोऽर्थभावनेति तन्मतमर्थभावनाया अप्रामाणिकत्वेन दूषयति—

धात्वर्थतोऽन्या न च भावनाऽस्ति
यां भावनां वक्तुमलं लकारः ॥
धात्वर्थमुद्दिश्य न पुंप्रयत्नो
लोके यतो भाति निरूपणायाम् ॥ ३९१ ॥

धात्वर्थत इति । भावना अर्थभावना । लकारः लडादिप्रत्ययः । न तावत्प्रयत्नरूपार्थभावनायां प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति सुखदुःखादिवत् प्रयत्नरूपस्य कस्यचिदननुभवात् । अत एव करोमीति प्रत्यक्षसिद्धः स इति निरस्तम् । हस्तादिव्यापारदशायामेव नियमेन भवतोऽस्यानुभवस्य तन्मात्रविषयत्वात् । अत एव रथो गच्छतीत्याद्यनुभवोऽपि । बाह्यव्यापारात्प्रागेवाऽऽन्तर उद्योगरूपोऽर्थः कश्चिदनुभूयत इति चेत्, न । तस्यापि शरीरान्तरप्रदेशचेष्टाविषयत्वादतो न प्रत्यक्षं तत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वाच्चेष्टायास्तया सोऽनुमीयत इति चेत्तत्राह— धात्वर्थमुद्दिश्येति । चिकीर्षानन्तरमेव चेष्टादर्शनेन तदाश्रयसंयोगो मनःसंयोगविशेषो वा तदसमवायिकारणं भविष्यतीति धात्वर्थहेतुतयाऽपि लोके वर्णितप्रकारेण विचारे क्रियमाणे प्रयत्नो नाम कश्चिद्यतो न भाति ततो भावना नास्तीति सम्बन्धः । फलस्योत्पादानुकूलः कर्तृव्यापारो भावना स च धात्वर्थादन्यः । अन्यथाऽऽख्यातस्यानर्थक्यापत्तेः, पाकयागादेर्धात्वर्थस्य पचियज्यादिधातुभिरेवाभिहितत्वात् । स च रथो गच्छतीत्यादावप्यस्त्येव । एवं परस्परव्यावृत्तधात्वर्थेभ्यः सकलधात्वर्थानुगतत्वादपि तस्य ततोऽन्यत्वम्, प्रतीयते हि पचति यजतेत्यादिप्रयोगे सर्वत्र करोत्यर्थः । सैव कृतिर्न प्रयत्न इति । न तावत्प्रत्ययार्थवत्त्वाय धात्वर्थादन्यो व्यापार

एषितव्यः लिङ्गादिरूपस्याऽऽख्यातस्यापि श्रेयःसाधनताभिधायित्वेनातदर्थत्वात्। लडादेरपि धात्वर्थगतसाध्यताभिधायित्वात्। अत एव यजेतेत्यादिना यागादेः साध्यत्वविशिष्टश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते अन्यथा ततः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। काष्ठैः पचतीति काष्ठादेः पाककरणत्ववत्। नाप्यननुगततया तस्य धात्वर्थात्पृथग्व्यापारत्वम्, आख्याताभिधेयस्य धर्ममात्रस्येनाप्यनुगतत्वोपपत्तेः। ततो नास्ति भावनेति भावः॥ ३९९॥

एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वव्युदासाय नियोगरूपे कार्ये भावनारूपे वा पर्यवसन्नो वेद इति मत्यवस्थानम्। कर्मकाण्डस्यापि न तदर्थत्वं तद्गतलिङादीनां श्रेयःसाधनतार्थत्वेन तदन्विताभिधानपरत्वस्यैवेत्युपपादनेन प्रस्तुक्तम्। भव्यार्थ भूतमिति भाष्याशयश्च मार्गेणोक्त इति न तद्बलादपि कार्यपरत्वमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

न कर्मकाण्डेऽपि ततो नियोगो

न भावनाऽप्युक्तनयेन तस्मिन्॥

न तद् द्वयं वेदशिरःसु तस्मा-

त्ततो न कार्यार्थपराणि तानि॥ ४००॥

न कर्मकाण्डेऽपीति। ततः प्राग् वर्णितन्यायान्न नियोगोऽस्तीति शेषः। तस्मिन् कर्मकाण्डे। यदा कर्मकाण्डेऽपि तयोरियं गतिस्तदाऽखण्डब्रह्मपरे वेदान्ते तदुभयं नेति किमु वक्तव्यमित्याशयेनाह—न तद् द्वयमिति। नियोगो भावना चेत्यर्थः। तर्हि द्रष्टव्यः पश्येदित्यादिज्ञानविधीनां का गतिरित्याशङ्क्याह—तत इति। ज्ञानविधेरप्युपरिष्टान्निरसिष्यमाणत्वाच्च तद्विधिपरं वेदशिरः किं त्वखण्डब्रह्मपरमिति भावः॥ ४००॥

एवं वेदान्तानां कार्यपरत्वं निराकृत्य ब्रह्मपरत्वं स्थापितम्। इदानीं वेदान्तशास्त्रं कार्यपरं वेदवाक्यत्वादग्निहोत्रादिवाक्यवदि-

त्यनुमानं ब्राह्मणं न हन्यात्सुरां न पिबेदित्यादिप्रतिषेधवाक्ये व्यभिचारेण दूषयति—

अपि च प्रतिषेधचोदनाविषयः स्यात्प्रतिषिद्धकर्मणः ॥
फलगर्द्धिनिवृत्तिरेव सा न नियोगो न च तस्य गोचरः॥४०१॥

अपि चेति । प्रतिषेधचोदना प्रतिषेधवाक्यं प्रतिषिद्धकर्मणः प्रतिषिद्धस्य हननादेः या फलगर्द्धिनिवृत्तिः फलाकाङ्क्षौदासीन्यरूपोपरतिः सैव प्रतिषेधचोदनाया विषयः स्यात् । ततः किं तत्राह–सेति । सा निवृत्तिः नियोगः कार्यं न भवति प्रागभावरूपत्वेन तस्याः सिद्धस्वभावत्वात् । तर्हि किं तद्विषयो विधेयः, तथा च निषेधानां विधिनिष्ठता नेत्याह–न चेति । तस्य नियोगस्य गोचरो विषयः तस्याननुष्ठेयत्वात्, नियोगग्रहणं भावनाया अप्युपलक्षणम् । नापि भावना भाव्यो वा तथेत्यर्थः । निषेधवाक्यस्य हि निषिध्यमानहननादिगतश्रेयःसाधनत्वाभाव एवार्थः । न च स नियोगो भवति, न वा तस्य गोचरः, विधेर्भावार्थगोचरत्वनियमादिति न तद्वाक्यं कार्यपरमतस्तत्र वेदवाक्यत्वं व्यभिचरतीत्यर्थः॥४०१॥

ननु निवृत्तिरेव नञर्थ इति कथम्, यावता नेक्षेतोद्यन्तमित्यत्र ईक्षणविरुद्धमानसक्रियाविधिर्यथाऽऽश्रीयते तद्वद्धननादिविरुद्धक्रिया मक्तेऽपि विधीयतामित्याशंक्य दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति—

नञः स्वसम्बन्धिपदार्थवस्तुनो
निवृत्तिरर्थः सहजः प्रसिद्धितः ॥
अनीक्षणादौ व्रतशब्दसङ्गतेः
परप्रयुक्ता खलु मानसी क्रिया ॥ ४०२ ॥

नञ इति । स्वसम्बन्धि यत्पदं तदर्थः स एव वस्तु तस्येत्यर्थः । नञ्पदं येन पदेन सम्बध्यते तस्य तदर्थाभाव एव सहजार्थो मुख्योऽर्थः । कुतः वृद्धव्यवहारे तथा प्रसिद्धितः, न तद्विरुद्धत्वादिः,

नानार्थत्वमसद्भावात्, तत्रैकस्य शब्दस्य सति गत्यन्तरेऽनुपपन्नम् ।

एतदुक्तं भवति । न हन्तव्य इत्युक्ते स्वरसतः स्वसम्बन्धिनि-वृत्तेरेव पुरःस्फूर्तिदर्शनात्सैवार्थो न पर्युदासस्तत्रापि मुख्यार्थसम्भवे नार्थान्तरं कल्प्यमित्यर्थः । कथं तर्हि—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ॥

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् । इत्यादौ पर्युदासाश्रयणमिति चेद्बलवद्बाधकवशादित्याह—अनीक्षणादाविति । नेक्षेतेत्यादौ मानसी क्रिया ईक्षणविरुद्धा मानसी क्रिया परमयुक्ता खलु मुख्यार्थपरिग्रहबलवद्बाधनिमित्तैव । किं तद् बलवद्बाधकं व्रतशब्दसङ्गतिः, तस्य वाक्यस्योपक्रमे अथातः स्नातकव्रतमिति व्रतशब्दश्रवणाद् व्रतस्य चानुष्ठेयत्वादनुष्ठेयपरं तत्प्रकरणं नञो मुख्यार्थस्याभावस्याननुष्ठेयत्वान्नञाऽनुष्ठानयोग्या मानसी क्रिया तत्र लक्ष्यत इति तद्वाक्यं विधिपरम् । न च तथाऽत्र मुख्यार्थान्वये किंचिद् बाधकमस्तीति नैतद्विधिपरमित्यर्थः ॥ ४०२ ॥

किं च प्रतिषेधवाक्यस्यापि निवृत्तिक्रियाविधिपरत्वे सर्वमेव वाक्यं विधिपरमिति विधिप्रतिषेधविभागो न स्यात्, अस्ति च सः, "फलबुद्धिप्रमेयाधिकारिबोधकभेदतः ॥ पञ्चधाऽत्यन्तभिन्नत्वाद्भेदो विधिनिषेधयोः" इति सकलमहाजनादृत इत्याशयेनाह—

अपि च प्रतिषेधचोदना

न तु भिद्येत भवन्मते विधेः ॥

विधिरेव तु चोदनाऽखिला

न हि वेदे वचनं निवर्त्तकम् ॥ ४०३ ॥

अपि च प्रतिषेधचोदनेति । विधेरिति पञ्चमी । कुत इत्यत आह—विधिरेव त्विति । भवन्मत इत्यनुषङ्गः । ननु प्रवर्त्तको विधिः निषेधवाक्यं च निवर्त्तकमिति कथं तस्य विधित्वं न-

प्राह—न हि वेद इति । अत्रापि भवन्मत इत्यनुपपन्नीयम । नि-षेधेऽपि विधीयमानायाः क्रियायाः मद्यादिविशेषत्वात्र भवन्मते त-द्वाक्यं प्रतिषेधनिष्ठमिति भावः ॥ ४०३ ॥

एवं संक्षेपेण प्रतिषेधवाक्यस्य सिद्धनिष्ठत्वमुपपाद्य तद्वदेव समस्तं वेदान्तवाक्यं विधिशून्यमेव फलपर्यवसायि प्रमाणमस्तु इत्युपसंहरति—

प्रतिषेधवाक्यवदतः सकलं
विधिशून्यमेव फलवद्भवतु ॥
वचनं त्रयीशिरसि तत्त्वमसि-
प्रभृति प्रतीचि तमसोऽपहृतेः ॥ ४०४ ॥

प्रतिषेधवाक्यवदिति । अत उक्तन्यायात् । तत्त्वमसिप्र-भृति तत्त्वमस्यादिवचनमिति सम्बन्धः । फलवत्त्वमेवाह-प्रती-चीति । तमसोऽनाद्यज्ञानस्य अपहृतेर्बाधनादित्यर्थः ॥ ४०४ ॥

एवं नञो मुख्यया वृत्त्या प्रसक्तप्रतिषेधार्थत्वात् तस्य च का-र्यविषयत्वासम्भवादनीक्षणादावनुष्ठेयार्थत्वशब्दसमभिव्याहारबलेन नञः पर्युदासलक्षणया ईक्षणविरुद्धमानसक्रियार्थत्वान्निषेधवाक्ये च तादृशस्य मुख्यार्थत्यागनिमित्तस्य कदाचिदप्यभावान्निषेधवा-क्यं निषेधनिष्ठं न कार्यनिष्ठं, तद्वदेव वेदान्तवाक्य सर्वमेव ब्रह्मनि-ष्ठमित्युक्तम् । इदानीं नञर्थे मतान्तराभ्युपगमविशेषं दूषयितुमनुवदति—

नामधातुसहितो नञिष्यते
पर्युदासविषयो मनीषिभिः ॥
न प्रसक्तविनिवृत्तिवाचको-
ऽब्राह्मणादिषु तथोपलम्भनात् ॥ ४०५ ॥

नामधातुसहित इति । सुबन्तेन धातुना वा सहित इत्यर्थः । न केवलं प्रसक्तस्याभाव एव नञो मुख्यार्थोऽपि तु तदन्यतद्विरोधिनावपि । तत्र नामधातुसाहित्ये नञ् पर्युदासविषय इष्यते। पर्युदासो नाम नञ्सम्बन्धिपदार्थपरिवर्जनम् । नामधातुभ्यां योगे प्रसक्तस्य विनिवृत्तिरभावस्तन्मात्रवाचको न, कुतः अब्राह्मणादिषु अग्रे अब्राह्मणस्तिष्ठति म्लेच्छोऽयमधर्मोऽयमित्यादौ ब्राह्मणातिरिक्ते धर्मविरुद्धे पापे च ततः प्रतीतिदर्शनादित्यर्थः । तदुक्तम्—"नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ॥ वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ" इति॥ ४०५ ॥

उक्तमेव दृष्टान्तं प्रकटयन्नामधातुयोगिनोऽपि नञस्तदन्यविरुद्धार्थत्वे क्रमेणोदाहरणमाह—

अब्राह्मणाधर्मगिरोर्नञेष
नामान्वयादाश्रितपर्युदासः ॥
अन्यं विरुद्धं च समाभिधत्ते
नोद्यन्तमित्यादिषु धातुयोगात् ॥ ४०६ ॥

अब्राह्मणेति । आश्रितोऽर्थत्वेन स्वीकृतः पर्युदासो येन नञा सः । नोद्यन्तमिति । नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादिष्वित्यर्थः । एष नञ् धातुयोगाद्धातुरीक्षणं तत्सम्बन्धात् पर्युदासेऽन्यथा विरुद्धमीक्षणविघातकमन्यसंकल्पं सदाऽभिधत्त इति योजना ॥ ४०६ ॥

नेत्यत्र वाक्ये कीदृशः पर्युदासो नञा लभ्यते तमाह—

नोद्यन्तमित्यत्र नञीक्षणार्थ-
समीपकार्यान्तरमुच्यते हि ॥
ततश्च नेक्षिष्य इतीदृशी स्यात्
संकल्पना संनिहितत्वहेतोः ॥ ४०७ ॥

नोद्यन्तमिति । अत्रास्मिन्वाक्ये ईक्षणार्थस्य ईक्षणधात्वर्थस्य समीपं सम्बन्धि यत्कार्यान्तरम् ईक्षणविरुद्धम् ईक्षणकार्यात्कार्यान्तरं धातुयोगिनाऽपि नञा तदर्थविरुद्धमेव वस्त्वन्तरमभिधीयते नान्यदिति समीपेत्युक्तम् । तदेव विविच्य दर्शयति—ततश्चेति । नेक्षिष्य इतीदृशी संकल्पनाऽस्मिन्वाक्ये नञाऽभिधेया स्यादीक्षणविरोधिसंकल्पस्येक्षणविरोधितया तत्संबन्धित्वेन संनिहितत्वाद्धेतोरित्यर्थः ॥ ४०७ ॥

क तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधावकाशस्तमाह—

द्विजं न हन्यान्न कलञ्जमद्या-
दित्यादिवाक्ये विधिनाऽस्य योगात् ।
प्रसज्यमानार्थनिवृत्तिमात्रं
नञोऽर्थ इत्याश्रिनमादरेण ॥ ४०८ ॥

द्विजं न हन्यादिति । अद्यात्भक्षयेत् । आदिपदेन न सुरां पिबेदित्यादि संगृह्यते । विधिना लिङादिपदेनास्य नञः प्रसज्यमानस्य भ्रान्त्या प्रसक्तस्य हननादिगतस्यार्थस्य श्रेयःसाधनत्वस्य निवृत्तिरभावस्तन्मात्रमित्यर्थः । द्विजं न हन्यादित्यादिवाक्ये नञो लिङादिसंम्बन्धवशात्तदर्थस्य श्रेयःसाधनत्वस्याभावमात्रमर्थ इत्यङ्गीकृतं परैरित्यर्थः ॥ ४०८ ॥

अत्रापि प्राभाकराणामभ्युपगममाह—

नाद्यां न हन्यां न पिबेयमित्यपि
वाक्येषु नञ्त्वस्तु वदन्ति मानसीम् ॥
संकल्परूपां विधिवन्धिनीं क्रियां
नोद्यन्तमित्यादिवचःस्विवापरे ॥ ४०९ ॥

नाद्यां न हन्यामिति । अपरे प्राभाकराः नञ्वत्सु न हन्यादित्यादिषु वाक्येषु नाद्यां न हन्यामित्यादिसंकल्परूपां विधिबाधिनीं विद्ध्यनुबन्धरूपां क्रियां वदन्तीति सम्बन्धः । तत्र दृष्टान्तो नोद्यन्तमित्यादीति । न हन्यादित्यादावपि हननपानादि न कुर्यामिति हननादिक्रियाविरोधिसंकल्पक्रियाविधिरेवार्थ इति प्राभाकरा वदन्तीत्यर्थः ॥ ४०९ ॥

ननु न हन्यादित्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वसम्भवे किमिति पर्युदासाश्रयणमित्याशङ्क्य तदसम्भवोऽसिद्ध इत्याह—

वाक्येषु नञ्वत्सु निवृत्तिमात्रं
प्रमेयमित्यभ्युपगम्यमाने ॥
प्रत्यक्षमानेन विरुध्यते हि
निवृत्तिशास्त्रं न च युज्यते तत् ॥ ४१० ॥

वाक्येष्विति । प्रत्यक्षमानेनेति । वक्ष्यमाणविधया श्रेयःसाधनत्वस्य हननादेर्ब्राह्मणादेर्वा निवृत्तिरभावः प्रत्यक्षमानेन हि विरुध्यत इति नञ्वत्सु तत्प्रमेयत्वमभ्युपगन्तुं न शक्यतेऽतश्च्छास्त्रं निवृत्तिशास्त्रमिति न युज्यत इति सर्वमेव शास्त्रं प्रवर्त्तकमित्यर्थः ॥१४०॥

किं च "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्" इति शाबरभाष्यकारोऽपि निषेधचोदनाया अपि प्रवर्त्तकत्वं दर्शयति । विधिनिषेधविभागस्तु धात्वर्थतद्विरोधिक्रियाविधिस्वरूपतदवान्तरविशेषनिमित्त इति सोऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्याशयेनाह—

प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां
निवर्त्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत् ॥
ततश्च विद्धि न हि चोदनाऽस्ति सा
प्रवर्त्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥ ४११ ॥

प्रवर्त्तकमिति । अन्यथा निषेधवचनं निषेधचोदनेऽपि स प्रयोगानैवमचोदित्याह—निवर्त्तकामिति । ततः किं तत्राह—तत-श्चेति । या प्रवर्त्तिका न भवेत्सा चोदना न ह्यस्तीति स्थितिरिति विध इति सम्बन्धः । तथा च न हन्यादित्यादिनिषेधचोदनाऽपि म-ङ्गलप्रक्रियायां प्रवर्त्तिकेति भावः ॥ ४११ ॥

इदानीमायमने यद्यप्युक्तविषयाऽपि न हन्यादित्यादिनिषेधवा-क्यस्य सिद्धमात्रपर्यवसानं सिद्ध्यति, तथापि यदि नेक्षेतेतिवाक्यस्यन-भ्रेक्षणविरुद्धार्थप्रतीत्यनुरोधेन तस्य मुख्यार्थत्वं वदेत्तर्हि ततस्तत्प्रती-तौ शक्तिं विना गत्यन्तरमुक्तमेव, यद्युपपत्तितः तर्हि सा तत्र ना-स्त्येव, प्रत्युत विपक्ष एव सेत्याशयेन नामादियोगव्यवस्थया तु-त्पबव्यत्यर्थमेविरुद्धमुक्तं दूषयति—

न नामयोगो न च धातुयोगो
लिङ्गादियोगोऽपि न कारणं नः ॥
नञः स्वसम्बन्धिनिवृत्तिमात्रं
स्वतोऽभिधेयं परतोऽन्यदस्य ॥ ४१२ ॥

न नामयोग इति । कारणं व्यवस्थयाऽन्यत्वादिप्रतिपादन इति शेषः । नः अस्मन्मते । कुतस्तत्राह—नञ इति । स्वसंबन्धि-नो निवृत्तिरभावस्तन्मात्रम् । स्वतः मुख्यवृत्त्या । तर्हि ब्राह्मणादि-प्रयोगेषु अन्यार्थप्रतीतिः कथं तत्राह—परत इति । अस्य नञो-ऽन्यत्वसत्वप्रतिषेधातिरिक्तं तदन्यत्वादि परतो लक्षणया प्रतीयत इति शेषः । तथाचान्यलभ्यत्वादनेकशक्तिकल्पने गौरवाच्च तदन्य-तद्विरोधिनौ नञो न मुख्यार्थाविति भावः ॥ ४१२ ॥

ननु नामादियुक्तेन नञा नियमेन प्रतीयमानयोस्तदन्यविरो-धिनोः कथं लाक्षणिकत्वमित्याशङ्क्य नियमेन तत्तत्प्रतीतिरसिद्धे-त्याशयेन तदकारणत्वमेव विवृणोति—

तथाहि नाग्रे करिणीति नाम्ना
गजोऽत्र नास्तीति च धातुयोगे ॥
लिङ्गादियोगेऽपि निवृत्तिरर्थो
विषं न खादेदिति नञ्पदस्य ॥ ४१३ ॥

तथाहीति । नाग्रे करिणीति वाक्ये इति शेषः । अग्रे करिणी नेति वाक्ये नञ्पदस्य नाम्ना योगेऽपीत्यनुषङ्गः । एवं गजोऽत्र नास्तीत्यादावपि योजना । निवृत्तिः प्रसक्तप्रतिषेधः । न खादेत् भक्षयेत् । लोके हि नाग्रे करिणीत्यादिवाक्ये प्रयुक्तान्नञो नामादिसंबन्धविशेषे सत्यपि लिङ्गादियुक्तात्ततस्तदर्थाभाव इव करिण्यादेरभाव एव प्रतीयते न ततोऽर्थान्तरमिति कुतस्त्वदुक्तो नियमः, कुतस्तरां नामादेर्नञ्सम्बन्धस्य त्वदुक्तव्यवस्थितनञर्थप्रतीतिहेतुत्वमिति भावः ॥ ४१३ ॥

ननु लोके यथा तथास्तु, श्रुतौ तूक्तव्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्रापि लोकसाम्यमेवाह—

तथा श्रुतौ नेति वचःसु नामनि
नानेह नास्तीति च धातुयोगे ॥
तथा विधाने न कलञ्जमद्या-
न्नञोऽविशेषेण निवृत्तिरर्थः ॥ ४१४ ॥

तथा श्रुताविति । नेति नेतीति वाक्यद्वयं स एष नेति नेतीति वाक्यं चापेक्ष्य नेतिवचःस्विति बहुवचनम् । नामनि नामयोग इतिशब्दस्य नामत्वाच्छ्रुतौ नेतिवचःसु नञो नामयोगे सत्यपि । तथा नेह नानास्तीति वाक्ये अस्तीतिधातुना योगेऽपि, नानेह नास्तीति छन्दोऽनुरोधेन व्यत्ययः । तथा न कलञ्जं भक्षयेदिति वाक्ये विधाने विधायकपदयोगेऽप्यविशेषेण त्वदुक्तविशेषं विनैवेति-

शब्दपरामृश्यमपञ्चादिनिवृत्तिरेवार्थो भवति । तथैव तदर्थस्य बादरायणादिभिः "प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति" इत्यादिन्यायेन निरूपितत्वात् । अतो वेदेऽपि नामयोगादिना नञो न व्यवस्थितार्थत्वमित्यभाव एव स्वतोऽव्यभिचाराद् नञर्थः, पर्युदासस्तु लाक्षणिक एवेति भावः ॥ ४१४ ॥

एवं नामादियोगेन नञः स्वतोऽर्थविशेषेणैनिष्ठत्वं निराकृत्य मुख्यया वृत्त्या प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमुक्तं तदुपसंहरति—

औदासीन्यं पुरुषगतमेवाविशेषान्नञोऽर्थो
भ्रान्तिप्राप्तेऽसति तु विषये यत्रयत्रैष दृष्टः ॥
नौदासीन्यं पृथगिह भवेदात्मचिन्मात्ररूपात्
सिद्धे वस्तुन्यवसितमतो वेदवाक्यं निषेधे ॥४१५॥

औदासीन्यमिति । प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः । भावप्रपञ्च इवाभावोऽप्यात्मन्येव बाध्य इति दर्शयितुं पुरुषगतमेवेत्युक्तम् । नञोऽर्थो भवेदिति शेषः । तुरवधारणे । विषये नामाद्यर्थे । भ्रान्तिप्राप्ते वस्तुतोऽविद्यमाने भ्रान्त्या प्रसक्ते सति । यत्रयत्र वाक्ये एष नञ् दृष्टः तत्र सर्वत्राविशेषान्नामादियोगकृतविशेषाभावात् पुरुषगतमौदासीन्यमेव नञोऽर्थो भवेदिति संबन्धः । ननु नेतिनेतीतिवाक्यस्यात्मपरत्वात्कथं निषेधपरत्वम्, अन्यथा तस्यानात्मनिष्ठत्वापत्तेरात्मनोऽद्वयत्वव्याघाताच्च इत्याशङ्क्य सोऽपि प्रपञ्चाधिष्ठानात्मैवेति नोक्तदोष इत्याशयेनाह—नौदासीन्यमिति । इह ब्रह्मणि ॥४१५॥

इदानीं नायां न इन्यामित्यादिना प्राभाकरोक्तं निषेधवाक्यस्य प्रवृत्तिनिष्ठत्वं सोपस्करमाशङ्क्य निराकरिष्यन्प्रथमं शाबरभाष्याद् द्विविधोऽपि विधिः प्रवृत्तिनिष्ठ एवेति तदुक्तं दूषयति—

प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां
निधाय बुद्धौ वचनं निवर्त्तकम् ॥

द्वितीयसूत्रे भगवान् बहुश्रुतो
न चोदनाद्वित्वनिवारणाय तत् ॥ ४१६ ॥

प्रवर्त्तकमिति । द्वितीयसूत्रे "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति सूत्रे । भगवान् बहुज्ञः तत्र हेतुर्बहुश्रुतः । अत एव सहस्रशाखा अधीतोऽपि वेत्ति शबरस्वामीत्यैतिह्यम् । चोदनानां प्रवर्त्तकत्वनिषेधकत्वरूपेण द्वित्वस्य द्वैविध्यस्य निवारणाय न तद्व्याख्यामित्यर्थः । भाष्यकारो हि निवृत्तिनिष्ठामपि चोदनां बुद्धौ निधायैव वेदे निषेधकपरमपि वाक्यमस्तीति जानन्नेव प्रकृतधर्मनिरूपणाय प्रवृत्तत्वमप्रमाणं प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनामुवाच न तु निवृत्तिमात्रनिष्ठां चोदनां निवारयितुम् । अन्यथोक्तविषया निषेधवाक्यस्य प्रवृत्तिनिष्ठत्वासिद्धेस्तस्य तदज्ञानप्रसङ्गान्न बहुश्रुतत्वं संभवेदिति भावः ॥ ४१६ ॥

एवं भाष्यवाक्यबलान्निषेधवाक्यस्य निवृत्तिकार्यार्थत्वमाशङ्कितं निरस्तम् । इदानीं प्राभाकरः प्रतिज्ञापूर्वकं निषेधनिष्ठत्वं दूषयति—

ननु निवृत्तिपरत्वमुदीरितं
विघटयामि निषेधगिरामहम् ॥
न हि कलञ्जमिति प्रतिपाद्यते
यदि तदा नयनेन विरुध्यते ॥ ४१७ ॥

ननु निवृत्तीति । किं कलञ्जाद्यभावो निषेधवाक्ये नञर्थः, किं वा भक्षणाद्यभावः, उत भक्षणाद्यभाव इति विकल्प्याद्य प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति—न हीति । यदीह कलञ्जं न हीति निषेधवाक्ये नञर्थः प्रतिपाद्यते तदा नयनेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते, तस्य तत्र प्रत्यक्षेणानुभवादित्यर्थः ॥ ४१७ ॥

द्वितीयं दूषयति—

अथ कलञ्जपदार्थगभक्षणं
न हि तदप्यमुनैव विरुध्यते ॥

अथ तदीयफलस्पृहयाऽन्वयो

न हि तदप्यनुभूतिपराहतम् ॥ ४१८ ॥

अथेति। अनेनार्थान्तरमोक्ता। कलञ्जपदार्थगभक्षणं तस्य भक्षणं न हीति यदि मनिपाद्यत इत्यनुषङ्गः, तदपि पूर्ववत्प्रत्यक्षेणैव बाध्यते तदौन्मुख्येन चैतस्य स्वसामग्रीद्वारा मानत्वादित्याशयेनाह—तदपीति। तृतीयेऽपि किं मत्ययार्थः फलरागः, उत भक्षणादिनियोगः। आद्यमनूद्य मत्याह—अथ तदीयेति। कलञ्जभक्षणादिसंबन्धि यत्फलं तस्य स्पृहा रागः तयाऽन्वयो नञ इति शेषः। तदपि एतदपि न हीति संबन्धः। यतस्तद्रागिणोऽनुभूतिपराहतमिति ॥ ४१८ ॥

मत्ययार्थो नियोगो निषेध्य इति पक्षमनुवदति—

अथ तदीयनियोगनिवर्त्तनं

भवतु भक्षणमस्तु तदिच्छया ॥

न हि नियोगनिवृत्तिनिवेदने

सति कलञ्जमभक्ष्यमितीङ्ग्यते ॥४१९ ॥

अथ तदीयनियोगेति। कलञ्जभक्षणे नियोगो विधिर्नेति निषेधवाक्यार्थ इति शङ्कितुराशयः। एतावता न तवेष्टसिद्धिरिति दूषयति—भवत्विति। अयं निषेधवाक्यार्थ इति शेषः। मा भूत्तस्य विधिः नैतावता तद्भक्षणनिवृत्तिः सिद्ध्येत् भोजनादेरिवान्यतोऽपि तत्संभवेन निषेधवैयर्थ्यादित्याशयेनाह—भक्षणमस्त्विति। उक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाप्याह—न हि नियोगेति। इङ्ग्यते ज्ञाप्यते ॥ ४१९ ॥

अस्तु तर्हि यदभावस्तत्र केनापि मानेन न बाध्यते तदभाव एव नञर्थ इत्याशङ्क्य शब्दोपस्थितस्यैव शाब्देन नञर्थेनान्वयो वक्तव्यः, नामधातुमत्ययव्यतिरिक्तशब्दस्येहाभावेन कलञ्जाद्यतिरिक्तस्य नञर्थान्वयिनः कस्य चिच्छाब्दस्यासंभवादित्याशयेनाह—

इह कलञ्जपदेन नञन्वयो
भवति वास्य नञोऽदिसमागमः ॥
अदिगतेन लिङादिपदेन वा
सह समेति नञत्र गतिस्त्रयी ॥ ४२० ॥

इह कलञ्जपदेनेति । इह प्रकृतवाक्ये अदिना भक्षणवाचिधातुना वा समागमः सम्बन्धः अदिगतेनादधातुगतेन लिङादिपदेन प्रत्ययार्थेन वा सह समेति संबध्नाति अन्वितो भवतीत्यर्थः । अत्र न कलञ्जमित्यादिवाक्ये । गतिः ज्ञानोपायोऽन्वयः । त्रयी त्रिविधा ॥ ४२० ॥

एवं च उक्तान्यतमपक्षे निषेधवाक्यस्य निषेधनिष्ठत्वोपपादनाशक्तेः निषेधवाक्यमपि निवृत्तिनियोगपरत्वेनाभ्युपगन्तव्यमिति प्राभाकराः स्वमतमुपस्थापयति—

उदितपक्षपरिग्रहकारिणां
न च निषेधगिरामुपपादने ॥
भवति शक्तिरतश्च निषेधगी-
रपि नियोगपराऽभ्युपगम्यताम् ॥ ४२१ ॥

उदितेति । उक्तपक्षत्रयान्यतमपरिग्रहकारिणां वादिनामित्यर्थः । निषेधगिरां प्रामाण्यस्येति शेषः । यत उक्तरीत्या निषेधवाक्यस्य प्रामाण्यं न संभवति अत इत्यर्थः । चकारेण शब्दार्थस्य कार्यान्वयनियमं सूचयति ॥ ४२१ ॥

ननु वेदे निवृत्तिनियोगस्यैकत्वे भक्षणादिनिवृत्तिनियोगसिद्धावपि पानादिनिवृत्तिनियोगसिद्धिर्न स्यादिति पानादौ यथेष्टं प्रवर्तेत, तन्निवृत्तिनियोगभेदस्तु त्वन्मतेऽनुपपन्न एव । अनुबन्धभेदाधीनशास्त्रभेदे सत्येव नियोगभेदस्य तदभ्युपगमात् । न हीह यागदानादिरिवानुबन्धो भिद्यत इत्याशङ्क्येहापि पानभक्षणादिभेदेन तत्प्रतियोगि-

कनिवृत्तिक्रियारूपानुबन्धभेदसंभवान्निवृत्तिनियोगोऽपि यागदानादिनियोगवद्भिद्यत इत्याशयेनाह—

यथा च यागाद्यनुबन्धभेदा-
द्भिन्नेषु शास्त्रेषु नियोगभेदः ॥
निवृत्तिभेदादपि तद्वदस्य
निवृत्तयोऽपि ह्यनुबन्धभूताः ॥ ४२२ ॥

यथा च यागादीति । आदिपदेन दानहोमसंग्रहः । अनुपदमेव व्याख्याने व्यवच्छेदकतयेति यागादिधात्वर्थोऽनुबन्धः तद्रूपोऽनुबन्धो नियोगविषयस्तद्भेदाच्छास्त्रेष्वसंकीर्णार्थप्रतिपादकवाक्येषु भिन्नेषु सत्सु यथा यागादिनियोगभेदस्तद्वदत्र भक्षणादिनिवृत्तिक्रियाभेदादपि निवृत्तिशास्त्रभेदादस्य नियोगस्य भेद इत्यनुषङ्गः । ननु यागादीनामनुष्ठेयत्वात् कृतिसाध्यनियोगानुबन्धत्वं युज्यते न निवृत्तीनामित्याशङ्क्य तासामपि प्रवृत्तिविरोधिमनोव्यापाररूपतयाऽनुष्ठेयत्वात्तदनुबन्धत्वं युज्यत इत्याशयेनाह—निवृत्तयोऽपीति । अपिशब्देन तासां यागादिसाम्यं द्योतयति । हि यस्मान्निवृत्तयो यागादिसमास्तस्मादनुबन्धभूता नियोगसाधनकृत्यवच्छेदकतया तद्द्वारा निरूपिकाः स्युरित्यर्थः ॥ ४२२ ॥

नन्वेवमपि कस्तत्र नियोज्यः, न हि तेन विना नरव्यापाररूपायाः कृतेर्लिङादिनाऽभिधानं पर्यवस्येदित्याशङ्क्य निवृत्तिनियोगस्य निवर्तनव्यापारसामर्थ्यप्राप्तनिवर्त्यप्रवृत्त्युन्मुखस्यैव नियोज्यत्वात् तन्निवृत्तिमात्रादेव नियोगसिद्धेः । अत एव विश्वजिन्न्यायात्स्वर्गकामोऽत्र नियोज्योऽस्त्विति निरस्तं, सामर्थ्यप्राप्तनियोज्ये संभवति तन्न्यायस्यानवतारादित्याशयेनाह—

निवृत्तिसिद्ध्याऽपि नियोगसिद्धिः
प्रवर्त्तमानस्य न गर्तपातः ॥

निषिद्धचेष्टा निरयस्य हेतु-
र्नियोगतो नाध्यवसीयते हि ॥ ४२३ ॥

निवृत्तिसिद्ध्याऽपीति । ननु कलञ्जभक्षणादिनिरयपातो न भवतीति तत्परिहारकाम एव नियोज्योऽस्त्विति चेत्, न। नियोगस्य तदाकाङ्क्षाया अन्यत एव शान्तत्वेन तत्कल्पनाऽयोगात् । किं च यदि तद्भक्षणादिना निरयपातो भवेत्तर्हि तद्वर्जनेन सोऽपि वर्जितः स्यात् । न चैवमस्ति प्रमाणाभावादित्याशयेनाह–प्रवर्तमानस्येति । ननु "यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातयात्" इत्यादिवाक्यान्निषिद्धप्रवृत्तेर्निरयहेतुत्वं प्रतीयत इति चेत्तत्राह–निषिद्धचेष्टेति । हेतुपदानन्तरमितिपदमध्याहर्तव्यम् । नियोगतो विधितः इत्यर्थः । अर्थवादो हि नियोगाकाङ्क्षितमेवार्थं प्रतिपादयति । नियोगश्च स्वनियोज्यसिद्धेऽर्थवादसामर्थ्यलभ्यमपि फलमाकाङ्क्षतीत्यतो लब्धे नियोज्ये नियोगस्य तदपेक्षोपरमान्न नियोगसामर्थ्येन ततस्तदध्यवसातुं शक्यत इत्युक्त एव नियोज्य इति भावः। हिशब्देन जरत्प्राभाकरमतप्रसिद्धमिति द्योतयति॥४२३॥

ननु निरयपातपरिहारेच्छां विना चेतनः कथं नियोगेन नियुज्येत प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तत इति न्यायादित्याशङ्क्य प्राभाकरसिद्धान्तरहस्यमाह—

नियोग एवैष पुमान्नियुज्यते
नियोगसिद्धौ तु पुनर्नियुज्यते ॥
यतत्र कर्मस्वथ वा निवृत्तिषु
स्थितिः प्रसिद्धेति नियोगवादिनाम् ॥ ४२४ ॥

नियोग एवेति । एष नियोज्यः । नियोगे इति सप्तमी । नियुज्यते नियोगेनेति शेषः । नियोज्यो हि लोके कार्ये लिङादिव्युत्पत्तिबलान्नियोगमेव लिङादितः स्वकृतिसाध्यत्वेनावगच्छंस्तदु-

न्मुखो भवति । अयमेव नियोज्यस्य नियोगे तान्वयोगो नाम, स्वार्गादिकमपि हि नियोगः स्वसिद्ध्यनुकूलनियोज्यसिद्धये प्रयच्छतीति स एव मुख्यः साध्यः । तदुक्तम्—"स्वात्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये ॥ कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः" इति । नियोगमुद्दिश्यैव पुमान्प्रथमं प्रवर्तत इत्यर्थः । नन्वव्यापारकृपे तस्मिन्कथं पुंसो नियोगो भवेदित्याशङ्क्य तदनन्तरं तेनैव नियोगेन तद्विषये यागादिधात्वर्थे तत्सिद्धये स नियुज्यत इति तद्द्वारा स नियोगं साधयिष्यतीत्याशयेनाह—नियोगसिद्ध्या इति । तुरवधारणे । तत्सिद्ध्यर्थमेवेत्यर्थः । पुनः पश्चात् । परत्र नियोगविषयेषु तानेवाह—कर्मस्वित्यादिना । कर्मसु नियुज्यत इत्यनुषङ्गः । स्थितिः सिद्धान्तः ॥ ४२४ ॥

ननु यदि निवृत्तिसिद्ध्या तन्नियोगः सिध्येत्तर्हि निषिद्धेऽन्यतोऽपि प्रवर्तकरागाद्यभावे निवृत्तिसिद्धेः किं नियोगस्य पृथङ् नियोगेनेत्याशङ्क्याह—

प्रवृद्धरागस्य निवृत्तयोऽस्थिरा-
स्ततः स्थिरत्वाय नियुज्यते पुमान् ॥
निवृत्तिदेशेषु नियोगबुद्धितो
निवृत्तिमूर्ध्वं परिपालयिष्यति ॥ ४२५ ॥

प्रवृद्धरागस्येति । यद्यप्युक्तरीत्या सकृन्निवृत्तिर्भवेत्तथापि नियोगेन तन्नियोगाभावे प्रथममिव पुंसः पुनरपि तत्र राग उत्पद्येतेति निषेध्यान्निवृत्तयोऽस्थिराः स्युरिति यतस्ततो हेतोः निवृत्तिस्थैर्ये निवृत्तिरूपदेशेषु पुमान्नियुज्यते । एवं हि सति प्रवृत्त्युन्मुखः पुमान्निवृत्तिनियोगमेव कार्यमनुगच्छेदिति निवृत्तयः स्थिराः स्युरित्याशयेनाह—नियोगबुद्धित इति । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमपीत्यर्थः । परिपालयिष्यति, अविच्छिन्नप्रवाहां तां करोतीत्यर्थः ॥ ४२५ ॥

ननु केयं निवृत्तिर्नाम? ननूक्तं प्रवृत्तिविरोधिमानसी क्रियेति। ननु तत्राप्युक्तमेवं सति नञः स्वार्थत्यागप्रसङ्ग इति। सत्यं, निवृत्तिस्थैर्याय सोऽप्युचित एव। ननु प्राभाकरनयेऽभावाभावात्कथं तेन लक्षणा, मुख्यार्थसंबन्धासंभवादित्याशङ्क्य प्राभाकरमते भावरूपभक्षणाद्यभावं नञो मुख्यार्थं निवृत्तिलक्षणार्थमाह—

अनाद्यजग्धेश्च निवृत्तिरिष्टा
विशिष्टदन्तोष्ठनिविष्टसंवित् ॥
अनन्यसंसर्गिपदार्थसंवि-
न्निवृत्तिरित्येष हि राजमार्गः ॥ ४२६ ॥

अनाद्येति। न आद्यमनाद्यं तस्य भक्षणानर्हस्य फलञ्जादेर्जग्धेर्भक्षणादित्यर्थः। चोऽवधारणे। निवृत्तिरभावः। विशिष्टदन्तोष्ठनिविष्टसंविदेव। अविशिष्टेति वा छेदः। केवलदन्तोष्ठविषयज्ञानमित्यर्थः। जग्धेरिति षष्ठी वा। अन्यत्समानम्। भक्षणाद्यकालीनदन्तोष्ठादिव्यावृत्तये विशिष्टेत्युक्तम्। तत्र हेतुत्वेन तत्सिद्धान्तं दर्शयति—अनन्यसंसर्गीति। अन्यो निषेध्यः तत्संसर्गी न भवतीत्यनन्यसंसर्गी तादृशो यः पदार्थः निषेध्यानधिकरणं तत्संविरकेवलाधिकरणज्ञानमिति यावत्। राजमार्गः निर्दोषः। प्राभाकरपक्षे हि यत्र भावव्यवहारस्तस्य प्रतियोग्यसंसर्गिणो ज्ञानमभाव इति प्रसिद्धम्। एव च भक्षणादिनिवृत्तिरपि केवलदन्तोष्ठादि तदेव तत्र नञोच्यते। अतो न निवृत्तिर्लक्ष्यत इत्यर्थः। एवंरूप एवाभावो निवृत्तिः प्रकृते विधेयाऽस्तु तथा च न लक्षणेति चाशयः॥ ४२६ ॥

एवं स्वमतं प्रसाध्येदानीं सिद्धान्त्यभिमतं निषेधवाक्ये नञर्थं दूषयितुमनुवदति—

ननु समीहितसाधनता लिङो
लशुनगृञ्जनभक्षणसंश्रया ॥

भवति वाच्यतयाऽभिमताऽस्य नो
नञपि तद्विनिवृत्तिनिवेदकः ॥ ४२७ ॥

ननु समीहितेति । लशुनादिकं लोकप्रसिद्धम् । अस्य लशुनादिभक्षणस्य नोऽस्मन्मते तस्याः समीहितसाधनतायाः विनिवृत्तिरभावः तस्या निवेदको बोधक इत्यर्थः । प्रत्ययेन संबद्धो हि नञ् लशुनादिभक्षणगतेष्टसाधनत्वस्य लिङाद्यर्थस्याभावं बोधयतीत्यर्थः॥४२७॥

तद् दूषयति—

तदसदिष्टफलोद्भवदर्शना-
ल्लशुनगृञ्जनपर्युषिताशनात् ॥
न हि निषिद्धपदार्थनिमित्तकः
सुखलवः पुरुषस्य न विद्यते ॥ ४२८ ॥

तदसादिति । तदप्यसदित्यर्थः । कुतः लशुनादिभक्षणादिष्टफलस्य सुखादेरुद्भव उदयः तद्दर्शनादित्यर्थः । उक्तमेव व्यतिरेकं निषेधेन द्रढयति-नहीति । स्पष्टमन्यत् । तस्मात्सर्वो वेदः कार्यपर इति भावः ॥ ४२८ ॥

उच्यते । यदि निषेधवाक्यस्थलिङादिना कार्यमुपस्थाप्यते तदा तस्य कथं चिदुक्तरीत्या नञर्थो विषयः कल्प्येत । न त्वेतदस्ति । लोके धात्वर्थातिरिक्तकार्याभावेन तस्य च धातुसिद्धत्वेन लिङादेस्तदर्थत्वाभावात् । न च धात्वर्थ एव कार्यतया लिङाद्यर्थ इति वाच्यम् । कृतिसाध्यताया एव कार्यत्वेऽतिप्रसक्तायास्तस्या लिङाद्यर्थत्वायोगात् । न च कृतीप्सितता तस्य कार्यतेति वाच्यम् । बहुक्लेशसाध्यतया तस्य स्वतस्तद्योगात् । इष्टसाधनत्वेन तस्य कृतीप्सितत्वेऽवश्यं प्रथमोपस्थितस्य तस्यैव प्रवर्तकत्वं लिङर्थत्वं चेति न कार्यं लोके लिङर्थ इति कथं निषेधवाक्यस्थलिङादिना तत्रानिदितसंगतिकेन तदुपस्थाप्येत । तस्माच्छ्रेयःसाधनत्वमेव लोकव्यु-